

Studia z Historii
Społeczno-Gospodarczej
XIX i XX Wieku

WYDAWNICTWO
UNIWERSYTETU
ŁÓDZKIEGO

Studia z Historii
Społeczno-Gospodarczej
XIX i XX Wieku

Tomy XXI–XXII / 2019

pod redakcją
Jarosława Kity

Witold Kula

Charakter społeczno-gospodarczy
miast powiatu łódzkiego
i łęczyckiego 1807–1869

 WYDAWNICTWO
UNIwersYTETU
ŁÓDZKIEGO

ŁÓDŹ 2020

Jarosław Kita – Uniwersytet Łódzki, Wydział Filozoficzno-Historyczny
Instytut Historii, Katedra Historii Polski XIX wieku
90-219 Łódź, ul. A. Kamińskiego 27a
<https://czasopisma.uni.lodz.pl/histpol/>

REDAKCJA NAUKOWA

Jarosław Kita, Marta Sikorska-Kowalska, Ewelina Kostrzewska

RADA NAUKOWA

Wiesław Puś – przewodniczący
Kazimierz Badziak, Swietłana Kravczenko, Torsten Lorenz
Giennadij F. Matwiejew, Małgorzata Przeniosło, Marek Przeniosło

RECENZENCI

Piotr Biliński (Kraków), Wiesław Caban (Kielce), Jadwiga Hoff (Rzeszów)
Maria Korybut-Marciniak (Olsztyn), Ilona Kurnatowska (Łódź), Robert Lipelt (Sanok)
Robert Litwiński (Lublin), Romuald Łuczyński (Wrocław), Giennadij F. Matwiejew (Moskwa)
Przemysław Matusik (Poznań), Andrzej Przegaliński (Lublin), Marek Przeniosło (Kielce)
Jerzy Szczepański (Kielce)

REDAKTOR INICJUJĄCY

Katarzyna Smyczek

SKŁAD I ŁAMANIE

Tomasz Pietras

OKŁADKĘ PROJEKTOWAŁ

Wojciech Puś

KOREKTA TECHNICZNA

Elżbieta Rzymkowska

© Copyright by Authors, Łódź 2020
© Copyright for this edition by Uniwersytet Łódzki, Łódź 2020

Wydrukowano z gotowych materiałów dostarczonych do Wydawnictwa UŁ
Wydane przez Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
Wydanie I. W.09899.20.0.C
Ark. druk. 23,75

ISSN 2080-8313
e-ISSN 2450-6796

Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
90-131 Łódź, ul. Lindleya 8
www.wydawnictwo.uni.lodz.pl
e-mail: ksiegarnia@uni.lodz.pl
tel. (42) 665 58 63

Spis treści – Table of contents

<i>Od Redakcji (Jarosław Kita)</i>	7
– From the editorial office	7
Rafał Stobiecki , <i>Witold Kula (1916–1988). Szkic do portretu</i>	17
– Witold Kula (1916–1988). Sketch for a portrait	28
Witold Kula , <i>Charakter społeczno-gospodarczy miast powiatu łódzkiego i łęczyckiego 1807–1869</i>	29
<i>Wykaz skrótów</i>	31
<i>Wstęp</i>	33
Rozdział I – Zagadnienie	33
Rozdział II – Źródła i opracowania	39
<i>Część I</i> – Ekonomiczna treść pojęcia „miasto”	49
Rozdział I – Istniejące definicje pojęcia „miasto”	51
Rozdział II – Kryteria kwalifikacyjne osiedli miejskich	57
<i>Część II</i> – Charakter społeczno-gospodarczy miast powiatu łęczyckiego i łódzkiego	73
Uwagi wstępne	75
I. Aleksandrów	77
II. Grabów	107
III. Kazimierz	124
IV. Konstantynów	139
V. Łęczyca	163
VI. Łódź	187
VII. Ozorków	226
VIII. Parzęczew	250
IX. Piątek	267
X. Poddębice	281
XI. Rzgów	299
XII. Tuszyń	318
XIII. Zgierz	342
<i>Bibliografia</i>	373
– Socio-economic character of cities in the Łódź and Łęczyca poviats 1807–1869	379

Jarosław Kita

(Uniwersytet Łódzki)*

 <https://orcid.org/0000-0002-8374-2848>

OD REDAKCJI

Dnia 18 września 1820 r., namiestnik Królestwa Polskiego, gen. Józef Zajączek, wydał dekret, na mocy którego na terenie miast rządowych województw mazowieckiego i kaliskiego mogły powstawać osady fabryczne przeznaczone dla tzw. „fabrykantów” (sukienników, tkaczy, prządaków). Dekret ten stworzył podstawy dla rozwoju przemysłu włókienniczego na terenie Królestwa Polskiego i czynił przesłanki dla wzrostu miast i miasteczek w szeroko pojętym regionie łódzkim. W oparciu o dekret z 1820 r., dnia 30 stycznia 1821 r., Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych i Policji na wniosek Rajmunda Rembielińskiego – prezesa Komisji Województwa Mazowieckiego, zezwoliła na utworzenie m.in. osady przemysłowej w Łodzi. Ponadto prawa te dotyczyły takich miast rządowych jak: Zgierz, Przedecz, Gostynin, Brdów, Dąbie, Gąbin, Rawa, Skierniewice, Łęczyca, Kalisz, Turek, Uniejów, Sieradz, Pabianice, Częstochowa, Koło. Jednocześnie właściciele majątków ziemskich, posiadający miasta prywatne, zdecydowali się, wzorując na działaniach władz, podjąć również aktywność na niwie przemysłowej. Należy tutaj wskazać chociażby na Aleksandrów, Konstantynów, Ozorków, Opatówek, Zduńską Wolę czy Tomaszów¹. Wkrótce do miast regionu zaczęli przyjeżdżać rękodzielnicy, głównie z Prus. Zmienne były koleje, jakie przechodziły wspomniane miasta i miasteczka do momentu wybuchu powstania listopadowego, które to wydarzenie niestety zahamowało rozwój przemysłowy w większości z tych ośrodków miejskich. Klęska w wojnie z Rosją w 1831 r. nie przeszkodziła jednak przede wszystkim Łodzi na szybki rozwój przemysłowy w kolejnych dekadach XIX w.

* Uniwersytet Łódzki, Wydział Filozoficzno-Historyczny, Katedra Historii Polski XIX w., e-mail: jaroslaw.kita@uni.lodz.pl.

¹ O. Flat, *Opis miasta Łodzi pod względem historycznym, statystycznym i przemysłowym*, Warszawa 1853, s. 19.

W latach 2020–2021, w rocznicę wydanych dekretów przez władze Królestwa Polskiego, Łódź obchodzić więc będzie 200-lecie swojego przemysłowego zaistnienia. Niestety z różnych przyczyn miasto nad Łódką nie doczekało się pełnej naukowej monografii o interdyscyplinarnym charakterze². Stąd też wszelkie podejmowane inicjatywy, których celem jest przypomnienie i podkreślenie decyzji władz Królestwa Polskiego, jako czynnika zapoczątkowującego wielką karierę miasta, powinny być mocno doceniane. Warto w tym miejscu wskazać chociażby na inicjatywę podjętą przez Interdyscyplinarne Centrum Studiów Miejskich Uniwersytetu Łódzkiego, które na przełomie 2020 i 2021 r. zaplanowało cykl kilku comiesięcznych konferencji naukowych pod wspólnym tytułem „Przeszłość, terażniejszość i przyszłość Łodzi”, które mają łączyć w sobie nowatorskie, zintegrowane spojrzenie na miasto, jego bogatą historię i wyzwania stojące przed nim w XXI w.

Również Redakcja Naukowa czasopisma „Studia z Historii Społeczno-Gospodarczej XIX i XX Wieku” zdecydowała się wpisać w ten okrągły jubileusz Łodzi, w XIX w. największego przecież miasta przemysłowego na ziemiach polskich, znanego także w Europie, nazywanego wówczas „polskim Manchesterem”, które odważnie stanęło w szranki, w znanej z historiografii, tzw. „wojnie Łodzi z Moskwą”³. Dlatego też w dwóch połączonych tomach zdecydowaliśmy się wydać drukiem niepublikowaną dotychczas obszerną pracę magisterską pt. *Charakter społeczno-gospodarczy miast powiatu łódzkiego i łęczyckiego 1807–1869*, wybitnego znawcy dziejów społeczno-gospodarczych, prof. Witolda Kuli, napisaną przed wybuchem drugiej wojny światowej, pod kierunkiem prof. Stanisława Arnolda w Uniwersytecie Warszawskim. Jej recenzentką była prof. Natalia Gąsiorowska-Grabowska. Wedle dokumentów Komisji Egzaminów Magisterskich Wydziału Humanistycznego UW, zarówno kierownik pracy magisterskiej jak i recenzentka ocenili ją jako bardzo dobrą. Stąd też na wniosek Komisji Egzaminacyjnej, datowany 30 czerwca 1937 r., W. Kula otrzymał stopień magistra filozofii nadany przez Radę Wydziału. Na protokole znajdującą się pieczętki: rektora UW – prof. Włodzimierza Antoniewicza, dziekana Wydziału Humanistycznego UW – prof. Stanisława Wędkiewicza i przewodniczącego Komisji Egzaminacyjnej – prof. Juliana Krzyżanowskiego⁴. Bardzo

² Można wskazać na kilka publikacji, które pretendują do miana monografii miasta, ale albo nie są to ukończone przedsięwzięcia, albo mają one charakter prac popularno-naukowych. Zob. np.: *Łódź. Dzieje miasta*, red. R. Rosin, t. 1, *Do roku 1918*, red. B. Baranowski, J. Fijałek, Warszawa 1980; *Łódź. Monografia miasta*, red. S. Liszewski, Łódź 2009; M.J. Szymański, *Łódź na wodach dziejów. Biografia miasta*, Łódź 2020.

³ Tak historycy nazwali spór handlowy, który wybuchł w połowie lat 80. XIX w., zapoczątkowany przez przemysłowców moskiewskich, obawiających się nadmiernego tempa wzrostu przemysłu włókienniczego w Łodzi.

⁴ Archiwum Uniwersytetu Warszawskiego, Komisja Egzaminów Magisterskich Wydziału Humanistycznego UW (informacje otrzymane za pośrednictwem prof. Marcina Kuli).

dobra recenzja tej pracy sporządzona przez twórczynię polskiej szkoły historii społeczno-gospodarczej pozwala Redakcji czasopisma na zwolnienie jej z dalszych procedur recenzyjnych. Rękopis tej pracy uzyskaliśmy dzięki łaskawości syna Autora, prof. Marcina Kuli, który zgodził się na jej opublikowanie w naszym periodyku. Oryginał pracy (rękopiśmienny) wraz z dokumentacją wspomnianej komisji przechowywane są w zasobach Archiwum Uniwersytetu Warszawskiego. Z tej jednostki pochodzi ponadto zamieszczony w tomie materiał ilustracyjny.

Nasuwa się pytanie dlaczego akurat ta praca ma wpisywać się w jubileusz 200-lecia decyzji podjętych przez władze Królestwa Polskiego, mających na celu industrializację tej części ziem polskich i 200-lecie Łodzi przemysłowej? Argumentów za taką decyzją można wskazać co najmniej kilka. Pierwszym z nich jest przede wszystkim problem podjęty przez przyszłego prof. W. Kulę w tej pracy. Autor zdecydował się poddać analizie gospodarczy i społeczny stan miast położonych w przestrzeni powiatów łódzkiego i łęczyckiego (według stanu administracyjnego z 1921 r.). Interesowała go więc przestrzeń poddana działaniom industrializacyjnym i polityce protekcyjnej przez władze Królestwa Polskiego na mocy wspomnianej wcześniej ustawy z 1820 r. Autor poszukiwał odpowiedzi na zasadnicze pytanie, które z miast położonych na tym terenie w znaczeniu prawnym były nimi również i w znaczeniu gospodarczym, a które zaś z gospodarczego punktu widzenia nie odbiegały od statusu wsi? Zawarte w pracy konkluzje i refleksje obejmują długi okres chronologiczny, poczynawszy od 1807 r. a skończywszy na 1869 r., czyli od momentu poddania miast polskich pod zarząd nowoczesnej biurokratycznej narodowej magistratury, po rok stowiący, oddając głos Autorowi, „niejako etap konieczny, a ściślej: koniec etapu ewolucji miast w kierunku zarówno polepszenia ich sytuacji ekonomicznej, jak i uregulowania ich sytuacji prawnej. Tego bowiem roku 1/13 lipca w Carskim Siole wydany został «ukaz o przemianowaniu na osady niektórych miast w guberniach Królestwa Polskiego», rozwinięty następnie postanowieniami Komitetu Urzędującego w Królestwie Polskim z 30 grudnia/11 stycznia 1869/1870 r. i z 23 stycznia/4 lutego 1870 r.”⁵

Przedmiotem niniejszej pracy stało się 13 miast, a mianowicie: Grabów, Kazimierz (Łęczycki), Łęczyca, Łódź, Parzęczew, Piątek, Rzgów, Tuszyn i Zgierz, oraz wyniesione do rangi miast w okresie Królestwa Kongresowego: Ozorków (1816), Aleksandrów i Poddebice (1822), Konstantynów (1830). Po reformie z lat 1869–1870 pozostało miastami zaledwie cztery z nich: Łęczyca, Łódź, Ozorków i Zgierz⁶. Realizując temat W. Kula przyjął następujące etapy: „1. omówienie zasadniczych i pośród istniejących definicji pojęcia „miasto”, 2. ustalenie na tej

⁵ Zob. s. 36.

⁶ A. Stebelski, *Przeszłość administracyjna ziem województwa łódzkiego*, Łódź 1935, s. 35–37; R. Kołodziejczyk, *Zamiana miast na osady w Królestwie Polskim*, „Kwartalnik Historyczny” 1961, t. LXVIII, nr 1, s. 53–55.

podstawie zasadniczych ekonomicznych i demograficznych cech, a co za tym idzie kryteriów kwalifikacyjnych miasta, 3. ustalenie stanu faktycznego, odpowiadającego pomyślnym kryteriom kwalifikacyjnym w poszczególnych miastach w poszczególnym okresie czasu”. Autor nie zamierzał wydawać „na każde z badanych miast zdecydowanego wyroku, przyznającego lub odmawiającego mu prawa do «tytułu» miasta w sensie ekonomicznym”. Ważniejszym dla niego miało być „ustalenie stanu faktycznego, odpowiadającego poszczególnym kryteriom, stanu który przy zastosowaniu również tych kryteriów nieraz do różnorodnych doprowadzać nas będzie wniosków”⁷.

Praca W. Kuli oparta została na różnorodnym materiale źródłowym, przede wszystkim zasobach ówczesnych, przedwojennych archiwów, które w części zostały utracone w wyniku tragicznych konsekwencji drugiej wojny światowej. Stąd też monografia ta jest także niezmiernie ważna z tego powodu, iż daje współczesnym badaczom nieoceniony materiał źródłowy do dalszych analiz dziejów miast regionu łódzkiego. Pomoże w tym ponad setka tabel zamieszczonych w pracy przez W. Kulę z różnorodnymi i cennymi danymi statystycznymi. To z pewnością następny istotny argument skłaniający Redakcję do opublikowania tej monografii.

Kolejnymi motywami za, stają się: niekwestionowana pozycja prof. W. Kuli nie tylko w krajowej historiografii oraz jego związki z Uniwersytetem Łódzkim. Aby nie być gołosłownym przytaczam tylko dwa przykłady, na które wskazuje znakomity znawca problemu, Rafał Stobiecki, w tekście zamieszczonym w dalszej części niniejszego tomu. „W redagowanej przez Kelly’ego Boyda *Encyclopedia of Historians and Historical Writing* (1999) znalazło się miejsce jedynie dla trzech polskich badaczy – Joachima Lelewela, Witolda Kuli i Oskara Haleckiego. [...] Z kolei w niedawno opublikowanej *A Concise History of History. Global Historiography from Antiquity to the Present* Daniela Woolfa (najnowsze wydanie 2019) wymieniono dwóch polskich dziejopisów – wspomnianych już Lelewela i Kulę”⁸. Ośrodek łódzki ma ten zaszczyt, iż W. Kula, wybitny przedstawiciel polskiej szkoły historii społeczno-gospodarczej, związany był przez kilka lat z Uniwersytetem Łódzkim, w którym powstała jego rozprawa habilitacyjna *Wstęp metodyczny do badań nad rozwojem społeczno-gospodarczym Polski w XVI–XVIII wieku* oraz przygotowana monografia pt. *Historia gospodarcza Polski w dobie powstaniowej, 1864–1918*⁹.

⁷ Zob. s. 36–37.

⁸ Cyt. za: R. Stobiecki, *Witold Kula (1916–1988). Szkic do portretu* (zob. artykuł w niniejszym tomie).

⁹ W. Kula, *Historia gospodarcza Polski w dobie powstaniowej, 1864–1918*, Warszawa 1947.

Można jeszcze podkreślić rodzinne powiązania W. Kuli z regionem łódzkim. Mianowicie dziadek Witolda Kuli ze strony ojca, Jan Kula, przybył do Warszawy z regionu olkuskiego. Był jednym z dwóch braci, którzy opuścili rodzinne strony. Natomiast drugi brat, Józef Kula, wybrał Konstantynów Łódzki. W tej miejscowości został majstrem przedzalniczym i na początku lat 80. XIX wieku założył rodzinę. Jego najmłodszy syn Bronisław odziedziczył zawód po ojcu. Z pewnością to ciekawy i nieznan, poza członkami rodziny, a niekoniecznie brany pod uwagę, kolejny związek Autora z terenem i badany temat¹⁰.

Wydawana drukiem monografia składa się z obszernej części nazwanej *Wstęp*, podzielonej na dwa rozdziały, z których pierwszy zatytułowany jest *Zagadnienie*, a drugi *Źródła i opracowania*, oraz z dwóch części. Część pierwsza zatytułowana została *Ekonomiczna treść pojęcia „miasto”* i została podzielona także na dwa następujące rozdziały: *Istniejące definicje pojęcia „miasto”* oraz *Kryteria kwalifikacyjne osiedli miejskich*. Z kolei druga, zatytułowana *Charakter społeczno-gospodarczy miast powiatu łęczyckiego i łódzkiego*, stanowi zasadniczą część monografii z analizą źródłową 13 miast i miasteczek będących przedmiotem rozważań. Otwierają ją Uwagi wstępne, po czym w 13 kolejnych punktach przedstawione zostały te ośrodki miejskie pod względem gospodarczo-społecznym w układzie alfabetycznym. Pracę uzupełnia wykaz bibliograficzny i wykaz skrótów.

Redakcja czasopisma dokonała w pracy jedynie niewielkich ingerencji poprzez poprawienie literówek i tzw. czeskich błędów, a także poprzez uwspółcześnienie pisowni (np. j zamiast y; i zamiast j; końcówki -em zastąpiono -ym) oraz aparatu naukowego, którym została opatrzona monografia (w zapisie przypisów i pozycji bibliograficznych), m.in. poprzez uzupełnienie niektórych pozycji, wprowadzenie stosowanych współcześnie skrótów itp. Ponadto wykaz bibliograficzny, który w rękopisie otwierał pracę, został przeniesiony na jej koniec. Nie dokonano natomiast żadnych korekt językowych i stylistycznych, aby jak najdokładniej oddać charakter stylu pisarskiego i sposobu wyrażania myśli przez Witolda Kulę, wówczas młodego adepta cechu historycznego. Od Redakcji pochodzi także angielskojęzyczny abstrakt i słowa kluczowe, które zamykają pracę.

Oddając czytelnikom tę pracę do lektury liczymy, że spotka się ona z bardzo dobrym przyjęciem i będzie wykorzystywana nie tylko przez badaczy parających się historią społeczno-gospodarczą oraz dziejami regionalnymi, ale przydatna będzie jednocześnie do badań o charakterze komparatystycznym.

¹⁰ Ustalenia Agnieszki Kuli, wnuczki Autora pracy, na podstawie ksiąg parafialnych z Konstantynowa.

ILUSTRACJE

Wszystkie zdjęcia pochodzą z Archiwum Uniwersytetu Warszawskiego i zostały udostępnione do druku przez rodzinę prof. Witolda Kuli

1. Zdjęcie Witolda Kuli z okresu egzaminu magisterskiego (1937)

Do
Rady Wydziału Humanistycznego U.J.P.
za rok
Pana Przewodniczącego Komisji Egzaminów Magisterskich

Witold Kula
12a - 40-01, ul. Bagatela 13 m. 17
określenie 18-tych lat XIX w.
Lata 447/57
Wzrost 5847

Wszystko zawracam się z prośbą do Rady Wydziału Humanistycznego U.J.P. o udzielenie mi zwolnienia na podstawie prawa magisterskiego i dopuszczenie do egzaminu licencjackiego w historii umiarkowanej, t.j. po ułożeniu składowych egzaminów. Składam te egzaminy w zakresie historii społeczno-gospodarczej, pod kierunkiem p. prof. dr. Stanisława Brudka.

Witold Kula

Warszawa, 7.5.1937

Polecam gorąco powyższą prośbę i życzę, aby ze względu na mój przebiegię i wieloletnie starania na uzyskanie mojej zwolnienia, o które proszę

W. Kula

Wydzielnictwo Filozoficzne
25 MAR 1937
WYDZIAŁ HUMANISTYCZNY

Melancton R. 10-7a. dopinam przed tym
umowa do egz. licencjackiego (18-tych lat XIX w.)
Dziś. r. d. 20/5-37 N 584/37

2. Podanie W. Kuli o zgodę na złożenie pracy magisterskiej

Nr 2047

(Należy wpisać poprzedni nr egzaminacyjny)

Formularz dla składających egzamin końcowy

Nazwisko Kula
Imię Witold
urodzony dnia 18 kwietnia 1916 r. w Warszawie
Student - Wydziału Humanistycznego Uniwersytetu Warszawskiego zapisany z ... w albumie pod Nr 44757
Adres Bagatela 13 m. 17

PODANIE

DO PANA PRZEWODNICZĄCEGO KOMISJI EGZAMINÓW MAGISTERSKICH
WYDZIAŁU HUMANISTYCZNEGO.

Zalozęce przy niniejszym indokab studjów, stwierdzający użyczenie na przedmioty wymagane przez regulamin egzaminacyjny oraz kwoty i opłaty taksy, proszę o dopuszczenie mnie w sprawie ... 1937 r.

do egzaminu końcowego
na stopień magistra filozofii w zakresie historii (specjalność) z dziedziny umiarkowanej - społeczno-gospodarczej (specjalność) 18-tych lat XIX w.

i pomorduj

Pracę magisterską napisaną pod kierunkiem prof. dr. St. Brudka na temat: Charakter społeczno-gospodarczy wieśniactwa w Polsce w latach 1849-1862 złożyłem (am) do Kancelarii Komisji dnia 1937 r.

Warszawa, dn. 12.5. 1937 r.

Witold Kula
(Pisać należy słownie i podpisem)

PRZEWODNICZĄCY KOMISJI EGZAMINACYJNEJ
(Pisać należy słownie)

Drukarnia Państwowa Nr 76369 25.IV.35. 500

UNIWERSYTET WARSZAWSKI
WYDZIAŁ HUMANISTYCZNY
DYPLOM MAGISTRA FILOZOFII

Nr 2544.16.047/1937

Pan Witold Kula ...
urodzony dnia 18 kwietnia 1916 r. w Warszawie,
odbył ... przespinał studja w Uniwersytecie Warszawskim na Wydziale Humanistycznym w zakresie historii i złożył następujące egzaminy:
z zasad metody badań historycznych, podstawowych wiadomości z nauk pomocniczych oraz źródeł historycznych w zakresie historii Polski z wynikiem bardzo dobrym
z dzieje starożytnych z wynikiem bardzo dobrym
z dzieje średnio-wiecznych /polskich i polszczyzny z wynikiem bardzo dobrym
z dzieje nowożytnych i nowożytnych /polskich z wynikiem bardzo dobrym
z głównych zasad nauk filozoficznych z wynikiem ...
z pogłębionej znajomości dzieł społecznych i umiarkowanych (wieloletnio-gospodarczych) ... z wynikiem bardzo dobrym
oraz przedstawił ... z wynikiem bardzo dobrym pracę magisterską na temat:
Charakter społeczno-gospodarczy wieśniactwa w Polsce w latach 1849-1862

Nobis tego, Rada Wydziału Humanistycznego Uniwersytetu Warszawskiego na wniosek Komisji Egzaminacyjnej nadała
Pan Witoldowi Kuli stopień MAGISTRA FILOZOFII, jako dółdoświadczenia studjów wyższych w zakresie HISTORJI

Warszawa, dnia 30 Czer 1937 ... 1937 r.

REKTOR DZIEKAN
Prof. dr. Professor Dr. Włodzisław Anzelmowski Prof. dr. Professor Dr. Stanisław Wedługiewicz
PRZEWODNICZĄCY KOMISJI EGZAMINACYJNEJ
Prof. dr. Professor Dr. Stanisław Sołbański
Professor Dr. Juliusz Krzyżanowski

Nr 94 065
KARTY OBECNOWEJ
wyd. dn. 19...

94865
18-5-37
Pracę z p. Brudka

3. Podanie W. Kuli w sprawie dopuszczenia do egzaminu magisterskiego

4. Oryginał dyplomu magisterskiego W. Kuli

Nr 6097

UNIwersYTET WARSZAWSKI
WYDZIAŁ HUMANISTYCZNY

Temat pracy magisterskiej z zakresu historii
który otrzymał p. Witold Kula
student Wydziału Humanistycznego zapisane w albumie pod Nr
p. t. Charakter społeczno-gospodarczy miast powiatu łódzkiego i łęczyckiego 1807-1869

Ocena bardzo dobry

Warszawa, dnia 28/1/37 1937 r.

Prof. Natalia Gąsiorowska
(podpis egzaminatora)

5. Ocena pracy magisterskiej W. Kuli
wystawiona przez prof. Natalię Gąsiorowską

Nr 6097

UNIwersYTET JÓZEFA PIŁSUDSKIEGO
W WARSZAWIE
WYDZIAŁ HUMANISTYCZNY

Temat pracy magisterskiej z zakresu historii
który otrzymał p. Witold Kula
student Wydziału Humanistycznego zapisany w albumie pod Nr 49/57
p. t. Charakter społeczno-gospodarczy miast powiatu łódzkiego i łęczyckiego 1807-1869

Ocena bardzo dobry

Warszawa, dnia 16/1/37 1937 r.

Prof. Stanisław Arnold
(podpis egzaminatora)

6. Ocena pracy magisterskiej W. Kuli
wystawiona przez prof. Stanisława Arnolda

O D P I S

UNIwersYTET JÓZEFA PIŁSUDSKIEGO
W WARSZAWIE
WYDZIAŁ HUMANISTYCZNY

Nr 2566/6047/37

DYPLOM MAGISTRA FILOZOFII

PAN WITOLD KULA

URODZONY DNIA 18 KWIEŃNIA 1916 ROKU W WARSZAWIE

odbył przepisane studia w Uniwersytecie Józefa Piłsudskiego w Warszawie na Wydziale Humanistycznym w zakresie historii i zdał następujące egzaminy:

z zasad metody badań historycznych, podstawowych wiadomości z nauk pomocniczych oraz źródeł historycznych w zakresie historii Polski z wynikiem bardzo dobrym

z dziejów starożytnych z wynikiem bardzo dobrym

z dziejów średniowiecznych (polskich i powszechnych) z wynikiem bardzo dobrym

z dziejów nowożytnych i nowoczesnych (polskich i powszechnych) z wynikiem bardzo dobrym

z głównych zasad nauk filozoficznych z wynikiem bardzo dobrym

z pogłębionej znajomości dziejów społecznych nowożytnych (polskich i powszechnych) z wynikiem bardzo dobrym

oraz przedstawił z wynikiem bardzo dobrym pracę magisterską na temat:

„Charakter społeczno-gospodarczy miast powiatu łódzkiego i łęczyckiego 1807 — 1869 r.”.

Wobec tego Rada Wydziału Humanistycznego Uniwersytetu Józefa Piłsudskiego w Warszawie na wniosek Komisji Egzaminacyjnej nadaje

Panu Witoldowi Kuli
STOPIEN
MAGISTRA FILOZOFII

JAKO DOWÓD ZAKOŃCZENIA STUDIÓW WYŻSZYCH W ZAKRESIE
HISTORII

Warszawa, dnia 30 czerwca 1937 r.

REKTOR
Profesor dr Włodzimierz Antoniewicz.

DZIEKAN
Profesor dr Stanisław Wędkiewicz.

PRZEWODNICZĄCY KOMISJI EGZAMINACYJNEJ
Profesor dr Julian Kryżanowski

M. P.

7. Odpis dyplomu magistra filozofii W. Kuli

8. W. Kula w łódzkim okresie życia (1947)

Rafał Stobiecki

(Uniwersytet Łódzki)*

 <https://orcid.org/0000-0002-1458-1657>

WITOLD KULA (1916–1988). SZKIC DO PORTRETU

Streszczenie. Witold Kula należy bez wątpienia do wąskiej elity dziejopisów epoki Polski Ludowej, jest także najbardziej rozpoznawanym jej przedstawicielem na arenie międzynarodowej. Niniejszy tekst stawia sobie za cel przybliżenie najważniejszych momentów jego biografii, krótką charakterystykę dorobku oraz jego recepcji we współczesnej historiografii.

Słowa kluczowe: prof. Witold Kula, XX w., zarys biografii, recepcja dorobku naukowego

Witold Kula należy bez wątpienia do wąskiej elity dziejopisów epoki Polski Ludowej, jest także najbardziej rozpoznawanym jej przedstawicielem na arenie międzynarodowej¹. W redagowanej przez Kelly’ego Boyda *Encyclopedia of Historians and Historical Writing* (1999) znalazło się miejsce jedynie dla trzech polskich badaczy – Joachima Lelewela, Witolda Kuli i Oskara Haleckiego. Autor biogramu we wspomnianej encyklopedii – Lee Blackwood podkreślił, że dorobek W. Kuli świadczy o wysokich standardach obowiązujących w historiografii PRL, oraz zwrócił uwagę na wpływ koncepcji polskiego historyka na twórczość takich badaczy jak Eric Hobsbawm czy Immanuel Wallerstein². Z kolei w niedawno opublikowanej *A Concise History of History. Global Historiography from Antiquity to the Present* Daniela Woolfa (najnowsze

* Uniwersytet Łódzki, Wydział Filozoficzno-Historyczny, Instytut Historii, Katedra Historii Historiografii i Nauk Pomocniczych Historii, e-mail: rafal.stobiecki@uni.lodz.pl.

¹ W niniejszym artykule odwołuję się i częściowo powtarzam swoje uwagi z tekstu *Witold Kula (1916–1988). Historyk zaplątany w historię*, [w:] tenże, *Historycy polscy wobec wyzwań XX wieku*, Poznań 2014, s. 273–306. Tamże bogaty wybór literatury przedmiotu. Z nowszych wypowiedzi na temat W. Kuli warto odnotować pracę syna – Marcina Kuli, *Jerzy Jedlicki historyk nietypowy*, Warszawa 2018 (tam liczne fragmenty korespondencji W. Kuli z bohaterem książki). Bibliografia prac W. Kuli za lata 1935–1990, zestawiona przez R. Czepulis-Rastenis została opublikowana w zbiorze *Dziedzictwo Witolda Kuli*, Warszawa 1990. Przedruk wraz z uzupełnieniami dokonany przez M. Kulę w *Rozdziałkach*.

² L. Blackwood, *Witold Kula 1916–1988*, [w:] *Encyclopedia of Historians and Historical Writing*, ed. K. Boyd, London–Chicago 1999, s. 670.

wydanie 2019) wymieniono dwóch polskich dziejopisów – wspomnianych już Lelewela i właśnie Kulę. Dorobek warszawskiego historyka doceniony został także w jeszcze jednej anglojęzycznej syntezie, mianowicie w wielotomowej *The Oxford History of Historical Writing*. W. Kula pojawia się w niej obok innych prominentnych postaci polskiej historiografii okresu powojennego, takich jak: Bronisław Geremek, Aleksander Gieysztor, Tadeusz Manteuffel, Marian Małowist, Zygmunt Wojciechowski czy Andrzej Wyczański³.

Międzynarodową sławę zapewniła mu opublikowana w 1962 r. *Teoria ekonomiczna ustroju feudalnego. Próba modelu*, mająca swoje wydania m.in.: angielskie, włoskie, hiszpańskie, portugalskie i węgierskie. Do edycji angielskiej i francuskiej, co wielce charakterystyczne, wstęp pisał sam Fernand Braudel, historyk – instytucja, jeden z koryfeuszy historiografii XX w., spod znaku *Annales*.

Witold Kula urodził się w Warszawie 18 maja 1916 r. Studiował historię i socjologię jako przedmiot poboczny w Uniwersytecie Warszawskim (UW) oraz ekonomię w Wolnej Wszechnicy Polskiej (WWP). Do grona swoich mistrzów, w pisany *ex post* tekście z okazji jubileuszu w 1976 r., zaliczył: Stanisława Arnolda, Natalię Gąsiorowską, Stefana Czarnowskiego i Zdzisława Zmidrygiera-Konopkę⁴. To zestawienie nie wydaje się przypadkowe. Wszyscy oni reprezentowali inną wizję historii niż ta, która dominowała na ówczesnych uniwersytetach. S. Arnold i N. Gąsiorowska specjalizowali się w historii gospodarczej, Z. Zmidrygier-Konopka, badacz starożytności, w studiach nad ustrojem rzymskim próbował ukazywać go na szerszym tle społecznym. Socjolog Stefan Czarnowski powszechnie uznawany jest za jednego z twórców polskich badań na historię mentalności czy wyobrażeń społecznych. Jak wspominał W. Kula, wybór historii gospodarczej był w pełni świadomy i był wyborem dokonany „przeciw”:

przeciwko szkolnej wersji historii, wersji przesłodzonej, ckliwej, solidarystycznej, nacjonalistycznej. Szukałem historii chłopów i robotników, rolnictwa i przemysłu, szukałem historii ludzi skromnych i nieznanych, których zbiorowa praca, ofiary, cierpienia, stworzyły kraj jakim jest⁵.

Od 1937 r. W. Kula pracował jako asystent-wolontariusz w WWP, przy katedrze kierowanej przez N. Gąsiorowską. W 1939 r. uzyskał doktorat na UW na podstawie pracy *Demografia Królestwa Polskiego w XIX w.* (niedrukowana), napisany pod kierunkiem Stanisława Arnolda.

³ M. Górny, *Historical Writing in Poland, Czechoslovakia, and Hungary*, [w:] *The Oxford History of Historical Writing*, ed. by A. Schneider and D. Woolf, vol. 5, Oxford 2015, s. 243–265.

⁴ W. Kula, *Moja edukacja sentymalna*, [w:] idem, *Wokół historii*, Warszawa 1988, s. 455.

⁵ *Ibidem*.

Już pod koniec lat trzydziestych, W. Kula zbliżył się do środowisk intelektualnych komunizującej lewicy. Odrzucały one rzeczywistość Polski przedwrzesniowej, krytycznie odnosiły się do tej wersji tradycji polskiej, która kojarzona była z klerykalizmem, nacjonalizmem i antysemityzmem. Choć po wybuchu wojny związki te zostały osłabione, pozostawiły jednak, jak można przypuszczać, trwałe ślady w osobowości bohatera niniejszego szkicu.

Podczas okupacji W. Kula związał się z Biurem Informacji Propagandy Komendy Głównej Armii Krajowej, używał pseudonimów „Żakowski” i „Bułhak”. Do konspiracji wciągnął go przyjaciel, też historyk – Ludwik Widerszal. W. Kula pracował w Wydziale Informacji BIP, kierowanym przez Jerzego Makowieckiego. W strukturze tej działali także inni historycy m.in.: Aleksander Gieysztor i Stanisław Herbst. Ponadto pod kierunkiem Aleksandra Kamińskiego redagował „Biuletyn Informacyjny”. Jednocześnie bohater niniejszego szkicu brał udział w tajnym nauczaniu w ramach konspiracyjnej Wolnej Wszechnicy Polskiej, kierowanej przez N. Gąsiorowską. Wykładał historię młodym ludziom, którzy związani byli z Batalionami Chłopskimi. Studia te organizowała, późniejsza profesor Uniwersytetu Łódzkiego – Helena Brodowska. W. Kula uczestniczył w Powstaniu Warszawskim, po klęsce dostał się do niemieckiego obozu jenieckiego w Gross-Born II D.

Jak można przypuszczać, nie miał dylematów – wracać czy pozostać poza krajem? Decydowały względy zarówno rodzinne (w kraju pozostał mały syn – Marcin), jak też polityczne.

Po wojnie W. Kula związał się początkowo z Uniwersytetem Łódzkim (UŁ). W latach 1945–1947 pracował jako adiunkt, a następnie jako docent, w Katedrze Historii Społeczno-Gospodarczej, kierowanej przez N. Gąsiorowską. Pomagał w gromadzeniu zbiorów późniejszej biblioteki Instytutu Historii UŁ. Publikował na łamach wychodzących w Łodzi pism lewicowych – „Kuźnicy” i „Myśli Współczesnej”. Żywo uczestniczył w dokonującym się wówczas, w pierwszych latach powojennych, procesie reorientacji polskiego dziejopisarstwa. Krytykował tradycyjną historiografię i jej kościec – historię polityczną. Remedium na słabości przedwojennego dziejopisarstwa dostrzegał w otwarciu się historii na inne dziedziny wiedzy, przede wszystkim ekonomię i socjologię. W programowym artykule *Uwagi o historii gospodarczej* drukowanym w „Kuźnicy”, W. Kula dostrzegał w tej dyscyplinie zarówno walory naukowe, jak i ideologiczne. W konkluzji pisał:

(...) poprzez badanie dziejów społeczno-gospodarczych, osiągniemy i rewizję naszej historii politycznej, zrewidujemy całość obrazu naszej przeszłości. Nowa Polska będzie wtedy mogła zobaczyć, poznać, zrozumieć przeszłość nie w oparach legendy szlacheckiej. Możemy być pewni, że będzie umiała z niej również wyciągnąć odpowiednie nauki⁶.

⁶ „Kuźnica” 1945, nr 10. Przedruk W. Kula, *Historia, zacołanie, rozwój*, Warszawa 1983, s. 199–209.

W 1947 r. W. Kula habilitował się na podstawie pracy *Wstęp metodyczny do badań nad rozwojem społeczno-gospodarczym Polski w XVI–XVIII wieku*. Miał wtedy 31 lat. W tym samym roku pod szyldem ówczesnego Instytutu Pamięci Narodowej, kierowanym przez Stanisława Płoskiego, ukazała się jego książka *Historia gospodarcza Polski w dobie powojennej 1864–1918*⁷. Od 1949 r. W. Kula, jak wielu innych uczonych związanych w pierwszych latach powojennych z Łodzią, przeniósł się do Warszawy. Początkowo pracował jako docent, od 1950 r. profesor nadzwyczajny w Instytucie Historycznym UW. Od 1955 r. kierował Katedrą Historii Gospodarczej na Wydziale Ekonomicznym UW.

Przełom lat czterdziestych i pięćdziesiątych stał się dla wielu polskich historyków, w tym także dla W. Kuli, rodzajem intelektualnego i etycznego wyzwania. Jako człowiek lewicy, bohater niniejszego szkicu, znalazł się w sytuacji szczególnie⁸. Zetknięcie się z coraz bardziej totalitarną komunistyczną rzeczywistością musiało zrodzić rozczarowanie. W życiu naukowym kończył się czas dyskusji, wszechwładnie zaczęły dominować radzieckie wzory instytucjonalne i metodologiczne. W. Kula poddał się wielokrotnie opisywanej zasadzie dwójmyślenia⁹. Świadectwem jego niezgody na totalitarny eksperyment stały się pisane do szuflady *Gusła*¹⁰. Jednocześnie w ówczesnej działalności historyka nie brak przykładów jednoznacznego, deklarowanego oficjalnie, poparcia dla polityki władz.

Dotykamy w tym miejscu problemu odpowiedzialności polskich historyków, nie tylko i z pewnością nie przede wszystkim W. Kuli, za stalinowskie zniewolenie polskiej historiografii. Marcin Kula, komentując zebranie Marksistowskiego Zrzeszenia Historyków z 1950 r., stawia tezę, że ówcześni historycy „(...) nie zrozumieli, że nawet ewentualne słuszne postulaty metodologiczne w nowej

⁷ Jej dopełnieniem, o czym warto pamiętać, było dzieło H. Wereszyckiego *Historia polityczna Polski 1864–1918*. O losach tej książki szerzej zob. R. Stobiecki, *Henryk Wereszycki (1898–1990). Historyk w czasie próby*, [w:] idem, *Historycy polscy...* s. 95–126.

⁸ Interesujący jest fakt, że mimo licznych zachęt, W. Kula nie zdecydował się na wstąpienie do partii. Pytany przez syna o motywy tej decyzji miał stwierdzić: „nie chcę składać dyskrecjonalnych opinii o kolegach”. *Vide*: M. Kula, *Mimo wszystko bliżej Paryża niż Moskwy, Książka o Francji, PRL i o nas historykach*, Warszawa 2010, s. 104.

⁹ Wiele nowych obserwacji na ten temat wnoszą listy publikowane przez M. Kulę we wspomnianym tomie *Mimo wszystko...* Dowiedzieć się z nich można sporo na temat relacji w środowisku historyków, panującej w nim hierarchii, tej rzeczywistej i tej narzucanej przez czynniki partyjne. Charakterystyczne dla małżeństwa Kulów i związanego z nimi kręgu przyjaciół i kolegów, są krytyczne uwagi na temat historyków blisko związanych z władzą (Henryk Jabłoński czy Żanna Kormanowa, np. s. 406, 414). W zderzeniu z oficjalnymi formami uczestnictwa w życiu naukowym i towarzyszących mu niezbędnych kompromisów, prywatne listy pozostają przykładem zawoalowanej i ukrytej postawy dystansu wobec polityki władz, wobec środowiska.

¹⁰ Na marginesie warto zaznaczyć, na co zwróciła uwagę A. Sosnowska, że w przypadku W. Kuli, a także zapewne wielu innych badaczy, mechanizm dwójmyślenia nie zniknął wraz z przełomem październikowym. Zdaniem A. Sosnowskiej, dowodnie świadczy o tym porównanie zapisów w *Rozdziałkach* i oficjalnie drukowanych tekstów W. Kuli. Eadem, *Zrozumieć zacołanie. Spory historyków o Europę Wschodnią (1947–1990)*, Warszawa 2004, s. 115.

epoce mogły się obrócić w swoje zaprzeczenie (mówiąc prościej w bezsens)”¹¹. Wydaje się, że należałoby raczej napisać – nie chcieli zrozumieć. W ich świecie nie mieściły się inne intencje i inne motywacje, niż te, które kierowały nimi samymi. W. Kula reprezentował, jak sądzę, ten typ lewicowego intelektualisty, o którym po latach Krystyna Kersten pisała, że:

zamykał oczy i uszy, aby nie odbierać informacji o tym, co się dzieje w kraju, jak też używał całej potęgi swojego umysłu dla zbudowania gmachu racjonalizacji, akceptacji lub przynajmniej uległości wobec stanowionego porządku (...). Motorem tych operacji nie był konformizm, oportunizm, choć w konsekwencji prowadziły one do takich postaw. Gra toczyła się o coś więcej niż wygoda życia, stawką była przynależność, ceną przegranej – bezdomność¹².

Rok 1956 oznaczał dla W. Kuli, podobnie jak dla większości środowiska historyków, cezurę niezwykle istotną, jedno z najważniejszych doświadczeń pokoleniowych. W „Kwartalniku Historycznym” opublikował tekst *W sprawie naszej polityki naukowej*¹³. W intencji autora miał on zapoczątkować w środowisku historyków szerszą dyskusję nad zjawiskiem stalinizmu w historiografii polskiej¹⁴.

Referat W. Kuli został poddany dyskusji na specjalnej naradzie w Instytucie Historii PAN, 26 czerwca 1956 r. Został on dobrze przyjęty przez środowisko. Poparcia jego tezom udzielili m.in.: Marian Małowist, Aleksander Gieysztor, Stefan Kieniewicz, Stanisław Śreniowski i, co ciekawe, Ż. Kormanowa¹⁵.

Druga połowa lat pięćdziesiątych i lata sześćdziesiąte to bez wątpienia najbardziej twórczy okres w biografii naukowej W. Kuli. Jeszcze w 1956 r. ukazały się *Szkice o manufakturach w Polsce w XVIII w.*, t. 1–2. W 1958 r. wyszły drukiem rozrachunkowe *Rozważania o historii*. Ciekawe, że autor do końca wahał się czy dołączyć do nich wspomniane *Gusła*¹⁶. Szczęśliwie, W. Kula nie posłuchał rad

¹¹ M. Kula, *Mimo wszystko...*, s. 457.

¹² K. Kersten, *Bezdomny intelektualista w poszukiwaniu ratunku*, [w:] eadem, *Pisma rozproszone*, red. T. Szarota, D. Libionka, Warszawa 2006, s. 20 (pierwodruk w piśmie „Odra” z 1990 r.).

¹³ „Kwartalnik Historyczny” 1956, R. LXIII, nr 3, s. 151–166.

¹⁴ Szerzej piszę o tym w pracy *Historiografia PRL. Zamiast podręcznika*, Łódź 2020. W zbiorze tekstów źródłowych towarzyszących zasadniczej narracji, znalazł się wspomniany artykuł W. Kuli.

¹⁵ *Dyskusja nad obecnym stanem i możliwościami rozwojowymi naszej nauki historycznej*, „Kwartalnik Historyczny” 1956, R. LXIII, nr 6, s. 72–87. Polemicznie do tekstu W. Kuli odnieśli się, ze skrajnie różnych punktów widzenia – S. Arnold i M.H. Serejski. Ten pierwszy zaprotestował przeciwko nazbyt krytycznej ocenie pierwszej połowy lat 50. Ten drugi z kolei zarzucił referentowi tendencję do „tuszowania” prawdziwych warunków rozwoju nauki historycznej w omawianym okresie, *ibidem*, s. 80–85.

¹⁶ W. Kula przed ich publikacją zwrócił się do bliskiego sobie grona badaczy z prośbą o lekturę i uwagi. W liście do żony pisał: „W dodatku te nieszczęsne «Gusła». Broniek chodzi o B. Gieremka [dop. – R.S.], zdecydowanie przeciwny ich pomieszczeniu. Zgodność Labudy, Bronka i Krzysi [chodzi o K. Śreniowską – dop. – R.S.], trojga ludzi b. różnych, wartościowych i mnie życzliwych jest, przynasz, niepokojąca. Nie umiem jej zlekceważyć – a wiem, że jeśli ich nie opublikuję,

przyjaciół i dzięki temu otrzymaliśmy kompletną, choć nie pozbawioną ingerencji cenzury, wersję jednego z najciekawszych świadectw dokumentujących kwestię rozliczeń polskiej inteligencji z okresem stalinowskim¹⁷. Książka miała kilkanaście, w zdecydowanej większości wielce przychylnych recenzji i do dzisiaj należy do najbardziej cenionych w polskiej literaturze powojennej „traktatów metodologicznych”¹⁸.

W latach następnych ujrzały światło dzienne, przez wielu uważane za najbardziej wartościowe w dorobku W. Kuli, wspomiana już – *Teoria ekonomiczna ustroju feudalnego...* (1962) oraz *Problemy i metody historii gospodarczej* (1963). Celem zasadniczym tej pierwszej było „zrozumienie wewnętrznych zasad funkcjonowania swoistej historycznej całości, jaką stanowił system folwarczno-pańszczyźniany w Polsce”¹⁹. Obok tego zagadnienia pojawia się inne, nie mniej istotne – problem przejścia od tego systemu do kapitalizmu. Zdaniem ucznia – Jacka Kochanowicza – zaproponowana przez W. Kulę koncepcja rozwijała się dwoma równoległymi torami. Pierwszy z nich, to prowadzone ponad dwadzieścia lat badania nad polskimi manufakturami, drugi, to studia nad historią gospodarczą jako odrębną dyscypliną badawczą i jej związkami z innymi naukami społecznymi. W opinii tego historyka *novum* podejścia zastosowanego przez W. Kulę polegało na połączeniu w tym dziele metody „empirycznego badania mikroekonomicznego” z „modelową analizą typu makro”²⁰. Podobnie ujął to jeden z recenzentów, który napisał, że „Kula-ekonomista formułuje trafne pytania, na które odpowiada Kula-historyk”²¹.

W kolejnych latach W. Kula zapoczątkował i patronował badaniom nad strukturami społecznymi w Polsce, których podsumowaniem była książka *Przemiany społeczne w Królestwie Polskim 1815–1864* wydana w 1979 r. pod redakcją W. Kuli i Janiny Leskiewiczowej. Ta ostatnia w następujący sposób charakteryzowała ten pionierski na polskim gruncie program badawczy:

Punktem wyjściowym był dla nas problem rozpadu podziałów stanowych. Szukaliśmy więc odpowiedzi na pytania o wewnętrzne przemiany jakim ulegały feudalne stany, o siłę i trwałość stanowych więzi, o dziedziczenie czy też pokoleniowe zmiany pozycji społecznych²².

to będę miał do siebie wieczny żal i poczucie tchórzostwa” (list W. Kuli z 15.09.1957). Cyt. za: M. Kula, *Mimo wszystko...*, s. 516–517. Sprawa ta wracała także w kolejnych listach między małżonkami, *ibidem*, s. 517–520, 594.

¹⁷ Na temat ingerencji cenzury w tekst W. Kuli pisał Z. Romek w pracy *Cenzura a nauka historyczna w Polsce 1944–1970*, Warszawa 2010, s. 216–218.

¹⁸ Zestawienie recenzji, W. Kula, *Rozdziałki...*, s. 471.

¹⁹ W. Kula, *Teoria ekonomiczna ustroju feudalnego*, wyd. II, Warszawa 1983, s. 5.

²⁰ J. Kochanowicz, *Witold Kula i badania przedkapitalistycznych systemów gospodarczych*, [w:] *Dziedzictwo Witolda Kuli*, Warszawa 1990, s. 152.

²¹ I. Sachs, *Model historii*, „Przegląd Kulturalny” 8 V 1963.

²² J. Leskiewiczowa, *Idea i program historii struktur społecznych*, [w:] *Dziedzictwo...*, s. 188.

Wcześniej ukazały się dwie inne ważne jego prace *Miary i ludzie* (1970), studium z antropologicznie pojmowanej metrologii historycznej oraz obszerny wstęp do edycji *Listów emigrantów z Brazylii i Stanów Zjednoczonych 1890–1891* wydanych przez W. Kulę, Ninę Assorodobraj-Kulę i M. Kulę (1973). O tej pierwszej tak pisał po latach jego syn Marcin:

jakby to zaskakująco nie brzmiało, do współczesności odnosiło się również Ojca zainteresowanie historią miar. Długo traktował je jako hobby, nawet zbierał jakieś dawne odważniki, wagi i miarki. Skończyło się wszakże owo hobby napisaniem książki. Nie jest ona studium z klasycznej historii miar, gdzie podstawowe są ich spisy i ekwiwalencje. Pamiętam jak Ojciec, w odpowiedzi na prośbę opracowania czegoś w takim stylu do serii nauk pomocniczych historii, uśmiechnął się, że chyba nigdy tego nie robi – choć zapewne nie negował, bo trudno negować, potrzeby istnienia takich zestawień. Książka Ojca jest poświęcona wprowadzeniu i rozprzestrzenianiu się systemu metrycznego, ale jej intelektualny problem jest znacznie szerszy. Autor pyta jak mianowicie powstaje potrzeba nowego rozwiązania, jak ludzie do niego dochodzą intelektualnie, tworzą je całkowicie z głowy (z głowy uwarunkowanej przez epokę!) i jak wprowadzają je w życie. Stawia pytanie jak jest uwarunkowane funkcjonowanie tego rozwiązania i jak ono ewoluje pod wpływem zmieniających się czynników społecznych – zaś, ostatecznie, jak ono nad ludźmi zapanowuje, choć ewoluując²³.

Z kolei na wspomniany zbiór korespondencji W. Kula natknął się w archiwum jeszcze w czasie wojny. Kolekcja w większości spłonęła w Powstaniu Warszawskim. Uratowało się ok. 300 listów, które stały się podstawą wspomnianego wydawnictwa.

Od lat sześćdziesiątych, W. Kula cieszył się coraz większym uznaniem poza granicami Polski. Aktywności twórczej towarzyszyły liczne podróże naukowe. W latach 1963–1964 i 1971–1972 W. Kula był wykładowcą w paryskiej École Pratique des Hautes Etudes, ponadto wykładał także we Włoszech, Szwajcarii i Czechosłowacji. Był współorganizatorem pierwszych kongresów historii gospodarczej, w latach 1968–1970 kierował Międzynarodowym Stowarzyszeniem Historii Gospodarczej, potem został jej honorowym przewodniczącym. Z czasem doceniono go także w kraju i w środowiskach polskich na emigracji – został najpierw członkiem korespondentem (1979), a następnie członkiem rzeczywistym PAN (1986). W 1974 r. otrzymał nagrodę im. A. Jurzykowskiego.

Lata sześćdziesiąte przynoszą znaczącą ewolucję jego poglądów politycznych. Coraz wyraźniejsze były związki W. Kuli z tzw. warszawską szkołą historyków idei, m.in. z Bronisławem Baczką, Leszkiem Kołakowskim. W. Kula uczestniczył w nieformalnym seminarium na którym spotykali się ówczesni „rewizjoniści”²⁴.

²³ M. Kula, *Historia nie dzieli się na „dawniej” i „dziś”*, „Kultura i Społeczeństwo” 2013, nr 3, s. 220. Jest to referat wygłoszony przez M. Kulę na konferencji „Polska szkoła socjologii historycznej i historii gospodarczej: Witold Kula, Marian Małowist”.

²⁴ Poza wymienionymi do tego grona należeli m.in.: Janina Zakrzewska, Nina Assorodobraj-Kula, Paweł Beylin, Włodzimierz Brus, Ryszard Herczyński, Tadeusz Kowalik, Kazimierz Łaski,

Narastający krytycyzm wobec władzy, a także utratę wiary w sensowną ewolucję systemu, potwierdzają zapiski w *Rozdziałkach*²⁵.

W połowie lat siedemdziesiątych postępująca choroba nie pozwoliła historykowi na aktywne uczestniczenie w życiu naukowym i publicznym. W sierpniu 1980 r. podpisał wraz z żoną – Niną Assorodobraj-Kulą „Apel 64”, będącym głosem popierającym żądania strajkujących robotników. W 1986 r. przeszedł na emeryturę. Zmarł 12 lutego 1988 r. w Warszawie.

Na koniec warto postawić pytanie o dziedzictwo W. Kuli. W jakim stopniu podejmowane przezeń tematy badawcze były (są) kontynuowane? Czy kreowana przez niego wizja historii znalazła swoich naśladowców?

Wnioski jakie mi się nasuwają nie są optymistyczne, choć zapewne kwestia ta wymagałaby bardziej szczegółowych badań²⁶. Od czasu do czasu pod egidą, co charakterystyczne Polskiego Towarzystwa Ekonomicznego, odbywają się konferencje poświęcone postaci i dorobkowi W. Kuli. W związku z tym należy wspomnieć o spotkaniu z 2013 r. w Warszawie. Jego tytuł brzmiał „Polska szkoła socjologii historycznej i historii gospodarczej: Witold Kula, Marian Małowist”. Referaty wygłosili wówczas m.in.: syn Marcin, Henryk Szlajfer, Anna Sosnowska-Jordanowska, Zbigniew M. Kowalewski, Jan Sowa i Andrzej W. Nowak²⁷. Trzy lat później, w stulecie urodzin W. Kuli, zorganizowano konferencję „Czy historia gospodarcza się przeżyła?”²⁸.

Wydaje się, że po śmierci dwóch wybitnych uczniów Kuli – Jerzego Jedlickiego i Jacka Kochanowicza, bliska mu, historia społeczno-gospodarcza przeżywa pewien kryzys. Brakuje prac, które wyrastałyby z interdyscyplinarnej perspektywy, poruszały tematy ważne nie tylko z punktu widzenia historii Polski, śmiało mierzyłyby się z coraz silniejszym nurtem narodowej megalomanii. Z tego powodu dobrze się stało, że znana czytelnikowi polskiemu praca

Jerzy Szacki. Nazwę Seminarium Kultury Politycznej zaproponował Stefan Żółkiewski, ówczesny sekretarz Wydziału I PAN, a nieregularne spotkania odbywały się w jego gabinecie. Wspomina o tym m.in. K. Pomian w rozmowie z M. Bajer, *Blizny po ukąszeniu*, Warszawa 2005, s. 154–155. *Vide* także: J. Eisler, *Marzec 1968. Geneza. Przebieg. Konsekwencje*, Warszawa 1991, s. 315. Zdaniem tego ostatniego zostało ono utworzone najprawdopodobniej na przełomie 1964 i 1965 r.

²⁵ W. Kula, *Rozdziałki*, do druku podali N. Assorodobraj-Kula, M. Kula, Warszawa 1996 (*ibidem* obszerna bibliografia dotycząca wspomnień o W. Kuli i omówień jego twórczości zestawiona przez M. Kulę, s. 489–493).

²⁶ Podobną tezę postawił M. Kula pisząc, że dorobek Ojca „jest stosunkowo mało obecny w polskim środowisku historycznym. Idem, *Historia nie dzieli się...* Na podstawie sondy w Google Scholar można stwierdzić, że w przypadku pracy *Problemy i metody historii gospodarczej*, suma wszystkich wzmianek (cytowań) to ok. 180 pozycji. Przy czym jeśli zawężymy je do okresu PRL to daje 64 pozycje, czyli 1/3 całości. Jeśli chodzi o książkę *Miary i ludzie (Measures and Men)* Google Scholar odnotował 443 cytowania (za dwa wydania z 1986 i reedycję z 2014).

²⁷ <http://www.pte.pl/pliki/2/1/Konferencja%2011.06.2013.pdf> (dostęp: 13.01.2021).

²⁸ <http://www.sprawynauki.edu.pl/archiwum/dzialy-wyd-elektron/303-informacje-el/3335-o-historii-gospodarczej-w-pte> (dostęp: 13.01.2021). Dostępny jest jej zapis na kanale youtube.

A. Sosnowskiej, której jednym z bohaterów jest W. Kula, ukazała się ostatnio w języku angielskim. Być może, odegra ona jednak pewną rolę w przypomnieniu międzynarodowej społeczności badaczy, polskiego wkładu w debatę dotyczącą gospodarczego zacofania Europy Wschodniej²⁹.

Podobnie rzecz wygląda w przypadku tego fragmentu twórczości W. Kuli, która mieści się w nurcie antropologii kulturowej. Poza synem Marcinem, nie widać innych historyków, którzy szliby tą drogą, próbowali badać kulturowe wytwory pracy człowieka, życie codzienne widziane z perspektywy np. tytułowych miar i wag³⁰. Propozycja W. Kuli od czasu do czasu pojawia się w studiach metodologiczno-historiograficznych, ale najczęściej nie znajduje kontynuacji w praktyce dziejopisarskiej³¹.

We współczesnej historiografii polskiej brakuje także „traktatów metodologicznych”, nawiązujących do *Rozważań o historii*, przykładu refleksji nad przeszłością skierowanej nie tylko do wąskiego grona specjalistów, ale do szerszej publiczności.

Żeby jednak obraz nie wypadł tak czarno, to dodam na koniec, że na tym tle zaskakuje dość intensywna, choć nieporównywalna z dorobkiem M. Małowista, recepcja dzieł W. Kuli, przede wszystkim jego *Teorii ekonomicznej ustroju feudalnego*, w obrębie studiów postkolonialnych czy historii globalnej. Jak pisze czołowa reprezentantka tych pierwszych – Leela Gandhi – dyscyplina ta zmierza do „zreformowania intelektualnych i epistemologicznych wykluczeń zachodniej akademii i stwarza przebywającym na Zachodzie niezachodnim krytykom możliwość prezentowania własnego dziedzictwa kulturowego jako wiedzy”³². Książka

²⁹ A. Sosnowska, *Explaining Economic Backwardness. Post-1945 Polish Historians on Eastern Europe*, CEU Press, Budapest–New York 2019.

³⁰ Warto w tym miejscu przywołać m.in. następujące prace M. Kuli: *Zegarek historyka*, Warszawa 2001 i *Krótki raport o użytkowaniu historii*, Warszawa 2004. Ciekawą próbą zaadoptowania koncepcji W. Kuli do badań z zakresu ekonomii podjął A.W. Nowak, *Czy możliwa jest metrologiczna suwerenność? Metrologia i ekonomia polityczna miary*, „Przegląd Humanistyczny” 2014, nr 5, s. 19–32. *Vide* także inne teksty w tym numerze poświęcone perspektywie postkolonialnej w humanistyce. Na temat recepcji „Miar i ludzi” w historiografii zachodniej pisała ostatnio A. Echterholter, *Quantification as Conflict. Witold Kula’s Political Metrology and Its Reception in the West*, „Historyka” 2019, t. 49, s. 117–141.

³¹ *Vide* np. W. Piasek, *Notatki z etnografii myśli współczesnej w dziedzinie historii. Informacje etnograficzne, diagnozy, wielkie kwestie*, Toruń 2019. Autor ten wcześniej poświęcił twórczości W. Kuli książkę, *Antropologizowanie historii. Studium metodologiczne twórczości Witolda Kuli*, Poznań 2004, angielska wersja *Anthropologising History: a Historiographic and Methodological Case Study of Witold Kula*, Toruń 2018.

³² L. Gandhi, *Teoria postkolonialna*, tłum. J. Serwański, posłowie E. Domańska, Poznań 2008. Praca zawiera zestawioną przez E. Domańską pomocną bibliografię dotyczącą studiów postkolonialnych. Z późniejszych polskich prac na ten temat *vide* np.: *Perspektywy postkolonializmu w Polsce. Polska w perspektywie postkolonialnej*, „Debaty Artes Liberales” 2016, t. X, red. J. Kieniewicz; *Humanistyka (pół)peryferii*, red. K. Abriszewski, A.F. Kola, J. Kowalewski, Olsztyn 2016.

W. Kuli pojawia się w tym rozważaniach w kontekście podejmowanej przez badaczki i badaczy analizy odrębnych dróg rozwoju gospodarczego, odmiennych od Zachodu, przede wszystkim w odniesieniu do tzw. krajów Trzeciego Świata. W Polsce rodzące się dopiero studia postkolonialne raczej nie są domeną historyków. Do dokonań W. Kuli odwołują się zatem przedstawiciele innych nauk humanistycznych m.in. Jan Sowa czy Tomasz Zarycki³³.

W tej sytuacji wydanie w łódzkim periodyku zapomnianej pracy magisterskiej W. Kuli, wydaje mi się przedsięwzięciem zasługującym na pochwałę. Nie tylko z powodów jej walorów poznawczych i źródłowych, o których pisze Jarosław Kita w tekście *Od Redakcji*. Także dlatego, że dzięki temu mamy unikalną szansę odkryć na nowo fragment dziedzictwa młodego historyka, zapoznać się z kulisami jego warsztatu i być może inaczej spojrzeć na jego późniejsze wielkie dokonania.

BIBLIOGRAFIA

„Kuznica” 1945, nr 10.

„Kwartalnik Historyczny” 1956, R. LXIII, nr 3.

Blackwood L., *Witold Kula 1916–1988*, [w:] *Encyclopedia of Historians and Historical Writing*, ed. K. Boyd, London–Chicago 1999, s. 670.

Dyskusja nad obecnym stanem i możliwościami rozwojowymi naszej nauki historycznej, „Kwartalnik Historyczny” 1956, R. LXIII, nr 6, s. 72–87.

Dziedzictwo Witolda Kuli, Warszawa 1990.

Eisler J., *Marzec 1968. Geneza. Przebieg. Konsekwencje*, Warszawa 1991.

Gandhi L., *Teoria postkolonialna*, tłum. J. Serwański, posłowie E. Domańska, Poznań 2008.

Górny M., *Historical Writing in Poland, Czechoslovakia, and Hungary*, [w:] *The Oxford History of Historical Writing*, eds. by A. Schneider and D. Woolf, vol. 5, Oxford 2015, s. 243–265.

Humanistyka (pół)peryferii, red. K. Abriszewski, A.F. Kola, J. Kowalewski, Olsztyn 2016.

Kersten K., *Bezdomny intelektualista w poszukiwaniu ratunku*, [w:] K. Kersten, *Pisma rozproszone*, red. T. Szarota, D. Libionka, Warszawa 2006, s. 20 (pierwodruk w piśmie „Odra” z 1990 r.).

Kochanowicz J., *Witold Kula i badania przedkapitalistycznych systemów gospodarczych*, [w:] *Dziedzictwo Witolda Kuli*, Warszawa 1990.

Kula M., *Historia nie dzieli się na „dawniej” i „dziś”*, „Kultura i Społeczeństwo” 2013, nr 3.

T. Siewierski, *Marian Małowist i krąg jego uczniów. Z dziejów historiografii gospodarczej*, Warszawa 2016; Odwołania do W. Kuli znaleźć można także C. Radding, *Landscapes of Power and Identity: Comparative Histories in the Sonoran Desert and Forests of Amazonia from Colony To Republic*, Durham–London 2005. A. Pufelska, *The Transition from Feudalism to Capitalism and the Problem of Temporalization – on the 100th Anniversary of Witold Kula’s Birth*, [w:] *Filosofy of Globalization*, ed. by C. Roldan, D. Brauer, J. Rohbeck, Berlin–Boston 2018, s. 287–300 i w innych tekstach tego tomu.

³³ J. Sowa, *Fantomowe ciało króla. Peryferyjne zmagania z nowoczesną formą*, Kraków 2011; T. Zarycki, *Peryferie. Nowe ujęcia zależności centro-peryferyjnych*, Warszawa 2010.

- Kula M., *Jerzy Jedlicki historyk nietypowy*, Warszawa 2018.
- Kula M., *Krótki raport o użytkowaniu historii*, Warszawa 2004.
- Kula M., *Mimo wszystko bliżej Paryża niż Moskwy, Książka o Francji, PRL i o nas historykach*, Warszawa 2010.
- Kula M., *Zegarek historyka*, Warszawa 2001.
- Kula W., *Historia, zacofanie, rozwój*, Warszawa 1983.
- Kula W., *Moja edukacja sentymentalna*, [w:] W. Kula, *Wokół historii*, Warszawa 1988.
- Kula W., *Rozdziałki*, do druku podali N. Assorodobraj-Kula, M. Kula, Warszawa 1996.
- Kula W., *Teoria ekonomiczna ustroju feudalnego*, wyd. II, Warszawa 1983.
- Leskiewiczowa J., *Idea i program historii struktur społecznych*, [w:] *Dziedzictwo Witolda Kuli*, Warszawa 1990, s. 188.
- Nowak A.W., *Czy możliwa jest metrologiczna suwerenność? Metrologia i ekonomia polityczna miary*, „Przegląd Humanistyczny” 2014, nr 5, s. 19–32.
- Perspektywy postkolonializmu w Polsce. Polska w perspektywie postkolonialnej*, „Debaty Artes Liberales” 2016, t. X, red. J. Kieniewicz.
- Piasek W., *Anthropologising History: a Historiographic and Methodological Case Study of Witold Kula*, Toruń 2018.
- Piasek W., *Antropologizowanie historii. Studium metodologiczne twórczości Witolda Kuli*, Poznań 2004.
- Piasek W., *Notatki z etnografii myśli współczesnej w dziedzinie historii. Informacje etnograficzne, diagnozy, wielkie kwestie*, Toruń 2019.
- Pufelska A., *The Transition from Feudalism to Capitalism and the Problem of Temporalization – on the 100th Anniversary of Witold Kula’s Birth*, [w:] *Philosophy of Globalization*, eds. by C. Roldan, D. Brauer, J. Rohbeck, Berlin–Boston 2018, s. 287–300.
- Radding C., *Landscapes of Power and Identity: Comparative Histories in the Sonoran Desert and Forests of Amazonia from Colony To Republic*, Durham–London 2005.
- Romek Z., *Cenzura a nauka historyczna w Polsce 1944–1970*, Warszawa 2010.
- Sachs I., *Model historii*, „Przegląd Kulturalny”, 8 V 1963.
- Siewierski T., *Marian Małowist i krąg jego uczniów. Z dziejów historiografii gospodarczej*, Warszawa 2016.
- Sosnowska A., *Explaining Economic Backwardness. Post-1945 Polish Historians on Eastern Europe*, CEU Press, Budapest–New York 2019.
- Sosnowska A., *Zrozumieć zacofanie. Spory historyków o Europę Wschodnią (1947–1990)*, Warszawa 2004.
- Sowa J., *Fantomowe ciało króla. Peryferyjne zmagania z nowoczesną formą*, Kraków 2011.
- Stobiecki R., *Henryk Wereszycki (1898–1990). Historyk w czasie próby*, [w:] R. Stobiecki, *Historycy polscy wobec wyzwań XX wieku*, Poznań 2014, s. 95–126.
- Stobiecki R., *Historiografia PRL. Zamiast podręcznika*, Łódź 2020.
- Stobiecki R., *Witold Kula (1916–1988). Historyk zaplątany w historię*, [w:] R. Stobiecki, *Historycy polscy wobec wyzwań XX wieku*, Poznań 2014, s. 273–306.
- Wereszycki H., *Historia polityczna Polski 1864–1918*, Wrocław 1990.
- Zarycki T., *Peryferie. Nowe ujęcia zależności centro-peryferyjnych*, Warszawa 2010.
- <http://www.pte.pl/pliki/2/1/Konferencja%2011.06.2013.pdf> (dostęp: 13.01.2021).
- <http://www.sprawynauki.edu.pl/archiwum/dzialy-wyd-elektron/303-informacje-el/3335-o-historii-gospodarczej-w-pte> (dostęp: 13.01.2021).

Rafał Stobiecki
(University of Lodz)

WITOLD KULA (1916–1988). SKETCH FOR A PORTRAIT

Witold Kula undoubtedly belongs to the narrow elite of historians of the era of the People's Republic of Poland, he is also its most recognized representative in the international arena. This text aims at presenting the most important moments of his biography, a brief characteristic of his achievements and his reception in contemporary historiography.

Keywords: professor Witold Kula, 20th century, an outline of a biography, reception of scientific achievements

<https://doi.org/10.18778/2080-8313.21-22.03>

WITOLD KULA

**CHARAKTER SPOŁECZNO-GOSPODARCZY
MIAST POWIATU ŁÓDZKIEGO
I ŁĘCZYCKIEGO 1807–1869**

WYKAZ SKRÓTÓW

AAD – Archiwum Akt Dawnych w Warszawie

AS – Archiwum Skarbowe w Warszawie

APP – Archiwum Państwowe w Piotrkowie

ARA – Akta Rady Administracyjnej Królestwa Polskiego

KRSWiP – Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych i Policji

KRPiS, WDN, SK – Komisja Rządowa Przychodów i Skarbu, Wydział Dochodów
Niestałych, Sekcja Konsumcyjna

Kom. Woj. – Komisja Wojewódzka

Skoro przy sygnaturze archiwum nie jest zaznaczone – znaczy to, że volumen dany znajduje się w Archiwum Akt Dawnych w Warszawie (AAD)

WSTĘP

ROZDZIAŁ I

ZAGADNIENIE

Zniknął święty stan miast i ich mieszkańców w Polsce, a smutne tylko ślady i słabe pamiątki jeszcze nam go przypominają. Tam, gdzie przedtem przemieszkowali monarchowie z licznym swym dworem, tam gdzie naród zgromadzony znajdował poważanie u obywateli, tam kilka przejeżdżających rodziny nie znajdzie dziś przytułku na noc jedną¹. Tymi słowami w pierwszych latach XIX wieku żalił się światły ekonomista nad stanem współczesnych mu miast polskich. Nie wydaje się w rozstrzygnięciu sprawy zasadniczej, czy upadek miast polskich spowodowany był, jak twierdzi niemiecki historyk, tym, „dass die Gesetze in Polen wohl gut gewesen, dass sie aber nicht befolgt worden seien”², czy też, jak mówi Wawrzyniec Surowiecki, przeciwnie, dlatego, że „rząd krajowy [w dawnej Polsce – W.K.] nie tylko się nie przykładał w niczem dla podźwignięcia miast, ale nadto szkodził im zawsze i w tem zaś nawet, gdy miał dobre zamiary (...) [i tylko było – W.K.] (...) szczęściem dla narodu, że niesprawiedliwy i ciemny prawodawca rzadko kiedy ma dosyć odwagi, do wykorzystania szkodliwych praw i rozkazów swoich³ – stwierdzić należy, że gwałtowny spadek miast polskich w drugiej połowie XVII i pierwszej XVIII wieku już przy dzisiejszym, mocno jeszcze niezadowolającym stanie nauki w tym przedmiocie, jest niewątpliwy.

Druga połowa XVIII wieku, duch reformistyczny epoki stanisławowskiej przyniosły i na tym polu dążenie do naprawy istniejącego stanu rzeczy. Jednak tak komisje *boni ordinis*, jak ożywiona, a całkowicie dotąd nieopracowana

¹ Brak przypisu w zachowanym rękopisie.

² Brak przypisu w zachowanym rękopisie.

³ Brak przypisu w zachowanym rękopisie.

działalność Departamentu Policji Rady Nieustającej, nie zdołały stworzyć dzieł trwalszych, przerwane śmiercią tych instytucji, a następnie upadkiem niepodległego państwa polskiego.

Polityka rządów zaborczych w stosunku do miast ziem polskich całkowicie nie jest wyjaśniona. Jeszcze ziemie pierwszego zaboru znajdują się w stosunkowo uprzywilejowanym położeniu. Systematyczna praca Bära⁴ przedstawia nam, choć stronniczo, całokształt polityki pruskiej, praca Rarpina⁵, Barwińskiego⁶, Tokera⁷ i inne – fragmenty polityki austriackiej w stosunku do ziem zyskanych na Polsce w roku 1772. Widzimy tam z jednej strony zdecydowaną i pożyteczną politykę pruską, ograniczającą się jednak głównie do uporządkowania spraw ustrojowych⁸ oraz skarbowości miejskiej, z drugiej chwiejną politykę austriacką, polegającą właściwie na przedwstępnych czynnościach, gwałtownym zbieraniu materiałów, dążeniu do zdobycia jakiej-takiej orientacji w chaosie setek, gospodarczo nic nie znaczących, lecz prawie w ustrój miejski wyposażonych rad. Zarówno jednak pierwsza, jak i druga, nie zdołały osiągnąć zamierzonych rezultatów, gdy dyktatura napoleońska w Europie, przekreślając istniejące granice polityczne i podział, który, choć zachwiały i częściowo zmieniony w roku 1815, przetrwał jednak aż do wybuchu wojny światowej, do roku 1914.

W jakim stanie twór napoleoński, Księstwo Warszawskie, obejmował po rządzie pruskim miasta – o tym mówi nam sumiennie i rozumnie napisana współczesna praca Wawrzyńca Surowieckiego *O upadku przemysłu i miast w Polsce* (wydana w Warszawie w 1810 roku), z której kilka charakterystycznych słów cytowałem już na początku. Mówią nam o tym jednak i wycinki nam współczesnego badania naukowego, a przede wszystkim niezwykle cenna praca Henryka Grossmana *Struktura społeczna i gospodarcza Księstwa Warszawskiego*⁹. I tu przede wszystkim uderzać nas musi jeden fakt: na podstawie analizy spisu z roku 1808 dochodzi Grossman do wniosku, że „z ogółu ludności 1 576 062, tj. 77,26% przypadło na wsie, gdy „miasta” skupiały 463 591 osób, tj. aż 22,72%”¹⁰, a nawet po szacunkowej korekturze istniejących w spisie błędów – 1/5 ludności Księstwa. Sprawa początkowo wydaje się niejasna: jakże przy tak silnym natężeniu urbanizacji możliwy jest tak opłakany, jak przedstawiony przez Surowieckiego, stan miast? Lecz w tej pozornej trudności leży jednocześnie i rozwiązanie zagadnienia: owe 22,72% ludności zamieszkało w miastach, nie świadczy wcale

⁴ Brak przypisu w zachowanym rękopisie.

⁵ Brak przypisu w zachowanym rękopisie.

⁶ Brak przypisu w zachowanym rękopisie.

⁷ Brak przypisu w zachowanym rękopisie.

⁸ S. Kutrzeba, *Historia ustroju Polski w zarysie*, t. III–IV (po rozbiorach), Lwów–Warszawa 1917.

⁹ H. Grossman, *Struktura społeczna i gospodarcza Księstwa Warszawskiego na podstawie spisów ludności 1808–1810 roku*, „Kwartalnik Historyczny” 1925, t. II, z. 1, s. 1–180.

¹⁰ H. Grossman, *op. cit.*, s. 25.

o postępie urbanizacji kraju. Owe z prawnego punktu widzenia „miasta” – w rzeczywistości były nieraz zgoła nieznacznymi miastami, zaś owa „ludność miejska” – w znacznej części składała się z rolników. Świadczą nam o tym zgodnie zarówno głosy współczesnych (S. Staszic¹¹, J.B. Flatt¹², W. Surowiecki i inni), jak i cyfry spisów urzędowych (np. miasto Urszulin w powiecie włodawskim, departamencie siedleckim liczyło w 1810 roku 10 dymów i 54 dusze! Zaś w całym Księstwie w tymże roku liczono 50 miast o mniej niż 50 dymów, a 19 o mniej niż 200 duszach!¹³).

Żeby więc z owych formalnie bliskich ścisłości, lecz praktycznie nic nie mówiących cyfr spisów z 1808–1810 roku wyciągnąć istotne dla historii gospodarczo-społecznej znaczenia wnioski – przeprowadza Grossman swego słowa analizę struktury zawodowej ludności Księstwa, zapominając o nieistotnym podziale na ludność miejską i wiejską. Ta analiza doprowadza go do wniosku, że „cała (...) produkcja rzemieślniczo-przemysłowa wynosi [winno być: zatrudnia – W.K.] zaledwie 9,3% osób czynnych zawodowo i obejmuje już w tej cyfrze zarówno rzemiosła chrześcijan jak i Żydów, zarówno w miastach jak i na wsi. Dopiero te cyfry przedstawiają nam prawdziwy stan rozwoju ówczesnej produkcji rzemieślniczo-przemysłowej i korygują też obraz, jaki otrzymuje się na podstawie nieścisłego wyróżnienia ludności na miejską i wiejską”¹⁴.

Taką drogę musiał wybrać autor, stawiający sobie za cel zbadanie „struktury społeczno-gospodarczej [domyślnie: ludności – W.K.] Księstwa Warszawskiego”. Do zagadnienia samego można jednak podchodzić inaczej: mianowicie nie od strony ludności, lecz od strony miast. Brzmiałoby wówczas ono nie: jaką jest struktura społeczno-gospodarcza ludności, lecz jakim jest charakter owych jednostek społeczno-gospodarczych miast? Inaczej: które spośród 405 w roku 1808, a 633 w roku 1810 miast Księstwa w znaczeniu prawnym – są nimi również i w znaczeniu gospodarczym, które są zaś z gospodarczego punktu widzenia wsiami?

Odpowiedź na to pytanie stawia sobie za cel niniejsza praca.

Granice chronologiczne przyjęte w niej stanowią lata 1807 i 1869. Przyjęcie pierwszej daty, daty wydarzenia politycznego w pracy z dziedziny historii społeczno-gospodarczej usprawiedliwia fakt, że oznacza ona moment poddania miast polskich pod zarząd nowoczesnej biurokratycznej magistratury. Poprzednio

¹¹ S. Staszic, *O statystyce Polski*, Kraków 1809.

¹² J.B. Flatt, *Opis Księstwa Warszawskiego z krótkim rysem dziejów polskich aż do naszych czasów*, Poznań 1809.

¹³ H. Grossman, *op. cit.*, s. 90–105.

¹⁴ *Ibidem*, s. 64. Krytycznej analizie należałoby poddać drogi, które prowadzą Grossmana do obliczenia ogółu ludności zawodowo czynnej, a następnie pozwalają mu ustalić ową cyfrę „9,3%”. Jednakże nawet w wypadku, jeśli krytyka taka okazałaby się usprawiedliwioną, to przeprowadzenie jej zmienić może jedynie w nieznacznym stopniu dane cyfrowe (np. w tym wypadku moim zdaniem z 9,3% na 11,3%), nie wpływając na zmianę istotnych wniosków.

istniejąca na tych terenach magistratura, po pierwsze nie zdażyła się z nimi jeszcze zżyć, po drugie zaś była magistraturą obcą, mającą obce cele i dobro na widoku. W roku natomiast 1807 dostały się miasta polskie pod zarząd administracji własnej narodowej, administracji, która powziawszy od razu określony plan polityki miejskiej, realizowała go z dużymi rezultatami systematycznie, bez względu nawet na katastrofę polityczną roku 1813–1815¹⁵. Druga zaś data, rok 1869, przyjęta jest dlatego, że stanowi ona niejako etap konieczny, a ściślej: koniec etapu ewolucji miast w kierunku zarówno polepszenia ich sytuacji ekonomicznej, jak i uregulowania ich sytuacji prawnej. Tego bowiem roku 1/13 lipca w Carskim Siole wydany został „ukaz o przemianowaniu na osady niektórych miast w guberniach Królestwa Polskiego”, rozwinięty następnie postanowieniami Komitetu Urzędującego w Królestwie Polskim z 30 grudnia/11 stycznia 1869/1870 roku i z 23 stycznia/4 lutego 1870 roku¹⁶.

Za granicę zaś terytorialną przyjęto dzisiejsze (ściślej: obowiązujące w dniu spisu ludności z 1921 roku) granice powiatów: łęczyckiego i łódzkiego. Znaczenie tego właśnie terenu łatwo jest zrozumieć. Przecież on to najsilniej podlegał działaniu polityki protekcyjnej rządu Królestwa Kongresowego, on, w skutku tego, najdotkliwiej odczuwał na sobie skutki wszelkich zachodzących w badanym okresie wewnętrznych i międzynarodowych wstrząsów gospodarczych i politycznych, on wreszcie z tego okresu zmagania o prawo istnienia, okresu klęsk i zwycięstw, wyszedł obronną ręką i dziś stanowi obok Górnego Śląska najbardziej uprzemysłowiony obszar Rzeczypospolitej.

Na terytorium tym znajduje się początkowo 9 miast: Grabów, Kazimierz (Łęczycki), Łęczyca, Łódź, Parzęczew, Piątek, Rzgów, Tuszyn i Zgierz. W roku 1816 przybył do tej liczby wyniesiony do rzędu miast Ozorków. W roku 1822 – Aleksandrów i Poddębice, w roku 1830 – Konstantynów. Razem 13 miast. Z tych 13-tu po reformie 1869–70 roku pozostało miastami zaledwie cztery: Łęczyca, Łódź, Ozorków i Zgierz¹⁷. Charakter wszystkich tych 13-tu miast stanowić będzie przedmiot niniejszej pracy.

Do zbadania tego charakteru zmierzać będą następującymi etapami: 1. omówienie zasadniczych i pośród istniejących definicji pojęcia „miasto”, 2. ustalenie na tej podstawie zasadniczych ekonomicznych i demograficznych cech, a co za tym idzie kryteriów kwalifikacyjnych miasta, 3. ustalenie stanu faktycznego, odpowiadającego pomyślnym kryteriom kwalifikacyjnym w poszczególnych miastach w poszczególnym okresie czasu.

¹⁵ J. Bojasiński, *Rządy tymczasowe w Królestwie Polskim maj–grudzień 1815, Monografie w zakresie dziejów nowożytnych*, wyd. S. Askenazy, t. I, Warszawa 1902, s. 134.

¹⁶ Dziennik Praw Królestwa Polskiego (dalej: DPKP), t. LXIX, nr 237, s. 245–253; t. LXX, nr 241, s. 66–71.

¹⁷ *Ibidem*; A. Stebelski, *Przeszłość administracyjna ziem województwa łódzkiego*, „Rocznik OŁ PTH” 1928, t. I, s. 35–37.

Oczywiście wynikiem tej pracy nie będzie i nie ma być wydanie na każde z badanych miast zdecydowanego wyroku, przyznającego lub odmawiającego mu prawa do „tytułu” miasta w sensie ekonomicznym. Ważniejszym wynikiem będzie owo „ustalenie stanu faktycznego, odpowiadającego poszczególnym kryteriom”, stanu który przy zastosowaniu również tych kryteriów nieraz do różnorodnych doprowadzać nas będzie wniosków. Samo zagadnienie będzie w tej pracy nieraz nie tyle treścią, ile nicią przewodnią konstrukcji i grupowania materiału.

Zanim jednak do pracy tej przystąpię – omówię istniejące drukowane opracowania poruszanych tu tematów oraz wykorzystane przeze mnie źródła archiwalne.

ROZDZIAŁ II

ŹRÓDŁA I OPRACOWANIA

A. Źródła rękopiśmienne

W wykorzystanie całego ogromu źródeł archiwalnych, w których wolno nam spodziewać się szeregu cennych, pierwszorzędnej dla niniejszej pracy wagi wiadomości zarówno wielokrotnie przerasta moje możliwości, jak i niegodne jest z pracy tej charakterem. Koniecznym więc jest wprowadzenie szeregu rozgraniczeń. I tu najważniejszymi będą dwa ograniczenia: 1. nie będę wykorzystywać archiwów poszczególnych miast, lecz jedynie archiwa gubernialne i archiwa władz centralnych, 2. spośród akt władz centralnych wykorzystywać będę jedynie akta Rady Administracyjnej, Komisji Rządowej Przychodów i Skarbu oraz Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Policji, pomijając np. akta Komisji Rządowej Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego (choć wśród kryteriów kwalifikacyjnych miasta uwzględniam i ośrodkowość kulturalną, przez co rozumiem przede wszystkim fakt istnienia w osadzie szkoły).

Z archiwów rządów gubernialnych jedno tylko archiwum b. guberni piotrkowskiej zostało wykorzystane – archiwum guberni warszawskiej, jak wiadomo zniszczone niemal całkowicie przez Rosjan, nie zawiera żadnych akt, mających związek z niniejszą pracą. Archiwum guberni piotrkowskiej, przechowywane w Archiwum Państwowym w Piotrkowie, zawiera akta miast, które w roku 1867 w skład tej guberni weszły, a więc miast dzisiejszego powiatu łódzkiego: Aleksandrowa, Kazimierza, Konstantynowa, Łodzi, Rzgowa, Tuszyń i Zgierza¹ (razem 65 voluminów). Ponieważ akt, dotyczących dwóch pierwszych miast, przechowała się ilość całkiem minimalna – pozostaje więc pięć tylko miast, których dotyczące wiadomości zebrane zostały i z archiwum gubernialnego. Z wykorzystanych tu akt na pierwszy plan wysuwają się listy płacących „kanon od zarobków” stosownie do uchwały Rady Administracyjnej z 22 stycznia/3 lutego

¹ A. Stebelski, *Podział administracyjny*, s. 34, 35, 37; DPKP, t. LXVI, s. 189, 279, 359.

1837 roku. Listy te pozwalają nam zrekonstruować strukturę zawodową ludności miejskiej. Koniecznym jest tu jednak wysunięcie trzech przede wszystkim założeń: 1° listy nie obejmują ludności rolniczej, nie mówią też o tym, którzy z wymienionych w nich rzemieślników lub kupców traktowało pracę na roli jako zajęcie poboczne, 2° listy te obejmują jedynie ludność, pracującą na własną rękę, nie mówią zaś nam nic o ludności, pracującej najemnie, uczniach, terminatorach, czeladnikach, robotnikach fabrycznych, służbie itd. oraz 3° z list otrzymujemy ilość konsesnów, nie zaś ilość osób, konsensy wykupujących. Ta ostatnia trudność największe może wywoływać nieporozumienia w skutku tak często w małych zwłaszcza miasteczkach spotykanego łączenia kilku zawodów w jednych rękach – otrzymalibyśmy liczbę osób zawodowo czynnych jaskrawo nieprawdopodobną. Zjawisko to oczywiście najsilniej występować będzie wśród ludności zatrudnionej w zawodach handlowych, której przedstawiciele prowadzić to zwykli handle towarów mieszanych, wykupywali nieraz po kilka, nawet kilkanaście konsensów. Przy wykorzystaniu więc tego, cennego zresztą źródła, musimy pamiętać, że 1° liczby zatrudnionych tak w poszczególnych zawodach, jak i ogólnie zawodowo czynnych w mieście, możemy porównywać z odpowiednimi liczbami dla innych lat lub innych miejscowości, lecz tylko z otrzymanymi na podstawie tego samego materiału, 2° z otrzymanych z tego źródła danych o ludności zawodowo czynnej nie wolno nam wyciągnąć żadnych wniosków o charakterze demograficznym, 3° przy porównywaniu ludności trudniącej się handlem z trudniącą się przemysłem musimy pamiętać o silnej wśród pierwszej występującej kumulacji specjalności, 4° przy porównywaniu danych, dotyczących różnych miast, pamiętać należy, że kumulacja specjalności silniej występuje w osadach słabiej rozwiniętych gospodarczo, wreszcie 5° musimy pamiętać, że o ludności rolniczej i o najemnikach nie powiadały żadne wiadomości.

Z archiwum Komisji Rządowej Przychodów i Skarbu, przechowywanym w Archiwum Skarbowym w Warszawie, wykorzystałem przede wszystkim Akta Dyrekcji Jeneralnej Dochodów Niestających, z nich zaś akta konsumpcyjne, specjalne akta urzędów konsumpcyjnych po miastach (34 voluminy). Na podstawie zawartych w tych aktach w pełnym prawie – że dla lat 1815–1866 w komplecie kontraktów dzierżawy dochodów konsumpcyjnych po miastach, stawiałem dla każdego z miast badanych sumy dzierżawne w poszczególnych latach. Wiadomości te uważałem za wiarygodne całkowicie, jako oparte na źródle całkowicie niewątpliwym, dlatego pozwalałem sobie w odpowiednich przypisach znalezione w innych źródłach i opracowaniach dane, niezgodne z zaczerpniętym z kontraktów, określać jako „mylne”. Przy całkowitej jednak wiarygodności tych danych wykorzystanie ich w niniejszej pracy natrafiać będzie na poważne trudności, które jednak omówię poniżej, w związku z ustaleniem przydatności i stopnia zawodności poszczególnych kryteriów (część I, rozdz. II, punkt E^b). Nielicznie spotykany, a nader ciekawy typ akt (w tychże voluminach), stanowią protokoły rewizji ksiąg

ludności sporządzone na żądanie dzierżawców w związku z wysuwaniem przez nich żądaniami obniżki czynszu dzierżawczego. Akta te są niezwykle cenne jeśli idzie o ustalenie stopnia wiarygodności, najczęściej na księgach ludności opartych danych o ogólnej liczbie mieszkańców badanych miast w poszczególnych latach².

Akta Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Policji, przechowywane w Archiwum Akt Dawnych w Warszawie, dostarczyły mi oczywiście największej ilości materiałów. Mowa tu przede wszystkim o aktach: Sekcji miast³ (akta ogólne i szczególne), Sekcji administracyjno-policyjnej (oddziału statystycznego) oraz Dyrekcji Generalnej Przemysłu i Kunsztów.

Z akt ogólnych Sekcji miast na czoło wysuwają się voluminy, zatytułowane „Akta opisów historycznych miast”. Na voluminy te składają się formularze zatytułowane „Opisanie historyczne oraz topograficzno-statystyczne miast... w województwie... obwodzie... położonego”. Formularze te, rozesłane przez KRSWiP do Komisji Wojewódzkich wraz z odpowiednią instrukcją 5.4.1820 roku, wypełnione następnie przez urzędy miejskie, potwierdzone następnie i uzupełniane przez obwodowego Dozorcę Miast i przez Komisje Wojewódzkie, przesłane zostały jeszcze w 1820 roku do KRSWiP. Po przejściu przez Komisję Rządową „Opisania” odesłane zostały do Komisji Wojewódzkich w celu zaopatrzenia ich w uzupełnienia, dotyczące przede wszystkim spraw planów miejskich, rewirów żydowskich, procesów prowadzonych przez miasta i skarbowości miejskiej. Razem z tymi uwagami wrócone zostały „Opisania” Komisji Rządowej w ciągu roku 1822 i opracowane są razem w cztery voluminy⁴. W voluminach tych znajdujemy „Opisania” wszystkich dziesięciu spośród badanych miast, które w 1820 roku były już miastami. „Opisanie” Aleksandrowa sporządzono 19.9.1824 roku, przechowywane zaś jest w „aktach szczególnych” tego miasta⁵. „Opisanie” Poddębic zaś 12.8.1824 roku (w braku formularzy drukowanych – na ręcznie sporządzonym), znajduje się zaś ono w aktach ogólnych, dotyczących opisów historycznych miast⁶. „Opisania” Konstantynowa nie znalazłem – być może nie sporządzono go w ogóle. Formularze te są to ośmiostronicowe posyty in folio, zapełnione na dziesięciu stronach dwudziestoma rubrykami kwestionariusza. Rubryki te brzmią jak następuje: „1. Przez kogo i kiedy przywileje miasta,

² S. Szulc, *Wartość materiałów dotyczących stanu ludności b. Królestwa Kongresowego*, Warszawa 1920, s. 31–37.

³ Zaznaczyć należy, że używane tutaj nazwy są nie tyle nazwami urzędów i władz, ile nazwami zespołów akt. I tak np. nie wprowadzam rozróżnienia na akta Komisji Wojewódzkiej i Rządu Submiejskiego albo Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Policji a potem Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych Duchownych i Oświecenia Publicznego. Używam te nazwy, które spotykamy w inwentarzach i sumariuszach archiwalnych.

⁴ Powyższy ustęp na podstawie akt KRSWiP, vol. 92.

⁵ KRSWiP, vol. 525.

⁶ KRSWiP, vol. 92.

począwszy od pierwszego założenia aż do ostatnich czasów, udzielone zostały? Którzy królowie takowe stwierdzili i jakie nadania miasto otrzymało? 2. Jakie jest położenie geograficzne miasta? Czyli nad jeziorem, rzeką spławną lub inną? 3. Jaka była rozległość miasta przy jego założeniu? Z jakimi graniczyło wsiami? Czyli granice miasta są od tego czasu zmniejszone lub powiększone? z jakich przyczyn i kiedy? 4. Czyli i jakie miasto posiada folwarki, wsie, grunta i role, łąki, ogrody, place, domy, szynki i karczmy, jatki, gorzelnie, browary, młyny, tartaki, stawy, lasy, zarośla, pastwiska, robociznę, cegielnie, wapiarnie, łamanie kamieni i kopalnie? 5. Jakie były instytucje i gmachy publiczne przy założeniu? Które z nich upadły i dlaczego? Jakie później przybyły i jakie w obecnym czasie znajdują się, oraz w jakowym stanie? 6. Jakie były i są fabryki i rękodzielnie i w jakowym stanie? 7. Propinacja czyli wyłącznie do miasta należy, lub też czyli inne dominja mają równe propinowania prawo. 8. Czy są jakowe procesa o propinację, o przywileje i fundusze miastu służące, o granice lub tym podobne? Z kim? Kiedy są rozpoczęte i do jakiego doprowadzone stopnia? 9. Jaka jest ludność miasta a. chrześcijan, b. Żydów, c. Innych wyznań, d. W ogóle? 10. Jaki jest sposób utrzymania się mieszkańców czy rzemiosło, handel lub też rolnictwo? 11. Jaka jest ilość domów a. Murowanych, b. Drewnianych, c. W ogóle? 12. Wiele wynosi suma asekuracyjna ogółem w Towarzystwie Ogniomem? 13. Czy miasto jest całkowicie lub w części brukowane i czyli w bliskości potrzebne znajdują się do brukowania materiały? 14. Wiele miewa i kiedy jarmarków? 15. Co za szczególny przedmiot handlu podczas tych jarmarków? 16. Wiele ma targów tygodniowych? 17. Jakie dochody miasto miało a. w roku 1806, b. w roku 1815, c. dla jakich przyczyn powiększone lub zmniejszone? 18. Czyli miasto w ogóle wzrasta lub upada i jakie są powody wzrostu lub upadku? 19. Wiadomości historyczne, lub statystyczne, jakie poprzednimi rubrykami objęte nie są, a które jednakże miejsca mieć mogą. 20. Uwagi dozorczy miast (Tytuły rubryk podaję dosłownie, ze względu zaś na to, że na liczne z rubryk składa się po parę pytań – wprowadzam numerację, której w źródle nie ma). Nie wszystkie z tych rubryk posiadają oczywiście dla nas jednakowe znaczenie. Najważniejszymi powinny być rubryki: 6, 9, 10, 11, 14, 15, 16 i 18 – zazwyczaj jednak (z wyjątkiem rubryk 9 i 11) odpowiedzi na nie są tak ogólnikowe, że w słabym jedynie stopniu pozwalają nam na zorientowanie się w sytuacji. Z tym wszystkim dane „Opisania” z 1820 roku, jako dość wiarygodne, a chronologicznie wczesne, mogą wielokrotnie stanowić punkt wyjścia przy opracowywaniu poszczególnych interesujących nas zagadnień⁷.

Na „akta szczególne” Sekcji Miast składają się voluminy, zawierające dotyczącą każdego z miast korespondencję, rachunki tych miast, budżety, protokoły

⁷ „Opisanie” Łodzi publikuje Michał Rawita-Witanowski – „Rocznik Łódzki” (dalej: R.Ł.), 1933, t. III, s. 389–396. O tym też: K. Konarski, *Archiwalia łódzkie w A.A.D.*, R.Ł., 1928, t. I, s. 78–80.

pomiarów, sprawozdania z rewizji itp. Początkowo akta te grupowane są dla każdego miasta razem, bez żadnego zróżniczkowania rzeczowego, później wraz ze wzrostem ilościowym materiału występuje i zróżniczkowanie, widzimy volumina np. rachunkowości, lasów, pożyczek, etatów, pomiaru, sporów ze Skarbem, zamieszkania Żydów, sporów z dziedzicem dóbr ościennych itd. Oczywiście w niektórych miastach zróżniczkowanie to występuje w większym, w innych – w mniejszym stopniu⁸. Ogółem akta, dotyczące miast, będących w przedmiocie niniejszej pracy, stanowią 146 voluminów. Jak wzmiankowałem, materiał w voluminach tych zawarty, bardzo jest różnorodny, a więc niezwykle trudny do ogólnego na tym miejscu omówienia. Jedyne dające się wyodrębnić grupy stanowią: rachunki, budżety miejskie i zestawienia statystyczne z roku 1865. Z ksiąg rachunków zestawić mogłem nieraz ilość wydanych konsensów dla pracujących w poszczególnych, zwłaszcza handlowych, zawodach; mówię „nieraz”, gdyż częstokroć znajdujemy tam podane ryczałtowe jedynie sumy. Przy omawianiu tych danych powtórzyć należy dosłownie wszystkie te zastrzeżenia, które podałem wyżej, w związku z aktami b. guberni piotrkowskiej i tylko zastrzeżenia te mając na oku te dane wolno wykorzystywać. Na podstawie budżetów miejskich zestawiłem sumy dochodów miast badanych w poszczególnych latach. Źródło to, podobnie jak kontrakty dzierżawy dochodu konsumpcyjnego, uważam za całkowicie pewne, niestety jednak przechowane jest ono dosyć niekompletnie. Zestawienia statystyczne z roku 1865 znajdują się z reguły na końcu ostatniego voluminu rachunków miejskich (brak ich tylko w odniesieniu do Łodzi). Stanowią one obecnie arkusze po obu stronach wypełnione rubrykami. Rubryki te dzielą się na dziesięć tytułów, z czego sześć ostatnich, zawierające jedynie dane o skarbowości miejskiej – nie przedstawiają dla nas żadnego interesu, nie będą też ich tu omawiał. Z pozostałych tytułów, tytuł I-szy zawiera „Wiadomości ogólne”, a więc nazwy miasta, ogólną jego przestrzeń, liczę mieszkańców z podziałem na osoby główne i rodziny wewnątrz narodowościowego, liczbę i jakość budynków, dane o budżecie na rok 1864, administracji miejskiej, drogach komunikacyjnych przez miasto przechodzących, liczbie targów, jarmarków itd. Następne tytuły dotyczą: tytuł II-gi – „mieszczan-rolników”, tytuł III-ci „mieszczan-nierolników”, tytuł IV-ty „reszty mieszkańców miasta”. Tu jednak leży główna z nasuwających się przy wykorzystywaniu tego źródła trudność i tak zwani tu „mieszczanie-rolnicy” – są to „osoby posiadające osady i rolę oną na prawie zupełnej własności, wieczystego czynszu i emfiteutycznym” poza granicami miasta, „mieszczanie-nierolnicy” to „posiadający osady w mieście na prawie zupełnej własności, emfiteutycznym lub wieczysto-czynszowym, lecz nieposiadający na tych prawach ogrodów i gruntów poza obrębem miasta”, wreszcie „reszta mieszkańców miasta” – to lokatorzy nieposiadający własnych

⁸ K. Konarski, *op. cit.*, s. 80–96.

posesji. Rzecz jasna, że przejście od tego tak nieistotnego do rzeczywistej struktury gospodarczej ludności jest rzeczą co najmniej bardzo utrudnioną. Wykorzystać do tego celu musimy dalsze rubryki poszczególnych tytułów, mówiące nam między innymi i o zawodzie. Są to rubryki: w tytule II-gim: „czem się rolnicy zajmują a) wyłącznie rolnictwem, b) rolnictwem i przemysłem”, w tytule III-cim: „Z czego się utrzymują: a) ze swych posesji, b) ze swych posesji i procederów, c) ze swych posesji lub innych zajęć”, w tytule IV-tym: „Z liczby lokatorów utrzymują się: a) z handlu lub przemysłu, b) z rzemiosła.” Już samo przytoczenie tych rubryk wystarczającym jest dowodem nastroczających się trudności: podział na ludność utrzymującą się „z handlu i przemysłu” z jednej, a „z rzemiosła” z drugiej strony, lub nie utrzymującą się „ze swych posesji i procederów” z jednej, a „ze swych posesji lub innych zajęć” z drugiej strony – nie jest podziałem wiele mówiącym. Ogólnie biorąc jedynie w drugim tytule pomieszczone dane, dotyczące rolników, możemy uważać za niemalże prawdziwe. Rozumiem przez to, że choć być może wśród utrzymujących się „ze swych posesji” (z tytułu III-go) znajdują się trudniący się wyłącznie pracą na roli, a wśród utrzymujących się „ze swych posesji i procederów lub innych zajęć” (tegoż tytułu) – traktujący pracę na roli jako zajęcie poboczne – to przecież odnośne liczby tytułu II-go są w każdym razie prawdziwe, najwyżej cokolwiek niekompletne. Poza tymi, głównymi trudnościami – występują inne: gdy ze zsumowania odpowiednich rubryk otrzymujemy, że na jedną rodzinę miejską przypadają niecałe dwie osoby, lub że liczba osób zawodowo czynnych była o połowę niższa od liczby głów rodzin – wtedy trudno nam się z ufnością odnieść do zawierającego te dane źródła. Te jednak trudności, w zestawieniach z 1865 roku bardzo częste, wykazywać będą każdorazowo w wypadkach, gdy będą one występowały. Inne liczne materiały, zawarte w aktach ogólnych Sekcji Miast KRSWiP, zbyt są różnorodne, by można je tu było ogólnie omawiać. Omawiać je będą doraźnie w ciągu pracy w miarę wykorzystywania ich.

Z akt Oddziału Statystycznego Sekcji administracyjno-policyjnej KRSWiP na czoło wysuwa się 25 voluminów „Obrazów statystycznych za lata 1836–1866 (brak „Obrazów” za lata 1837, 1838, 1848, 1849, 1853 i 1859). „Obrazy” te zawierają niezwykle cenne dane dotyczące przede wszystkim demografii poszczególnych guberni Królestwa Polskiego w odnośnych latach, najcenniejszy jednak dla nas ich dział „Tabelle miast”, dołączane były niestety jedynie do „Obrazów” za lata 1836, 1839, 1840, 1841 i 1842. One to będą w tej pracy częstokroć wykorzystywane. „Obrazy” te zawierają przede wszystkim ogólną liczbę ludności miasta, wraz z podziałem według płci, według wyznania, liczbę budynków, sumę dochodu wieczystego oraz dane o jarmarkach i targach. Dane ludnościowe „Obrazów” oparte są o statystykę magistracką, przez nią zaś o księgi ludności (dowód: część II, rozdz. VI Łódź, przypiski do tabl. I-szej). Na ogół jednak dane, zawarte w „Obrazach”, niezwykle trudne są do wykorzystania naukowego, a to

ze względu na olbrzymią ilość błędów, bądź to oczywistych, rachunkowych, bądź też występujących dopiero w porównaniu z innymi grupami akt. Ze względu na ilość błędów „Obrazy wiadomości statystycznych” są chyba najmniej wiarygodnym materiałem, spośród w niniejszej pracy wykorzystanych.

Z akt Dyrekcji Jeneralnej Przemysłu i Kunsztów wykorzystuję 9 voluminów, zawierających akta, dotyczące „Raportów rocznych z lat 1822–30”. Wśród tych akt znaczną część stanowią raporty z czynności Sekcji Fabrycznej Kom. Woj. Mazow. Składają się na nie: część opisowa i zestawienia statystyczne jako załączniki. Ocena wiarygodności tych danych, często nieścisłych lub nawet błędnych, lecz bądź co bądź najpewniejszych ze wszystkich, które posiadamy, możliwa jest jedynie w każdym indywidualnym wypadku, Wykorzystując te dane, jedynie wtedy, gdy posiadać będą poszlaki, wskazujące na ich błędność – poświęcać będę odnośne uwagi.

Z akt Rady Administracyjnej Królestwa Polskiego wykorzystałem raporta tygodniowe, przesyłane Namiestnikowi Królewskiemu (a po jego śmierci „prezdującemu w Radzie Administracyjnej) przez prezesów Komisji Województw: kaliskiego (3 voluminy) i mazowieckiego (7 voluminów), raporta roczne, składowane przez Prezesa Kom. Woj. Mazow. z lat 1815–1827 (zdekompletowane, 5 voluminów), dwa voluminy raportów „Rady Stanu Okołowa” z objazdu województw, oraz jeden wolumen takichże raportów Prezesa Kom. Woj. Mazow., Rembielińskiego. Pierwsze z tych akt, raporta tygodniowe, zawierają liczne ciekawe dane, dotyczące osadnictwa, eksperty zarządzeń wydawanych przez Kom. Wojew. w „terenach” (np. zakaz odbywania nielegalnych targów w Poddebicach) itd. Wykorzystanie tych akt na ogół trudne, gdyż danych, pojawiających się sporadycznie jednego tygodnia – brak w tygodniu następnym i odwrotnie. Raporta roczne Prezesa Kom. Woj. Mazow. stanowią wszechstronny i niezwykle cenny, a o ile mi wiadomo dotąd niewykorzystywany materiał do badań nad dziejami gospodarczymi tej epoki. Co do wiarygodności ich powtórzyć można to wszystko, co powiedziałem wyżej, odnośnie raportów Dyrekcji Jeneralnej Przemysłu i Kunsztów. Zasadniczo przyjmuję je za wiarygodne, sporadycznie zaś występujące wątpliwości będę każdorazowo zaznaczał. Raporty Okołowa, choć niewątpliwie stronnie pisane, zawierają jednak wiele cennych, trzeźwych myśli wartych poznania – niestety jednak sprawami miejskimi nie zajmuje się Okołów prawie wcale. Znaczenie raportów Rembielińskiego, dzięki opublikowaniu trzech z nich, z roku 1820 pochodzących, przez Lorentza w „Roczniku Oddziału Łódzkiego Pol. Twa Histor.” 1928 – powszechnie jest znane.

To są zasadnicze grupy źródeł archiwalnych, wykorzystanych w niniejszej pracy. Poza nimi wykorzystuję dużą liczbę akt, zwłaszcza spośród akt ogólnych Sekcji Miast KRSWiP, których ze względu na ich różnorodność nie mogę na tym miejscu omawiać. Wykaz ich jedynie pomieszczam na początku niniejszej pracy, omówienie zaś ich zostawiam do każdorazowych okazji w dalszym jej toku.

B. Druki i źródła publikowane

Źródeł drukowanych, odnoszących się do interesujących nas zagadnień, ilość jest minimalna. Przede wszystkim wymienić tu należy pracę Franciszka Rodeckiego (*Obraz jeograficzno-statystyczny Królestwa Polskiego*, Warszawa 1830 roku), ta jednak tak jest przepełniona zwykłymi rachunkowymi błędami, że z wykorzystaniem jej, o ile to tylko będzie możliwe, tzn. gdy tylko będę posiadał inne, wiarygodniejsze dane, będę raczej rezygnował⁹. Tak samo ustosunkowuję się do urzędowego pochodzenia *Tabelli miast, wsi i osad Królestwa Polskiego* z 1827 roku. Z epoki kongresowej posiadamy ponadto: „Roczniki Instytutów Religijnych i Edukacyjnych w Królestwie Polskiem” z lat 1824, 1826/7, 1830 (Dane o kościołach, parafiach, szkołach wyższego typu), oraz „Nowy kalendarzyk polityczny” wydawany przez J. Netto, który w tomie siódmym, na rok 1825 zamieszcza opis województwa mazowieckiego, a w nim opisy Aleksandrowa, Konstantynowa, Łęczycy, Łodzi, Ozorkowa, Poddębic i Zgierza. Z późniejszych lat posiadamy: „Kalendarzyk polityczny” wydawany przez Franciszka Radziszewskiego, który w tomie na rok 1834 podaje obszerny i ciekawy opis Łęczycy i wreszcie „Kalendarz wydawany przez Obserwatorium Astronomiczne Warszawskie” za lata 1857–1861, gdzie obszerne dane podał do druku L. Wolski. Ostatnie z tych źródeł jest najobszerniejsze i najwiarygodniejsze, sprostować w nim jedynie należy z góry jedną nieścisłość: oto gdy dane, podane w Kalendarzach za lata 1859–1861 odnosi Wolski do lat 1857–1859, o tyle dane z Kalendarzy na lata 1857 i 1858 odnosi do lat 1856, 1857, gdy więc pierwsza cofa o dwa lata wstecz – druga tylko o jeden rok (w ten sposób nawiasem mówiąc otrzymujemy w jednym wydawnictwie dwa różne zespoły danych, odnoszących się rzekomo do tego samego roku: w Kalendarzach na rok 1859 i na rok 1858 dane odniesione są do roku 1857). Proste porównanie z danymi archiwalnymi każe nam, jak zobaczymy i dane z Kalendarzy na lata 1857 i 1858 cofnąć o dwa lata, tj. do lat 1855 i 1856. Jak zobaczymy dalej dane „Kalendarzy Obserwatorium Astronomicznego” oparte są na statystyce magistrackiej, ta zaś z kolei na księgach ludności, obejmuje więc wyłącznie ludność stałą, nie doliczając niestałej, nic nie odliczając czasowo nieobecnej¹⁰.

Do źródeł drukowanych dodać należy szereg źródeł opublikowanych. Tu należą: raporty Rembieleńskiego, opublikowane przez Z. Lorentza w „Rocznikach Oddziału Łódzkiego Pol. Twa Histor.”, z których pierwsze dwa, z roku 1820, ważne są i cenne (ARA vol. 1406), następny zaś z roku 1828 przede wszystkim niewiadomo dlaczego nazwany jest „raportem Rembieleńskiego” – jest bowiem raportem Sekcji Fabrycznej Kom. Woj. Mazow. za rok 1828 (KRSWiP,

⁹ Z. Kirkor-Kiedroniowa, *Włościanie i ich sprawa w dobie organizacyjnej i konstytucyjnej Królestwa Polskiego*, Kraków 1912, s. 3–4.

¹⁰ S. Szulc, *Wartość materiałów*, s. 26–37.

vol. 17188), posiadamy zaś takie w odniesieniu do wszystkich miast Królestwa dla całego szeregu lat; są one wprawdzie przez Rembielińskiego podpisywane – niemniej traktować to należy jako czysto biurokratyczną formalność. Tu należy też szereg źródeł, opublikowanych w trzech tomach „Rocznika Łódzkiego”. Są to: *Opisanie historyczne oraz topograficzno-statystyczne miasta Łodzi z roku 1820* (publikował Michał Rawita-Witanowski, *Łódź w 1820 roku* – R.Ł., t. II, s. 389–396), *Opis Łodzi z 1860 roku* (publikował Józef Raciborski – R.Ł., t. II, s. 397–416), *Projekt dany linii kolejowej do Łodzi sprzed 75 laty* (publikował Roman Janiszewski – R.Ł., t. III, s. 349–354), wreszcie raport Staszica z roku 1825 (publikował Kazimierz Konarski – R.Ł., t. I, s. 179–190). Poza tym w tekście publikują ciekawe źródła między innymi: Eugeniusz Ajnenkiel, *Podniesienie m. Łodzi do rzędu miast gubernialnych w 1841 roku* (R.Ł., t. III, s. 265–284), Friedman, *Dzieje Żydów w Łodzi*, Gąsiorowska, *Z dziejów przemysłu w Królestwie Polskim*, cz. I i II i inni.

C. Opracowania

Wśród opracowań na pierwszy plan wysunąć należy pracę Grossmana, opartą o spisy ludności, dokonane w Księstwie Warszawskim w latach 1808 i 1810. Drugi z tych spisów częściowo był publikowany przez Grabskiego (w przypisach do I-go tomu jego *Historii Towarzystwa Rolniczego*), wykorzystywała go też Kirkor-Kiedroniowa (*Włościanie i ich sprawa w dobie organizacyjnej i konstytucyjnej Królestwa Polskiego*). Dopiero jednak Grossman wykorzystał oba te opisy i to całkowicie. Z pracy jego czerpię 1° dane bezpośrednie o ludności i zabudowaniach badanych miast w latach 1808 i 1809 (do tego bowiem roku odnosi Grossman dane opisu 1810 roku), oraz 2° wiadomości ogólne o strukturze społeczno-gospodarczej i demograficznej ludności ziem polskich w początku XIX wieku¹¹.

Dużo danych zawdzięczam pracy Gąsiorowskiej: *Z dziejów przemysłu w Królestwie Polskim*, cz. I *Sekcje fabryczne* („*Ekonomista*” rok 1916, zeszyt I i II), oraz cz. II *Osadnictwo fabryczne* (tamże, rok 1922, zeszyt I i II s. 1–40, 111–151). Praca ta, choć o jednostronny oparty materiał (grupa akt KRSWiP przechowywana w Archiwum Skarbowym w Warszawie) i napisana bez znajomości niedostępnego w czasie pisania tej pracy, a podstawowego dla zagadnień tych źródła: raportów rocznych sekcji fabrycznych – niemniej stanowić mogła bezpieczny punkt oparcia w wypadkach zahaczania o ogólną politykę protekcyjną rządu w stosunku do przemysłu włókienniczego, bezpieczniejszy, niż pobieżna nieraz praca Ajzena o *Polityce gospodarczej Lubeckiego*.

¹¹ Obszerna i cenna krytyka przeprowadzonej przez H. Grossmana krytyki wiarygodności danych spisanych z lat 1808 i 1810 – w relacji prof. J. Rutkowskiego, „*Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny*”, Poznań 1925, R. V, z. 4, s. 1087–1099.

Dziejom robotników przemysłowych w Polsce poświęcona jest obszerna praca Wóycickiego, wartość jej jednak negatywnie została oceniona przez najlepszych znawców przedmiotu¹² i dlatego korzystanie z niej jest niemalże niemożliwe.

Ewolucji ludności żydowskiej na ziemiach polskich poświęcona jest praca Wasiutyńskiego, wartość jej jednak niewątpliwie duża polega przede wszystkim na wnikliwej analizie danych statystycznych. Sam dobór materiału cyfrowego nie przedstawia sobą natomiast nic ciekawego, ogranicza się bowiem Wasiutyński do danych spisu 1808 roku (według Grossmana), danych Rodeckiego (dla roku 1829), danych „Kalendarza Obserwatorium Astronomicznego” (dla roku 1857, które ja, jak zauważyłem, odnoszę do roku 1856) i danych spisu ludności z 9.2.1897 roku.

Dzieje ludności żydowskiej specjalnie w Łodzi do roku 1863 opracował ostatnio Friedman. Książka jego, owoc długoletnich, systematycznych badań w archiwach warszawskich, łódzkim i piotrkowskim, dała mi nieprzebrane, niemożliwe do kompletnego wykorzystania ilości materiałów.

Znaczny zbiór pobieżnie opracowanych danych o mieście Tuszynie zawiera praca Litwina, oparta na materiale miejscowym tuszyńskim. Poza Tuszyńem i Łodzią akta żadnego z badanych miast nie były mi nawet tą pośrednią, poprzez żadne publikacje wiodącą drogą dostępne.

Specjalnie Łodzi poświęcony jest szereg o rozmaitej znikomej wartości monografii, zawartych w trzech tomach „Rocznika Łódzkiego”. Użyteczność ich zazwyczaj nie wykracza poza zakres zagadnień, związanych z samą Łodzią. Szerszy już zakres ma opublikowana w „Roczniku Oddziału Łódzkiego Pol. Twa Histor.” (1928) praca Stebelskiego o *Przeszłości administracyjnej ziem województwa łódzkiego* (s. 1–42), nie zawiera ona jednak na ogół nic ponad łatwo dostępny materiał, zebrany z poszczególnych tomów Dziennika Praw.

Specjalnie źródłom poświęcona jest praca Konarskiego o *Archiwaliach łódzkich w Archiwum Akt Dawnych w Warszawie* (R.Ł., t. I, s. 77–108), oraz pierwszorzędnej wagi książka Szulca, *Wartość materiałów statystycznych, dotyczących stanów ludności b. Królestwa Polskiego*. Z tej dopiero pracy dowiadujemy się, z jak wielką rezerwą ustosunkowywać się musimy do wszelkich napotykaných w źródłach danych, dotyczących liczby lubości badanych miast.

Wykorzystałem wreszcie liczne inne prace: Askenazego, Flatta, Gąsiorowskiej, Janzułła, Kempnera, Koszutskiego, Radziszewskiego, Surowieckiego¹³, i wielu innych – nie mogąc jednak wszystkich ich w tym pobieżnym wstępie omawiać – ograniczam się jedynie do podania kompletnego ich zestawienia na początku niniejszej pracy [ta bibliografia została przeniesiona na koniec – J.K.].

¹² Recenzje: N. Gąsiorowska, „*Ekonomista*” 1925, z. IV, s. 119–121 oraz J. Rutkowski, „*Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny*”, Poznań 1931, R. XI, z. 1, s. 64–67.

¹³ Brak przypisu w zachowanym rękopisie.

CZEŚĆ I

EKONOMICZNA TREŚĆ POJĘCIA „MIASTO”

ROZDZIAŁ I

ISTNIEJĄCE DEFINICJE POJĘCIA „MIASTO”

Z analizowałem treść tak pospolicie używanego pojęcia, jak to, które obejmowane jest wyrazem „miasto”. Zajmowane są wielokrotnie, niestety jednak zawsze jedynie ubocznie, na marginesie niejako innych, bardziej badaczy interesujących zagadnień. Powstał w ten sposób długi szereg definicji miasta, z których każda sporządzana była w jakimś konkretnym, praktycznym celu, jak np. do badań z dziedziny historii politycznej, gospodarczej, społecznej, wojskowej, ustrojowej, do badań geograficzno-historycznych, ekonomicznych, prawnych, administracyjnych, statystycznych lub socjologicznych. Ta różnorodność celów powodowała również dużo wyników, bo, choć nie wszyscy badacze jawnie godzili się, jak Sombart, że o słuszności definicji miasta decyduje cel: „sie sind richtig, wenn sie zweckmäßig sind”¹ – to większość ich, jeżeli nie wszyscy, godzili się na to milcząco. Nie mogąc omawiać wszystkich istniejących definicji miasta – ustalić muszę przede wszystkim, które w jakim celu powstałe definicje mogą być mi w tej pracy użyteczne.

I tu przede wszystkim odrzucić trzeba wszelkie rodzaje definicji prawnych i administracyjnych. Strona prawno-administracyjna jest w niniejszej pracy założeniem, na tle którego dopiero występuje samo zagadnienie. My wiemy, że miejscowości, stanowiące przedmiot tej pracy są miastami w sensie prawno-administracyjnym – stawiamy zaś sobie pytanie, czy i w jakim stopniu owemu stanowi prawnemu odpowiada stan faktyczny, przede wszystkim ekonomiczny. „Nadanie osiedlu tytułu miasta świadczy zapewne prawie zawsze o jego charakterze miejskim, ale nie jest dowodem braku charakteru wiejskiego u danego osiedla. [Jest więc to – W.K.] wyraźnie usprawiedliwieniem czysto formalnym. Mamy do czynienia (...) z procesami rozwojowymi, wieś przekształcać się może w miasto, miasto odwrotnie stawać się wsią, nomenklatura urzędowa jest tylko sankcją administracyjną dokonanych procesów, które opóźnia się lub nie następują wcale, sankcja zaś naukowa musi mieć miejsce niezależnie od tego. Oparcie bowiem naukowej klasyfikacji osiedli na nomenklaturze urzędowej jest sprzeczne z naukową metodą i rozumowaniem, gdyż przecież jasnym jest, że nie dlatego

¹ W. Sombart, *Der moderne Kapitalismus*, 1902, t. I, s. 125.

osiedle zostaje miastem, że mu ten tytuł nadała administracja, ale przeciwnie, dlatego osiedle uzyskuje tytuł urzędowy miasta, że niem zostało”². Podobnie odrzucić musimy definicje statystyczne, a to dla dwóch powodów: 1. przede wszystkim wszelkie stwierdzenia statystyki, operującej przeważnie obszerną skalą badań, mogą nie brać pod uwagę ewentualnych odchyień jednostkowych w jednym lub drugim kierunku, licząc na ich wzajemne wyrównanie się w skutku działania tzw. prawa wielkiej cyfry – celem zaś zasadniczym tej pracy jest indywidualne zbadanie nielicznych miejscowości, 2. po wtóre zaś wszelkie stwierdzenia statystyczne „odnosić się [mogą – W.K.] tylko do danych historycznie konfiguracji elementów (...) nie [mogą – W.K.] zaś mieć znaczenia ogólnego, teoretycznego, ze względu właśnie na różnorodność tych konfiguracji”³ – nie nadają się więc do zastosowania wtórnego. Również odrzucić należy definicje socjologiczne, jako operujące obcym nam materiałem.

Po takim negatywną metodą wykonanym wyborze, pozostają już dwie tylko grupy definicji miasta: historyczne i ekonomiczne. Spośród pierwszych pragnę zwrócić uwagę na grupę specjalnie dla naszych celów ważną – mianowicie na grupę definicji, powstałych przy badaniach, poświęconych genezie miast. Użyteczność ta jest wynikiem analogicznej, mimo różnicy epok, sytuacji, w których znajduje się badacz miast polskich w XIX wieku i badań genezy miast. Dla tego ostatniego zagadnienie sprowadza się do odnalezienia kryteriów, pozwalających ustalić moment, w którym miejscowość, znana nam na przestrzeni szeregu lat, przestaje być wsią, a zaczyna być miastem, dla pierwszego trudność przedstawia się albo całkiem tak samo (np. przy badaniu dziejów Łodzi) – albo też całkiem odwrotnie: jak ustalić moment, w którym miejscowość przestaje być miastem, a zaczyna być wsią.

Ograniczywszy definicje rzeczowe muszę je jeszcze ograniczyć chronologicznie. Nie będę na tym miejscu omawiał wszystkich istniejących definicji miasta, powstałych w związku z badaniami historycznymi lub ekonomicznymi od Arystotelesa, ani nawet wszystkich nowoczesnych definicji, grupujących się wokół znanych: Grundherrschaft, Hofrecht-, Dorfgemeinde-, Markt-, Burgtheimeine i innych. Za punkt graniczny uważać tu można, jak sądzę, moment wydania uniwersalnego dzieła Wernera Sombarta *Der moderne Kapitalismus*. Nie chcę przez to bynajmniej powiedzieć, że „posombartowska” nauka nie wraca już do „przedsombartowskiej” definicji. Jak się zdaje, rację ma nawet dr Maleczyński, twierdząc⁴, że w powojennej nauce nawroty takie są bardzo liczne – niemniej syntetyczne zestawienie i podsumowanie corocznych badań przez Sombarta pozwala i przyjąć jego definicję za punkt wyjścia.

² W. Wakar, *Osiedla o charakterze miejskim i podmiejskim*, „Kwartalnik Statystyczny” 1929, t. VI, z. 3, s. 1126.

³ E. Taylor, *Wstęp do ekonomii. Część pierwsza. Ekonomia jako nauka*, Poznań 1936, s. 151.

⁴ K. Maleczyński, *Geneza miast w świetle nowej literatury*, „Kwartalnik Historyczny” 1925, t. XXXIX, s. 322–336.

Definicja Sombarta, podana zresztą bez dowodu, brzmi: „Eine Stadt im ökonomischen Sinne ist eine größere Ansiedlung von Menschen, die für ihrem Unterhalt auf die Ezeugnisse fremder Landnerschaftlicher Arbeit angewiesen ist”⁵. Błądność tej definicji łatwą jest do stwierdzenia. Dwa zarzuty wyciągnął dr Maleczyński w cytowanym sprawozdaniu⁶; są to: 1. niemożność cyfrowego ustalenia, które osiedle jest już dość duże, by było do miast zaliczone⁷ i 2. nierealność pojęcia osiedla, które choć w pewnej mierze nie byłoby zależne od produktów cudzej pracy na roli. Druzgocącej wreszcie krytyce poddał definicję Sombarta prof. Oppenheimer, pisząc w swym *System der Sociologie*: „Diese Begriffsbestimmung ist unglücklich. Der erkennt Man sofort, wenn Man an eine große mit den im Plattlande errichtete Fabrik denkt, die zahlreiche Beamte und Arbeiter auf ihrem Anhäufung von Klöstern wie auf dem Athos. Auf sie alle trifft die Sombartscha Definition zu, und doch wird man sie nicht als «Städte», sondern nur als stadtartig oder stadähnlich bezeichnen. Noch klarer wird das, wenn wir an ein, izoliert in der Landschaft gelegnes Riesenhotel denken: in Amerika soll man solche im Gestelt von Wolkenkrazen mit einer Fassengskraft bis zu 100.000 Gästen planen: gewiß Göße Ausiedlungen, die auf freunde landwirtschaftliche Arbeit ausgewiesen sind, und doch gewiß keine «Städte». Somberts Definition wäre allenfalls branchbar für die Biologie, wenn sie einmalls, was durchaus legitim wäre, die Stadt als ein kollektives Lebewesen zu betrachten hätte (...)”⁸, ale nie dla historii gospodarczej.

Inną definicję usiłuje stworzyć Sanden w pracy swej *Geschichte des deutschen Städtewesens*. „Miasto – według niego – nie jest samo przez się siedzibą handlu i przemysłu, lecz miejscowością, gdzie zawsze można zaopatrzyć się we wszelkie artykuły potrzebne i na odwrót wyroby własne spieniężyć (...). Wieś nawet największa pozostanie zawsze wsią, gdy jej mieszkaniec, aby sprzedać swe towary, musi jechać na targ czy też do miasta”⁹. Definicja ta jest moim zdaniem bardzo cenną i nie ma racji dr Maleczyński twierdząc¹⁰, że zbliża się ona do dawnej Markttheorie. U Sandena Markttheorie znajduje gorącego przeciwnika, definicja zaś jego jest niewątpliwie pod względem zakresu sama od tej a zarazem bardziej zbliżona do prawdy.

Z odmienną, w całości kształt swego systemu wplecioną teorią „miasta”, wystąpił ostatnio Oppenheimer. Do stworzenia jej wychodzi Oppenheimer

⁵ W. Sombart, *op. cit.*, s. 128.

⁶ K. Maleczyński, *op. cit.*, s. 324–325.

⁷ Należy zaznaczyć, że tę trudność Sombart sam rozumie doskonale. W pierwszym wydaniu swego dzieła nie wprowadza też wcale kryterium wielkości – owo słowo „größere” dodając do słowa „Ansiedlung” dopiero w drugim wydaniu, zaznaczając jednocześnie w przypisku niezbędnosc tego, przy całej nieokreśloności.

⁸ F. Oppenheimer, *System der Soziologie*, Jena Fischer 1935, IV Bd. III 1768, s. 818.

⁹ P. Sander, *Geschichte des deutschen Städtewesens* (Bonn. Staatwies. Untersuch VI), Bonn, 1922, s. 15. Cyt. wg: K. Maleczyński, *op. cit.*, s. 525.

¹⁰ K. Maleczyński, *op. cit.*, s. 526.

z „poprawnego” – jego zdaniem – pojęcia ekonomii, która jest „die Lehre von der Gesellschaftswirtschaft der Wirtschaftsgesellschaft. Gessellschaftswirtschaft aber ist „Kooperation”, d.h. Arbeitsteilung und – vereinigung”. W podziale więc i rywalizacji pracy szukać należy, zdaniem Oppenheimera, zasadniczego kryterium podziału osiedli ludzkich na miasta i wsie. W konkluzji takiego rozumowania daje nam Oppenheimer definicję: „die Stadt im ökonomischen Sinne ist der Markt, d.h. der ökonomische Ort des Tauschverkehrs zwischen Urproduktion und städtischen Gewerbe”¹¹; a w innym miejscu: „Im streng ökonomischen Sinne bedeutet „Stadt” dem Ort des ökonomischen Mittels des ägwiralen Tauschverkehrs zwischen Uerzeugung und Gewerbe. Dem entspricht auch der Sprachgebrauch”¹²; do tego zaś jeszcze dodaje: „gleichviel wo wie aus welchen Motiven entstanden: jedenfalls bildet die Stadt mit ihrem Landbezirka (Kanton) zusammen fortan eine Wirtschaftsgesellschaft höherer Integrationsstufe. Sie wird von den Dortschaften mit Nahrungsmittel versehen und gibt dafür Gewerzeugnisse in Tausch”¹³. Nie wolno cennej teorii Oppenheimera sprowadzać do obecnej Merkttheorie, ani nawet do wzmiankowanej wyżej definicji Sandera. Od Markttheorie odbiega Oppenheimer, podobnie jak i Sander tym, że używa pojęcia „targ” nie w znaczeniu instytucji prawnej, również nie w znaczeniu określonego miejsca fizycznego, rynku czy targowiska – lecz w sensie, jak mówi, „ekonomicznym”, jako oderwanego pojęcia logicznego. Nie jest ważne to, czy miasto posiada prawo odbywania targów, ani to, czy w mieście targi rzeczywiście się odbywają – lecz to, że w mieście ludność zarówno miejska jak i okoliczna może swoich produktów się pozbyć, a w cudze zaopatrzyć, może targować. Lecz również od Sandera różni się Oppenheimer, a to tym, że według niego familie handlowe, choć na pierwszy plan wysuwane, nie są wystarczająco „differentiam specifikam”, odróżniającą miasto od wsi. Miasto musi być miejscem wymiany między produkcją rolną a zawodami miejskimi – w innym zaś miejscu wyraźnie słyszymy, że mają to być zawody przemysłowe, miasto musi samo, własną produkcją zaspokajać dużą część potrzeb okręgu. Tworząc z nim razem opartą o dział pracy „społeczność gospodarczą wyższego stopnia jednolitości”. Tym rozumieniem treści definicji (opłaconej zresztą kontem ścisłości, np. przez wprowadzenie terminu „ekonomiczne miejsce”) zbliżył się Oppenheimer do zwykłej, codziennej treści pojęcia „miasto”.

Z innych definicji istniała jeszcze kwestia omawiania prób Pizenne’a¹⁴ i Koebnera¹⁵ – po namyśle jednak postanowiłem z tego zrezygnować, a to dlatego, że są to, jak sami ich autorzy stwierdzają, definicje miasta średniowiecznego (definicja

¹¹ F. Oppenheimer, *op. cit.*, IV, Bd. III 1767, s. 818–819.

¹² *Ibidem*, II Bd., s. 550.

¹³ *Ibidem*, III Bd., s. 285.

¹⁴ H. Pizenne, *Les Villas du moyen âge*, p. 53.

¹⁵ R. Koebner, *Die Anfänge des Gemeinwesens*, d. Stadt Köln Bonn 1922, s. 1

Koebner'a daje się ponadto sprowadzić do momentów ustrojowych i psycho-logiczno-socjologicznych, a więc wykracza poza nasz zakres). Innych definicji miasta z ekonomicznego punktu widzenia sporządzonych – nie napotkałem.

Istnieją jednak, poza definicjami – inne próby precyzowania ekonomicznej treści pojęcia „miasto”. Próby te, z metodycznego punktu widzenia szczególnie dla naszych celów ważne, stoją na pograniczu definicji i opisu, przez wyliczenie szeregu różnorodnych cech miasta, elementów tego pojęcia – starają się osiągnąć możliwie pełną „Vielseitigkeit”. Dwie z tych prób, choć chronologicznie dawniejsze, chciałbym tu jeszcze omówić.

Pierwszą z nich dał Below, pisząc: „Die Stadt hat einem Markt (...) Sie ist von einer Befestigung umgeben. Sie bildet einen besonderen Gerichtsbezirk (...) Sie besitzt größere Unabhängigkeit in Gemeindeangelegenheiten und einen größeren Reichtum der Gemeinseinrichtungen (...) als die Landgemeinden (...). Sie ist endlich in bezug auf die öffentlichen (...) Leistungen und Pflichten vor dem platten Lande bevorzugt”¹⁶. Oczywiście mowa tu o mieście średniowiecznym, Jeśli zaś pozwoliłem sobie ten opis przytoczyć to, jak zauważyłem, dlatego, że posiada on dla nas znaczenie przede wszystkim metodyczne.

Drugą próbę podjął Gustav Schmoller. Mówi on: „Die Stadt ist ein größerer Wohnplatz als das Dorf, aber zugleich ein solcher, wo Vehrkehr, Handel, Gewerbe und weitere Arbeitsleitung Platz gegriffen hat, ein Ort, der auf seiner Gemarkung nicht mehr genügende Lebensmittel für Seine Bewohner baut, der den wirtschaftlichen, verwaltungsmäßigen und geistigen Mittelpunkt seiner ländlichen Umgebung bildet. Man denkt aber ebensosehr daran, daß er mit Straßen und Brücken, mit Marktplatz, mit Rat- und Kaufhaus und anderen Green Beamten verchen, daß er durch Wall, Graben und Mauern besser als das Dorf geschützt sei, wo fern ein solcher Schutz überhaupt noch nötig ist; endlich daran, daß er eine höhere politische Gemeindeverfassung, gewisse Rechtsvorzüge besitze”¹⁷. Widzimy tu zastosowane najrozmaitsze kryteria: wielkości, struktury społeczno-gospodarczej, ludności, militarne, administracyjne, nawet architektoniczne. (Podobną definicję łączącą elementy: topograficzny, ekonomiczno-demograficzny i administracyjno-prawny obrał prof. Arnold, definiując: „miastem [nazywamy – W.K.] osadę zamkniętą (np. otoczoną murem, linią rogatek, itd), której ludność zajmuje się przede wszystkim pracą handlową i przemysłową i z tego tytułu posiada odrębną organizację prawną”¹⁸).

Czy całość opisu np. Schmollera odpowiada pojęciu miasta?

Moim zdaniem dla naszych celów pytanie to nie posiada zasadniczego znaczenia. Ważną zaś jest metoda, która polega nie na wyszukiwaniu jednej czy

¹⁶ G. v Below, *Das ältere deutsche Städtewesen und Bürgertum*, Leipzig 1905, s. 4–5.

¹⁷ G. v. Schmoller, *Grundriss des allgemeinen Volkswirtschaftslehre*, Leipzig 1906, t. I, s. 225.

¹⁸ S. Arnold, *Geografia historyczna, jej zadania i metody*, „Przegląd Historyczny” 1929, t. XXVIII, s. 106.

dwóch cech podstawowych, zasadniczych, cech, różniących wszystkie miasta od wszystkich nie-miast – lecz na zestawieniu całego szeregu cech, charakteryzujących miasta, cech wtórnych nieraz, lecz – po pierwsze – łatwiej dostępnych w źródłach, po drugie – pozwalających na określanie charakteru miejskiego licznych tworów przejściowych między miastem a wsią, którymi tak często będziemy mieli w tej pracy do czynienia. Dlatego dla innych celów użyteczniejszym może być „opis” Schmollera – niż najpoprawniejsza logicznie definicja Oppenheimera.

W prostej konsekwencji powyższego stwierdzenia przystąpić muszę do samodzielnego sporządzenia rejestru kryteriów kwalifikacyjnych miasta, cech nieraz niezmiennych, nieraz wtórnych, lecz w swym zespole pozwalających nam w poszczególnym, indywidualnym wypadku stwierdzić stopień urbanizacji badanej osady. W wyborze, niezbędnym spośród nieskończonej ilości cech „miasta”, kierować się będę przede wszystkim omówionym we wstępie charakterem materiału źródłowego i możliwościami jego wykorzystania.

ROZDZIAŁ II

KRYTERIA KWALIFIKACYJNE OSIEDLI MIEJSKICH

Przystępując do ustalenia kryteriów, pozwalających zakwalifikować osiedla ludzkie do rzędu miast, spytajmy przede wszystkim, czy metoda ta nie posiada już w nauce pewnych precedensów. Odpowiedź wypadnie twierdząco. Prób tych jest nawet ilość zbyt wielka, by mogły być na tym miejscu wyczerpująco omówione. Dlatego ograniczę się tylko do dwóch z nich.

Jedną dał, marginesowo zresztą tylko, prof. Bujak w swej pięknej monografii miasteczka galicyjskiego Limanowej¹. Jako cechy, wskazujące na miejski charakter Limanowej, wymienia on tam: 1) strukturę ludności według stanu cywilnego (znacznym procentem wdów²), 2) ruch ludności (np. znaczny procent dzieci nieślubnych³), 3) małą ilość domów w stosunku do ilości głów rodzin (tzn. dużą ilość głów przypadającą na jeden dym, a to ze względu na dużą ilość domów czynszowych⁴), wreszcie 4) istnienie przy domach nie większych, niż kilkudziesięciosążniowych parcel gruntu, wystarczających zaledwie pod ogród⁵.

Gdy zastanowimy się nad powyższym zestawieniem uderzy nas przede wszystkim fakt, że wymienione przez Bujaka cechy są wszystkie cechami, że tak powiem – wtórnymi. Zarówno struktura ludności według stanu cywilnego, jak ruch ludności, jak duża ilość domów czynszowych – wszystkie te cechy są raczej skutkami, są wynikami współżycia znaczniejszej grupy ludzi w ciągu pokoleń w osiedlu o charakterze miejskim. Co zaś do ostatniej cechy, niewielkich parcel gruntu przy poszczególnych domach – to stwierdzić trzeba, że jest to cecha całkowicie zewnętrzna, architektoniczno-urbanistyczna i nie wolno z niej wyciągać żadnych wniosków, dotyczących struktury zawodowej ludności. Wszak znaczne skupienie zabudowań może być skutkiem dawnego zatraconego charakteru miejskiego, lub nawet jeszcze lokacji miejskiej – rolę zaś może ludność badanego

¹ F. Bujak, *Limanowa, miasteczko powiatowe w Zachodniej Galicji. Stan społeczny i gospodarczy. Napisał...*, „Studia Ekonomiczno-Społeczne”, Kraków 1902, z. I.

² *Ibidem*, s. 47.

³ *Ibidem*, s. 45.

⁴ *Ibidem*, s. 58.

⁵ *Ibidem*, s. 60.

osiedla posiadać poza jego granicami. Wszystkie zresztą, wyniesione przez Bujaka cechy mogą być doskonale dopasowane również i do osad fabrycznych, jeśli zaś pasują również i do miast – to co najmniej wymagają pewnych zasadniczych uzupełnień. Zdanie poprzednie wypowiedziane jest zresztą oczywiście w formie stwierdzenia, nie zaś w formie zarzutu pod adresem pracy prof. Bujaka. Jak już mówiłem, zagadnieniem miejskiego charakteru Limanowej zajmuje się Bujak tylko incydentalnie: omawiając poszczególne, w toku wykładu napływające kwestie, wskazuje na te cechy, które o posiadaniu przez Limanową tego charakteru świadczą, nie zajmując się zaś w żadnym miejscu swej pracy zagadnieniem tym specjalnie nie może się też kusić o wyczerpanie go. Dlatego też, wykorzystując wskazane przez niego cechy, będę musiał jeszcze rejestr ich uzupełnić.

Drugą próbę, którą chciałbym jeszcze na tym miejscu omówić, stanowi praca Włodzimierza Wakara: *Osiedla o charakterze miejskim i podmiejskim województwa warszawskiego łącznie z m. st. Warszawą*⁶. Typowe osiedle miejskie według Wakara, „z reguły posiada (...) ośrodek w postaci rynku, ewentualnie kilku rynków, mniej więcej regularne rozbudowanie się w różnych odcinkach, osadnictwo szczególnie warte i odgraniczenia zewnętrzne ściśle i wyraźne, charakter zaś zatrudnień ludności zasadniczo od wiejskiego odmienny, a w naszych warunkach na przeważnych połaciach kraju nadto i skład jej pod względem stosunku liczebnego wyznań charakterystyczny”⁷. Wakar zdaje sobie sprawę z tego, że rejestr ten jeszcze nie jest wystarczający; dodaje, że „najważniejszym [wydaje mu się – W.K.] (...) szukać [natury osiedla – W.K.] (...) w dziedzinie współzależności gospodarczych i kulturalnej różnej kategorii [winno być: różnych kategorii – W.K.] osiedli”⁸. Gdy w ten sposób spojrzymy na sprawę, zobaczymy, że gdy „idealna wieś, mogąc posiadać łączące je ośrodki na miejscu (szkołę, spółdzielnię, urząd sołecki lub gminny, dwór, sklep), nie promieniuje na osiedla inne, nie ściąga ludności ich do siebie, gdy ta szkoła, dwór, sklep, urząd, spółdzielnia obsługują jedynie ludności danej wsi” – to tymczasem „idealne miasto jest wszechstronnym ośrodkiem dla okolicy: tu jest urząd administracyjny, szkoła wyższego typu, poczta, kościół, stacja kolejowa, młyn, a przede wszystkim rynek i targi tygodniowe, oraz ludność handlowa i przemysłowa, pracująca dla okolicy, lub z jej surowca”⁹.

Dokonana przez Wakara próba ustalenia kryteriów kwalifikacyjnych miasta posiada dla nas specjalne znaczenie, a to ze względu na cel, który sobie Wakar w pracy swej stawia. Przecież zadaniem jego jest, po indywidualnym zbadaniu osiedli województwa warszawskiego, na podstawie ustalonych przez siebie

⁶ W. Wakar, *Osiedla o charakterze miejskim i podmiejskim województwa warszawskiego łącznie z m. st. Warszawą*, „Kwartalnik Statystyczny” 1929, t. VI, z. 3, s. 1125–1180.

⁷ *Ibidem*, s. 1125.

⁸ *Ibidem*, s. 1127.

⁹ *Ibidem*, s. 1127–1228.

kryteriów zatwierdzić, przyznać lub odmówić badanym miejscowościom prawa do „tytułu” miasta. Inna sprawa, że w dalszej części swej pracy Wakar nie stosuje wszystkich wskazanych przez siebie kryteriów. Przeważnie ogranicza się tylko do zbadania ilości głów, przypadających na jeden dym, procentu Żydów i ogólnikowego, nie popartego żadnymi dowodami stwierdzenia, czy miasto jest, czy też nie jest ośrodkiem dla swej okolicy¹⁰. W swej części jednak teoretycznej zestawienie Wakara jest dla nas bardzo cenne i dlatego postaram się je teraz, przystępując do ustalenia kryteriów kwalifikacyjnych miasta, zużytkować.

A. Kryteria zewnętrzne: a) Plan. Znaczenie planu osiedla badanego dla poznania jego charakteru podnoszono wielokrotnie. Wzmiankuje o tym Sombart¹¹, choć nie przywiązuje do tego większego znaczenia, Schmoller traktuje kryterium to równoważnie („man denkt (...) ebensosehr (...)”) z kwestią struktury zawodowej ludności oraz ośrodkowości gospodarczej w stosunku do okręgu¹², wysuwa to również i Bujak (większość dymów „nie ma większego kawałka ziemi tylko ogród na kilkadziesiąt sążni”¹³) i Wakar¹⁴, i wielu innych. Ważność tego kryterium nie może ulegać wątpliwości. Z drugiej jednak strony nie wolno nam ważności tej przeceniać. „Posiadanie rynku, sposób rozbudowania się, zwarte osadnictwo, wyraźne odgraniczenie są cechami, po których poznajemy miasto, ale cechami zewnętrznymi tylko, przytem zaś są miasta, nie mające rynku (np. wiele powstałych z osad pofabrycznych, gdzie targi odbywają się na ulicy), a z drugiej strony istnieją wsie (pochodzące zazwyczaj z podupadłych miast) o typowym miejskim rozbudowaniu się. Wyraźne zaś odgraniczenie zewnętrznie częstokroć cechuje wsie i nie zawsze właściwe jest miastom”¹⁵. Tak więc to, jak i inne; kryterium – nie może być nigdy, pod żadnym pozorem stosowane w oderwaniu, lecz jedynie w całościście zespołu różnorodnych kryteriów. W niniejszej pracy stosowanie tego kryterium natrafiać będzie na pewne trudności. Pierwszą z nich będzie brak materiałów. Dawne plany miejskie zachowały się w archiwach przede wszystkim dla miast większych (Łęczyca, Łódź, Ozorków), gdzie i tak nie mamy wątpliwości co do ich charakteru. W innych wypadkach musimy zadowolnić się oderwanymi wiadomościami, wzmiankami opisowymi, itp. Nie jest to oczywiście materiał pewny, nadający się do naukowej analizy, lecz jedynie raczej uzupełniający, ilustracyjny.

¹⁰ Również i to zdanie rozumieć należy w charakterze stwierdzenia, nie zaś zarzutu, wysuwanego przeciwko pracy Wakara. Jasnym jest przecież, że praktyczne zastosowanie ustalonych przez niego kryteriów uzależnione było przede wszystkim od materiału, którym rozporządzał, a który w dziedzinie statystyki drobnych miasteczek, tak bardzo jest jeszcze u nas skąpy.

¹¹ W. Sombart, *Der moderne Kapitalismus*, t. I, s. 124.

¹² G. Schmoller, *Grundriss der allgemeinen Volkswirtschaftslehre*, t. I, s. 225.

¹³ F. Bujak, *op. cit.*, s. 60.

¹⁴ W. Wakar, *op. cit.*, s. 1125.

¹⁵ *Ibidem*, s. 1126.

b) Jakość budynków. Przy zastosowaniu tego kryterium specjalnie ważną jest pilna bacność na właściwy dobór materiału porównawczego. Rozmiary domów, ilość domów jedno- lub wielopiętrowych, procent domów murowanych z jednej, a drewnianych, słomą krytych z drugiej strony – wszystkie te cechy zależą przecież przede wszystkim od zamożności okolicy, oraz od stopnia jej ogólnego rozwoju kulturalnego. Badanie więc tej sprawy, choć ważne i potrzebne – nie może się jednak opierać o żadne z góry ustalone miary, te zaś z kolei mogłyby być ustalone jedynie po przeprowadzeniu odpowiednich badań na terenie całego kraju. Przy badaniu indywidualnym kilkunastu miast będą się musiał z konieczności ograniczyć do zestawienia posiadanych z tej dziedziny wiadomości – bez wyciągania z nich dalej idących wniosków.

B. Kryteria ludnościowe: a) Ilość mieszkańców. Wprowadzenie tego kryterium, jak z jednej strony niezwykle trudne – tak z drugiej strony jest niezbędne. Krańcowo różne sposoby zastosowania tego kryterium daje nam z jednej strony statystyka urzędowa niemiecka, z drugiej zaś – Sombart. Pierwsza przyjmuje rygorystycznie 2000 ludności jako granicę, do której osiedla zalicza do kategorii wsi, powyżej zaś której – do miast. Sombart zaś przeszedł w tym względzie charakterystyczną ewolucję: w pierwszym wydaniu swego *Der moderne Kapitalismus* pominał on kryterium ilości ludności całkowicie, opierając się wyłącznie na stworzonym przez siebie kryterium konsumpcji miejskiej. Wkrótce jednak spostrzegł on widać, że w ten sposób należałoby konsekwentnie do rzędu miast zaliczyć wśród pól samotnie stojącą willę rentiera, ba, nawet zagubioną w puszczy samotnię pustelnika! Dlatego też już do drugiego wydania swego dzieła wprowadza on kryterium liczby zaludnienia, lecz w formie krańcowo różnej, niż czyni to urzędowa statystyka: w formie jednego słówka „większa”, „grössere”. Definicja brzmi teraz: „Eine Stadt im ekonomischen Sinne ist eine grössere Ansiedlung von Menschen, die für ihren Unterhalt auf die Erzeugnisse fremder Landwirtschaftlicher Arbeit angewiesen ist”. Zaznaczając, że rozumie całkowicie nieokreśloność tej formy – twierdzi Sombart, że nie przeszkodzi mu ona w najważniejszym stopniu w użyciu tej definicji do jego celów badawczych. Jasnym jest, że dla naszych celów nie możemy pójść żadną z powyższych dróg. Z jednej strony nie wolno nam ustalić nieruchomości mienia ludności miejskiej. Musimy pamiętać, że „znamy niewątpliwie wsie, posiadające po parę i więcej tysięcy ludności (zwłaszcza na południowym wschodzie), z drugiej strony również niewątpliwie miasta, niedociągające do tej liczby. Innymi słowy, odróżnienie miasta ode wsi na podstawie liczby ludności byłoby ściśle formalne i nie godziłoby się z naszym odczuciem rzeczywistości i istotnego znaczenia terminów¹⁶. Z drugiej zaś strony ustrzec się musimy przed wykazaniem przed chwilą karykaturalnymi konsekwencjami zupełnego pominięcia tego kryterium. Reasumując, wybieram

¹⁶ W. Wakar, *op. cit.*, s. 1126.

drogę następującą: uważam za konieczne zestawienie danych, dotyczących ogólnej liczby ludności w ciągu całego badanego okresu – to jest bardzo ważne dla całokształtu poglądu na daną osadę – stosowanie zaś danych tych jako kryterium, uważam za możliwe jedynie w rzadkich wypadkach szczególnie jaskrawych (np. w niniejszej pracy w odniesieniu do miasta Kazimierza).

b) Ilość głów, przypadająca na jeden dym miejski. Praktyczne tu, łatwe a wiele dające kryterium, znajdujemy na szeroką skalę zastosowane przez Wakara w jego pracy¹⁷, wzmiankuje o nim również Bujak w *Limanowej*¹⁸. Jednakże właściwość mechanicznego, schematycznego zastosowania kryterium tego przez Wakara muszę tu poddać w wątpliwość. Przede wszystkim powtórzyć tu należy to, co mówiłem, wzmiankują o ważności stosunku ilości domów murowanych do drewnianych. Tak ta jak i tamta sprawa zależy przecież przede wszystkim od stopnia zamożności oraz stopnia ogólnego rozwoju gospodarczego i kulturalnego danej okolicy. Możliwe więc są osiedla, zwłaszcza nowo rozwijające się, o niewątpliwie miejskim charakterze, w których liczba domów czynszowych będzie bardzo nieznaczną, a więc i ilość głów, przypadająca na dym, niewiele lub wcale różnić się nie będzie od spotykanej po wsiach okolicznych. Z drugiej zaś strony, w wypadku np. osady fabrycznej o wielkich, honorowych blokach z mieszkaniami robotników – otrzymamy olbrzymią ilość głów na dym, co bynajmniej nie może wskazywać na miejski charakter tej osady. Z trzeciej strony, w miastach większych, głównie będących znaczniejszymi centrami administracyjnymi, występować zaczyna nowe zjawisko: spotykamy mianowicie znaczną liczbę gmachów publicznych, urzędów, banków, instytucji, które zwiększając pokazanie liczby „dymów” miejskich – zamieszkałe są jednak przez bardzo nieznaczną liczbę lokatorów, lub nawet przez nikogo. Czwarte wreszcie zestawienie nasuwa się przy ewolucyjnym traktowaniu zagadnienia. Gdy bowiem w początku badanego okresu widzimy w osadzie typowo wiejsko kształtujący się stosunek liczby głów do liczby budynków, w końcowym zaś okresie przy niewiele lub nic zgoła nie zwiększonej liczbie budynków – stosunek ten znacznie wzrasta – to jest oczywiście tylko dowodem nędzy mieszkańców, nie zaś postępem urbanizacji. Nie bowiem jednorodzinne domy zastąpione zostały przez czynszowe, lecz te same domy wykorzystane są przez większą liczbę rodzin, które gnieźdząc się po kilka w jednej izbie, uprawiają odziedziczone skrawki gruntu własnego lub pracują najemnie na cudzym. Z tymi wszystkimi zastrzeżeniami, zawsze w oparciu o faktyczny materiał indywidualnie badanego osiedla – ilość głów, przypadająca na jeden dym, może nam rzucić ciekawe światło na jego miejski charakter.

c) Skład wyznaniowy ludności. Pojęcie miasta jest, jak wiemy, nierozwiązalnie związane z pojęciem zawodów przemysłowych, a zwłaszcza handlowych.

¹⁷ *Ibidem, passim.*

¹⁸ F. Bujak, *op. cit.*, s. 58.

Zawody przemysłowe, zwłaszcza zaś handlowe, są z kolei w polskiej rzeczywistości historycznej nierozwiązalnie związane z pojęciem ludności żydowskiej. Pozostało to jako dziedzictwo po czasach, gdy w Polsce do zajęć tych szlachcic brać się nie chciał, mieszczanin – nie umiał, a chłop – nie mógł. Już w 1808 roku ludność żydowska, stanowiąca 10,04% całkowitej ludności w ówczesnych granicach politycznych Księstwa Warszawskiego, stanowiła po miastach 27,9%, po wsiach zaś zaledwie 4,8% (w niektórych zaś departamentach dysproporcja ta wzrastała jeszcze bardziej, np. w płockim Żydzi stanowili 52,9% ludności miejskiej¹⁹). Przez cały wiek XIX i pierwszą ćwierć wieku XX widzimy stałą imigrację Żydów do miast, zwłaszcza większych²⁰. Bez względu na zachodzące tu przemiany jesteśmy w prawie dla całego tego okresu, w olbrzymiej części ziem polskich traktować, jak to współcześnie czyni Wakar, znaczny procent ludności żydowskiej w badanym osiedlu jako symptom, jako dowód jego miejskiego charakteru. Dla ścisłości zaznaczyć tu należy, że mogą się w Polsce spotykać i rzeczywiście spotykają się wsie, o dość, a nawet bardzo znacznym odsetku żydowskiej ludności rolniczej. Między innymi stan taki może być skutkiem nieudanych w większej masie, lecz w indywidualnych wypadkach nieraz uwieńczonych powodzeniem prób agraryzacji Żydów polskich, podejmowanych w epoce stanisławowskiej²¹ czy Królestwa Kongresowego²². Na terenie dzisiejszego województwa łódzkiego w tym czasie też o próbach kolonizacji Żydów na roli – te jednak jak się zdaje całkowicie nie osiągnęły owego celu²³. Pewne również znaczenie dla poznania charakteru miejskiego badanej osady może mieć procent ewangelików; dla ziem b. Królestwa Kongresowego są oni przeważnie, choć oczywiście nie wyłącznie, ludnością napływową, niemiecką. Zatrudnioną w zawodach przemysłowych, głównie w tkactwie. Kryterium to jednak również może być stosowane jedynie na tle ogólnej sytuacji panującej w danej dzielnicy; i tak np. na terenie Śląska Cieszyńskiego spotykamy olbrzymi procent ludności ewangelickiej rolniczej. Musimy również pamiętać, że i na terenie Królestwa w epoce konstytucyjnej była przeprowadzana kolonizacja niemiecka we wsiach rządowych dla podniesienia poziomu kultury rolnej. Pamiętając o tych wszystkich zastrzeżeniach z danych, dotyczących podziału wyznaniowego

¹⁹ H. Grossman, *Struktura społeczna i gospodarcza Księstwa Warszawskiego na podstawie spisów ludności 1808 i 1810*, „Kwartalnik Statystyczny”, R. 1925, t. II, z. 1, s. 23.

²⁰ B. Wasiutyński, *Ludność żydowska w Polsce w wieku XIX i XX*, Warszawa 1930, s. 224. Z drugiej strony Wasiutyński zwraca tu uwagę na zmniejszanie się przyrostu naturalnego wśród Żydów po wielkich miastach – ta jednak strona zagadnienia nie przedstawia jeszcze jak dotąd do naszych celów żadnego znaczenia.

²¹ E. Ringelbaum, *Stosunki społeczno-gospodarcze Żydów w Polsce w drugiej połowie XVIII w.*, „Miesięcznik Żydowski”, Warszawa 1933, R. III, z. 11–12, s. 233–235.

²² I. Schipper, *Żydzi Królestwa Polskiego w dobie powstania listopadowego*, Warszawa 1932, s. 18–19.

²³ M. Feinkind, *Dzieje Żydów w Piotrkowie i okolicy*, Piotrków 1930, s. 87–88.

ludności badanego osiedla, możemy wiele wyciągnąć wniosków dla poznania jego ogólnego charakteru miejskiego.

d) Wtórne kryteria demograficzne; do grupy tej zaliczam te wszystkie cechy demograficzne, które występują u ludności pod wpływem długotrwałego, w ciągu paru minimum pokoleń życia w osiedlu o charakterze miejskim. Już samo to określenie wskazuje, że przy stosowaniu kryterium tego otrzymamy zwodnicze wyniki w odniesieniu do miast nowo powstałych, historycznie młodych. Nie może to jednak oczywiście być wystarczającym powodem, by kryteria te odrzucić całkowicie – skutkuje jedynie od nas nie stosowanie ich przy badaniu określonych grup osiedli. Poważniejszym już wydaje się być zarzut, który sprowokował mnie w pierwszym rozdziale do odróżnienia *a priori* definicji statystycznych miasta z szeregu przeze mnie rozważanych. Były tam właściwie dwa zarzuty: 1) statystyka nie uwzględnia odchyleń indywidualnych, 2) wszelkie stwierdzenia statystyczne „odnosić się (mogą) tylko do danych historycznie konfiguracji elementów”, to znaczy, że choć ciekawym jest badanie konkretnego układu stosunków na materiale, dotyczącym konkretnego obiektu badawczego – to przecież niesprawiedliwioną byłoby rzeczą stosowanie osiągniętych tą drogą wyników drogą odwrotną, w charakterze kryteriów do nowych obiektów, w innej rzeczywistości historycznej, geograficznej i społecznej. Co jednak było wystarczającym, by odmówić metodzie statystycznej prawa do teoretycznych stwierdzeń i uogólnień (którego sobie zresztą bynajmniej nie rości) – to jednak nie może zmniejszyć praktycznej użyteczności tej metody przy konkretnych wysiłkach badawczych. I tak fakt, że statystyka nie uwzględnia odchyleń indywidualnych nie może mieć w tej chwili znaczenia, nie szukajmy przecież jedynej *differentiam specificam*, pozwalającej odróżnić każde miasto od każdego nie-miasta, lecz jedynie jednego z szeregu kryteriów, których równoczesne zastosowanie pozwoli nam wszechstronnie zbadać charakter miejski badanego osiedla. Charakter indywidualny zostanie tu wypuklony właśnie przez fakt różnorodnych odpowiedzi przy zastosowaniu różnorodnych kryteriów. Drugi zaś zarzut staje się tu jedynie pewnym utrudnieniem badania, stawiając przed nami postulat specjalnie starannego doboru materiału porównawczego, materiału pochodzącego z tej samej epoki historycznej o możliwie zbliżonej konfiguracji wchodzących w grę elementów.

Do grupy tej zaliczam następujące kryteria: 1° stosunek ilościowy mężczyzn do kobiet, 2° skład ludności według wieku, 3° skład ludności według stanu cywilnego, 4° ruch ludności i 5° ilość głów, przypadająca na rodzinę.

Ad 1^{mm} powszechna już dziś – w danych ogólnych dla całego kraju – przewaga ilościowa kobiet nad mężczyznami – różnorodnie przedstawia się jeśli chodzi o teren miejski i wiejski. Tak w XIX jak i w XX wieku obserwować możemy, że jeśli gdzieś występuje przewyżka kobiet – to jest ona prawie wyłącznie skutkiem struktury ludności miejskiej, nieraz zaś niwelowana jest w pewnym przynajmniej

stopniu przez przewyżką mężczyzn po wsiach²⁴. Kryterium to, jak zresztą wszystkie tak nazwane tu „wtórne kryteria demograficzne”, wymaga przy stosowaniu go specyficznej ostrożności. Musimy pamiętać, że np. w osadach, o silnie rozwiniętej produkcji włókienniczej, zwłaszcza przędzalnianej, spotykać się możemy z nieproporcjonalną przewyżką kobiet, wywołaną przez napływ dziewcząt – przykład z miejscowości okolicznych, że – przeciwnie – w osadach górniczych lub hutniczych spotkać możemy dużą ilość młodzieńców i mężczyzn bezżennych, którzy zaciągnęli się z okolicznych miejscowości do pracy w kopalni lub hucie. Jak jedno nie może wpływać na przyznanie osadzie charakteru miejskiego – tak drugie nie może wywołać jego odmowy. Prostem z tego jest wnioskiem – tylokrotnie już zresztą zaznaczanym – konieczność uwzględniania indywidualnych warunków miejscowych.

Ad 2^{dum}: skład ludności miejskiej i wiejskiej według wieku przedstawia zazwyczaj dość zasadnicze różnice²⁵. Wywołane są one: alfa) mniejszą śmiertelnością noworodków w skutku lepszej i szybszej opieki lekarskiej nad matką i dzieckiem po miastach, beta) stałym napływem szeregu jednostek dorosłych, przeważnie młodych, obojga płci, ze wsi do miasta²⁶, gamma) dłuższe trwanie życia ludzkiego po miastach²⁷. Kryterium to notuję tylko dla ścisłości – praktycznego znaczenia nie posiada ono prawie wcale, a to ze względu na całkowity brak materiałów z tej dziedziny.

Ad 3^{tium}: niewiele lepiej przedstawia się sprawa materiałów, dotyczących składu ludności miast według stanu cywilnego. W tych jednak wypadkach, gdy dane te posiadamy, możemy zawsze prawie stwierdzić, dwie przede wszystkim różnice, występujące w tej dziedzinie między stosunkami, panującymi po miastach, a stosunkami wiejskimi: po miastach widzimy mianowicie większą ilość alfa) owdowiałych beta) rozwiedzionych²⁸. Pierwsza tłumaczy się tym, że po miastach wdowy trudniej wstępowały w ponowne związki małżeńskie, niż po wsiach, drugie zaś – większą łatwością uzyskania rozwodu w mieście i większym po miastach procentem ludności żydowskiej, posiadającej znacznie łatwiejszy dostęp do instytucji rozwodu niż katolicka ludność wiejska.

Ad 4^{tium}: w tej dziedzinie nie tak ważną rolę gra rolę statystyka ruchu naturalnego ludności (choć i tu występują prawie cechy charakterystyczne, różniące miasto

²⁴ H. Grossman, *op. cit.*, s. 21; G. v Mayr, *Statistik und Gesellschaftslehre II Ausg.*, Tübingen 1926, t. II, s. 9077.

²⁵ G. v Mayr, *op. cit.*, t. II, s. 108. Przykładowo na konkretnym materiale: F. Kuno, *Bevölkerung und Hausindustrie im Kreise Schmalkalden seit Anfang dieses Jahrhunderts*, Beiträge zur Geschichte der Bevölkerung in Deutschland herausgegeben von Fr. J. Neuman, Bd. II, Tübingen 1887, s. 129.

²⁶ G. v Mayr, *op. cit.*, t. II, s. 630, 636 (Zug nach der Stadt – tam też bibliografia).

²⁷ Np. K. v Thuróczy, *Das Verhältnis der Sterblichkeit zu der Bewohnerschaft der kleineren Gemeinden. Huitième Congrès International d'Hygiène et de Démographie. Comptes – Reides et Memories*, Budapest 1896, t. VII, s. 218–223.

²⁸ H. Grossman, *op. cit.*, s. 82.

od wsi, jak mniejsza śmiertelność noworodków i dzieci, mniejszy przyrost naturalny, zwłaszcza wśród Żydów²⁹, dłuższa przeciętna życia ludzkiego itd.), jak statystyka migracji wewnętrznych, tego, co w niemieckiej literaturze naukowej nazywa się „Zug nach der Stadt”³⁰. Prawdziwe w sensie ekonomicznym miasto stanowi poważną siłę atrakcyjną dla ludności okolicznych wsi; zwłaszcza młodzież ciągnie do miasta, licząc, że znajdzie tam większą swobodę, wyższą płacę, ograniczenie dnia roboczego, dostęp do rozrywek kulturalnych itd. Z punktu widzenia gospodarki rolnej wywołuje to nawet nieraz poważne zburzenia w jej funkcjonowaniu³¹ – z punktu widzenia jednak miasta aktualność zjawiska imigracji stanowić może jeden jeszcze dowód, przemawiający za przeznaczeniem mu charakteru miejskiego.

Ad 5um: odmienne warunki życia gospodarczego, społecznego i kulturalnego – odmiennie też kształtują zasady moralne ludności miejskiej, wywołują też zmiany w życiu rodzinnym. Zjawisko mniejszego przyrostu naturalnego po miastach, zwłaszcza wśród Żydów, o którym wzmiankowałem powyżej, wywołuje z kolei zmniejszenie się liczby głów przypadających na rodzinę i, co dalej idzie, stosunku ludności zawodowo-czynnej do zawodowo-biernej³². Oczywiście i to również kryterium, stosowane nieostrożnie, bez uwzględnienia konkretnych warunków indywidualnych, doprowadzić może do wniosków całkowicie mylnych. Ma to miejsce np. w odniesieniu do niektórych miast akademickich, w których na nieznaczną stosunkowo liczbę mieszkańców stałych – przypada duża ilość młodzieży studiującej (w Polsce np. Krzemieniec, za granicą, w Szwecji – Uppsala). W tych oczywiście miastach duża ilość głów, przypadających na jedną rodzinę nie uprawnia do wyciągania żadnych wniosków odnośnie ich charakteru miejskiego. Potwierdza się tu więc jeszcze raz, że wszystkie tak nazwane tu, wtórne kryteria demograficzne stosowane być mogą, wymagają jednak specjalnie wyteżonej uwagi ze strony badacza.

C. Struktura zawodowa ludności. Kryteria związane z strukturą zawodową ludności wyodrębniam w oddzielną grupę, gdyż stoją one na pograniczu pomiędzy poprzednią grupą kryteriów ludnościowych, a następną, kryteriów ośrodkowości. Różnice między strukturą zawodową miasta i wsi występują przede wszystkim w trzech dziedzinach: a) w stosunku ilościowym ludności, zatrudnionej w rolnictwie, do ludności, zatrudnionej w przemyśle i handlu, b) w występowaniu specjalnych, nieznanych po wsiach zawodów, wreszcie c) w występującej w miastach daleko idącej specjalizacji w łonie zawodów, które, choć znane na wsi, występują tam w prawie niezróżniczkowanej.

²⁹ B. Wasiutyński, *op. cit.*, s. 228.

³⁰ H. Rauchberg, *Die soziale und wirtschaftliche Bedeutung des Zuges nach der Stadt. Huitième Congrès... d'Higiène... Comptes-Rendus...*, t. VII, s. 403–407.

³¹ Np. L.W. Biegeleisen, *Teorya małej i wielkiej własności. Referat na VI Zjazd prawników i ekonomistów polskich w Warszawie, Kraków 1918*, s. 100–103.

³² H. Grossman, *op. cit.*, s. 22.

Ad. a): jasną całkiem jest rzeczą, że osiedle, w którym 90% ludności zawodowo czynnej stanowią rolnicy – miastem nie jest. Równie jasną jest rzeczą, że pewne nieznaczne ilości rolników, zwłaszcza na przedmieściach, występować mogą nawet w miejscowościach o najbardziej niewątpliwym charakterze miejskim. Ustalenie tu jakiegokolwiek stałej granicy, maximum dopuszczalnego procentu rolników po miastach – jest oczywiście rzeczą całkiem niemożliwą. Dlatego za jedynie celową wziąłbym w tym wypadku drogę, którą przyjąłem przy omawianiu kryterium ogólnej liczby mieszkańców: należałoby więc według tego w każdym razie zestawić posiadanie dane, stosować zaś je jako kryterium jedynie w wypadkach krańcowych, skrajnych. Sprawa jednak komplikuje się przez występujące zwłaszcza po mniejszych miasteczkach zjawisko wykonywania profesji rzemieślniczych przez rolników, czy też uprawianie kawałka roli przez rękodzielników. Zjawisko to jest pospolite zarówno w polskiej rzeczywistości dzisiejszej, jak i historycznej. Prof. Tokan w pracy swej o Galicji pisze ogólnie o masie drobnych miasteczek galicyjskich: „Rzemieślnicy, prawie wyłącznie szewcy, traktowali tu swój zawód jako zajęcie poboczne, a rolę lub szynkarstwo jako główne. Stwierdzono powszechnie [w odpowiedziach na ankietę – W.K.], że każdy z nich, skoro się tylko trochę dorobił, kupował rolę, bo z samego rzemiosła nie byłby w stanie wyżyć”³³. Prof. Bujak w pracy o Limanowej, wychodząc z założenia, że posiadanie kawałka roli jest rzeczą dobrą dla rzemieślnika w małym miasteczku – skarży się na to, że drobne działki roli, posiadane przez limanowskich rzemieślników, wystarczają może „aby rzemieślnika przywiązać do ziemi, ale stanowczo [są zbyt małe – W.K.] (...), aby dochód z własnego gospodarstwa był fundamentem jego budżetu”³⁴. Także kolonizacja przemysłowa Królestwa Kongresowego przeprowadzana była według zasady łączenia zawodu rolnika z zawodem przemysłowym. Koloniści otrzymywali z reguły po niewielkim kawałku roli, minimum pod ogród, który pozostawiony pod opieką żony, dzieci, parobka, stanowić mógł jednak dla rzemieślnika-kolonisty poważną, a przede wszystkim stałą pozycję budżetową. Wszelkie próby ustalenia zawodu głównego jednostek skazane być muszą z góry na niepowodzenie, a to ze względu na czystą zmienność stanu faktycznego: w zależności od pory roku, urodzaju, koniunktury gospodarczej – raz rola, a raz proceder stanowić musiały główne źródło dochodów mieszczanina. Wziąwszy to pod uwagę należy tam wszędzie, gdzie się uda, ustalić ilość osób, prowadzących jednocześnie produkcję rolną i przemysłową – wprawdzie do zestawień i badań, obok klasy rolniczej i przemysłowej, jeszcze i klasę trzecią mieszczan; tam zaś, gdzie danych tych zdobyć się nie uda – należy wszelkie dane o strukturze zawodowej ludności traktować z wielką rezerwą i podejrliwością.

³³ W. Tokarz, *Galicja w początkach ery józefińskiej w świetle ankiety urzędowej*, Kraków 1909, s. 338.

³⁴ F. Bujak, *op. cit.*, s. 66–67, 217.

Ad. b): specjalne zawody „miejskie” występują zawsze jako cecha charakterystyczna miast³⁵. I tu jednak, jak tylekroć już przedtem, nie może być sporządzoną taka lista *in abstracto*, lecz jedynie w zestawieniu z konkretnymi stosunkami, panującymi w danym okresie czasu w danej okolicy. W tym wypadku jesteśmy w o tyle szczęśliwszym położeniu, że posiadamy w pracy Grossmana otrzymane na podstawie danych z całego kraju z roku 1810 zestawienie zawodów, występujących jedynie po miastach. Dla pierwszych lat badanego okresu możemy się wykazać tym do pewnego stopnia posługiwać. Jeśli w porównaniu okaże się, że w badanym osiedlu występują zawody, niespotykane na ogół w osiedlach wiejskich – to zyskujemy jeszcze jeden argument za przyznaniem danemu osiedlu „tytułu” miasta. Sprawa komplikuje się przy badaniu okresów późniejszych i dlatego przenieść będę wówczas główny nacisk na kryterium następane: różniczkowanie zawodowe.

Ad c): zróżniczkowanie zawodów jest również cechą charakterystyczną struktury zawodowej ludności miast. I tak np. w przemyśle metalowym, zamiast zasadniczych grup: kowali, ślusarzy, blacharzy, kotlarzy i gwoździarzy – widzimy jeszcze: mosiężników, browarników, polerników, formiarzy, iglarzy, rusznikarzy, konwisarzy, ludwisarzy, mieczników, szpadników, nożowników, ostrogaczy, pikiniarzy, platerników, fryszerów, hamerników, gwicziarzy, szpilkarzy, świ-derników i innych³⁶. Jest rzeczą całkiem naturalną, że zwiększenie rynku zbytu, tak wewnątrzno-miejskiego, jak i zewnętrznego, w okręgu wiejskim, umożliwi doprowadzenie do tego różniczkowania, umożliwi dalszy postęp podziału pracy, a co za tym idzie i całokształtu rozwoju życia gospodarczego. Jednocześnie zaś stanowić może ważny argument, zmuszający do uznania badanej miejscowości za miasto.

D. Kryteria ośrodkowości: a) Ośrodkowość administracyjna. Przez ośrodkowość administracyjną rozumiem istnienie w mieście pewnych centralnych choćby w stosunku do minimalnego okręgu instytucji przede wszystkim administracji ogólnej sądownictwa. Jak pogodzić przyjęcie takiego kryterium z tym, co w pierwszym rozdziale wysunąłem przeciwko prawn-administracyjnym definicjom miasta? Przede wszystkim zarzut ów, słuszny jeśli jest skierowany przeciwko podstawie logicznej definicji, która wszak nigdy nie może być ani za wąska ani za szeroka – może nie posiadać żadnego znaczenia, gdy idzie o ustalenie jednego z szeregu nadających się tylko wspólnie do zastosowania kryteriów. Poza tym zaś, gdy wprowadzam tu kryterium administracyjne – czynię to nie dlatego, bym przywiązywał taką wagę do stanu prawnego, lecz bynajmniej nie najmniej ważną składową, kształtującą wypadkową rozwoju gospodarczego okolicy. Sprzedaje się i kupuje w mieście nieraz dalszym, lecz takim, do którego i tak jechać trzeba, by załatwić ważną sprawę w sądzie lub urzędzie administracji

³⁵ H. Grossman, *op. cit.*, s. 37.

³⁶ *Ibidem*, s. 67.

ogólnej. Kilkakrotnie, tą przypadkową drogą dokonane transakcje – nawiązują stosunki z pośrednikami, w skutku czego jeździ się potem do tegoż miasta i bez konkretnego interesu w urzędzie. Dlatego też, choć gdy nie spotykamy w mieście żadnych instytucji administracyjnych – nie może to stanowić żadnej podstawy do odmówienia osadzie badanej „tytułu” miasta, to gdy je spotykamy – zyskujemy poważny argument za przyznaniem mu tego tytułu.

b) Ośrodkowość religijna, kulturalna, opieki społecznej. Momenty te wysuwam również ze względu na ich wielki wpływ na życie gospodarcze. O roli instytucji kościelnych w kontaktowaniu się ośrodków życia gospodarczego, w genezie miasta tak na Zachodzie jak i u nas – pisano wielokrotnie³⁷. Czynniki te nie przestają walczyć oddziaływać w ciągu wieków. W początkach epoki kongresowej miasto Tuszyn np. skarży się wielokrotnie w roku 1817 lub 1820³⁸, że od czasu spalenia się kościoła w roku 1788 miasto bardzo podupadło, gdyż ludność okoliczna chodzi na nabożeństwa do wsi sąsiedniej, a przez to propinacja będąca zawodem znacznej części mieszkańców, mocno szwankuje. Mówiąc o ośrodkowości kulturalnej mam na myśli przede wszystkim istnienie w mieście instytucji naukowych, szkół, które, jak to już wzmiankowałem przy innej okazji, wywołując napływ młodzieży z okolicy do miasta, zwiększają równocześnie liczbę ludności zawodowo biernej, nieproduktywnej, a tym samym konsumpcję miasta i zależność jego od otaczającego okręgu wiejskiego. Drobniejsze już znaczenie będzie miało istnienie w mieście instytucji opieki społecznej, a więc przede wszystkim szpitala i więzienia.

c) Ośrodkowość komunikacyjna. Jak istnienie w mieście np. sądu wpływa na czasowy napływ ludności z zewnątrz do miasta – tak ten w rezultacie skutków wywiera posiadanie przez miasto cech ośrodka komunikacyjnego. Bezpośrednio o istnieniu tych cech wnioskować możemy z ilości i jakości przechodzących przez miasto dróg – pośrednio zaś z ilości hoteli, domów zajezdnych, karczem itp.

d) Ośrodkowość produkcyjna. Pewne potrzeby okręgu miasto zaspokajając powinno własną produkcją. Tu będzie pole do pracy dla owych, wzmiankowanych wyżej, rzemieślników, spotykanych wyłącznie po miastach. Dla nich, jak np. dla zegarmistrzów, rynek zbytu, obejmujący jedną lub dwie wsie jest za mały, usługi ich pożądane są przez jednostki zbyt rzadko, by niewielka liczba ludności mogła zapewnić im utrzymanie. Z tej trudności spotykamy dwa wyjścia: jedno, spotykane w okręgach gospodarczo słabiej rozwiniętych, polega na łączeniu owych zawodów rzemieślniczych z produkcją rolną; dochód z tej ostatniej wówczas traktowany jest jako podstawa budżetu rodziny – zaś dochód z profesji jest zarobkiem ubocznym, incydentalnym. W okręgach, stojących na wyższym

³⁷ K. Małczyński, *Najstarsze targi w Polsce i stosunek ich do miast przed lokacją na prawie niemieckim*, Lwów 1926.

³⁸ APP, vol. I, *Materya Indaganda*. Nr. Reper. 57 Literat. Indaganda z 12.9.1817; KRSWiP, vol. 460, p. 1–4. *Opisanie historyczne oraz topograficzno-statystyczne miasta Tuszyna z 16.5.1820 r.*

poziomie rozwoju gospodarczego, profesjoniści tacy skupiać się będą po miastach, licząc na zbyt u ludności miejskiej, mającej wyższe potrzeby i u szerszych grup okolicznej ludności wiejskiej, a stanowiąc zarazem ważny czynnik w tworzeniu się ośrodka miejskiego. I tu również zrozumienie właściwe tego procesu niemożliwe jest bez dokładnej znajomości struktury rolnej okręgu. Regułą jest tu silniejszy rozwój miast, a zwłaszcza ich działalności produkcyjnej w okolicach, gdzie przeważającym typem jest drobna własność rolna, gdyż chłop kupuje w sąsiedztwie, a obszarnik zaspokaja swe potrzeby w większych centrach miejskich, w mieście wojewódzkim lub t.p.³⁹

e) Ośrodkowość handlowa. Ta cecha miasta wysuwana przez większość badaczy, może jeszcze w spadku po dawnej Markttheorie, na czoło – wydaje się cechą najbardziej charakterystyczną i zasadniczą. Jasnym jest, że „wieś nawet największa zawsze pozostanie wsią, gdy jej mieszkaniec, aby sprzedawać swe towary, musi jechać na targ, czy też do miasta”⁴⁰. I odwrotnie: miasto może pewnych produktów codziennego nawet użytku (np. towarów włókienniczych) nie produkować – niemożliwą jednak jest rzeczą, by mieszkaniec okolicznych wsi nie mógł się w nie w mieście zaopatrzyć. Tu oczywiście również pozostaje aktualną wypowiedziana wyżej uwaga o związku stopnia rozwoju osiedla miejskiego ze strukturą gospodarki rolnej otaczającego miasto okręgu. Swe funkcje ośrodka handlowego pełni miasto z reguły dwojako: stałą i okresową działalnością handlową. Pierwsza, wykonywana jest w kramach, sklepach i warsztatach rzemieślniczych, druga – na jarmarkach i targach tygodniowych. Uchwycenie tak jednej jak i drugiej działalności jest rzeczą niezwykle trudną. O ile łatwo przychodzi nam ustalić liczbę kramów i sklepów w mieście – o tyle już komplikuje się sprawa, gdy mamy zbadać, które z warsztatów rzemieślniczych spełniają jednocześnie funkcję handlową, których zaś właściciele pracują dla ewentualnego nakładcy czy hurtownika. Jeszcze większe trudności stają przed nami, gdy mamy ustalić stopień zróżniczkowania handlu ze względu na jego przedmiot; występujące tu łączenie poszczególnych przedmiotów handlu w jednym przedsiębiorstwie, tzw. handlu towarów mieszanych, uniemożliwiają niemal wykonanie tego zadania. Jeszcze zaś bardziej iluzorycznym staje się postulat zbadania rozmiarów handlu miejskiego. Składają się na to głównie dwie przyczyny: 1) straszny poziom rachunkowości drobnokupieckiej i drobnorzemieślniczej, 2) rozmyślnie fałszowanie informacji z obawy przed śrubą podatkową. Z tym wszystkim w badaniach na większą skalę, gdzie niemożliwym jest indywidualne zbadanie wszystkich istniejących przedsiębiorstw, możemy i musimy oprzeć się na materiałach podatkowych (np. listy opłaty kanonu od zarobków), pozostawiając innemu badaniu uchwycenie działalności tak licznej w miastach polskich

³⁹ F. Oppenheimer, *System der Sociologie*, Jena-Fischer 1935, t. II, s. 443–444.

⁴⁰ K. Maleczyński, *Geneza miasta w świetle nowszej literatury*, „Kwartalnik Historyczny” 1925, R. XXXIX, s. 326.

klasy pośredników handlowych, faktorów. Jeszcze trudniejszą do uchwycenia jest działalność handlowa pojedyncza, odbywająca się na targach i jarmarkach. Najsubtelniejsza ze znanych mi analiza targów i jarmarków limanowskich w pracy Bujaka – jest jednocześnie najlepszym dowodem istniejących trudności. Wzrastają one dalej niepomierne, jeśli zechcemy badać stan nie tylko tego – lecz choćby np. zeszłoroczny, rosną zaś niemal, aż do prawdziwej niemożliwości, gdy usiłujemy odtworzyć ewolucję instytucji jarmarków i targów w badanych miejscowościach na przestrzeni dłuższego okresu czasu.

Reasumując, zaznaczyć należy, że im bardziej odbieramy praktyczne znaczenie najważniejszemu teoretycznie kryterium ośrodkowości handlowej – tym bardziej wzrasta znaczenie innych, o charakterze bardziej wtórnym, kryteriów.

E. Kryteria fiskalne: a) Dochód kasy miejskiej. Kryterium to, warte dokonania zestawienia, trudne jest wielce do wykorzystania. Wysoka suma rocznego dochodu kasy miejskiej może być skutkiem dużych wpływów z dzierżawy posiadanych przez miasto parcel rolnych lub też np. z opłat „konsensowego” od zawodów rzemieślniczych; może być wysiłkiem hojności dziedzica lub świadomej polityki rządowej itp. O tym wszystkim należy pamiętać przy rozważaniu odnośnych danych.

b) Dzierżawa dochodu konsumpcyjnego. Dochód konsumpcyjny z szeregu miast dla szeregu lat po raz pierwszy zestawiała na większą skalę prof. dr N. Gąsiorowska⁴¹, jednak czyniła to nie przy badaniu naszych miast, lecz jedynie z racji omawiania bezpośredniej opłacalności protekcyjnej polityki przemysłowej rządu Królestwa Kongresowego. Zestawienie wzrostu wpływów do skarbu z tytułu dzierżawy dochodu konsumpcyjnego z miast fabrycznych w omawianym okresie z sumami wydawanymi na politykę produkcyjną – dawało pożądaną odpowiedź. Zastosowanie analizy wysokości czynszów dzierżawnych dochodu konsumpcyjnego do własnego celu jest mocno utrudnione. Na zaciemnienie sprawy wpływają przede wszystkim dwa względy: 1° dzierżawiący dochód konsumpcyjny z danego miasta posiadał zazwyczaj prawo do pobierania go z tzw. pertynencji miejskich. Skutkiem było to, że, jeśli w jednej z podmiejskich wsi, w której szynku do pewnego momentu nie było – szynk wystawiono – to oczywiście czynsz dzierżawcy wzrasta, co bynajmniej nie może świadczyć o podniesieniu się poziomu miasta. 2° zazwyczaj, z reguły, dochód konsumpcyjny z każdego miasta puszczały bywał w dzierżawę przez licytację. Zdawało się jednak, że ustosunkowany właściciel miasta przy pomocy posiadanych stosunków, nie dopuszczał do dzierżawy Żydów, którzy pobili go przy licytacji, lecz sam zawierał z Kom. Rz. Przych. i Skarbu kontrakt „z wolnej ręki”. O obu tych sprawach nierzadko brak nam

⁴¹ N. Gąsiorowska, *Z dziejów przemysłu w Królestwie Kongresowym*, cz. I, *Sekcje fabryczne (1824–1835)*, „*Ekonomista*” 1916, s. 58; cz. II, *Osadnictwo fabryczne*, „*Ekonomista*” 1922, z. I i II, s. 124 i nast.

w źródłach całkowicie wiadomości. Niemniej i to kryterium warte jest zestawienia, pożyteczne zaś zwłaszcza, gdy idzie nie o poszczególne lata, ale o większe okresy czasu.

Kończąc tę listę kryteriów powtórzyć pragnę: 1) że kryteria te stosowane być mogą tylko w całym swoim zespole, nigdy zaś pojedyncze kryteria w oderwaniu, 2) że stosowanie ich wymaga dokładnej znajomości stopnia rozwoju gospodarczego i kulturalnego każdej danej okolicy, 3) że wymaga dalej znajomości panujących w okolicy form gospodarstwa rolnego, wreszcie 4) że specjalnej staranności wymaga dobór materiału porównawczego

Wydaje mi się, że zastosowanie powyższego szeregu kryteriów pozwoli nie tylko na stwierdzenie, które z badanych miejscowości posiadają bezwzględny charakter miejski, które zaś bezwzględnie go nie posiadają, lecz także, przez analizę ewentualnej mieszaniny pozytywnych i negatywnych odpowiedzi w wypadku zastosowania również tych kryteriów – na oświetlenie tak licznych, tak trudnych do uchwycenia form przejściowych.

CZEŚĆ II

**CHARAKTER SPOŁECZNO-GOSPODARCZY
MIAST POWIATU ŁĘCZYCKIEGO I ŁÓDZKIEGO**

UWAGI WSTĘPNE

Przystępując wreszcie do właściwej pracy zdecydować musiałem, według jakiej zasady grupować będą zebrany materiał. Stały przede mną trzy drogi: 1. ugrupowanie ramowe materiału, 2. ugrupowanie chronologiczne, 3. ugrupowanie ramowo-chronologiczne, tzn. ugrupowanie ramowe, uzupełnione kilkoma „przecięciami” chronologicznymi. Przyznając teoretyczną wyższość trzeciej z tych dróg – zdecydowałem się jednak na pójsie pierwszą z nich. Zmusił mnie do tego przede wszystkim fakt, że przy opracowywaniu tak dużych, jak np. Łódź lub Zgierz miast – dawanie jakichkolwiek „przekrojów” chronologicznych byłoby rzeczą nierealną. Dlatego więc postanowiłem grupować materiał rzeczowo, ściśle według schematu ustalonych w części I-szej rozdziale II-gim kryteriów. Oczywiście jednak przy zachowywaniu tego schematu – jednocześnie jednak niejednokrotnie muszę od niego tematycznie odbiegać, a to ze względu na to, że następują częstokroć sprawy ważne, w schemacie tym nie mieszczące się (np. w rozdziale o planach Kazimierza pomieszczam wiadomości o ciężarach, ciężących na kazimierzowskich rolnikach).

Zgodnie z ustalonym we wstępie twierdzeniem, że nie jest celem niniejszej pracy ferowanie zdecydowanego wyroku, przyznającego lub odmawiającego badanym osadom praw do „tytułów” miasta w sensie ekonomicznym – nie pomieszczam po omówieniu każdego z miast uwag ogólnych, ani wniosków o jego charakterze. Jedynie przy zastosowaniu poszczególnych z kryteriów pomieszczam zazwyczaj uwagę, na jaki charakter badanej osady zastosowanie tego właśnie kryterium wskazuje. Najważniejsze oczywiście tego rodzaju wnioski pomieszczam będą omawiając kryteria ośrodkowości zwłaszcza produkcyjnej i handlowej – następujące zaś potem dwa kryteria natury fiskalnej – będą miały jedynie charakter uzupełniający.

Na początku każdego z poświęconych poszczególnym miastom rozdziałów pomieszczam tablice, po nich zaś przypisy do tablic. Największą trudnością przy sporządzaniu tych tablic był fakt, że rozmaite dane oparte być muszą o rozmaite źródła, co za tym zaś idzie, zawierać muszą rozmaite błędy – według więc wszelkich prawideł statystyki porównywanie ich i używanie do wspólnych obliczeń będzie rzeczą niedopuszczalną. W braku kompletnie zadowolającego wyjścia z tej sytuacji przyjąć musiałem kompromisowe. Postanowiłem mianowicie, że dane, dotyczącego jednego roku, w jednej tablicy, pochodzić muszą z jednego

źródła. Ponieważ zaś wszelkie obliczenia najgłówniejsze, jak ilość głów, przypadająca na dym, lub procent Żydów, dokonywane są wewnątrz danych z jednego roku, obliczeń zaś, do których wchodziłyby dane z różnych lat, będą unikał – więc przyjęcie powyższego postulatu daje nam wcale poważną rękojmię metodycznej rzetelności.

W uwagach do tablic pomieszczać będą następujące wiadomości: 1° dane z których lat oparte są na których źródłach, 2° zestawienia źródeł i opracowań, w których znajdujemy dane, zgodnie z podanymi w tablicach, 3° zestawienie źródeł i opracowań, w których znajdujemy dane, niezgodne z podanymi w tablicach, 4° dane uzupełniające, zaczerpnięte z innych źródeł, pomieszczenie których w tablicach sprzeciwiałoby się przyjętemu powyżej postulatowi metodycznemu, 5° wskazówki, dotyczące ewentualnych błędów w źródłach, wreszcie 6° wszelkie dane, dotyczące oceny wiarygodności wykorzystywanych źródeł.

I**ALEKSANDRÓW****Tablica I**

Ludność i zabudowania

Rok	Ludność				Zabudowania			
	Ogólna liczba mieszkańców	Podział wyznaniowy			Liczba domów murowanych	Liczba domów drewnianych	Ogólna liczba budynków	Ilość głów/dym
		Chrześcijanie	Żydzi	Procent Żydów				
1808	–	–	–	–	–	–	–	
1809	–	–	–	–	–	–	–	
1810	–	–	–	–	–	–	–	
1811	–	–	–	–	–	–	–	
1812	–	–	–	–	–	–	–	
1813	–	–	–	–	–	–	–	
1814	–	–	–	–	–	–	–	
1815	742	–	–	–	–	–	–	
1816	–	–	–	–	–	–	–	
1817	–	–	–	–	–	–	–	
1818	–	–	–	–	–	–	–	
1819	–	–	–	–	–	–	–	
1820	1083	–	–	–	3	117	120	9,03
1821	739	–	–	–	–	–	118	6,28

Tablica II

Ludność według płci z uwzględnieniem wyznania

Rok	Ludność ogólna			Chrześcijanie			Żydzi		
	Ilość mężczyzn	Ilość kobiet	Ilość kobiet/1000 mężczyzn	Ilość mężczyzn	Ilość kobiet	Ilość kobiet/1000 mężczyzn	Ilość mężczyzn	Ilość kobiet	Ilość kobiet/1000 mężczyzn
1836	1733	1783	1029	1227	1265	1031	506	518	1024
1839	1963	2079	1057	1398	1500	1073	568	571	1005
1840	2079	2196	1056	1479	1580	1068	606	616	1017
1841	1084	1346	1242	478	322	674	606	1024	1690
1842	2092	2171	1038	1490	1579	1060	602	592	983

Tablica III

Ilość głów przypadająca w poszczególnych grupach zawodowych

	Polaków	Żydów	Niemców	Razem	Ilość głów/rodzinę			
					Polaków	Żydów	Niemców	Razem
Posiadający rolę poza miastem (osoby główne rolnicy)	44 176	46 200	186 744	276 1120	5,00	5,35	5,00	5,06
Posiadający tylko posesje w mieście (osoby główne rolnicy)	56 130	72 300	204 252	332 682	3,32	5,17	2,24	3,05
Nieposiadający własnych posesji (osoby główne rolnicy)	100 132	102 309	360 220	562 661	2,32	4,03	1,61	2,18
Razem	638	1029	1966	3633	3,19	4,68	2,62	3,11

Tablica IV

Ilość Niemców

Rok	Ilość Niemców	Ilość Niemców w procentach statystyki ludności
1852	203	–
1856	1966	55,93
1857	1691	57,32
1858	1637	56,72
1865	1966	54,12

Tablica V

Liczba i skład ludności kupieckiej w Aleksandrowie

Zawód	Rok								
	1820	1823	1824	1825	1826	1827	1828	1829	1830
Piekarze	16	29	29	29	32	34	34	37	37
Rzeźnicy	11	22	22	22	19	19	19	21	21
Młynarze	–	8	8	1	2	2	2	2	2
Oberżyści	–	1	1	1	2	2	2	2	2
Właściciele bilardów	–	–	–	–	–	–	–	1	1
Szynkarze trunków krajowych	–	10	10	10	30	30	30	37	40
Szynkarze trunków zagranicznych	–	2	2	2	2	2	2	3	3
Szynkarze soli	–	26	26	26	28	28	28	27	27
Handlujący suknem	–	9	9	9	23	19	19	30	30
Handlujący wełną	–	15	2	2	2	2	2	27	27

Tablica V (cd.)

Zawód	Rok								
	1820	1823	1824	1825	1826	1827	1828	1829	1830
Handlujący kramarze	–	7	7	7	–	–	–	–	–
Handlujący krociami	–	11	11	11	12	12	12	12	12
Handlujący żelazem	–	2	2	2	–	–	–	–	–
Handlujący świecami i mydlami	–	–	–	2	2	2	2	2	2
Handlujący tow. bławat.	–	–	–	1	2	1	1	1	3

Tablica VI

Rzemieślnicy w roku 1820

Zawód	Liczba w r. 1820
Majstrów sukienników	94
Majstrów postrzygaczy	3
Farbiarzy	1
Mularzy	14
Cieśli	16
Stolarzy	10
Kowali	10
Ślusarzy	–
Zdunów	3
Szklarzy	3
Powroźników	1
Stelmachów	10
Tokarzy	3

Tablica VII B

Przemysł włókienniczy w Aleksandrowie

	1826	1827	1828
Majstrów tkaczy	–	–	–
Czeladników	–	–	–
Postrzygaczy	–	–	–
Farbiarzy	–	–	–
Foluszy	–	–	–
Warsztatów tkackich	262	255	260
Produkcja sukna cienkiego	58600 zł.	75870 zł.	163030 zł.
Produkcja sukna średniego	122200 zł.	276930 zł.	43840 zł.
Produkcja sukna grubego	378450 zł.	32340 zł.	224040 zł.
Produkcja innych towarów włókienniczych	70450 zł.	720 zł.	1980 zł.

Tablica VIII

Eksport sukna do Rosji

Rok	1825	1826	1827	1828	1829
Wyeksportowano do Rosji sukna postawów	4564	4818	3650	6221	7195

Tablica IX

Oficjaliści miejscy w Aleksandrowie w latach 1823–1830

Akuszerka	1
Chirurg	1
Posłaniec konny	1
Stróże nocni	3

Policjanci	2
Sekretarz	1
Kasjer	1
Burmistrz	1

Tablica X

Dochód kasy miejskiej Aleksandrowa

1823	1824	1827	1836	1839	1840	1841	1842	1854
3824 zł.	3824 zł.	8212 zł. 11 gr	7496 zł. 24 gr.	7579 zł. 28 gr.	17362 zł. 23 gr.	2116 r. sr. 86 kop.	1783 r. sr. 73 kop.	1565 r. sr. 52 kop.
1855	1858	1859–61	1862	1863	1865–68	1866	1867	1868
1265 r. sr. 19 kop.	799 r. sr. 11 kop.	799 r. sr. 11 kop.	825 r. sr. 77 kop.	977 r. sr. 68 kop.	952 r. sr. 71 kop.	952 r. sr. 71 kop.	962 r. sr. 71 kop.	962 r. sr. 71 kop.

Tablica XI

Dzierżawa dochodu konsumpcyjnego z miasta Aleksandrowa

1817	1823	1824–26	1827–29	1830–32	1831	1832	1833–34
2104 zł.	6731 zł. 21 gr	7108 zł.	10000 zł.	12500 zł.	15402 zł.	15402 zł.	115402 zł.
1835	1836–37	1840	1841–43	1841–43 [sic!]	1844–46	1847–49	1850–52
19420 zł.	11555 zł. 6 gr.	12020 zł.	22340 zł.	17040 zł.	3012 r. sr.	2298 r. sr.	1905 r. sr.
1853–55	1856	1857–59	1860–62	1863	1864	1865	1866
1931 r. sr.	1319 r. sr.	1313 r. sr.	1313 r. sr.	1971 r. sr.	1971 r. sr.	1971 r. sr.	1971 r. sr.

ALEKSANDRÓW

Tablica I: Ludność i zabudowania

Dane z roku

- 1815 – Wykaz porównawczy względem znajdującej się w miastach fabrycznych Woj. Mazow. – KRSWiP, vol. 17188.
- 1820 – Raport Prezesa Kom. Woj. Mazow. R. Rembielińskiego z objazdu obwodu łączyckiego – raport II-gi z 13.7.1820 roku, ARA, vol. 1406 – publikowany przez Z. Lorentza, „Rocznik Oddz. Łódzk. Pol. Twa Histor.” 1928, s. 52.
- 1821 – „Nowy kalendarzyk polityczny na rok 1825”, s. 414–415. Dane całkiem nieprawdopodobne.
- 1822 – Kom. Woj. Mazow. do KRSWiP przesyłając w załączeniu projekt etatu dla kasy miasta erygowanego Aleksandrowa 20.11.1822 – KRSWiP, vol. 525.
- 1823 – Gąsiorowska, *Z dziejów przemysłu*, cz. I, s. 58.
- 1824 – *Opisanie historyczne oraz topograficzno-statystyczne miasta dziedzicznego Aleksandrowa z 19.9.1824 r.* (formularz zrobiony ręcznie) – KRSWiP, vol. 525. W innym źródle znajdujemy zbliżoną liczbę ludności dla tegoż roku, mianowicie 2955 – Lista imienna miast Woj. Mazow. na pięć rzędów podzielonych... 21.10.1824 – KRSWiP, vol. 23. Dla tegoż roku *Słownik Geograficzny* podaje cyfry: 2955 mieszkańców i 340 domów – *Słownik Geograficzny*, t. I, s. 27. Te same dane: „Nowy kalendarzyk polityczny na rok 1825”, s. 414–415.
- 1826 – AS, KRPiS, WDN, SK, vol. 0.30.I.
- 1827 – Wykaz ogólny fabryk włókienniczych i półwłókienniczych, bawełnianych, lnianych i konopnych w Woj. Mazow. w roku 1827 – KRSWiP, vol. 17188. – Dla tegoż roku dane u Rodeckiego: ludność ogólna – 4072, w tym Żydów 686, czyli 16,8%, dane liczby domów całkiem nieprawdopodobne: 3 murowane, 631 drewnianych.
- 1828 – Wykaz ogólny fabryk wełnianych i półwełnianych, bawełnianych, lnianych i konopnych w roku 1828 – KRSWiP, vol. 17188.
- 1829 – Raport roczny Sekcji Fabrycznej Kom. Woj. Mazow. za rok 1829 – KRSWiP, vol. 17190. Dla tego samego roku u Gąsiorowskiej (*Z dziejów przemysłu*, cz. I, s. 58) znajdujemy cyfrę nieco wyższą, mianowicie 4596.
- 1832 – Gąsiorowska, *Z dziejów przemysłu*, cz. I, s. 58.

- 1836 – Obraz wiadomości statystycznych za rok 1836, Tabella miast – Sporządzona 12/24.7.1837 – KRSWiP, vol. 9079.
- 1837 – Gąsiorowska, *Z dziejów przemysłu*, cz. I, s. 58.
- 1839 – Obraz wiadomości statystycznych za rok 1839, Tabella miast – Sporządzona 10/22.7.1840 – KRSWiP, vol. 9080
- 1840 – Obraz wiadomości statystycznych za rok 1840, Tabella miast – Sporządzona 17/21.5.1841 – KRSWiP, vol. 9081. W tym samym wykazie suma mężczyzn i kobiet daje zbliżoną, lecz nie identyczną cyfrę: 4275.
- 1841 – Obraz wiadomości statystycznych za rok 1841, Tabella miast – Sporządzona w 1842 – KRSWiP, vol. 9082. Dane oczywiście błędne!
- 1842 – Obraz wiadomości statystycznych za rok 1842 – KRSWiP, vol. 9083.
- 1847 – KRSWiP, vol. 107.
- 1854 – Wykaz statystyczny miast powiatu łęczyckiego za rok 1854, sporządzony 24.12/5.1.1854/5 – KRSWiP, vol. 9092. W liczbie budynków drewnianych jawny błąd.
- 1855 – Wykaz statystyczny miast powiatu łęczyckiego za rok 1855, sporządzony 13/25.1.1856 – KRSWiP, vol. 9093. Te same dane: „Kalendarz Obserwatorium Astronomicznego na rok 1857”.
- 1856 – „Kalendarz Obserwatorium Astronomicznego na rok 1858”.
- 1857 – „Kalendarz Obserwatorium Astronomicznego na rok 1859”.
- 1858 – „Kalendarz Obserwatorium Astronomicznego na rok 1860”.
- 1859 – „Kalendarz Obserwatorium Astronomicznego na rok 1861”.
- 1861 – Klasyfikacje miast na rzędy – KRSWiP, vol. 23.
- 1865 – (Wiadomości statystyczne z miasta Aleksandrowa) z 24.4/6.5.1865 – KRSWiP, vol. 529.

Wiadomości o procesie Żydów w Aleksandrowie znajdują się u Friedmana (*Dzieje Żydów w Łodzi*, s. 41), który podaje, że w roku 1827 Żydzi stanowili 16,8% ogółu ludności miasta, w 1840 – 19,3%, w 1856 – 27,7%. Pierwsza z tych danych jest prawdopodobnie oparta na Rodeckim, druga znacznie od naszej odbiegająca, trzecia zaś – całkiem identyczna.

Tablica II: Ludność według płci z uwzględnieniem wyznania

Dane z poszczególnych lat oparte na tych samych źródłach, co i dane z tychże lat w tablicy I-szej. Dane z roku 1841 jeszcze jaskrawiej błędne.

Tablica III: Ilość głów przypadająca na rodzinę w poszczególnych grupach narodowościowych w roku 1865

Tablica ta zestawiona jest na podstawie danych, zawartych w (Wykazie wiadomości statystycznych z miasta Aleksandrowa) 24.4/6.5.1865 – KRSWiP, vol. 529. Zaznaczyć należy, że podana tu ogólna liczba głów rodzin (1170) dość znacznie niższą jest od otrzymanej na podstawie tegoż źródła liczby osób zawodowo czynnych (1874) i tak duża różnica jest mało prawdopodobna.

Tablica IV: Liczba Niemców zamieszkałych w Aleksandrowie

Dane z roku:

1852 – (Wykaz Niemców stale i czasowo zamieszkałych w Gubernji Warszawskiej) z 17/29.4.1852 – KRSWiP, vol. 9113.

1856 – „Kalendarz Obserwatorium Astronomicznego na rok 1858”.

1857 – „Kalendarz Obserwatorium Astronomicznego na rok 1859”.

1858 – „Kalendarz Obserwatorium Astronomicznego na rok 1860”.

1865 – (Wykaz wiadomości statystycznych z miasta Aleksandrowa) 24.4/6.5.1865 – KRSWiP, vol. 529.

Tablica V: Liczba i skład ludności kupieckiej w latach 1823–1830

Dane z roku 1820 – Raport Prezesa Kom. Woj. Mazow. z objazdu obwodu łęczyckiego, raport II-gi z 13.7.1820 – ARA, vol. 1406. Publikował Z. Lorentz: „Rocznik Oddziału Łódzkiego Pol. Twa Histor.” 1928, s. 52.

Dane z lat pozostałych oparte na zawartych w księgach rachunków miejskich ilościach wykupionych konsensów na poszczególne potrzeby – KRSWiP, vol. 525.

Dodatkowo liczby młynarzy, piekarzy, rzeźników.

Tablica VI: Ludność rzemieślnicza Aleksandrowa w roku 1820

Wszystkie dane tej tablicy zaczerpnięte z raportu Prezesa Kom. Woj. Mazow. R. Rembielińskiego z objazdu obwodu łęczyckiego – raport II-gi z 13.7.1820 – ARA, vol. 1406. Publikował Z. Lorentz, jw.

Tablica VII: Przemysł włókienniczy w Aleksandrowie w latach 1819–1829

Dane z roku:

- 1819 – Raport roczny Prezesa Kom. Woj. Mazow. za rok 1819 – Wykaz obejmujący wiadomość fabryk sukna, skór, itp. – ARA, vol. 1102^b.
- 1822 – Wykaz fabryk... w Woj. Mazow. – KRŚWiP, vol. 18473, p. 53–54. W tymże voluminie na paginie 49-tej znajdujemy „Wykaz znajdujących się fabryk w Woj. Mazow. 1822”, gdzie produkcja podana jest nieco inaczej: 14786 postawów sukna i 9090 postawów flaneli.
- 1823 – Wykaz fabryk sukienniczych w obrębie Woj. Mazow. istniejących, sporządzony z końcem 1823 roku – KRŚWiP, vol. 17183. Te same dane: Wójcicki, *Dzieje robotników przemysłowych*, s. 31.
- 1824 – Wykaz ogólny fabryk znajdujących się w Woj. Mazow. z końcem roku 1825 – KRŚWiP, vol. 17185, p. 385–392.
- 1825 – Wykaz ogólny fabryk znajdujących się w Woj. Mazow. z końcem roku 1825 – *ibidem*.
- 1826 – Wykaz ogólny fabryk znajdujących się w Woj. Mazow. z końcem roku 1826 – KRŚWiP, vol. 17186.
- 1827 – Wykaz ogólny fabryk znajdujących się w Woj. Mazow. z końcem roku 1827 – KRŚWiP, vol. 17187.
- 1828 – Wykaz fabryk do obrazu statystycznego za rok 1828 należący – KRŚWiP, vol. 17188 – W liczbę czeladników włączyłem tu 66-ciu uczniów.

Z lat 1826–1828 posiadamy poza tym dane, odbiegające od powyższych, które zestawiam w tablicy VIIB.

Dane z tej tablicy oparte są na obrazie z roku:

- 1826 – Wykaz ogólny fabryk wełnianych i półwełnianych, bawełnianych, lnianych i konopnych w roku 1826 – KRŚWiP, vol. 17185.
- 1827 – Wykaz ogólny fabryk wełnianych i półwełnianych, bawełnianych, lnianych i konopnych w roku 1827 – KRŚWiP, vol. 17188.
- 1828 – Wykaz ogólny fabryk wełnianych i półwełnianych, bawełnianych, lnianych i konopnych w roku 1828 – KRŚWiP, vol. 17188.

W roku 1829 liczba warsztatów spadła do 239 – Raport roczny Sekcji Fabrycznej Kom. Woj. Mazow. za rok 1829 – KRŚWiP, vol. 17170.

Tablica VIII: Eksport sukna z Aleksandrowa do Rosji

Dane tej tablicy zestawione na podstawie Raportów rocznych Sekcji Fabrycznej Kom. Woj. Mazow. z lat 1825–1829. Raport z roku 1825 – KRSWiP, vol. 17185, p. 294 (toż: Friedman, *Dzieje Żydów w Łodzi*, s. 164), z roku 1826 – KRSWiP, vol. 17186, z roku 1827 – KRSWiP, vol. 17187, z roku 1828 – KRSWiP, vol. 17188, z roku 1829 – KRSWiP, vol. 17190.

Z raportów tygodniowych, składanych przez Prezesa Kom. Woj. Mazow. Namiestnikowi Zajączkowi (ARA, vol. 1088^c i 1088^d) możemy zestawić ilość sukna aleksandrowskiego wysyłanego w roku 1825 do Rosji w poszczególnych miesiącach. Przedstawiały się one jak następuje:

styczeń – 269 postawów
 luty – 280 postawów
 marzec – 219 postawów
 kwiecień – 222 postawów
 maj – 402 postawów
 czerwiec – 514 postawów
 lipiec – 323 postawów (dane tylko z połowy miesiąca)
 sierpień – 543 postawów
 wrzesień – 318 postawów
 październik – 350 postawów
 listopad – 359 postawów
 grudzień – 682 postawów

Razem w ciągu 1825 roku – 4488 postawów, a ponieważ, jak wyżej wskazałem, w roku 1825 wyekspediowano ogółem 4564 postawy, wynikałoby, że w drugiej połowie lipca wywieziono 76 postawów, przez cały zaś lipiec – 399 postawów, co jest zupełnie prawdopodobne.

Warto zaznaczyć, że w roku 1825 wywieziono z Aleksandrowa do Rosji poza suknem – „2 krancmaszyny do gremplowania wełny” – Raport roczny Sekcji Fabrycznej Kom. Woj. Mazow. za rok 1825 – KRSWiP, vol. 17185, p. 394.

Tablica IX: Oficjaliści miejscy w Aleksandrowie w latach 1823–1830

Zestawione na podstawie rachunków miejskich z lat 1823–1830 – KRSWiP, vol. 525. Sekretarza urząd miejski początkowo nie posiada – etat ten zostaje dopiero przyłączony od 1828 roku w skutek pisma Kom. Woj. do KRSWiP z 19.12.1827 roku – KRSWiP, vol. 525.

Tablica X: Dochód kasy miejskiej Aleksandrowa w latach 1823–1868

Dane z roku:

- 1823 – Raport Sekcji Fabrycznej Kom. Woj. Mazow. za rok 1823 – ARA, vol. 1102^c.
- 1824 – Raport Sekcji Fabrycznej Kom. Woj. Mazow. za rok 1824 – *ibidem*.
- 1827 – Raport Sekcji Fabrycznej Kom. Woj. Mazow. za rok 1827 – *ibidem*.
– cytowane u Rodeckiego.
- 1836, 1839–1842 – Obrazy wiadomości statystycznych z lat 1836, 1839–1842
– Tabelle miast – KRSWiP, vol. 9079–9083.
- 1854 i 1855 – Wykaz statystyczny miast powiatu łęczyckiego za rok 1854 i 1855
– KRSWiP, vol. 9092 i 9093.
- 1858 – „Kalendarz Obserwatorium Astronomicznego na rok 1860”.
- 1859–1868 – Etaty kasy ekonomicznej miasta dziedzicznego Aleksandrowa
– KRSWiP, vol. 525.

Tablica XI: Dzierżawa dochodu konsumpcyjnego z miasta Aleksandrowa

Dane z roku:

- 1817 – Gąsiorowska, *Z dziejów przemysłu*, cz. II, s. 124. Wiadomość tę podaje za prof. Gąsiorowską – budzi ona jednak poważne wątpliwości: przecież w 1817 roku Aleksandrów nie tylko-że nie był miastem, ale w ogóle nie istniał, gdyż pierwszy w nim dom zbudowano w 1818 roku. (Opisanie historyczne oraz topograficzno-statystyczne miasta dziedzicznego Aleksandrowa z 19.9.1824 – KRSWiP, vol. 525).
- 1823 – Gąsiorowska, *Z dziejów przemysłu*, cz. I, s. 58.
- Wszystkie pozostałe dane zaczerpnięte z kontraktów dzierżawnych – AS, KRPiS, WZN, SK, vol. A.Z.I i A.II.2.
- Te same dane z lat 1829, 1832, 1837 publikuje Gąsiorowska, *op. cit.*, cz. I, s. 58, a z lat 1826 i 1828 – *ibidem*, cz. II, s. 124.

ALEKSANDRÓW

A. Kryteria zewnętrzne

Mimo czynionych starań nie udało mi się niestety odnaleźć żadnego planu dawnego Aleksandrowa w żadnym z archiwów warszawskich. W odniesieniu jednak do tego miasta trudność ta nie pociąga za sobą żadnych niejasności w badaniu. Charakter planu Aleksandrowa jest nam całkowicie niewątpliwy. Musimy pamiętać, że Aleksandrów jest miastem bardzo młodym. Pierwszy dom zbudowano w nim podobno dopiero w roku 1818¹, powstał on na gruntach wsi Brużycza Wielka, na terenach, na których dawniej lasy i zarośla znajdowały się², gdzie więc przy rozplanowaniu nierozkładowej osady rzemieślniczej istniała całkowita swoboda, tej zaś z kolei skutkiem mogła być tylko wielka regularność rozbudowy tego miasta. Potwierdzenie tego spotykamy kilkakrotnie w źródłach. I tak w raporcie Wydziału Przemysłu i Kunsztów, złożonym Namiestnikowi w 1823 roku, czytamy, że Aleksandrów porządniej jest założony od Ozorkowa³ (o regularnym rozplanowaniu Ozorkowa – niżej), a z pochodzącego z tegoż roku raportu Sekcji Fabrycznej Kom. Woj. Mazow. dowiadujemy się, że Aleksandrów jest „porządnie założonym i dość znakomicie zbudowanym”⁴. Ogólniej opis zewnętrznego wyglądu miasta z czasów jeszcze przed wydaniem właściwego przywileju miejskiego, dał prezes Kom. Woj. Mazow., Rajmund Rembieleński w raporcie z dokonanego przez siebie objazdu obwodu łęczyckiego, gdzie pisze: „Osada rzeczona, na gruncie wsi rozległem Brużycza, której nadał (założyciel i właściciel, Rafał Bratoszewski) imię Aleksandrów, jest zupełnie foremna. Obszerny rynek i kilka ulic szerokich i prostych nadaje jej kształt jednego z lepszych w Polsce miasteczek (...) Kościół katolicki – piękną architekturą i gustownie wystawiony, ewangelicki ma być w roku przyszłym murowany. Dziedzic nie przepomniał nawet w rogu miasta założyć spacerowy ogród, przy nim wymurował kawiarnię, pomieszkanie dla ogrodnika, oranżeryję, a to wszystko nie dla siebie, lecz dla miasta”⁵. Dookoła tego „obranego rynku i kilku ulic szerokich i prostych” rozbudowało się miasto szybko i one do dziś stanowią jego środek. Na terenie,

¹ Opisanie historyczne oraz topograficzno-statystyczne miasta dziedzicznego Aleksandrowa z 19.9.1824 – KRSWiP, vol. 525.

² *Ibidem*.

³ Raport Wydziału Przemysłu i Kunsztów do J.O. Xcia Namiestnika Królewskiego z objazdu fabryk w Królestwie Polskiem w roku 1823 – KRSWiP, vol. 18473, p. 15.

⁴ Raport Sekcji Fabrycznej Kom. Woj. Mazow. za rok 1823 – ARA, vol. 1–102°.

⁵ Prezes Kom. Woj. Mazow. do J.O. Xcia Nam. Król. z urzędu raport II-gi objazdowy obwodu łęczyckiego z 13.7.1820 r. – ARA, vol. 1406 – publikował Z. Lorentz, „Rocznik Oddz. Łódzk. Pol. Twa Histor.” 1828, s. 52–53.

przeznaczonym przez dziedzica na miasto rozmiarowo początkowo 215 dwumorgowych placów, z tych w czasie bytności w Aleksandrowie Rembielińskiego w 1820 roku tylko 31 było jeszcze niezajętych⁶. O stosowanym sposobie rozdawnictwa placów wiemy tylko z rozporządzenia Namiestnika, wynoszącego Aleksandrow do rzędu miast (z 26.3.1822 roku). Sposób stosowany przed 1822 rokiem był zapewne albo identyczny, albo bardzo zbliżony do przypisanego na przyszłość w przywileju lokacyjnym. Przywiej ten w artykule 5-tym opiewa: „Place w tym mieście dziedzic rozdawać będzie przez szczególne nadanie urzędowe. Otrzymujący nadanie staje się dziedzicznym posiadaczem z zastrzeżeniem dopełnienia warunków w niniejszym postanowieniu Naszem opisanych. Może przez siebie lub swoich następców placem tym wraz z zabudowaniami na nim znajdującymi się, lub wystawiać się mogącymi jako swą prywatną, dziedziczną osiadłością rozrządzać. Przy każdej zaś sprzedaży dziesiąta część sumy za szacunek umówionej właścicielowi miasta sprzedający opłaci (...)”. Czynnosc od morgi chełmińskiego ustalony był na złp. 12 rocznie, płatne w dwóch ratach⁷.

O budynkach czytamy w cytowanym raporcie Rembielińskiego: „Domów bardzo porządných i kształtných 120, reszta się buduje, co rzeczony osadzie wielki ruch nadaje. Między wybudowanymi domami są trzy murowane, teraz się muruje pięć a szóstą wielką oberżą”⁸. Nie wszystkie jednak widać z będących w 1820 roku, za pobytu w osadzie Rembielińskiego, w budowie domów murowanych rzeczywiście zostały wystawione. Do roku 1824 przybywają w Aleksandrowie zaledwie 3 domy murowane, co razem z dawniejszymi trzema, stanowiło 2,6% ogólnej liczby w 1824 roku istniejących w Aleksandrowie domów (290). Stosunek ten jednak w ciągu najbliższych lat poprawił się, i tak w 1836 roku liczba domów murowanych (13) stanowi 3,62% ogólnej liczby budynków (359). W późniejszych latach stosunek ten do tego poziomu nigdy już nie doszedł: liczba domów murowanych w Aleksandrowie zmniejszyła się szybciej i znacznie, niż również malejąca liczba domów drewnianych, by wreszcie w momencie końcowym badanego przez mnie okresu, w roku 1865, zatrzymać się na poziomie 8 budynków murowanych na 288 budynków w ogóle, co stanowi 2,78%.

B. Kryteria ludnościowe

Osada Aleksandrow już na początku trzeciego dziesięciolecia XIX wieku wykazuje przekroczony pierwszy tysiąc ludności. W ciągu najbliższych dwóch lat, bezpośrednio więc poprzedzających wydanie przywileju miejskiego, liczba ta wzrasta z górą dwukrotnie (z 1083 na 2406), w dalszym zaś pięcioleciu, rosnąc

⁶ *Ibidem*, s. 52.

⁷ Privilegium locationis Aleksandrowa z 26.3.1822 – KRSWiP, vol. 525.

⁸ J.w. przyp. 5, s. 52.

dalej gwałtownie, dochodzi w 1827 do pokażnej cyfry 4596 mieszkańców. Cyfry jednak z lat 1827–1828, a także wielki skok od roku 1820 (2977 głów) do 1827 (4596 głów) – niezupełnie wydają się prawdopodobne, zwłaszcza, że właściwie już od 1822 roku, od otrzymania przez Aleksandrów praw miejskich, słyszemy o zahamowaniu tempa jego rozwoju. I tak w roku 1823 czytamy: „W tym wszakże roku, pomimo usilnych i wytrwałych starań dziedzica, mały bardzo postęp toż miasto uczyniło, co przypisać szczególnie należy niezamożności tam osiadłych rękodzielników (...)”⁹, w roku 1824: „(...) w roku (...) bieżącym (...) 1824 z przyczyny protegowania miast narodowych i sąsiedzkich; Zgierza, Łodzi itd. miasto Aleksandrów takiego wzrostu nie odnosi, jaki w latach upłynionych miał miejsce (...)”¹⁰, w roku 1825: „Aleksandrów stoi na tymże co w roku 1824 stopniu, a w przeciągu roku 1825 ani naprzód ani też w tył nie posunęło się”¹¹. W tymże roku Staszic donosi, że „miasto Aleksandrów, utraciwszy swojego założyciela i dobroczyńcę, tylko utrzymuje się, ale już dalszego postępu nie czyni: zdaje się nawet wędnieć”¹². Wreszcie w raporcie Rembielińskiego z 11.6.1827 roku czytamy: „(...) prywatne osady, jako to: Ozorków, Aleksandrów i Konstantynów w jednakim co w roku zeszłym znalazłem stanie”¹³. Wszystkie te wiadomości pozwalają wątpić w tak znaczny wzrost liczby mieszkańców Aleksandrowa w roku 1827. W dalszych latach badanego okresu, jak możemy sądzić z posiadanych fragmentarycznych materiałów, cyfra ta nigdy już nie została osiągnięta. Obserwujemy więc: znaczny spadek liczby mieszkańców, z minimum w roku 1836 (3516), potem wzrost aż do roku 1847 (4546), znowu spadek (w 1861 – 2684), po którym wreszcie widzimy dość raptowny wzrost (w 1865 – 3633 głów). Z tych wszystkich cyfr dwie ostatnie, z roku 1861 i 1865 najwięcej, jak się zdaje, wzbudzają zaufanie. Pierwsza dlatego, że pochodzi z roku następnego po gruntownej rewizji stanu ksiąg ludności w Aleksandrowie dokonanej w początkach 1860 roku¹⁴. Wprawdzie nie mamy pewności, czy w wyniku tej rewizji, dokonanej na żądanie dzierżawcy dochodu konsumpcyjnego, pragnącego nie dopuścić do podwyższenia ustalonego czynszu dzierżawnego, oprócz wydania przez KRPiS. pożądanego przez dzierżawcę oznaczenia nastąpiła i korektura samych ksiąg – wydaje się to jednak bardzo prawdopodobne. Cyfra zaś z 1865 roku wzbudza jeszcze większe zaufanie, gdyż, pochodząc z czasu po

⁹ Raport Sekcji Fabrycznej Kom. Woj. Mazow. za rok 1823 – ARA, vol. 1102°.

¹⁰ J.w. przyp. 1.

¹¹ Raport Sekcji Fabrycznej Kom. Woj. Mazow. za rok 1825 – KRSWiP, vol. 17185, p. 384.

¹² Uwagi przy objeździe dróg, rzek i fabryk w roku 1825 w miesiącu wrześniu (Staszic) – KRSWiP, vol. 18473, p. 69–71 – toż: K. Konarski, *Staszic w Łodzi*.

¹³ Radca Stanu Prezes. Kom. Woj. Mazow. do J.W. Ministra prezydującego w KRSWiP z urzędu zdaje raport z dopełnionego objazdu województwa 11.6.1827 – KRSWiP, vol. 17186.

¹⁴ AS, KRSWiP, WDN, SK, vol. A.Z. II.

zaprowadzeniu w miastach ksiąg ludności niestałej¹⁵, zdaje się być otrzymaną z dodania ludności stałej i niestałej. Wskazuje na to zarówno znaczny wzrost ogólnej liczby mieszkańców Aleksandrowa w porównaniu np. z rokiem 1861, jak zwłaszcza specjalnie wydatny wzrost liczby ludności żydowskiej, co zgodne jest z ogólnie większą ruchliwością tego elementu. Cyfra ludności z 1865 roku była by więc pierwszą liczbą, obejmującą całą ludność Aleksandrowa. Oczywiście nie możemy wiedzieć, czy liczba ta jest otrzymana po odjęciu ludności czasowo nieobecnej, czy też nie – to ostatnie jest jednak najbardziej prawdopodobne. Ogólnie rzecz biorąc, choć brak nam danych dla lat 1862–1864 i 1866–1869 – to jednak mamy prawo przypuszczać, że przemianowanie Aleksandrowa na osadę miejską w roku 1869 nastąpiło w momencie, w którym ogólna liczba ludności nie dawała do tego żadnych podstaw.

Współczynnik ilości głów na dym w ciągu całego badanego przeze mnie okresu wskazywał, choć ze znacznymi wahaniami, na miejski charakter Aleksandrowa. Już na dwa lata przed „lokacją”, za bytności Rembielińskiego w tym mieście w roku 1820, wynosi on 9,03 (osoby na jeden dym). W latach zaś następujących, o ile nie uwzględnimy roku 1841, dla którego posiadana przez nas liczba ludności jest wysoce nieprawdopodobną, oraz roku 1842, z którego posiadamy równie nieprawdopodobną liczbę domów – widzimy dość ściśle paralelność między wahaniami tego współczynnika z wahaniami ogólnej liczby ludności Aleksandrowa. Największy jego spadek obserwujemy w roku 1858, gdy zniża się on do 8,49 głów na dym, w końcowym zaś okresie rośnie on znowu, dochodząc w roku 1865, w ostatnim, z którego posiadamy materiały, do poważnej cyfry 12,61. O ile jednak przyjmiemy wskazaną wyżej interpretację danych z 1865 roku, jako obejmujących po raz pierwszy tak stałych, jak i niestałych mieszkańców Aleksandrowa, to zgodzić się musimy, że liczba głów, przypadająca na jeden dym w latach przed rokiem 1865 była w rzeczywistości wyższa niż ta, którą uzyskujemy z obliczenia. Posiadane bowiem przez nas dane, dotyczące liczby budynków – najprawdopodobniej są ściśle, podczas gdy liczby mieszkańców są zbyt niskie, nieobejmujące ludności niestałej.

W roku 1820 Żydów osiadłych w Aleksandrowie było, jak donosi Rembieliński, piętnaście rodzin, „w oddzielnej dzielnicy osiadłych”, liczba ich jednak wzrasta szybciej niż liczba chrześcijan. Niestety brak danych dotyczących struktury wyznaniowej ludności Aleksandrowa w latach 1821–1835 nie pozwala nam śledzić ewolucji tego stosunku w okresie najintensywniejszego rozwoju miasta. Wiemy tylko, że, gdy w roku 1836, a więc już w okresie niewątpliwego upadku miasta, stosunek ten wynosił jeszcze 19,12%. Z nieznacznymi wahaniami w granicach 27,1 – 29,66 (z wyjątkiem lat 1858–1859), gdy zniża się on do 22,11

¹⁵ S. Szulc, *Wartość materialów*, s. 27.

i 22,63%, utrzymuje się on na tym poziomie aż do końca badanego okresu. Aż do czasu reformy Wielopolskiego Żydzi w Aleksandrowie mieszkają w oddzielnym rewirze. Rewir ten, istniejący faktycznie od początku, jak o tym świadczy cytowane zdanie Rembielińskiego, otrzymał sankcję prawną w rozporządzeniu Namiestnika z 26.3.1822 roku wynoszącym Aleksandrów do rzędu miast¹⁶. Obejmował on początkowo dwie ulice: Warszawską i Wiatraczną. W tym stanie istnieje on jeszcze w 1847 roku¹⁷. Czy następnie był on kiedy rozszerzany – nie wiemy.

Współżycie chrześcijan z Żydami układało się rozmaicie. I tak np. w raporcie Wydziału Przemysłu i Kunsztów złożonym Namiestnikowi w 1823 roku czytamy: „Tu [tzn. w Aleksandrowie – W.K.] drobniejsi tkacze skarżyli się na Żydów to jest na małych kupców. W Zgierzu i Zduńskiej Woli na Harrera, Schaedla i innych znaczniejszych kupców. Ani jedni, ani drudzy, bez tych i bez tamtych utrzymać by się nie mogli. Tak wszędzie niespokojność natury ludzkiej łąca ręce, która ją wspiera”¹⁸. Z drugiej np. strony adiunkt dozorca miast, wysłany do miast fabrycznych czasie kryzysu 1844 roku, po zbadaniu sprawy między innymi i w Aleksandrowie, donosi: „Żydostwo zysku chciwe, bez względu na dobro ogólne kraju (...) wyzute z uczuć ludzkości, z upodobaniem do ohydneho rzuca się rzemiosła [tj. do przemysłu zakładowego – W.K.], a trzymając w szponach swych nieszczęśliwych i skołatanych stagnacją handlu fabrykantów ostatnie ich mienie zabiera”¹⁹. Także raport roczny Sekcji Fabrycznej Kom. Woj. Mazow. za rok 1829 donosi: „Jeśli mieszkańcy żydowscy w mieście Ozorkowie wzrostowi tamecznych rękodzielni są szkodliwi, w większej jeszcze rozciągłości też sama przyczyna i skutki do miasta Aleksandrowa zastosowana być może, bo tutaj osiadła jest klasa sukienników ciągłej chociażby pod najtwardszemi warunkami pomocy pieniężnej wymagająca, co właśnie spowodowało liczne osiadanie w tem mieście Żydów, którzy nie uznają innego zatrudnienia i zarobku, jak tylko lichwiarska spekulacja. Położenie wskaże takowe sukienników aleksandrowskich sprawia ten skutek, iż mniejsze z swej pracy zyski odnosić będąc w możności, o tyle pracowitszemi stawać się muszą”^{20 (19b)}. Te parę głosów są najlepszym świadectwem istniejących w Aleksandrowie antagonizmów.

Do stwierdzenia procentu ludności ewangelickiej brak nam najdrobniejszych choćby danych, nie ulega jednak wątpliwości, że musiał on być znaczny. Wskazuje na to struktura narodowościowa ludności.

¹⁶ J.w. przyp. 7.

¹⁷ Wykaz miast Gubernji Warszawskiej posiadających przywileje dawne tzw. *de non tollerandis Judaeis*, na mocy których wzbroniono starozakonnym mieszkać w onych 18/30.4.1847 – KRSWiP, vol. 107.

¹⁸ Raport Wydziału Przemysłu i Kunsztów do J.O. Xcia Namiestnika Królewskiego z objazdu fabryk w Królestwie Polskiem r. 1823 – KRSWiP, vol. 18473, p. 15.

¹⁹ F. Friedman, *Dzieje Żydów w Łodzi*, s. 218.

^{20 (19b)} KRSWiP, vol. 17190 (przyp. 19b – w rękopisie)

Dane o strukturze narodowościowej ludności Aleksandrowa posiadamy w odniesieniu do pięciu lat: 1852, 1856–1858 i 1865. Pierwsza z nich jednak tak dalece odbiega od pozostałych, że wzbudzać musi poważne wątpliwości. I tak w roku 1852 było rzekomo w Aleksandrowie 107 rodzin niemieckich, liczących ogółem 203 osoby (109 mężczyzn i 94 kobiety). Znaczyłyoby to, że w roku tym było tylko 2 mężczyzn, nie będących głowami rodzin (nie uwzględniając nieznanego zapewne odsetka rodzin, których głową mogła być kobieta-wdowa) – co wskazywałoby, że mimo tytułu rubryk: „całkowita ludność tych [tzn. tych 107 – W.K.] rodzin” – dzieci w ogóle w Aleksandrowie nie policzono (w tym samym źródle dane z innych miast przedstawiają się prawdopodobnie). W każdym razie opierając się na danych z lat 1856–1858 i 1865 stwierdzić możemy, z wielkim prawdopodobieństwem, że liczba Niemców w Aleksandrowie przewyższała 50% ogółu ludności, ponieważ zaś z pewnością nie była to ludność świeżo przybyła – stosunek ten więc istniał zapewne i w latach poprzednich. Stosunek ilościowy mężczyzn do kobiet śledzić możemy na niewielkiej przestrzeni czasu, posiadamy bowiem odnośne materiały dla lat: 1836, 1839–1842 – tu jednak przedstawia się nam on całkiem jednoznacznie. Na 1000 mężczyzn w wymienionych latach (wyjąwszy znów rok 1841) przypadło kolejno kobiet: 1029, 1057, 1056, 1038. Cyfry te wzmacniają jeszcze nasze przekonanie o niewątpliwym miejskim charakterze Aleksandrowa w odnośnym okresie. Warty jest tu jeszcze moment, że owa przewyżka ilościowa kobiet nad mężczyznami jest przede wszystkim lub nawet, jak w roku 1842 – wyłącznie skutkiem struktury ludności chrześcijańskiej. Zgodne to jest całkowicie z zaobserwowanym przez Grossmana zjawiskiem większej stosunkowo ilości mężczyzn z ludności żydowskiej; zwłaszcza po miastach²¹.

Aleksandrów posiadał początkowo dość znaczną siłę atrakcyjną; świadczy o tym przede wszystkim i wystarczająco w raptownych skokach wzrastająca suma ogólna ludności w latach 1815–1825. Znaczne zaś zmniejszenie się jej nastąpiło nie z przyczyn ogólnogospodarczych, lecz w skutku lokalnego wydarzenia, które poderwało zaufanie do szybko rozwijającego się miasta. Wydarzeniem tym była śmierć właściciela; twórcy Aleksandrowa, Rafała Bratoszewskiego²². Niezmiernie trudno wyśledzić dziś wahania czy zahamowania natężenia owej fali imigracyjnej. Zależną była ona przecież od nieskończonej ilości różnorodnych przyczyn, jak np. obawy imigrantów przed zmianą kursu polityki przemysłowej rządu Królestwa po śmierci Aleksandra I, administracyjnych zarządzeń w sprawie rozkładu liwerunku na poszczególne rządy i wiele innych. W każdym razie wydaje się, że już daleko przed końcem epoki konstytucyjnej począł Aleksandrów swą siłę atrakcyjną tracić. Odnośnie źródła cytowałem już wyżej przy omawia-

²¹ H. Grossman, *Struktura społeczno-gospodarcza Księstwa Warszawskiego*, s. 22.

²² J.w. przyp. 12.

niu wahań ogólnej liczby mieszkańców Aleksandrowa. Oprócz wymienionych tu – przytaczano w nich jeszcze dwie ważne tego zahamowania przyczyny i protegowanie przez rząd miast narodowych²³ i ubóstwo zamieszkałych już w Aleksandrowie tkaczy²⁴. Tu jednak zaznaczyć trzeba, że według świadectwa Rembielińskiego owo ubóstwo tkaczy, imigrujących w pierwszych latach do Aleksandrowa, nie było tak znaczne. Píše on: „(...) wdałem się z fabrykantami w rozmowę i skrupulatne roztrząśnienie, skąd do kraju naszego przychodzą, w jakich widokach i co do ułatwienia onym produkcji i zarobków mogłoby być dogodnym? Przekonałem się najprzód, że to nie są żebraki, których jak radca stanu Okołów mniemał, jedni drugim przemawiali dziedzice, są między nimi ludzie majątni, którzy za granicą własność swą wyprzedali. Przychodzą oni nie tylko z Księstwa Poznańskiego, ale po większej części ze Śląska, Brandenburgji i Pomeranji”²⁵. Po upadku powstania, w skutek zmiany kursu polityki gospodarczej, Aleksandrów mniej niż inne fabryczne miejscowości ucierpiał. Píše o tym np. Tykiel, komisarz fabryk w Kom. Woj. Mazow. do KRSWiD w słowach: „Znakomita (...) ilość warsztatów sukienniczych w mieście Aleksandrowie zajęta jest produkcją sukien szaraczkowych, skutkiem czego narzekania tamecznych rękodzielników na brak zarobku mniej słyszeć dają się”²⁶ (raport z 20.10.1832). Choć jednak może mniej niż inne – przecież jak się zdaje dotkliwie odczuł Aleksandrów gospodarze represje popowstaniowe. Naturalną zaś ich konsekwencją jest zahamowanie fali imigracyjnej do miast, których obywatelstwo przestało przedstawiać sobą gwarancję dobrobytu. Więcej nawet: zaczynają zdarzać się wypadki ucieczki z Aleksandrowa, przede wszystkim do Łodzi, występujące następnie aż do końca badanego okresu²⁷. Siła atrakcyjna Aleksandrowa, jak sztucznymi przyczynami była wywołana – tak też w skutku działania przygospodarczych czynników zniknęła.

Ilość głów, przypadająca na jedną rodzinę miejską, znana nam jest jedynie w roku 1865. Dane te, choć zadziwiająco zgodne, nie zawierające ani jednego błędu rachunkowego, następczają jednak muszą cały szereg wątpliwości, w skutku czego, choć możliwe do zestawienia – nie zezwalają jednak na wyciągnięcie z nich jakichkolwiek wniosków. Przede wszystkim w ogólnych cyfrach uderza

²³ J.w. przyp. 1.

²⁴ J.w. przyp. 9.

²⁵ Prezes Kom. Woj. Mazow. do J.O. Xcia Nam. Król. z urzędu raport 2-gi objazdowy obwodu łęczyckiego 13.7.1820 r. – Publikowane przez Z. Lorentza, „Rocznik Oddziału Łódzkiego Pol. Twa Histor.” 1928, s. 52–53.

²⁶ Do KRSWiD Referendarz Stanu Nadzwyczajny Komisarz Fabryk w Kom. Woj. Mazow. z urzędu raport z objazdu niektórych miast fabrycznych 20.10.1832 – KRSWiP, vol. 18473, p. 260–263.

²⁷ F. Friedman, *Dzieje Żydów w Łodzi*, s. 188–189; *ibidem*, s. 240 np. wiadomość o niejakim Fajbusiu Grinbergu, który w 1861 r. przeniósł się z Aleksandrowa do Łodzi; w Aleksandrowie przed przeniesieniem się zatrudniał on 17 warsztatów – w Łodzi liczbę tę podwoił.

minimalna ilość głów, przypadająca na jedną rodzinę najliczniejszej w Aleksandrowie narodowości, Niemców – 2,6 (na jedną rodzinę polską – 3,2, żydowską – 4,7). Przy uwzględnieniu ogólnych cyfr podziału zawodowego najnormalniej przedstawia się sprawa wśród ludności żydowskiej. Widzimy tam: 1) większą ilość głów, przypadającą na rodzinę wśród ludności rolniczej, 2) niewielką jak się zdaje liczbę służby domowej wyznania mojżeszowego (co wnioskuję ze znacznej stosunkowo liczby głów, przypadających na rodzinę w trzeciej grupie zawodowej). Pierwsze z powyższych zjawisk obserwujemy również u ludności chrześcijańskiej, w trzeciej zaś grupie sprawa przedstawia się odwrotnie właśnie ze względu na znaczną ilość służby domowej narodowości polskiej. Jak jednak tłumaczyć zdumiewająco niską liczbę osób, przypadającą na rodzinę wśród ludności nieniemieckiej w trzeciej grupie zawodowej (1,6)? Oczywiście nieistnieniem tak wielkiej ilości służby domowej – Niemców. Jedyną możliwą wydaje się hipoteza, że nastąpiło tu zaliczenie Niemców, pracujących w charakterze czeladników lub nawet uczniów – do głów rodzin. Prawdziwość tej hipotezy jest oczywiście bardzo wątpliwa. Z tymi zastrzeżeniami dane, dotyczące stosunku ilościowego ludności nieproduktywnej do produktywnej w mieście Aleksandrowie w roku 1865, przedstawiają się nam dość wiarygodnie. Widzimy z nich w sposób prawdziwie uderzający w o ile większym stopniu tak ważna cecha demograficzna, jak ilość głów, przypadająca na jedną rodzinę, zależna jest od zawodu poszczególnych grup ludności, niż od narodowości, jej wyznania, czy charakteru gospodarczego osady. Tym większego więc znaczenia nabiera analiza struktury zawodowej ludności Aleksandrowa.

C. Struktura zawodowa ludności

Aleksandrów od momentu swego założenia zaludniany wyłącznie przez sprowadzanych specjalnie kolonistów, początkowo żadnej ludności rolniczej nie posiadał. W *Opisaniu historycznem oraz topograficzno-statystycznym*, które dla Aleksandrowa sporządzane było, jak wzmiankowałem, dopiero w roku 1824 (19.9)²⁸, gdyż w roku 1820 Aleksandrów nie był jeszcze miastem, czytamy w tej mierze: „Sposób utrzymania się mieszkańców jest rękodzielnictwo, rzemiosło i profesja oraz handel, gdyż żadnego rolnika w mieście Aleksandrowie nie masz”. W latach późniejszych, 1836, 1840–1842, jako zawód mieszkańców Aleksandrowa podawały władze: „handel i profesję²⁹”. W przeciągu dwudziestu lat następných sytuacja nie zamieniła się tu zbytnio. Możemy w sposób dość dokładny zobrazować stan rzeczy w momencie prawie końcowym, tj. w roku 1865. Spośród zawodowo

²⁸ J.w. przyp. 1.

²⁹ Obrazy wiadomości statystycznych za lata 1836, 1840–42 – Tabelle miast – KRSWiP, vol. 9179, 9081, 9083.

czynnych mieszkańców Aleksandrowa w roku tym utrzymywało się: wyłącznie z rolnictwa – nikt, z rolnictwa i przemysłu – 288 mieszczan, z przemysłu i handlu (wraz ze służbą domową) – 1586. Razem 1874 osoby zawodowo czynne, co znacznie przekracza ogólną liczbę głów rodzin. Można by próbować tłumaczyć tym, że nie wszyscy zawodowo-czynni byli głowami rodzin. Zjawisko to jednak, jako typowe dla miast tej epoki, nie może w niczym wywołać w nas wrażenia o nieposiadaniu przez Aleksandrów charakteru miejskiego.

Najdawniejsza z posiadanych danych o podziale zawodowym ludności Aleksandrowa pochodzi z roku 1819. Znajduje się w tym roku w Aleksandrowie 42 tkaczy, 6 czeladników tkackich, 2 postrzygaczów, po jednym: kapeluszniku, gwoździarzu, foluszniku i malarzu, oraz nieznaną ilość: tokarzy, powroźników, szklarzy, ślusarzy, mularzy, szewców, krawców, cieśli, piekarzy, piernikarzy i stelmachów³⁰. Następną wiadomość znajdujemy w raporcie Rembielińskiego z lipca 1820 roku (gdy więc Aleksandrów prawie nie był jeszcze miastem). Wykaz ten, który podają w tablicach, obejmujący 233 osób, wydaje się być pełny (przy 1083 duszach ludności ogólnej otrzymujemy współczynnik 4,65, co wydaje się być całkiem prawdopodobne). Ciekawym okaże się porównanie wyszczególnionej tu listy zawodów ze sporządzonym przez Grossmana na podstawie danych spisu 1808 roku zestawieniem zawodów, spotykanych na ziemiach Księstwa Warszawskiego tylko w miastach³¹: okaże się z niego bowiem, że na wymienione u Rembielińskiego 19 zawodów – 11 nieznanych było w 1808 roku w ogóle we wsiach na terenie całej prawie Polski. Są to zawody: majstrowie, sukiennicy, farbiarze, mularze, stolarze, ślusarze, powroźnicy, tokarze, bednarze, malarze, piekarze, rzeźnicy. Fakt ten ma duże znaczenie dla ustalenia miejskiego charakteru Aleksandrowa. Wreszcie w *Opisaniu historycznym oraz topograficzno-statystycznym* z 1824 roku czytamy, że w Aleksandrowie istnieją: fabryka sukienników, samych majstrów znajduje się przeszło 200, oraz postrzygacze i farbiarz, naczyniarze, tokarze, stolarze, gremplarze, ślusarze, ci którzy tylko do fabryki są potrzebni w mieście Aleksandrowie znajdują się. Oprócz tych znajdują się jeszcze majstrowie, profesjoniści, rękodzielnicy i rzemieślnicy, jako to: brukarze, bednarze, blacharze, cieśle, fabrykanci oleju, garncarze, gwoździarze, introligatorzy, kotlarze, kowale, krawcy, kapelusznicy, kuśnierze, kołodzieje, muzykanci, młynarze, mydlarze, malarze, organista, piekarze, powroźnicy, pieczętarz, szmuklerze, rymarze, szklarze, szewcy, stelmachy, tkacze, płóciennicy, zegarmistrze oraz kupców i znaczna liczba kramarzy i handlarzy znajduje się³². Brak danych nie pozwala nam śledzić zmian, zachodzących w podziale zawodowym ludności Aleksandrowa w badanym okresie. Jedynie na podstawie ksiąg rachunków miej-

³⁰ Raport roczny Prezesa Kom. Woj. Mazow. za rok 1819 – ARA, vol. 1102^b.

³¹ H. Grossman, *Struktura społeczno-gospodarcza Księstwa Warszawskiego*, s. 37.

³² J.w. przyp. 1.

skich, w których znajdują się wykazy opłacanych przez niektórych obywateli opłat, tzw. kanon od zarobków, udało mi się zestawzić dla lat 1823–1830 ilość piekarzy i oberżystów. Większe znaczenie posiadają tu zestawione z innych akt ilości tkaczy, dochodzące w 1828 roku do 294 sukienników, 20 tkaczy towarów łokciowych gorszego gatunku i 30 płócienników. Również do zawodów „miejskich”, bo produkujących na szerszy rynek zbytu, zaliczyć należy istniejących w mieście w roku 1828: 6 kapeluszników (wraz z 7 czeladnikami i 7 uczniami produkują 2500 kapeluszy rocznie), 2 majstrów browarników (wraz z 2 czeladnikami i 1 uczniem produkują rocznie 1600 beczek piwa), 2 gorzelanych (wraz z 2 czeladnikami i 1 uczniem produkują rocznie 4000 garcy wódki), 2 strycharzy (którzy wraz z 3 uczniami produkują rocznie 800000 cegieł), jednego producenta mydła i świec (zatrudniającego 2 czeladników i jednego powroźnika (pracującego samodzielnie)³³. Zaznaczyć jeszcze należy, iż istniała w Aleksandrowie produkcja skór – słyszymy o niej w latach: 1819³⁴, 1822³⁵ (rocznej produkcji skór: 70 wołowych, 430 krowich, 300 baranich, razem 800) i 1828³⁶. W latach 1825³⁷, 1826³⁸, 1827³⁹ i 1829⁴⁰ słyszymy o fabrykacji grępli w Aleksandrowie (w latach 1825 i 1826 – jedna fabryka, w 1827 i 1829 – dwie fabryki, w roku 1829 zatrudniające 9-ciu ludzi). W roku 1827 wreszcie słyszymy o istniejącej w Aleksandrowie „fabryce machin trackich będącej o 6 warsztatach stolarskich i tkackich⁴¹.

Specjalna uwaga należy się oczywiście przemysłowi tkackiemu. O elemencie, z którego rekrutowali się imigrujący tkacze – była już mowa. Bez względu jednak na jego względną zamożność (pamiętać jednak należy, że odnośny ustęp raportu Rembielińskiego jest tendencyjnym przeciwstawieniem się również tendencyjnemu raportowi Okołowa) – był to element, dla którego organizacja zbytu na własną rękę wielkie stanowiła trudności. Stąd wielkim dla imigrantów dobrodziejstwem było zapewnienie liwerunku, dostaw do wojska. Aleksandrów należał do tych miast, w których ustanowiono urzędy biegłych, w którym sukno odstawiane dla wojska przeglądają i jego zdadność uznają⁴². Obok zbytu wyro-

³³ Wykaz fabryk do obrazu statystycznego za rok 1828 należący – KRSWiP, vol. 17188.

³⁴ Raport roczny Prezesa Kom. Woj. Mazow. za rok 1819 – Wykaz obejmujący wiadomości fabryk sukna, skór i t.p. w Woj. Mazow. – ARA, vol. 1102^b.

³⁵ Wykaz znajdujących się fabryk w Woj. Mazow. w roku 1822 – KRSWiP, vol. 18473, p. 49.

³⁶ J.w. przyp. 32.

³⁷ Wykaz ogólny stanu fabryk w Woj. Mazow. z końcem 1825 r. – KRSWiP, vol. 17185, p. 385–392.

³⁸ Wykaz ogólny stanu fabryk w Woj. Mazow. z końcem 1826 r. – KRSWiP, vol. 17186.

³⁹ Wykaz ogólny stanu fabryk w Woj. Mazow. z końcem 1827 r. – KRSWiP, vol. 17187.

⁴⁰ Wykaz rozmaitych fabryk rękodzielni z końcem roku 1829 w Woj. Mazow. znajdujących się oprócz fabryk wyrobów wełnianych, bawełnianych, lnianych i konopnych – KRSWiP, vol. 17290.

⁴¹ J.w. przyp. 38.

⁴² Raporta z czynności Gkiej Dyrekcji Kunsztów, Przemysłu i Handlu 1822 – KRSWiP, vol. 17182.

bów – znaczne dla tkaczy trudności przedstawiało nabycie surowca; trudność ta potęgowała się wraz z potęgującą się drożyzną. Oto co zastał tu Staszic w 1825 roku: „Nie ma tu [tj. w Aleksandrowie – W.K.] żadnych całych fabrykantów, ale tylko pojedynczy tkacze z dawnymi małymi przędzalniami ręcznymi, pojedynczy postrzygacze i farbiarz pośredni. Wszyscy tu prawie tkacze uskarżają się na zubożalność i niedostatek wełny, wiele warsztatów już z przyczyny niedostatku wełny stoją opuszczone, wszyscy proszą o zaradzenie temu niedostatkowi”⁴³. Dużą przeszkodą w rozwoju tkactwa aleksandrowskiego były warunki przyrodnicze, a mianowicie brak odpowiedniej do wystawienia folusza wody. Stąd konieczność korzystania z foluszy okolicznych⁴⁴. Poza tym jednak poziom techniczny produkcji tkackiej w Aleksandrowie był stosunkowo, w porównaniu z innymi miastami fabrycznymi, bardzo wysoki⁴⁵. Nakład był w Aleksandrowie stosunkowo mało rozwinięty, gdyż „dziedzic miasta Aleksandrowa dla zasłonięcia miejscowych tkaczy od wpływów żydowskich założył u siebie skład przędzy na ich potrzebę, zakupując takową u sukienników miasta Łodzi”, dlatego też głównie „tkacze w Aleksandrowie (...) pracują na własną rękę i sami też skutecznie sprzedają swych wyrobów”⁴⁶.

Ze zgromadzeń cechowych istniały w roku 1824 w Aleksandrowie następujące: sukiennicze, stolarskie, kowalskie i młynarskie (w roku tym jednak i w innych zawodach liczba rzemieślników przekracza 10, tylko formalności, związane z utworzeniem zgromadzeń nie zostały jeszcze wykończone)⁴⁷.

Jak kształtowały się stosunki po roku 1831 – tego prawie-że nie wiemy. We wszystkich źródłach słyszymy jedynie ogólnikowo, że ludność Aleksandrowa zajmuje się handlem i rzemiosłem lub tp.

Postęp zróżniczkowania wewnątrz poszczególnych grup zawodowych obserwować się nam daje zwłaszcza wśród ludności handlowej, już bowiem od 1823 roku słyszymy o handlarzach: sukna, wełny, kramarszczyzny, korzeni, żelaza, świec i towarów bławatnych. Ponownie oczywiście jest to zróżniczkowanie daleko idące – w rzeczywistości jednak nie wolno ufać zbyt tym danym, a to dlatego, że – jak już wyżej omawiałem – jedne i te same osoby wykupywały częstokroć konsensa na różnorakie „handle”, zróżniczkowanie tu więc może być jedynie pewną formą księgowości, nie istniejąc w rzeczywistości zupełnie. Dalej sięgającego postępu zróżniczkowania zawodów rzemieślniczych, do 1830 obserwować nie możemy, z późniejszych zaś lat, brak nam niestety danych.

⁴³ J.w. przyp. 12.

⁴⁴ J.w. przyp. 1 i 38.

⁴⁵ Wykaz ogólny fabryk wełnianych i półwełnianych, bawełnianych, lnianych i konopnych w Woj. Mazow. w roku 1826 – KRSWiP, vol. 17185; w roku 1827 – KRSWiP, vol. 17287; w roku 1828 – KRSWiP, vol. 17188.

⁴⁶ W. Strzelecki, *Chalupnictwo tkackie w Królestwie Kongresowym*, s. 46–49, 51.

⁴⁷ J.w. przyp. 1.

D. Kryteria ośrodkowości

Aleksandrów, jako miasto prywatne, upośledzony być musiał pod względem administracyjnym. Rozwijające się w okolicy o dużym zagęszczeniu miast starszych i większych od niego – nie miał żadnych szans na zdobycie jakiegokolwiek stanowiska ośrodkowego pod względem administracyjnym. Wyniesiony został Aleksandrów „do rady miast” postanowieniem Namiestnika z 26.3.1833 roku⁴⁸, w połowie zaś tegoż roku zorganizowano w nim urząd miejski i kasę miejską⁴⁹. Urząd ten rozrastał się widać dość szybko, skoro już w 1823 roku zatrudnił 10-ciu oficjalistów. Z czasem pojawiają się również emeryci kasy miejskiej Aleksandrowa⁵⁰. W powstaniu styczniowym odgrywał on widać pewną rolę ośrodkową, skoro zachowała się pieczęć jego naczelnika powstańczego⁵¹. Może też więc raczej ma Litwin (choć to mało prawdopodobne), mówiąc o politycznych motorach przemianowości niektórych miast fabrycznych na osady⁵². Przemianowanie Aleksandrowa nastąpiło w 1870⁵³.

„Kościół katolicki – piękną architekturą i gustownie wystawiony”⁵⁴ istniał w Aleksandrowie w roku 1820, za czasu pobytu Rembieleńskiego. O parafii tej słyszymy następnie w latach 1824⁵⁵, 1826⁵⁶, 1827⁵⁷, 1830⁵⁸, ponieważ zaś również wiadomość o jednym tylko kościele katolickim w Aleksandrowie znajdujemy jeszcze w *Słowniku Geograficznym*⁵⁹ – przeto wolno przypuszczać, że w ciągu badanego okresu żadne zmiany tu nie zachodziły. Kościoła ewangelickiego nie ma jeszcze w roku 1824, w roku 1826 słyszymy o parafii ewangelicko-augsburskiej, lecz nie w samym Aleksandrowie, ale w „Wielkiej Brużycy”⁶⁰, o parafii takiej w samym Aleksandrowie słyszymy dopiero w roku 1830⁶¹. Także o jednym kościele ewangelickim czytamy w *Słowniku Geograficznym*⁶². Oczywiście na wzmożenie ośrodkowego charakteru Aleksandrowa wpływ miał jedynie kościół katolicki – ewangelicki zaś zaspokajał potrzeby ludności wyłącznie miejskiej.

⁴⁸ J.w. przyp. 7.

⁴⁹ Raport tygodniowy Prezesa Kom. Woj. Mazow. z 6.7.1822 r. – ARA, vol. 1088^b.

⁵⁰ W roku 1839 – kasjer Fijałkowski i policjant Szmidt, w roku 1840 – wdowa po A. Grudnińskim, burmistrzu i Janusz Rachmulowicz, starozakonny, posłaniec konny, w roku 1850 – Antoni Kureciński, stróż nocny itd. – APP, vol. N° 34, N° 184 „Pensjonariuszów kasy miejskiej Aleksandrowa 1838–1854”

⁵¹ A. Stebelski, *Przeszłość administracyjna*, s. 33.

⁵² J. Litwin, *Civitas Tusinensis*, s. 70–74.

⁵³ Dz. Pr. Kr. Pol., t. LXX; toż: A. Stebelski, *op. cit.*, s. 37.

⁵⁴ J.w. przyp. 24.

⁵⁵ Rocznik Instytutów Religijnych i Edukacyjnych, t. I, s. 22.

⁵⁶ Rocznik Instytutów Religijnych i Edukacyjnych, t. II, s. 46.

⁵⁷ F. Rodecki, *Obraz jeograficzno-statystyczny Królestwa Polskiego*, tab. IV.

⁵⁸ Rocznik Instytutów Religijnych i Edukacyjnych, t. III, s. 25.

⁵⁹ *Słownik Geograficzny*, t. I, s. 27.

⁶⁰ Rocznik Instytutów Religijnych i Edukacyjnych, t. II, s. 182.

⁶¹ Rocznik Instytutów Religijnych i Edukacyjnych, t. III, s. 116.

⁶² J.w. przyp. 59.

Szkoły w Aleksandrowie, nawet elementarnej, w roku 1819 jeszcze nie było, czemu nie można się dziwić, gdyż osada wtedy od roku dopiero istniała. Już jednak w 1819 roku istnieje fundusz szkoły, wynoszący złp. 199 i 15 gr.⁶³ Później o funduszu szkolnym w Aleksandrowie słyszymy dopiero w latach 1829 i 1830, kiedy wynosi on 300 złp.⁶⁴ Czy istniała w tym czasie szkoła – nie wiemy, jest to jednak więcej niż prawdopodobne, gdyż suma 300 zł. jest przeciętnie po ówczesnych miastach spotykanym funduszem szkolnym (taki sam jest np. w Ozorkowie) – w których wszystkie szkoły elementarne istnieją.

Oczywistym, z samych założeń właścicieli Aleksandrowa wynikającym jest fakt, że w pierwszym rzędzie był on osadą fabryczną, produkującą na szeroki i daleki rynek zbytu. W jakim stopniu cel ten został osiągnięty – o tym świadczą chociażby posiadane przez nas dla lat 1825–1829 znaczne cyfry wywożonych z Aleksandrowa do Rosji towarów włókienniczych. Jeśli jednak porównamy owe dane dotyczące eksportu zagranicznego z danymi, dotyczącymi produkcji – to okaże się, jak znaczna jej część pozostawała w kraju, a to na 1) dostawy wojskowe, 2) rynki dalsze, 3) rynek okoliczny miejscowy. Zresztą już z samego wyżej sporządzonego zestawienia reprezentowanych w Aleksandrowie zawodów „miejskich” wynika do pewnego stopnia, które potrzeby okręgu zaspokajał on swą własną produkcją. Jednakże możliwość śledzenia tych wszystkich zjawisk w źródłach tracimy po roku 1830, dlatego też cecha ośrodkowości produkcyjnej, która w tak znacznym stopniu przyczynia się do stwierdzenia miejskiego charakteru Aleksandrowa przed rokiem 1830 – w okresie następnym nie może być przez nas wykorzystana.

O niewątpliwie posiadanym przez Aleksandrów charakterze ośrodka handlowego świadczy chociażby znaczny wzrost i rozbudowanie ludności kupieckiej w latach 1823–1830. Niestety i tych również danych nie posiadamy dla lat późniejszych. Pośrednim świadectwem może tu być do pewnego stopnia znaczny i nieulegający większym wahaniom procent ludności żydowskiej. Ludność ta jednak, jak się zdaje, mniej zatrudnioną była w drobnym handlu, więcej zaś zajmowała się handlem hurtowym z jednej strony wełną, z drugiej gotowymi produktami, w ogóle czynnościami, stanowiącymi wstępne fazy organizacji zakładu i do niego nieuchronnie prowadzącymi (jw. – nie wpływała więc na zwiększenie ośrodkowego pod względem handlowym charakteru Aleksandrowa. Równie skąpe wiadomości posiadamy o jarmarkach i targach aleksandrowskich. Jarmarków było w przywileju „lokacyjnym” Namieśtnika z 26.3.1822 roku osiem (14.2., 12.3., 8.5., 13.7., 11.9., 24.10., 30.11., 23.12.)⁶⁵ i o tej liczbie słyszymy wielokrotnie w ciągu lat późniejszych. Nazajutrz po jarmarkach odbywał się targ na konie

⁶³ Raport roczny Prezesa Kom. Woj. Mazow. za rok 1819 – Wykaz szczegółowy szkół elementarnych w Woj. Mazow. – ARA, vol. 1102^b.

⁶⁴ KRSWiP, vol. 145.

⁶⁵ J.w. przyp. 7.

i bydło. Targ tygodniowy odbywał się co poniedziałek. Według danych z 1824 roku przedmiotami handlu w te dni były: „towary sukiennicze i inne roboty rękodzielnicze, mechaniczne i rzemieślnicze wszelkich majstrów, handle na konie, bydło, trzodę chlewną i t.d. z wszelkimi produktami”⁶⁶. Z późniejszych lat posiadamy jedną tylko lakoniczną wiadomość z roku 1836, w której czytamy, że przedmiotem handlu na aleksandrowskich jarmarkach i targach są „wiktuały i towary”⁶⁷. W końcowym momencie badanego okresu, w roku 1865, w Aleksandrowie odbywa się tylko 6 jarmarków rocznie⁶⁸. Zmniejszenie to nastąpiło w skutku zarządzenia ogólno-krajowego, określającego tę liczbę jako maksimum jarmarków rocznie – jednocześnie jednak nie widzimy zwiększenia liczby targów tygodniowych, które w miastach o bardzo ożywionym życiu handlowym następowało z reguły przy wprowadzaniu w życie powyższego rozporządzenia. Wskazuje to na fakt, że znaczenie Aleksandrowa jako ośrodka handlowego w okresie końcowym raczej malało.

O ośrodkowości komunikacyjnej Aleksandrowa posiadamy bardzo niewiele wiadomości. W roku 1865 przechodziło przez Aleksandrów: 1 droga pocztowa; 4 drogi tzw. boczne – wszystkie pięć niebite⁶⁹. Liczbę domów gościnnych znamy tylko z 1824 roku, w którym w Aleksandrowie było: „14 domów szynkowych, z tych karczem zajezdnych dwie”⁷⁰.

E. Kryteria fiskalne

Suma dochodu kasy miejskiej Aleksandrowa wykazuje znaczne wahania. W ciągu epoki kongresowej wrastając gwałtownie, spada następnie nieco, doznaje stałego i poważnego spadku w latach czterdziestych i pięćdziesiątych, w sześćdziesiątych wreszcie podnosi się nieznacznie.

Sumy dzierżawy dochodu konsumpcyjnego z miasta Aleksandrowa znane są nam dla lat 1817, 1823–1866. Pomijając dwie pierwsze cyfry, z roku 1817 i 1823, które czerpię z trzeciej ręki – stwierdzić trzeba, że już suma dzierżawy na lata 1824–1826 niższą jest od możliwości miasta. Kontrakt ten zawarty został z dzieźcem Rafałem Bratoszewskim, mimo, że „Żydzi dawali więcej”. Następny kontrakt zawarto z Emerykiem Bratoszewskim, następny z zięciem jego, Janem Kossowskim. Dwa te kontrakty, w 1826 zawierany na lata 1827–1829, w 1829 na lata 1830–1832, zawierane były z wolnej ręki, by, jak twierdził Kossowski, Żydzi nie wyzyskiwali mieszkańców. Były więc to sumy na pewno niższe, niż można

⁶⁶ J.w. przyp. 1.

⁶⁷ Obraz wiadomości statystycznych za rok 1836 – Tabella miast – KRSWiP, vol. 9079.

⁶⁸ (Wykaz wiadomości statystycznych z miasta Aleksandrowa) z 24.4/6.5.1865 – KRSWiP, vol. 529.

⁶⁹ *Ibidem*.

⁷⁰ J.w. przyp. 1.

było otrzymać. 31.1.1831 roku zawarto nowy kontrakt na rok 1831 z powodu przeniesienia miasta do rządu 4-go (w skutku dekretu Dyrektora z 30.12.1830). Na tym poziomie utrzymała się dzierżawa przez lata 1831–1834. Po gwałtownym podniesieniu się tej sumy w roku 1835 – widzimy zjawiska ciekawe: do licytacji na rok 1836 w trzech terminach nikt się nie stawił. Świadczy to niewątpliwie o zubożeniu miasta i jego mieszkańców. Wyzdierżawił wreszcie dochód konsumpcyjny z Aleksandrowa na rok 1836 znów dziedzic Kossowski, lecz oczywiście za sumę o ca. $\frac{2}{5}$ niższą od opłacanej w roku poprzednim. I to jednak stanowiło widać cenę za wysoką. Przez rok 1838 i 1839 dochód konsumpcyjny pozostawał w administracji skarbowej, po czym do końca 1840 roku wydzierżawił go znowu Kossowski, siłą do urzędu sprowadzony. Pierwszych dzierżawców – Żydów spotykamy w roku 1841; są to: Szmul Sonenberg i Hersz Majersaus. Podbiwszy sumę dzierżawną blisko w dwójnasób – nie mogli oni jej podoląć. Otrzymawszy od KRPiS odmowę na podanie z 20.12.1841 roku o zmniejszenie opłaty dzierżawnej – woleli się oni z interesu wycofać. Następny kontrakt na te same lata, zawarł znów Kossowski, na mniejszą niż Sonenberg sumę, po czym kontrakt na lata 1844–1846 – Lejzor Grünberg. Następnie aż do 1856 roku wraca do dzierżawy, stale obniżając jej sumę, Kossowski. Na lata 1857–1859 kontrakt zawiera Izrael Tentzer, po czym do końca okresu dochód konsumpcyjny jest dzierżawiony przez dziedzica Tadeusza Kossowskiego, syna poprzedniego dziedzica i dzierżawcy, Jana. Wzrost sumy dzierżawionej w roku 1863 tłumaczy się przeniesieniem Aleksandrowa, wbrew staraniom T. Kossowskiego, do 4-go rządu miast. Na koniec zaznaczyć należy, że dzierżawa dochodu konsumpcyjnego z Aleksandrowa obejmowała i dochód z 3 szynków oraz z 1 karczmy po wsiach okolicznych⁷¹.

⁷¹ Cały ustęp o dzierżawie dochodu konsumpcyjnego z miasta Aleksandrowa na podstawie akt: AS, KRPiS, WDN, SK, vol. A.2.I i A.2.II.

Tablica II

Podział ludności według płci z uwzględnieniem wyznania

Rok	Ludność ogólna			Chrześcijanie			Żydzi		
	Ilość męzczyzn	Ilość kobiet	Ilość kobiet/1000 męzczyzn	Ilość męzczyzn	Ilość kobiet	Ilość kobiet/1000 męzczyzn	Ilość męzczyzn	Ilość kobiet	Ilość kobiet/1000 męzczyzn
1836	384	322	841	163	139	853	221	183	828
1839	361	243	673	159	77	484	202	166	822
1840	368	357	970	163	133	820	205	224	1093
1841	321	322	1003	53	56	1057	268	266	992
1842	447	450	1007	172	172	1000	275	278	1011

Tablica III

Ilość głów przypadająca na rodzinę

	Pola-ków	Żydów	Niem-ców	Razem	Ilość głów/rodzinę			
					Pola-ków	Żydów	Niem-ców	Razem
Posiadający rolę poza miastem (osoby główne, rodziny ich)	109 35	601 45	33 7	743 87	–	–	–	1,12
Posiadający tylko posesje w mieście (osoby główne, rodziny ich)	19 66	29 87	10 41	58 194	–	–	–	4,34
Nieposiadający własnych posesji (osoby główne, rodziny ich)	16 31	10 14	2 3	28 48	–	–	–	2,71
Ludność ogólnie (osoby główne, rodziny ich)	144 132	640 146	45 51	829 329	1,92	1,23	2,13	1,39
Razem	276	786	96	1156	–	–	–	–

Tablica IV

Ilość Niemców

Rok	Ilość Niemców	Niemcy w procentach ogółu ludności
1852	Grabów niewymieniony	Grabów niewymieniony
1856	66	7,19
1857	60	6,52
1858	102	10,76
1865	96	8,28

Tablica V

Tkactwo w Grabowie

Rok	1819	1820	1821	1822	1823	1824	1825	1826	1827
Majstrów sukienników	5	6	6	3	3	3	3	3	3
Czeladników	1	–	–	–	–	–	–	–	–
Uczniów	5	–	–	–	–	–	–	–	–
Warsztatów	5	–	–	3	3	3	3	3	3
Produkcja w postawach	–	–	–	150	150	150	–	–	–

Tablica VI

Dochód kasy miejskiej miasta Grabowa

1821	1822	1823	1824	1827	1836	1839	1840	1841
827 zł.	827 zł.	827 zł.	827 zł.	699 zł.	973 zł.	1225 zł.	1200 zł.	203 r. sr. 86 kop.

Tablica VI (cd.)

1842	1843–44	1845–50	1851–56	1857–62	1863	1864	1865–67
220 r. sr. 82 kop.	199 r. sr. 5 kop.	228 r. sr. 15 kop.	197 r. sr. 81 kop.	194 r. sr. 60 kop.	191 r. sr. 80 kop.	194 r. sr. 60 kop.	196 r. sr. 15 kop.

Tablica VII

Dzierżawa dochodu konsumpcyjnego z miasta Grabowa

1818–19	1820	1821	1822–23	1824–25	1826–28	1829	1831
2057 zł. 7 gr.	2057 zł. 18 gr.	2057 zł. 18 gr.	2057 zł. 18 gr.	2235 zł. 6 gr.	2460 zł.	2656 zł.	2856 zł.

1832	1833–34	1835–37	1838–40	1841–43	1844–46	1847–49	1850–52
2856 zł.	2860 zł.	3405 zł. 6 gr.	3553 zł. 6 gr.	3824 zł.	1021 r. sr.	890 r. sr.	955 r. sr. 51 kop.

1853–55	1856	1857–59	1860–62	1863	1864	1865	1866
963 r. sr.	963 r. sr.	963 r. sr.	984 r. sr.	1037 r. sr.	1037 r. sr.	1037 r. sr.	1037 r. sr.

GRABÓW

Tablica I: Ludność i zabudowania

Dane z roku:

1808 – Grossman, *Struktura społeczna i gospodarcza Księstwa Warszawskiego*, s. 90.1810 – *Ibidem*.

1819 – Wykaz ogólny miast w obwodzie łęczyckim położonych z oznaczeniem ich ludności i funduszków kas miejskich. 6.9.1819 – KRSWiP, vol. 1272.

- 1820 – Opisanie historyczne oraz topograficzno-statystyczne miasta Grabowa – KRSWiP, vol. 9079.
- 1827 – *Słownik Geograficzny*, t. II, s. 772. Dla tego samego roku wg. Rodeckiego (*Obraz jeograficzno-statystyczny Królestwa Polskiego*, tab. II) mamy: 308 chrześcijan, 348 Żydów, 656 mieszkańców w ogóle, 3 domy murowane, 44 – drewniane, razem 47 budynków.
- 1836 – Rz. Gub. Mazow. – Obraz wiadomości statystycznych za rok 1836 – Tabella miast, KRSWiP, vol. 9079.
- 1839 – Rz. Gub. Mazow. – Obraz wiadomości statystycznych za rok 1839 – Tabella miast, KRSWiP, vol. 9080.
- 1840 – Rz. Gub. Mazow. – Obraz wiadomości statystycznych za rok 1840 – Tabella miast, KRSWiP, vol. 9081.
- 1841 – Rz. Gub. Mazow. – Obraz wiadomości statystycznych za rok 1841 – Tabella miast, KRSWiP, vol. 9082, cyfry w przypisach do tabeli II.
- 1842 – Rz. Gub. Mazow. – Obraz wiadomości statystycznych za rok 1842 – Tabella miast, KRSWiP, vol. 9083.
- 1854 – Wykaz statystyczny miast powiatu łęczyckiego za rok 1854 sporządzony 24.12/5.1.1854/5 – KRSWiP, vol. 9092.
- 1855 – Wykaz statystyczny miast powiatu łęczyckiego za rok 1855 sporządzony 13/25.1.1856 – KRSWiP, vol. 9093. Te same dane: „Kalendarz Obserwatorium Astronomicznego rok 1857”.
- 1856 – „Kalendarz Obserwatorium Astronomicznego rok 1858”.
- 1857 – „Kalendarz Obserwatorium Astronomicznego rok 1859”.
- 1858 – „Kalendarz Obserwatorium Astronomicznego rok 1860”.

*

- 1861 – *Słownik Geograficzny*, t. II, s. 772.
- 1865 – (Wiadomości statystyczne z miasta Grabowa) sporządzone 6/18.5.1865 roku – KRSWiP, vol. 861.

* Dla roku 1859 – „Kalendarz Obserwatorium Astronomicznego na rok 1861”. Dane całkiem wiarygodne.

Wasiutyński, *Ludność żydowska w Polsce*, s. 44–47, podaje dla Grabowa dane następujące: dla 1808 roku – identyczne z podanymi przeze mnie, dla 1827 roku – oparte na Rodeckim (tab. II): 656 mieszkańców ogółem, 348 Żydów, tj. 53,0%, dla roku 1857 – bardzo do podanych przeze mnie zbliżone: 918 mieszkańców ogółem, 514 Żydów, tj. 56,0%.

Tablica II: Ludność według płci z uwzględnieniem wyznania

Dane z roku:

- 1836 – Rz. Gub. Mazow. – Obraz wiadomości statystycznych za rok 1836
– Tabella miast, KRSWiP, vol. 9079.
- 1839 – Rz. Gub. Mazow. – Obraz wiadomości statystycznych za rok 1839
– Tabella miast, KRSWiP, vol. 9080.
- 1840 – Rz. Gub. Mazow. – Obraz wiadomości statystycznych za rok 1840
– Tabella miast, KRSWiP, vol. 9081.
- 1841 – Rz. Gub. Mazow. – Obraz wiadomości statystycznych za rok 1841
– Tabella miast, KRSWiP, vol. 9082.
- 1842 – Rz. Gub. Mazow. – Obraz wiadomości statystycznych za rok 1842
– Tabella miast, KRSWiP, vol. 9083.

Liczba kobiet chrześcijańskich w roku 1839 mało jest wiarygodną: po pierwsze, jest ona oczywiście za niską, po wtóre zaś, choć w sumie z ilością żydówek daje ona liczbę ogólną kobiet – to jednak w sumie z ilością mężczyzn chrześcijanie nie dają zawartej w tymże źródle liczby 253. Gdzie i jak wielki kryje się tu błąd – niepodobna ustalić. Błędne są również ilości chrześcijan z 1841 roku – tu jednak błąd zdaje się jest prostszy: po prostu tak przy liczbie mężczyzn jak i przy liczbie kobiet opuszczono na początku jedynekę; powinno być 153 mężczyzn i 156 kobiet, co w sumie dałoby liczbę 309, pośrednią między liczbami z roku 1840 i 1842. Ogólna suma ludności Grabowa w roku 1841 wzrosłaby wówczas do 843, procent zaś ludności żydowskiej z 83,05 spadłby do poziomu prawdopodobnego – 63,34.

Tablica III: Ilość głów przypadająca na jedną rodzinę w poszczególnych grupach narodowościowych w roku 1865

Wszystkie dane tej tablicy bezpośrednio zaczerpnięte z (Wykazu wiadomości statystycznych z miasta Grabowa), sporządzonego 6/18.5/1865 roku – KRSWiP, vol. 861. Obliczeń w celu wypełnienia drugiej części tej tablicy nie przeprowadziłem, wychodząc z założenia, że najwidoczniej układający spis coś zupełnie innego niż my rozumieli przez temat „osoby główne”. Niemożliwą przecież rzeczą, by np. około pół tysiąca Żydów żyło całkowicie samotnie, bez ani jednego członka rodziny! A tego rodzaju faktów wiele wynika z cyfr, podanych w tej tablicy. Nie widząc możliwości wyjaśnienia przyczyny tego nieporozumienia – ograniczam się do zacytowania źródła, w odniesieniu do innych miast bardzo cennego.

Tablica IV: Ilość Niemców zamieszkałych w Grabowie

Dane z roku:

- 1852 – (Wykaz Niemców stale i czasowo zamieszkałych w gub. warsz. sporządzony) 17/29.4.1852, KRSWiP, vol. 9113.
- 1856 – „Kalendarz Obserwatorium Astronomicznego za rok 1858”.
- 1857 – „Kalendarz Obserwatorium Astronomicznego za rok 1859”.
- 1858 – „Kalendarz Obserwatorium Astronomicznego za rok 1860”.
- 1865 – (Wykaz wiadomości statystycznych z miasta Grabowa) 5/18.5.1865, KRSWiP, vol. 861.

Jak zdaje się wynikać z danych (Wiadomości statystycznych z miasta Grabowa) z roku 1865 co najmniej większość z tych Niemców – byli to koloniści rolnicy. Tym zdaje się tłumaczyć fakt, że Grabów nieuwzględniony jest w wykazie Niemców, zamieszkałych w miejscowościach guberni warszawskiej w 1852 roku, a uwzględniającym tylko ludność przemysłową.

Tablica V: Sukiennictwo w Grabowie w latach 1818–1827

Dane z roku:

- 1819 – Raport roczny Prezesa Kom. Woj. Mazow. za rok 1819 – Tabella statystyczna fabryk towarów łokciowych w miastach i wsiach w Woj. Mazow. znajdujących się, ARA, vol. 1102b. W tymże volumencie, w tymże raporcie znajdujemy „Wykaz obejmujący wiadomości fabryk sukna, skór itp. w Woj. Mazow.”, gdzie dla tegoż roku słyszymy o 9 sukiennikach, 2 czeładnikach i o produkcji 214 postawów sukna.
- 1820 – Raport Sekcji Fabrycznej Kom. Woj. Mazow. za rok 1820, ARA, vol. 1102c.
- 1821 – Raport Sekcji Fabrycznej Kom. Woj. Mazow. za rok 1821, *ibidem*.
- 1822 – Wykaz fabryk Woj. Mazow. ułożony przez Kom. Woj. 1822, KRSWiP, vol. 5354. Dla tegoż roku w raporcie Sekcji Fabrycznej Kom. Woj. Mazow. za rok 1822 (ARA, vol. 1102d) słyszymy o 6-ciu sukiennikach.
- 1823 – Wykaz fabryk sukienniczych w obrębie Woj. Mazow. istniejących, sporządzony z końcem 1823 r., KRSWiP, vol. 17183, p. 58. Te same dane podaje: Wóycicki, *Dzieje robotników przemysłowych w Polsce*, s. 31.
- 1824 – Wykaz ogólny fabryk znajdujących się w Woj. Mazow. z końcem r. 1825 (zawiera dane i z końca 1824), KRSWiP, vol. 17185.
- 1825 – *Ibidem*.

- 1826 – Wykaz ogólny stanu fabryk w Woj. Mazow. z końcem 1826. Załącznik do raportu rocznego Sekcji Fabrycznej Kom. Woj. Mazow. za rok 1826, KRSWiP, vol. 17186.
- 1827 – Wykaz ogólny stanu fabryk w Woj. Mazow. z końcem 1827. Załącznik do raportu rocznego Sekcji Fabrycznej Kom. Woj. Mazow. za rok 1827, KRSWiP, vol. 17187.

Tablica VI: Dochód kasy miejskiej miasta Grabowa w latach 1821–1867

Dane z roku:

- 1821 – Raport Sekcji Fabrycznej Kom. Woj. Mazow. za rok 1821, ARA, vol. 1102^c.
- 1822 – Raport Sekcji Fabrycznej Kom. Woj. Mazow. za rok 1822, ARA, vol. 1102^d.
- 1823 – Raport Sekcji Fabrycznej Kom. Woj. Mazow. za rok 1823, ARA, vol. 1102^e.
- 1824 – Raport Sekcji Fabrycznej Kom. Woj. Mazow. za rok 1824, *ibidem*.
- 1827 – Raport Sekcji Fabrycznej Kom. Woj. Mazow. za rok 1827, *ibidem*.
- 1836 – Rz. Gub. Mazow. – Obraz wiadomości statystycznych za rok 1836 – Tabella miast, KRSWiP, vol. 9079.
- 1839 – Rz. Gub. Mazow. – Obraz wiadomości statystycznych za rok 1839 – Tabella miast, KRSWiP, vol. 9080.
- 1840 – Rz. Gub. Mazow. – Obraz wiadomości statystycznych za rok 1840 – Tabella miast, KRSWiP, vol. 9081.
- 1841 – Rz. Gub. Mazow. – Obraz wiadomości statystycznych za rok 1841 – Tabella miast, KRSWiP, vol. 9082.
- 1842 – Rz. Gub. Mazow. – Obraz wiadomości statystycznych za rok 1842 – Tabella miast, KRSWiP, vol. 9083.

Spośród powyższych danych dwie z roku 1840 i 1842 są nieścisłe. Z oryginalnych budżetów miasta Grabowa z tych lat (KRSWiP, vol. 861) wynika, że w latach tych kasa miejska miała dochodu: w 1840 roku – 1225 zł., w 1842 roku – 199 r. sr. 5 kop. Dane dla dalszych lat zestawiono na podstawie tychże budżetów – KRSWiP, vol. 861.

Wykaz statystyczny miast powiatu łączyckiego za rok 1854 (KRSWiP, vol. 9092) i analogiczny wykaz za rok 1855 (KRSWiP, vol. 9093) podają dla tych lat cyfry błędne: dla roku 1854 – 207 r. sr. 57 kop., a dla roku 1855 – 146 r. sr. 31 kop.

Zaznaczyć wreszcie należy, że budżet Grabowa na rok 1821 jest pierwszym budżetem tego miasta. Przedtem budżetów ani stałych dochodów nie posiadało ono *Opisanie historyczne oraz topograficzno-statystyczne miasta Grabowa* (1820 r.), KRSWiP, vol. 457.

Tablica VII: Dzierżawa dochodu konsumpcyjnego z miasta Grabowa w latach 1818–1866

Wszystkie dane tej tabeli zaczerpnięte bezpośrednio z kontraktów dzierżawnych – AS, KRPiS, vol. G.16.I i G.16.II. Zgodne z tym dane znajdujemy cytowane w źródłach dla roku:

1820 – Raport Sekcji Fabrycznej Kom. Woj. Mazow. za rok 1819 – ARA, vol. 1102^b.

1821 – Raport Sekcji Fabrycznej Kom. Woj. Mazow. za rok 1820 – ARA, vol. 1102^c.

1822 – Raport Sekcji Fabrycznej Kom. Woj. Mazow. za rok 1821 – ARA, vol. 1102^d.

GRABÓW

A. Kryteria zewnętrzne

Żaden plan Grabowa z okresu, będącego przedmiotem badania, nie zachował się. Z faktu jednak dawnej stosunkowo lokacji Grabowa (najstarszy zachowany przywilej z roku 1372)¹ wnioskować można, że posiadał on zapewne ośrodek miejski w formie rynku, oraz względnie regularne rozbudowania przynajmniej w najbliższej okolicy owego centrum. Ta też zapewne część była wybrukowana, o czym donosi *Opisanie* z 1820 roku². Mimo to jednak potrzeba dalszego uregulowania miasta w początku badanego okresu istniała – nie została ona jednak uwzględniona przez władze. Komisja Wojewódzka, przesyłając do Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Policji 31.3.1822 roku swoje uwagi nad *Opisaniem historycznym oraz topograficzno-statystycznym miasta Grabowa* z 1820 roku – wypowiedziała się w tej mierze: „Miasto Grabów szlacheckie miało znaczenie, dopiero po przemienieniu miast wolnych narodowych z kolei kosztem dziedzica przemienionem być może”³. Czy do przemienienia tego kiedykolwiek doszło – nie wiemy. Jedną jeszcze wiadomość posiadamy o planie dawnego Grabowa: oto, że parcele osadników wynosiły po 150 prętów „w siedlisku i ogrodzie warzywnym”, nie licząc oczywiście roli, którą, jako rolnicy, posiadać musieli poza granicami miasta⁴.

¹ Nie wie o tym *Słownik Geograficzny*, dla którego Grabów założony został „prawdopodobnie w początku bieżącego [t.j. XIX – W.K.] stulecia” – *ibidem*, t. II, s. 772.

² *Opisanie historyczne oraz topograficzno-statystyczne miasta Grabowa 1820 r.* – KRSWiP, vol. 457.

³ Kom. Woj. Mazow. do KRSWiP, 31.3.1822 r. (uwagi nad *Opisaniem* z 1820 r.) – KRSWiP, vol. 457.

⁴ Tabella prestacyjna miasta dzierżawczego Grabowa, sporządzona 6.10.1846 – t. CXXXV, nr 63.

Procent budynków murowanych w Grabowie w poszczególnych latach wykazuje dość znaczne i raptowne wahania. Niektóre z nich wzbudzają pewne wątpliwości. I tak np. raptowny wzrost liczby domów murowanych z 1 na 4 w ciągu jednego roku (od 1819 do 1820) przy jednoczesnej niezmienniej liczbie ogólnej domów, każe szukać bardziej przypadkowych wytłumaczeń: zapewne domy z pruskiego muru, zaliczone w 1819 roku do drewnianych, w roku 1820 i nast. zostały zaliczone do murowanych. To samo w odwrotnym kierunku może być wyjaśnieniem całkowitego zniknięcia 8-miu domów murowanych w ciągu lat 1858–1865, przy jednoczesnym wzroście ogólnej liczby domów z 61 na 62. W każdym bądź razie procent domów murowanych (choćby były to tylko domy z pruskiego muru), wahający się w Grabowie około 10-ciu, jest, jak na tak niewielką osadę, dość znaczny.

B. Kryteria ludnościowe

Również dane, dotyczące ogólnej liczby mieszkańców Grabowa wykazują znaczne wahania, trudno wytłumaczalne. Brak niestety całkiem niemal danych z epoki konstytucyjnej; prawdopodobny jest w tym czasie stały wzrost liczby ludności (418 – w roku 1810, 706 – w roku 1836). Oczywiście przyrost ten odbywał się przede wszystkim drogą naturalną. Poza tym jednak, mimo, że Grabów nie był zaliczony w poczet miast fabrycznych, wydaje mi się, że możliwości kolonizacji rękodzielniczej nie należy *a limine* wykluczać. W *Opisaniu* z 1820 roku czytamy przecież, że „dziedzic [Grabowa – W.K.] JW. kasztelan Kretkowski rozszerzyć [go – W.K.] pragnie, szczególnie zaś przez zaprowadzenie rękodzielników”, a dalej: „Do wzrostu miasteczka Grabów szczególnie przyłożyć by się mogło zaprowadzenie fabryk, jako to: budowy powozów (?!), mebli, liczniejszych garbarni, warsztatów płócienniczych, i t.d. co troskliwość dziedzica, który pragnie miasto swe podnieść i handel powiększyć zależy”⁵. Czy i w jakim stopniu zamiary te zostały zrealizowane – niesposób z braku materiałów stwierdzić. Daleszą wątpliwość wzbudzającą daną jest cyfra 1490 mieszkańców w roku 1859, przy 948 mieszkańcach w roku poprzednim – 1858, a 929 – w roku 1861. Wiadomości jednak, dotyczące roku tego (1859), należy jak się zdaje uznać za niewiarygodne, a to zarówno ze względu na niewspółmierność z danymi, pochodzącymi z lat sąsiednich, jak i ze względu na podany w tym samym źródle („Kalendarz Obserwatorium Astronomicznego na rok 1861”) karkołomny wyskok ogólnej liczby budynków (126 budynków w roku 1859). Jedynie pewien, choć w porównaniu z innymi miastami – niezbyt znaczny wzrost liczby ludności w latach 1861–1865 – daje się wytłumaczyć zaprowadzeniem w 1862 roku ksiąg ludności niestałej. Fakt, że wzrost ten jest stosunkowo nieznaczny jest całkiem zrozumiały, gdyż

⁵ J.w. przyp. 2.

ludność Grabowa, miasteczka rolniczego, żyjącego raczej w stanie zastoju – nie wykazywała oczywiście większej ruchliwości. Z tym wszystkim ogólna liczba mieszkańców Grabowa na przestrzeni całego badanego okresu przedstawia się nam bardzo znikomo, nie dochodzi bowiem zazwyczaj do tysiąca. Do wyciągnięcia jednak wniosków z tego charakteru będziemy mogli, jak to już wyżej ustaliłem, przystąpić dopiero później, po zastosowaniu innych, bardziej istotnych kryteriów.

Ciekawym jest jednak, jak znaczną mimo tak małej ogólnej liczby mieszkańców Grabowa, jest liczba głów, przypadająca na jeden dym miejski. Nie uwzględniając danych z roku 1842, dla którego dziwnie mała jest liczba domów i skrytykowanych już wyżej danych z roku 1859 – widzimy, że do roku 1841 liczba głów na dym waha się powyżej 10-ciu, zaś w latach pięćdziesiątych – powyżej 15-tu. Dla roku 1865 liczba ta wzrasta nawet do 18,69 głów na dym, co jest wywołane wzrostem liczby ludności przy prawie niezmienniej liczbie dymów. Jeżeli rzeczywiście wyższe cyfry ogólnej ludności miasta z roku 1865 wywołane są doliczeniem ludności niestałej – to należałoby z tego wnioskować, że i w poprzednich latach liczby głów na dym były jeszcze nieco wyższe, niż otrzymane na podstawie naszych danych. Wysokość jednak tego stosunku nie może być uważaną za dowód nie-wiejskiego charakteru Grabowa. Wydaje się to być raczej skutkiem ubóstwa mieszkańców. Zauważmy, że gdy liczba budynków w Grabowie od roku 1810 do 1865 podniosła się o 55% – to w tymże czasie liczba mieszkańców wzrasta o 177%, przy jednoczesnym braku imigracji. Zwiększająca się w tymże czasie liczba głów, przypadających na jeden dym, nie jest więc dowodem pojawienia się domów czynszowych, a wraz z tym zwiększenia miejskiego charakteru osady – lecz jest zapewne przeważnie skutkiem rozradzania się i rozbudowywania się rodzin, gnieźdzących się nadal w dawnych, włościańskich chałupach.

Z nielicznych danych, dotyczących składu wyznaniowego i narodowościowego ludności Grabowa, nie uwzględniając najzupełniej w tej mierze niewzbudzających zaufania danych z roku 1841 (dane te i w odniesieniu do innych miast przedstawiają się najmniej wiarygodnie) – otrzymamy obraz stale od 1808 do 1842 roku wzrastającego udziału ludności żydowskiej (już zresztą w roku 1808 bardzo znacznego) w ogólnej cyfrze ludności Grabowa. Udział ten zmniejsza się następnie nieco w latach pięćdziesiątych, waha się około 55%, w roku wreszcie 1865-tym wzrasta znowu znacznie do 67,82% (nb. fakt ten jest jeszcze jednym dowodem, że wyższe cyfry ludności ogólnej miast w zestawieniach z roku 1865 wywołane są wliczeniem po raz pierwszy ludności niestałej – a to ze względu na znany fakt znaczniejszej ruchliwości ludności żydowskiej). Znaczny w ciągu całego badanego okresu procent ludności żydowskiej może naprowadzić na myśl o miejskim, mimo nieznaczących rozmiarów, charakterze Grabowa. Ważną jednak zapewne przyczyną, wywołującą wzrost liczby ludności żydowskiej

w Grabowie, był brak odnośnych ograniczeń. W piśmie Kom. Woj. do KRŚWiP z 31.3.1822 roku czytamy w tej mierze: „Miasto Grabów (...) nie posiada przywilejów *de non tollerandis Judaeis* – Gdy również oddzielanie starozakonnych tylko w miastach wolnych narodowych następować zwykła, przeto wyznaczenie rewiru dla Żydów ukutecznionem być nie może”⁶, – nigdy też rewir dla Żydów w Grabowie ustanowionym nie został.

Ilość Niemców zamieszkałych w Grabowie, znamy tylko z lat: 1856, 1857, 1858 i 1865. Są one nieznaczne, z wyjątkiem roku 1858 nie dochodzą do 10% – i to jednak, jak się zdaje, nie może być uważane za przyczynek do stwierdzenia miejskiego charakteru Grabowa. Jak bowiem wynika (Wykaz wiadomości statystycznych) w roku 1865 byli oni w olbrzymiej większości rolnikami, lub przynajmniej półrolnikami⁷.

Stosunek ilościowy mężczyzn do kobiet znany nam jest niestety tylko z lat pięciu: 1836, 1839–1842, a i owe z trudem tylko mogą być podstawą do wyciągania jakichkolwiek wniosków. Uwzględniając w przypiskach do tablicy II-giej proponowane korektury – otrzymamy obraz typowo wiejsko kształtującego się stosunku. W ogóle jednak, do wyciągania wniosków jest tych cyfr za mało, za dużo zaś w nich błędów.

O ile można sądzić z danych, dotyczących ogólnych cyfr ludności, Grabów nigdy siły atrakcyjnej w stosunku do swego okręgu wiejskiego nie posiadał. Wzrost liczby ludności wydaje się być wynikiem ruchu naturalnego. Jedyńm okresem, w którym być może istniała imigracja rzemieślników do Grabowa, są, jak już mówiłem, lata dwudzieste, jednak brak danych, dotyczących ogólnej liczby ludności w tych latach nie pozwala nam nawet najbardziej ogólnikowo prześledzić tę ewolucję.

Dane o ilości głów, przypadających na jedną rodzinę, posiadamy jedynie z roku 1865, (rejestruję je jednak tylko w Tabl. III), nie potrafiąc w najmniejszym stopniu ich zinterpretować. Nie potrafię wyjaśnić np. w jaki sposób około pół tysiąca Żydów nie posiada w ogóle rodziny i wielu innych niejasności.

C. Struktura zawodowa ludności

W *Opisaniu* Grabowa z 1820 roku czytamy w tej materii: „Wszyscy mieszkańcy chrześcijanie utrzymują się z rzemiosł, a starozakonni również z rzemiosł i handlu”. O istnieniu rolników nie słyszymy ani słowa. Drugą wiadomość z tej materii posiadamy dopiero z końcowych lat badanego okresu z roku 1865, gdzie znowu potwierdza się nieobecność w mieście ani jednego człowieka, utrzymującego się

⁶ J.w. przyp. 3.

⁷ (Wykaz wiadomości statystycznych z miasta Grabowa) 6/18.5.1865 – KRŚWiP, vol. 861 – cyfry też tab. III, tab. IV i przypisek do tab. IV-tej.

wyłącznie z pracy na roli. Struktura gospodarcza ludności Grabowa przedstawiała się w tym roku jak następuje:

z pracy na roli utrzymuje się:
 z pracy na roli i z „przemysłu” – 744
 bez pracy na roli utrzymuje się – 102 mieszkańców

razem 846 osób zawodowo czynnych, czyli o 15 więcej niż głów rodzin⁸. Widzimy więc, że choć w Grabowie olbrzymia część mieszkańców czerpie zyski „ze swych posesyj” – to jednak dochód ten nie jest dla nich wyłącznym źródłem utrzymania. Łączenie zaś zawodów przemysłowych z produkcją rolną jest w tym czasie, jak już wielokrotnie wzmiankowałem, z jednej strony objawem powszechnym i naturalnym nawet w osadach o całkiem niewątpliwym charakterze miejskim, tak z drugiej strony jest pospolicie spotykanym po wsiach, gdzie „procedery” stanowią zajęcie ludności rolniczej w miesiącach zimowych. Który z tych wypadków zachodzi w odniesieniu do Grabowa – nie możemy z samych cyfr wyczytać.

Ilość danych mówiących nam o podziale zawodowym ludności Grabowa jest wprost minimalna. Jak już mówiłem, wiemy tyle, że była to ludność zajęta pracą w przemyśle i handlu, łącząca to jednak w dużej swej części z pracą na roli. W skutku niezachowania się ksiąg rachunków kasy miejskiej Grabowa (Grabów jako miasto nieznacznie prywatne nie posiadał nawet początkowo zatwierdzonego przez Komisję Wojewódzką budżetu – por. *Opisanie z 1820 roku*⁹) nie posiadamy wiadomości o liczebności i specjalizacji ludności kupieckiej w Grabowie. O producentach wiemy niewiele więcej. Wiemy mianowicie tyle, że minimum od 1819 do 1828 roku żyło w Grabowie po paru sukienników oraz pracował jeden białoskórnik. W roku 1819 słyszymy nawet, że w Grabowie ma swą siedzibę „zgromadzenie sukiennicze”, do którego należą tkacze z Grabowa, Parzęczewa i Kazimierza. Poza tym rzemieślnicy grabowscy należą do zgromadzeń: krawieckiego i szmuklerskiego, stolarskiego i szklarskiego, ślusarskiego i kowalskiego, bednarskiego, tokarsko-stelmarskiego i kołodziejskiego, które miały swą siedzibę w Łęczycy¹⁰. Białoskórnik zaś wyżej wzmiankowany zatrudnia u siebie w roku 1828 czeladnika i dwóch uczniów i wyprawia rocznie 220 skór wołowych i krowich oraz 200 cielęcych i baranich. Poza nim w roku tym w Grabowie znajduje się jeden powroźnik, jeden piwowar z jednym czeladnikiem, jeden gorzelniany z jednym czeladnikiem i jeden strycharz z jednym uczniem¹¹. Były więc

⁸ J.w. przyp. 7.

⁹ J.w. przyp. 2.

¹⁰ Wykaz okręgów rzemieślniczych uformowanych w Woj. Mazow. – ARA, vol. 1102^b.

¹¹ Wykaz fabryk do obrazu statystycznego za rok 1828 należący – KRSWiP, vol. 17188.

w Grabowie reprezentowane zawody, które pokrywały zapewne swą produkcją potrzeby nie tylko ludności miejskiej, lecz i mieszkańców wsi okolicznych – co potwierdzają zresztą wiadomości o jarmarkach i targach w Grabowie.

D. Kryteria ośrodkowości

Grabów jako małe miasto prywatne nigdy nie było w najmniejszym nawet stopniu ośrodkiem administracyjnym.

Kościół w Grabowie w epoce konstytucyjnego Królestwa nie był¹², porządnym jednak, murowany kościół katolicki parafialny został wybudowany w 1838 roku i istniał w każdym razie dłużej, niż do roku 1869, końcowego momentu niniejszej pracy¹³.

O szkole w Grabowie słyszymy niestety tylko w roku 1819; posiada ona wtedy stosunkowo, w porównaniu z innymi miastami, bardzo duży fundusz, 1199 zł., uczęszcza zaś do niej 34 chłopców i 19 dziewcząt¹⁴.

Zagadnienie ośrodkowości produkcyjnej rozpatrywałem już właściwie wyżej, omawiając strukturę zawodową ludności Grabowa. Wszystkie wytworzone w Grabowie produkty szły na rynek miejscowy, gdyż miasto na dalsze rynki krajowe oczywiście nie produkowało.

Twierdzenie powyższe potwierdza się w zestawieniu ze skąpych wiadomościach o handlu grabowskim. Było więc w Grabowie 12 jarmarków, na które wieśniacy okoliczni z jednej, a rzemieślnicy miejscy z drugiej strony „wożą sukna rozmaite, skóry surowe i wyprawne, płótna, przędziwo, wozy, chmiel, żelastwo, naczynia gospodarskie, konie, bydło rogate”. Targi tygodniowe odbywały się co niedzielę, sprzedawano zaś na nich przede wszystkim środki żywności¹⁵. Wprawdzie brak nam danych, które pozwoliłyby stwierdzić, jak kształtowały się stosunki na jarmarkach i targach grabowskich w ciągu dalszych lat badanego okresu – to jednak mamy prawo odrzucić możliwość większych zmian, a to dlatego, że musiałyby one z kolei wywołać zmiany w strukturze zawodowej ludności lub znacznie większe zmiany ogólnej liczby mieszkańców, co, jak wiadomo, – jedno ani drugie – nie nastąpiło. Przedstawiającą się nam z danych z 1820 roku formą pełnienia przez Grabów funkcji ośrodka handlowego okręgu należy uznać za formę typowo drobno-miejską.

Ośrodkowość komunikacyjna Grabowa przedstawiała się więcej niż skromnie: w roku 1865 przechodziła przez Grabów jedna droga tzw. komunikacyjna i 6 dróg bocznych, wszystkie niebite¹⁶.

¹² F. Rodecki, *Obraz jeograficzno-statystyczny Królestwa Polskiego*, tab. VI.

¹³ *Słownik Geograficzny*, t. II, s. 772.

¹⁴ Wykaz szczególnie szkół elementarnych w Woj. Mazow. – ARA, vol. 1102^b.

¹⁵ J.w. przyp. 2.

¹⁶ J.w. przyp. 7.

E. Kryteria fiskalne

W latach przed 1821 rokiem Grabów nie posiadał praw do żadnych stałych dochodów. To przede wszystkim było racją, która skłoniła radcę stanu Okołowa w roku 1819 do domagania się przemianowania Grabowa na osadę miejską. W raporcie tym także opinia spotkała i takie miasta, jak Zgierz, Łódź, Ozorków i inne¹⁷. Od 1821 roku budżet zatwierdzony przez KRSWiP Grabów posiada, suma jednak jego dochodu jest, w porównaniu z innymi miastami, wprost minimalna.

Suma dzierżawy dochodu konsumpcyjnego z miasta Grabowa, choć w porównaniu z innymi miastami – mała, rośnie jednak stale. Oprócz jednego, w roku 1847 – nie widzimy tu żadnego cofnięcia się. Jest to zjawisko w skali porównawczej zgoła wyjątkowe i najlepiej bodaj świadczy o zastoju, w jakim trwało miasto w badanej epoce, aż do momentu, gdy w 1870 roku przemianowane zostało na osadę¹⁸. Poszczególne kontrakty dzierżawne zawierane były przez KRPiS z następującymi osobami: w 1818 i nast. – z dziedzicem Kretkowskim, w 1824 z Salomonem Aronem z Kowala, w roku 1826 i nast. – z dziedziczką Kretkowską, w 1838 i nast. – z Szczepanem Zabokrzyckim, w roku 1844 – ze starozakonnym Herszem Karpińskim z Poddębic, w 1847 – z Włodzimierzem Kretkowskim, w 1850 – z Janem Nepomucenem Jaskowskim, w 1853 – z Bernardem Landau, w 1856 i nast. – z dziedzicem Stanisławem Korzeckim, w 1864 – z Olgą z Brzozowskich Korzecką, w 1865 i nast. – ze Stanisławem Korzeckim¹⁹.

¹⁷ Raport radcy stanu Okołowa z 29.9.1819 – ARA, vol. 1214 – publikowany przez Z. Lorentza w „Roczniku Oddz. Łódz. Pol. Twa Histor.”, s. 53 (przypisek).

¹⁸ Dz. Praw Kr. Pol., t. LXX – toż: A. Stebelski, *Przeszłość administracyjna*, s. 35.

¹⁹ Ustęp o dzierżawie dochodu konsumpcyjnego opracowany na podstawie akt: AS, KRPiS, WDN, SK, vol. G.16.I i G.16.II.

Tablica II

Ludność według płci z uwzględnieniem wyznania

Rok	Ludność ogólna			Chrześcijanie			Żydzi		
	Ilość mężczyzn	Ilość kobiet	Ilość kobiet/ 1000 mężczyzn	Ilość mężczyzn	Ilość kobiet	Ilość kobiet/ 1000 mężczyzn	Ilość mężczyzn	Ilość kobiet	Ilość kobiet/ 1000 mężczyzn
1836	146	168	1151	142	162	1142	4	6	1500
1839	165	194	1176	160	187	1169	5	7	1400
1840	166	186	1120	164	185	1122	2	1	500
1841	185	185	1000	181	180	994	4	5	1250
1842	188	196	1043	184	191	1038	4	5	1250

Tablica IIIIlość głów przypadająca na jedną rodzinę w poszczególnych grupach
narodowościowych w roku 1865

	Polaków	Żydów	Niemców	Razem	Ilość głów/rodzinę			
					Polaków	Żydów	Niemców	Razem
Posiadający rolę poza miastem (osoby główne, rodziny ich)	64 335	2 16	2 10	68 361	6,23	9	6	6,31
Posiadający tylko posesje w mieście (osoby główne, rodziny ich)	1 4	– –	– –	1 4	5,00	–	–	5,00
Nieposiadający wła- snych posesji (osoby główne, rodziny ich)	3 12	– –	– –	3 12	5,00	–	–	5,00
Ludność ogólnie (osoby główne, rodziny ich)	68 351	2 16	2 10	72 377	6,16	9	6	6,24
Razem	419	18	12	449	–	–	–	–

Tablica IV

Ilość Niemców zamieszkałych w Kazimierzu

Rok	Ilość Niemców	Niemcy w procentach statystyki ludności
1852	Kazimierz nieuwzględniony	Kazimierz nieuwzględniony
1856	–	–
1857	–	–
1858	–	–
1865	12	2,67

Tablica V

Dochód kasy miejskiej

1819	1820	1821	1822	1823	1824
910 zł. 5 gr.	1208 zł 5 gr.	1208 zł. 5 gr.	1208 zł. 5 gr.	1208 zł. 5 gr.	1208 zł. 5 gr.

1827	1836	1839–41	1842–44	1845–49	1850–55
1238 zł. 5 gr.	750 zł.	1275 zł 5 gr.	195 r. sr. 62 kop.	254 r. sr. 22 kop.	257 r. sr. 62 kop.

1856–61	1862	1863	1864	1865–67
254 r. sr. 52 kop.	279 r. sr. 91 kop.	284 r. sr. 72 kop.	278 r. sr. 91 kop.	415 r. sr. 99 kop.

Tablica VI

Dzierżawa dochodu konsumpcyjnego

1822	1823	1824	1825	1826–27	1828	1829	1830
1000 zł.	1000 zł.	1320 zł.	1320 zł.	1390 zł.	1394 zł.	1396 zł. 24 gr.	1402 zł.

1833–34	1835–37	1838–40	1841–43	1844–46	1849	1850–52
1199 zł.	1205 zł.	1360 zł.	2290 zł.	351 r. sr.	115 r. sr.	119 r. sr. 80 kop.

1853–55	1856	1857–59	1860–62	1863	1865	1866
122 r. sr. 35 kop.	200 r. sr.	203 r. sr. 10 kop	254 r. sr.	310 r. sr.	311 r. sr.	311 r. sr.

KAZIMIERZ

Tablica I: Ludność i zabudowania

Dane z roku:

1808 – Grossman, *Struktura społeczna i gospodarcza Księstwa Warszawskiego*, s. 91.

1810 – *Ibidem*.

1819 – Wykaz ogólny miast w obwodzie łęczyckim położonych z oznaczeniem ich ludności i funduszków kas miejskich 6.9.1819 – KRSWiP, vol. 1272.

1820 – Opisanie historyczne oraz topograficzno-statystyczne miasta narodowego Kazimierza, z 5.8.1820 – KRSWiP, vol. 458, p. 15–18.

1827 – *Słownik Geograficzny*, t. III, s. 924.

1836 – Rz. Gub. Mazow. – *Obraz wiadomości statystycznych za rok 1836* – *Tabella miast* – KRSWiP, vol. 9079.

- 1839 – Rz. Gub. Mazow. – Obraz wiadomości statystycznych za rok 1839 – Tabella miast – KRSWiP, vol. 9080.
- 1840 – Rz. Gub. Mazow. – Obraz wiadomości statystycznych za rok 1840 – Tabella miast – KRSWiP, vol. 9081.
- 1841 – Rz. Gub. Mazow. – Obraz wiadomości statystycznych za rok 1841 – Tabella miast – KRSWiP, vol. 9082.
- 1842 – Rz. Gub. Mazow. – Obraz wiadomości statystycznych za rok 1842 – Tabella miast – KRSWiP, vol. 9083.

*

- 1854 – Wykaz statystyczny miast powiatu łęczyckiego za rok 1854 – KRSWiP, vol. 9092.
- 1855 – Wykaz statystyczny miast powiatu łęczyckiego za rok 1855 – KRSWiP, vol. 9093. Toż samo: „Kalendarz Obserwatorium Astronomicznego za rok 1857”.
- 1856 – „Kalendarz Obserwatorium Astronomicznego za rok 1858”.
- 1857 – „Kalendarz Obserwatorium Astronomicznego za rok 1859”.
- 1858 – „Kalendarz Obserwatorium Astronomicznego za rok 1860”.
- 1859 – „Kalendarz Obserwatorium Astronomicznego za rok 1861”.
- 1861 – *Słownik Geograficzny*, t. III, s. 924.
- 1865 – (Wiadomości statystyczne z miasta Kazimierza) sporządzone 3/15.5.1865 – KRSWiP, vol. 1188.

Wasiutyński, *Ludność żydowska w Polsce*, s. 44–73 podaje: dla 1808 roku – dane te same, oparte na Grossmanie, dla 1827 roku – oparte na Rodeckim (*Obraz jeograficzno-statystyczny*, tab. II), tzn. 733 mieszkańców ogółem, w tym 20 Żydów, czyli 5,3%, dla 1857 roku – dane z „Kalendarza Obserwatorium Astronomicznego na rok 1858”.

* Dane z 1847 roku – AS, KRPiS, vol. K.12.I.

Tablica II: Ludność według płci z uwzględnieniem wyznania

Dane z roku:

- 1836 – Rz. Gub. Mazow. – Obraz wiadomości statystycznych za rok 1836 – Tabella miast – KRSWiP, vol. 9079.
- 1839 – Rz. Gub. Mazow. – Obraz wiadomości statystycznych za rok 1839 – Tabella miast – KRSWiP, vol. 9080.

- 1840 – Rz. Gub. Mazow. – Obraz wiadomości statystycznych za rok 1840 – Tabella miast – KRSWiP, vol. 9081.
- 1841 – Rz. Gub. Mazow. – Obraz wiadomości statystycznych za rok 1841 – Tabella miast – KRSWiP, vol. 9082.
- 1842 – Rz. Gub. Mazow. – Obraz wiadomości statystycznych za rok 1842 – Tabella miast – KRSWiP, vol. 9083.

Tablica III: Ilość głów przypadająca na jedną rodzinę w poszczególnych grupach narodowościowych w roku 1865

Wszystkie dane zawarte w tej tablicy, zaczerpnięte z (Wiadomości statystycznych z miasta Kazimierza), sporządzonych 3/15.5.1865 roku – KRSWiP, vol. 941.

Tablica IV: Ilość Niemców zamieszkałych w Kazimierzu

Dane z roku:

- 1852 – (Wykaz Niemców stale i czasowo zamieszkałych w Gubernii Warszawskiej) z 17/20.4.1852 – KRSWiP, vol. 9113.
- 1856 – „Kalendarz Obserwatorium Astronomicznego na rok 1858”.
- 1857 – „Kalendarz Obserwatorium Astronomicznego na rok 1859”.
- 1858 – „Kalendarz Obserwatorium Astronomicznego na rok 1860”.
- 1865 – (Wykaz wiadomości statystycznych z miasta Kazimierza) z 3/15.5.1865 roku – KRSWiP, vol. 941.

Tablica V: Dochód kasy miejskiej miasta Kazimierza w latach 1819–1867

Dane z roku:

- 1819 – Wykaz ogólny miast w obwodzie łęczyckim położonych z oznaczeniem ich ludności i funduszków kas miejskich, 6.9.1819 – KRSWiP, vol. 1272.
- 1820 – Opisanie historyczne oraz topograficzno-statystyczne miasta narodowego Kazimierza 5.8.1820 – KRSWiP, vol. 460, p. 15–18.
- 1821 – Raport sekcji fabrycznej Kom. Woj. Mazow. za rok 1821 – ARA, vol. 1102^c.
- 1822 – Raport sekcji fabrycznej Kom. Woj. Mazow. za rok 1822 – ARA, vol. 1102^d.
- 1823 – Raport sekcji fabrycznej Kom. Woj. Mazow. za rok 1823 – ARA, vol. 1102^c.
- 1824 – Raport sekcji fabrycznej Kom. Woj. Mazow. za rok 1824 – *ibidem*.

1827 – Raport sekcji fabrycznej Kom. Woj. Mazow. za rok 1827 – *ibidem*. To samo: Wykaz dochodów kas miejskich podług zatwierdzonych etatów... w roku 1827 – załącznik A. do raportu rocznego z 1827 rok – KRSWiP, vol. 17187.

1836 – Rz. Gub. Mazow. – Obraz wiadomości statystycznych za rok 1836 – Tabella miast – KRSWiP, vol. 9079.

Pozostałe dane z wyjątkiem danych z roku 1864 zaczerpnięte są z budżetów miejskich – KRSWiP, vol. 941.

Dane z roku 1864 – (Wiadomości statystyczne z miasta Kazimierza) z 3/15.5.1865 roku – KRSWiP, vol. 941.

Dla lat 1842 i 1854 posiadamy poza tym wiadomości, różniące się od pomieszczonych w tablicach i cytuję je tu, choć w zestawieniu z bezpośrednim źródłem, jakimi są przesyłane do KRSWiP do zatwierdzenia budżety miejskie – tracą one znaczenie. Dla roku 1843 słyszymy o dochodzie 205 r. sr. 59 kop. (Gubernia Mazowiecka – Obraz wiadomości statystycznych za rok 1842 – Tabella miast – KRSWiP, vol. 9083), zaś dla roku 1854 – o dochodzie 199 r. sr. 84 kop. (Wykaz statystyczny miast powiatu łęczyckiego za rok 1854 – KRSWiP, vol. 9092).

Tablica VI: Dzierżawa dochodu konsumpcyjnego z miasta Kazimierza w latach 1822–1866

Wszystkie sumy podane w tej tablicy, zaczerpnięte są bezpośrednio z kontraktów dzierżawnych – AS, KRPiS, vol. K.12.I. i K.12.II. Zgodną z podaną dla roku 1823 sumę znajdujemy zacytowaną w raporcie Sekcji Fabrycznej Kom. Woj. Mazow. za rok 1822 – KRSWiP, vol. 1102^d.

KAZIMIERZ

A. Kryteria zewnętrzne

Nie posiadamy żadnych wiadomości o stanie dawnego Kazimierza. Wiemy tylko, że miasto to było maleńkie i w roku 1820 całkowicie niebrukowane¹. Największą bolączką Kazimierza w tym względzie był fakt, że położony był on zaledwie o ćwierć mili od prywatnego miasta Lutomierska, który pod troskliwą opieką właściciela swego, Mączyńskiego, odbierał Kazimierzowi wszelkie możliwości

¹ Opisanie historyczne oraz topograficzno-statystyczne miasta Kazimierza 5.8.1820 – KRSWiP, vol. 458, p. 15–18.

rozwinęcia jego miejskiego charakteru i funkcji w stosunku do okręgu. Z drugiej zaś strony, same tereny miasta ze wszystkich stron otoczone i ściśnięte były przez folwarki rządowe, tak, że – jak donosi Rembieliński w roku 1820 – mieszkańcy, sami rolnicy, „tylko dwa pola posiadają, a i z tych jedno bardzo szczupłe, tak dalece, że jeden kawałek pola nigdy nie ugoruje, a na pastwisku zupełnie im zbywa”². Granice Kazimierza „uszczuplone” zostały przez mieszkańców żywo rozwijającego się Lutomierska³, ponieważ jednak – jak donosi Kom. Wojew. do KRSWiP w 1820 roku – to „więcej jak przed 40 lat się stało”, przeto „z tego powodu żadnego o granice nie masz sporu”⁴. I w tych jeszcze szczupłych granicach pewne obiekty należały do rządu. W 1821 roku były to: „2 place, 2 działki gruntu, 2 działki łąki, 1 bór, 13 budynków (folwark, spichlerz i obora, karczma i stajnia, karczma i stajnia, karczma i stajnia, młyn, kuźnia, owczarnia, stodoła; z tego kuźnia i owczarnia murowane) oraz 1 młyn o dwóch kołach na rzece Ner”⁵. Z posiadanych parcel ciążyły na „mieszczanach” (i to w mieście narodowym!) wielkie obowiązki. Czytamy o tym: „Oprócz zwyczajnych podatków opłacają mieszkańcy w mowie będącego miasta 1° Dziesięciny do katedry w Łęczycy 100 złotych, 2° Czynszu gruntowego kasie ekonomii Zdziechów 503 złote, 3° Naddzierżawcy ekonomii dopiero wymienionej – a) osepowa 60 korcy, b) kapłonów 18, c) jaj kóp 3, d) sera krajanków 18, 4° Mają obowiązek cięcia i zawiezienia siana na folwarku rządowym Witkowce w ekonomii Zdziechów, ta powinność jest zbyt uciążliwa dla mieszczan i aby ich nędzny byt polepszyć trzeba za opłatą przez naddzierżawcę uiszczoną sumy anszlagowej, tak powyższą robocizną jako też w naturze oddawane wiktuały poznać”⁶. Na tym samym dokumencie znajdujemy dopisane pod datą 3.5.1822 rok słowa: „Wypada do K. Rz. Skarbu napisać o ciężary, które miasto do ekonomji ponosi, czyliby nie mogło być uwolnione szczególnie co do obowiązku koszenia i zwózki łąk”⁷. Jak, kiedy i czy w ogóle ta sprawa została załatwiona – nie wiemy.

Już sam fakt, że tą samą, i to tak znikomą, liczbę budynków (53) widzimy w Kazimierzu w roku 1819 i w roku 1865 – dostatecznie jest wymownym. Do tego jeszcze zauważyć należy, że pierwszy i jedyny w Kazimierzu dom murowany pojawia się dopiero w wykazie z 1865 roku. A i te drewniane budynki nie przedstawiały się widać zbyt pokaźnie, skoro w 1820 roku mógł pisać Rembieliński:

² Prezes Kom. Woj. Mazow do J.O. Xcia Nam. Król. z urzędu raport 2-gi objazdowy obwodu łęczyckiego 13.7.1820 r. – ARA, vol. 1406. – Publik. Z. Lorentz. „Rocz. Oddz. Łódzk. Pol. Tow. Histor.” 1928, s. 61.

³ J.w. przyp. 1.

⁴ Kom. Woj. Mazow. do KRSWiP 24.4.1822 (Uwagi nad „Opisaniem” z 1820 r.), KRSWiP, vol. 1458, p. 11–14.

⁵ Wykaz własności w terytorium miasta Kazimierza na teraz przez Rząd posiadanych – KRSWiP, vol. 939.

⁶ J.w. przyp. 4.

⁷ *Ibidem*.

„[Kazimierz – W.K.] jest to żywy obraz nędzy i zupełnego upadku. Całe miasto liczy tylko nie domów, ale najlichszych chat 50 i bynajmniej nadal miastem pozostać nie może”⁸. Pozostało nim jednak aż do roku 1870^{9 (8a)}.

B. Kryteria ludnościowe

Pod względem liczby ludności Kazimierz należy do najmniejszych miast Królestwa. Na przestrzeni 60-ciu blisko lat widzimy tu wzrost od 344 w roku 1808 do 449 mieszkańców w roku 1865. Wydaje mi się, że w tym właśnie razie mamy do czynienia ze wzmiankowanym w części I-szej wypadkiem jaskrawym: już sama znikoma liczba mieszkańców jest ważnym argumentem, przemawiającym za odmówieniem Kazimierzowi prawa do „tytułu” miasta w sensie ekonomicznym

Również ilość głów, przypadająca na jeden dym, bezwarunkowo wskazuje na wiejski charakter Kazimierza. Panująca w okresie od 1810 do 1836 roku cyfra sześciu z ułamkiem głów na dym jest stosunkiem w miastach niespotykanym. Nieznaczny wzrost zaś tej cyfry w latach późniejszych aż do 8,47 w roku 1865 wywołany jest nie postępowaniem urbanizacji Kazimierza, lecz nędzą: liczba mieszkańców wzrasta w skutku przyrostu naturalnego – nędza zaś nie pozwala powiększyć liczby budynków.

Procent Żydów, aż do roku 1842 niedochodzący nigdy do 4, wzmacnia jeszcze nasze przekonanie o wiejskim charakterze Kazimierza. Wprawdzie w latach pięćdziesiątych procent ten przekracza dwukrotnie (w latach 1857 i 1859) 5-to jednak zestawienia wahań liczby Żydów w poszczególnych kolejnych latach musimy stracić zaufanie do tych danych. Gdybyśmy jednak nawet przyjęli wyższe dane za prawdziwe – to i tak najwyższy otrzymamy tą drogą procent Żydów w Kazimierzu, 5,25 w roku 1857 – byłby jak na miasto niespotykane niskim. Rewiru żydowskiego w Kazimierzu nie było. W roku 1822 czytamy w tej mierze: „Lubo projekt do oddzielnego wyznaczenia miejsca do zamieszkania Żydów przez burmistrza miasta jest nadesłany, jednakowoż ten dopiero przy nowej regulacji siedzib miasta użytym być może”¹⁰. Do regulacji owej widać tak szybko nie doszło, skoro w 1830 roku czytamy znowu: „Dotąd żadne postanowienie Rządu (w sprawie rewiru) wydanem nie zostało. Żydzi mieszkają we wszystkich ulicach miasta, o wyjednanie postanowienia toczy się korespondencja”¹¹. Humorystyczne nieco wrażenie wywiera ta „korespondencja” i te plany tworzenia „rewiru” – w zestawieniu z minimalnymi ilościami tak ludności ogólnej Kazi-

⁸ J.w. przyp. 2.

^{9 (8a)} Dz. Pr. Król. Pol., t. LXX, s. 77, 123; A. Stebelski, *Przeszłość administracyjna*, s. 37.

¹⁰ J.w. przyp. 4.

¹¹ Wykaz obejmujący wiadomości, w których miastach Woj. Mazow. Żydzi zamieszkują i propinują i z mocy jakowych praw, 19.5.1830 – KRSWiP, vol. 79 – To samo: AS, KRPiS, WDN, vol. 2.31.

mierza, jak i jego „gminy” żydowskiej. Ciekawą jest rzeczą, że tych paru Żydów, mieszkających w Kazimierzu, nie trudniło się propinacją – jak wynika z danych z 1830 roku¹², jak zaś widzimy z danych z roku 1865 – posiadali oni role orne poza granicami miasta, jeśli więc nie wyłącznie, to przynajmniej w znacznej części musieli się oni z pracy na roli utrzymywać¹³.

O nieznaczej liczbie Niemców w Kazimierzu słyszymy dopiero w roku 1865 (12 głów) – lecz i ci są, jak się zdaje, rolnikami, co najmniej częściowo.

Stosunek ilościowy mężczyzn do kobiet, znany nam z lat 1836, 1839–1842, wykazuje stałą niemal przewyżkę ilościową kobiet. Nie uprawnia to jednak do wyciągania żadnych wniosków; przy nieznacznym wchodzących rachunków cyfrach nieznaczne zmiany ilościowe wywołują znaczne zmiany stosunkowe. Przy tak małej liczbie mieszkańców niedopuszczalne są w zasadzie w ogóle wszelkie badania ich struktury demograficznej.

O ruchu ludności nie posiadamy żadnych danych specjalnych, jednak pobieżna choćby obserwacja danych, dotyczących ogólnej liczby mieszkańców Kazimierza przekonywa, że imigracja z zewnątrz do tego miasta nie istniała. Zmiany w liczbie mieszkańców są zapewne niemal wyłącznie skutkiem ruchu naturalnego ludności.

Dane o ilości głów, przypadającej na rodzinę (stosunkowo bardzo wysokie), posiadane na podstawie wykazu z 1865 roku zestawiam, nie wyciągając jednak z nich żadnych wniosków, stosowanie do tego, co pisałem w tej materii wyżej, odnośnie podziału ludności Kazimierza według płci.

C. Struktura zawodowa ludności

Ludności utrzymującej się wyłącznie z przemysłu i handlu nie posiadał Kazimierz właściwie nigdy. W roku 1820, za bytności Rembielińskiego, na 50 właścicieli chałup – 45 jest rolnikami¹⁴. Także w *Opisanii* z 1820 roku czytamy, że w Kazimierzu „rękodzielnie żadne nie znajdują się”. Wprawdzie władze miejskie wypełniające formularz *Opisania* twierdzą, że „gdyby Rząd oddał miastu realności skarbowe, na tych mogliby się rękodzielnicy zabudować” – potrzeby tej jednak widać nie odczuwali zbyt silnie skoro w punktach, poświęconych dezyderatom ku polepszeniu bytu miasta, słyszymy wyłącznie o sprawach związanych z gospodarką rolną¹⁵. Ten stan rzeczy przetrwał bez zmiany przez cały ciąg badanego okresu. Z wykazu 1865 roku jasno wynika, że na 72 osoby główne – 55 utrzymywało się wyłącznie z pracy na roli, 11 zaś łączyło pracę na roli z produkcją rzemieślniczą lub zajęciami handlowymi, a zaledwie 3 utrzymywały się

¹² J.w. przyp. 4.

¹³ (Wykaz wiadomości statystycznych z miasta Kazimierza) z 3/15.5.1865 – KRSWiP, vol. 861.

¹⁴ J.w. przyp. 2.

¹⁵ J.w. przyp. 1.

nie posiadając, ani dzierżawiąc ziemi ornej (3 głów rodzin w tym wykazie brak, czego nie potrafię wytłumaczyć)¹⁶. Ta przytłaczająca przewaga ludności rolniczej dobitnie świadczy o charakterze gospodarczym Kazimierza.

O dalej sięgającym zróżniczkowaniu zawodów przemysłowych w Kazimierzu oczywiście mowy być nie może i posiadane przez nas z tej dziedziny wiadomości dają mocno niekompletny obraz. I tak np. wiemy, że w roku 1819 rzemieślnicy z Kazimierza należeli do następujących zgromadzeń: stolarskiego i szklarskiego, ślusarskiego i kowalskiego, tokarskiego, stelmaskiego i kołodziejskiego, których siedzibą była Łęczycza oraz do zgromadzenia sukienicznego w Grabowie¹⁷. Wiemy też, że w roku 1828 w Kazimierzu pracował jeden piwowar (o browarze, będącym własnością Rządu, słyszymy i w roku 1835)^{18 (16a)} i jeden gorzelny, obaj pracujący bez czeladników i bez uczniów¹⁹. Jak się zdaje, sytuacja w tej dziedzinie nie uległa zmianie w ciągu całego badanego okresu.

D. Kryteria ośrodkowości

O ośrodkowości administracyjnej tak małej, jak Kazimierz osady, oczywiście mowy być nie może.

Kościół katolicki w Kazimierzu od początku badanego okresu istnieje, w roku 1820 wymagał jednak niezbędnej reparacji ze względu na straszny swój stan²⁰. Czy reparacji tej doczekał się – nie wiadomo. W latach 1824²¹, 1826²², 1830²³ słyszymy znów o parafii katolickiej w Kazimierzu. W roku 1847 kościół parafialny w tym mieście, jako grożący upadkiem, został rozebrany²⁴. *Słownik Geograficzny* donosi znów o kościele drewnianym w Kazimierzu²⁵, nie wiemy jednak, czy jest to kościół dawny odremontowany, czy też nowy, w tym ostatnim zaś wypadku – kiedy został zbudowany.

Również szkoła w Kazimierzu istnieje, zaspokaja jednak oczywiście wyłącznie potrzeby miejscowej ludności. O szkole tej donosi Rembieliński: „Szkoła tutejsza elementarna jest bardzo uczęszczana, zastałem w niej 50 dzieci, nauczyciel niezbyt zdolny, ale dobrej konduity i chęci. Proboszcz o dobro tej szkoły

¹⁶ J.w. przyp. 12.

¹⁷ Wykaz okręgów rzemieślniczych uformowanych w Woj. Mazow. – Raport roczny Prezesa Kom. Woj. Mazow. za rok 1819 – ARA, vol. 1102^b.

^{18 (16a)} Wykaz objaśniający, w których miastach znajdują się budowle i zakłady propinacyjne 12/14.6.1835 r. – KRSWiP, vol. 82.

¹⁹ Wykaz fabryk do obrazu statystycznego za rok 1828 należący – KRSWiP, vol. 17188.

²⁰ J.w. przyp. 2.

²¹ Rocznik Instytutów Religijnych i Edukacyjnych, t. I, s. 22.

²² Rocznik Instytutów Religijnych i Edukacyjnych, t. II, s. 46.

²³ Rocznik Instytutów Religijnych i Edukacyjnych, t. III, s. 25.

²⁴ AS, KRPiS, WDN, vol. K.12.I.

²⁵ *Słownik Geograficzny*, t. III, s. 924.

jest gorliwym i sam naukę religii trzy razy na tydzień daje”²⁶. Również i szpital istnieje w Kazimierzu, o którym czytamy w *Opisaniu* z 1820 roku: „[szpitalem – W.K.] proboszcz zawiaduje, lecz ten pomimo znacznej części gruntu do Szpitala należącego się w biednym stanie utrzymuje tak co do opatrywania ubogich, jako też oporządzenia budynków”²⁷.

O ośrodkowości tak jak pod względem produkcyjnym jak i handlowym mowy oczywiście być nie może. Ludność okoliczna zaspokajała swe potrzeby w Lutomierniu, zaś istniejące w Kazimierzu sześć jarmarków, na których sprzedawane są: „towary, bydło, produkta lub płody”, jak czytamy w *Opisaniu* z 1820 roku – są zaniedbane. Targ zaś tygodniowy, odbywać się mający co sobotę, „zupełnie zaniedbany jest”²⁸. Widzimy więc rzadko spotykaną zgodność wyników przy zastosowaniu różnorodnych kryteriów: wszystkie wskazują na wiejski charakter Kazimierza.

O nieznacznej ośrodkowości komunikacyjnej wiemy również bardzo niewiele: w roku 1821 istniały w Kazimierzu trzy karczmy, ponieważ zaś, jak wzmiankowałem wyżej, istniały przy nich stajnie – posiadały widać charakter domów zajezdnych²⁹. W roku 1835 znajdują się w Kazimierzu dwie austerie (jedna, będąca własnością „ogółu miasta” i druga rządowa) i 2 karczmy rządowe³⁰. W roku 1865 przechodziły przez miasto 2 drogi tzw. komunikacyjne i 3 drogi boczne, oraz przepływała jedna niespławna rzeka, Ner³¹.

E. Kryteria fiskalne

Dochód kasy miejskiej. Żadne może lepiej jak to kryterium nie wykazuje całkowitego zastoju, w jakim znajduje się „miasto” Kazimierz w ciągu badanego okresu.

Dochód konsumpcyjny z Kazimierza wydzierżawiony był już w 1818–1819 roku za 1325 zł.³² (za półtora roku), widać jednak nie był to tak zachęcający interes, skoro na lata 1820 i 1821, mimo czynionych przez władze prób, żaden amator do dzierżawy się nie zgłosił³³. Następnymi dzierżawcami byli: Stanisław Kruszewski (lata 1822–1823), Jan Nakielski (1824), znów Kruszewski (1825–1830). Przez lata 1831–1832 dochód ten pozostawał w administracji skarbo-

²⁶ J.w. przyp. 2.

²⁷ J.w. przyp. 1.

²⁸ J.w. przyp. 2. O tym też w odniesieniu do roku 1847 czytamy: „Sąsiednie miasto Lutomiernie, po większej części przez Żydów zamieszkałe, a tem samem targowe, łączy się prawie z Kazimierzem” – j.w. przyp. 22.

²⁹ J.w. przyp. 5.

³⁰ J.w. przyp. 16a.

³¹ J.w. przyp. 12.

³² Raport Sekcji Fabrycznej Kom. Woj. Mazow. za rok 1819 – ARA, vol. 1102^b.

³³ Raport Sekcji Fabrycznej Kom. Woj. Mazow. za lata 1820 i 1821 – ARA, vol. 1102^a.

wej z powodu braku chętnych do dzierżawy. Następnie dzierżawcami byli: Jan Karśnicki (1833–1834), Abraham Jattes (1835–1837), Kruszewski (1838–1840), Ludwik Drążewski z Łęczycy (1841–1843), znów Kruszewski (1844–1845). Za tej ostatniej dzierżawy wynikły poważne niedobory. Wysłany na miejsce rewizor skarbowy i guberni warszawskiej donosił w raporcie z 20.5./1.6.1847 roku, że przyczyną tego są ciężkie czasy i bardzo niski poziom miasteczka. Dzierżawy ani Kruszewski, ani nikt inny podjąć się nie chce. Następny dzierżawca, Benjamin Goldman, występuje dopiero w końcu 1847 roku, lecz zrywa szybko zawarty kontrakt. Następnie dzierżawcami są: Heim Goldberg i Abram Freitag (1850–1852), Mortka Jałas z Kazimierza (!) (1853–1855), Kruszewski (1856), starozakonny Rubin Skaliński z Łęczycy (1856–1859), Chawe Ungier z Piątku (1860–1862). Wolf Gejzler z Konstantynowa (1863–1864), Szymon Frankienberg z Radziejowa (1865–1866) i Maciej hrabia Mielżyński (1866)³⁴.

³⁴ Cały ustęp o dzierżawie dochodu konsumpcyjnego z miasta Kazimierza, z wyjątkiem dwóch początkowych, oddzielnie w cytaty zaopatrzonych wiadomości, oparty o akta AS, KRPiS, WDN, SK, vol. K.12.I i K.12.II.

	Polaków	Żydów	Niem- ców	Razem	Ilość głów/rodzinę			
					Polaków	Żydów	Niem- ców	Razem
Nieposiadają- cy własnych posesji (oso- by główne, rodziny ich)	4 60	90 400	270 979	364 1439	16	5,45	4,63	4,95
Ludność ogólnie (oso- by główne, rodziny ich)	40 160	120 600	570 2329	730 3089	5	6,00	5,08	5,23
Razem	200	720	2899	2819				

Tablica IV

Ilość Niemców

Rok	Ilość Niemców	Niemcy w procencie ogółu ludności
1852	1616	–
1856	1413	48,44
1857	1421	43,89
1858	1433	48,79
1865	2899	75,90

Tablica V

Ludność kupiecka w Konstancynie

	1826	1827	1828	1831	1832
Szynkarzy trunków	7	7	7	12	8
Szynkarzy soli	1	1	1	2	1

Tablica V (cd.)

	1826	1827	1828	1831	1832
Handlujących wełną	12	12	11	9	11
Handlujących sukmem	7	7	7	8	7
Handlujących kramami	10	10	8	10	11
Handlujących korzeniami	2	2	–	4	3
Handlujących żelazem	–	–	1	3	1
Handlujących tow. bław.	–	–	–	1	1
Handlarzy mąki i kaszy	–	–	–	4	–
Handlujących tow. baweł.	–	–	–	1	–

Tablica VI

Eksport sukna konstantynowskiego do Rosji

	1825	1826	1827	1828	1829
Postawów sukna	1888	1445	3283	3525	4565

Tablica VII

Fabryka sukna Wendego w Konstantynowie

	1844	1845	1846	1847
Majstrów	3	3	3	3
Czeladników	19	19	19	20
Służby fabrycznej	20	26	34	36
Ludność ogólna:				
a) kobiet	14	13	6	15
b) mężczyzn	28	35	50	45

Tablica VIIIA

Produkcja sukiennicza do 1828 roku

	1822	1823	1824	1825	1826	1827	1828
Majstrów tkaczy	44	77	95	111	139	164	202
Czeladników	30	37	–	–	–	–	380
Uczniów	–	–	–	–	–	–	67
Warsztatów	48	82	109	134	174	217	–
Postrzygaczy	3	3	3	2	2	7	–
Farbiarzy	1	1	1	1	1	1	–
Foluszników	1	2	2	2	2	1	–
Produkcja sukna	5282	9332	–	–	–	–	443.000 ł.

Tablica VIIIB

Produkcja sukiennicza w Konstantynowie do 1828 roku

	1826	1827	1828
Majstrów tkaczy	–	–	–
Czeladników	–	–	–
Uczniów	–	–	–
Warsztatów	225	227	204
Postrzygaczy	–	–	–
Farbiarzy	–	–	–
Foluszników	1	1	–
Produkcja sukna	457.000 ł.	469.270 ł.	441.000 ł.

Tablica IX

Dochód kasy miejskiej Konstantynowa

1836	1839	1840	1841	1842	1849–51
2748 zł.	3668 zł.	4767 zł. 16 gr.	603 r. sr. 80 kop.	556 r. sr. 84 kop.	560 r. sr. 95 kop.

1852–54	1855–57	1858–60	1861–63	1864	1865–68
520 r. sr. 47 kop.	660 r. sr. 72 kop.	542 r. sr. 51 kop.	1024 r. sr. 53 kop.	1024 r. sr. 53 kop.	984 r. sr. 90 kop.

Tablica X

Dzierżawa dochodu konsumpcyjnego z miasta Konstantynowa

1826–29	1830–32	1832	1833	1834
9000 zł.	11220 zł.	10090 zł.	6010 zł.	6010 zł.

1835–37	1838–40	1841–43	1844–46	1846
7070 zł.	12020 zł.	7860 zł.	1528 r. sr. 2 kop.	1020 r. sr.

1847	1850–52	1853–55	1856	1857–59
1065 r. sr.	1256 r. sr. 51 kop.	1307 r. sr.	940 r. sr.	1372 r. sr.

1860–62	1863	1864	1865	1866
1372 r. sr.	2062 r. sr.	2062 r. sr.	2062 r. sr.	2062 r. sr.

Tablica XI

Skład zawodowy ludności Konstantynowa

	1858	1859	1860	1861	1862	1863	1864	1865	1866
Akuszerka	1	1	3	3	3	3	3	3	1
Bednarz	2	2	2	2	2	2	3	3	3
Bilardzista	2	1	2	2	1	1	1	1	1
Blacharz	1	1	1	1	1	1	1	1	1
Cieśla	3	3	1	1	1	1	1	–	–
Cyrulik	2	2	2	3	2	2	3	3	2
Czapnik	3	3	4	4	5	4	4	4	3
Drwal	10	8	4	6	4	3	4	7	4
Dystrybutor tytoniu	1	1	1	1	1	2	2	4	5
Dystrybutor stępla	1	1	1	1	1	1	1	1	1
Faktor	3	3	2	3	2	2	2	2	1
Farbiarz	1	1	1	2	1	1	1	1	1
Furman	3	3	3	8	6	6	6	6	5
Fabrykant olejnik	2	2	1	1	1	1	1	1	1
Fabrykant sukna	6	5	4	6	6	7	7	7	7
Fabrykant wyrobów bawełn.	144	162	158	228	150	157	144	151	122
Garbarz	1	1	1	1	1	1	1	1	1
Gremplarz	1	2	2	2	1	1	1	1	1
Gwoździarz	1	1	2	3	1	1	1	1	1
Handel bawełny	10	10	13	19	13	13	13	13	13

Tablica XI (cd.)

	1858	1859	1860	1861	1862	1863	1864	1865	1866
Handel fajansu	–	–	–	1	–	–	–	–	–
Handel korzeni	8	9	9	11	9	11	12	16	14
Handel kramarszczyzny	9	10	15	16	11	17	19	20	16
Handel mydła i świec	9	9	11	16	11	13	14	17	17
Handel skór	1	1	2	2	2	2	2	2	2
Handel soli	11	11	17	18	15	18	24	27	38
Handel sukna	1	1	2	2	2	2	1	–	–
Handel śledzi	6	7	8	9	9	10	12	16	13
Handel towarów łożkowych	4	4	5	6	6	5	5	5	5
Handel wełny	3	3	3	3	3	3	3	2	1
Handel wiktuałów	12	12	9	23	12	18	16	17	2
Handel zboża	1	1	1	1	1	1	2	1	2
Handel żelaza	2	2	3	3	3	5	5	4	4
Kawiarnię utrzymujący	–	–	1	1	1	3	2	2	–
Kataryniarz	–	2	3	3	3	5	5	4	4
Kominiarz	1	1	1	1	1	1	1	1	1
Koszykarz	–	–	2	2	2	2	3	3	2
Kowal	2	2	3	3	4	3	3	3	3
Krawiec	21	21	28	33	27	32	29	35	27
Kręgielnię utrzymujący	–	–	–	3	1	1	1	1	–
Kuśnierz	–	–	–	1	1	–	1	1	1

	1858	1859	1860	1861	1862	1863	1864	1865	1866
Młynarz	5	5	5	5	5	5	5	5	6
Mularz	4	4	4	6	4	4	4	7	7
Pachciarz	1	–	–	–	–	–	–	–	–
Piekarz	6	6	10	10	10	10	10	10	8
Powroźnik	2	2	2	2	1	1	1	1	1
Postrzygacz	1	1	1	1	1	1	1	1	1
Rzeźnik	9	8	9	9	10	11	11	12	11
Stelmach	1	1	1	1	1	1	2	2	2
Szewe	22	26	25	28	23	25	27	27	25
Szklarz	2	3	3	3	2	4	5	5	3
Szmuklerz	2	2	2	2	1	2	4	6	1
Szynkarz trunków krajowych	10	10	?	12	12	14	14	14	14
Ślusarz	1	1	1	1	1	1	1	1	1
Stolarz	9	9	10	10	10	9	8	9	9
Tandeciarz	–	–	–	3	–	–	–	–	–
Tokarz	3	3	4	3	3	3	3	1	3
Waciarz	2	2	1	2	2	1	2	2	2
Zdun	5	5	5	6	6	5	9	9	7
Zegarmistrz	–	–	–	1	1	–	–	–	–
Zajezdny dom utrzymujący	1	1	1	1	1	1	1	1	1
Ogółem zawodowo czynnych	373	398	405 (bez szynk.)	561	441	450	499	501	428

Tablica XII

Ruch „profesjonistów i procederystów” w Konstantynowie
(tab. uzupełniająca do tab. XI)

	1857	1858	1859	1860	1861	1862	1863	1864	1865
Przybyło	?	45	59	168	33	40	88	16	43
Ubyło	6	20	52	12	153	31	39	14	115
Ogólnie: wzrost lub ubytek	?	+ 25	+ 7	+ 156	- 120	+ 9	+ 49	+ 2	- 72

KONSTANTYNÓW

Tablica I: Ludność i zabudowania

Dane z następujących lat zaczerpnięte są z następujących źródeł:

1823 – Gąsiorowska, *Z dziejów przemysłu*, cz. I, s. 58.

1826 – Wykaz ogólny fabryk wełnianych i półwełnianych, bawełnianych, lnianych, konopnych w roku 1826 – KRSWiP, vol. 17185.

1827 – Wykaz ogólny fabryk wełnianych i półwełnianych, bawełnianych, lnianych, konopnych w roku 1827 – KRSWiP, vol. 17188.

U Rodeckiego (*Obraz jeograficzno-statystyczny Królestwa Polskiego* – tab. II) danych, dotyczących Konstantynowa nie znajdujemy, co tłumaczy się tym, że w roku 1827 nie był on jeszcze miastem.

1828 – Wykaz ogólny fabryk wełnianych i półwełnianych, bawełnianych, lnianych i konopnych za rok 1828 – KRSWiP, vol. 17188.

1829 – Raport roczny Sekcji Fabrycznej Kom. Woj. Mazow. za rok 1829 – KRSWiP, vol. 17190. W liczbie domów wskazano tu drewnianych 7 domów „półmurowanych” (na podmurówce, czy z pruskiego muru?), Gąsiorowska (*Z dziejów przemysłu*, cz. I, s. 58) podaje dla roku tego liczbę ludności 3221.

*

1836 – Rz. Gub. Mazow. – Obraz wiadomości statystycznych za rok 1836 – Tabella miast – KRSWiP, vol. 9079.

*

- 1839 – Rz. Gub. Mazow. – Obraz wiadomości statystycznych za rok 1839 – Tabella miast – KRSWiP, vol. 9080.
- 1840 – Rz. Gub. Mazow. – Obraz wiadomości statystycznych za rok 1840 – Tabella miast – KRSWiP, vol. 9081.
- 1841 – Rz. Gub. Mazow. – Obraz wiadomości statystycznych za rok 1841 – Tabella miast – KRSWiP, vol. 9082.
- 1842 – Rz. Gub. Mazow. – Obraz wiadomości statystycznych za rok 1842 – Tabella miast – KRSWiP, vol. 9083.
- 1854 – Wykaz statystyczny miast powiatu łęczyckiego za rok 1854 – KRSWiP, vol. 9092.
- 1855 – Wykaz statystyczny miast powiatu łęczyckiego za rok 1855 – KRSWiP, vol. 9093. Te same dane: „Kalendarz Obserwatorium Astronomicznego za rok 1857”.
- 1856 – „Kalendarz Obserwatorium Astronomicznego za rok 1858”.
- Cyfry dla lat 1857–1865 według list imiennych klasyfikacyjnych profesjonalistów i procederzystów w mieście Konstantynowie – APP, vol. 3^{ci} karta 368 N° 8, 1857–1866 – Kanonów miasta Konstantynowa.

Odbiegające od powyższych dane znajdujemy:

– w korespondencji, która wywiązała się między dzierżawcą dochodu konsumpcyjnego z miasta Konstantynowa, Szmulem Saltzmanem a KRPiS na skutek decyzji tejże Komisji przenoszącej Konstantynów od początku 1856 roku do rzędu IV-go opłaty. Dowiadujemy się z niej, że Konstantynów liczył: w roku 1852 – 2895 głów, w 1853 roku – 2988 głów, w 1854 roku – 3045 głów, zaś w 1856 roku – 2937 głów, w skutku czego KRPS decyzją z 31.8/12.9 1856 roku „zniosła” Konstantynów do rzędu V-go.

– dla lat 1857–1859 posiadamy wiadomości z „Kalendarza Obserwatorium Astronomicznego na lata 1859–1861”. Czytamy tam kolejno o: 3238 mieszkańcach (w tym 895 Polaków, 1421 – Niemców i 922 Żydów) zamieszkałych w 263 budynkach (także 4 murowane), która to ogólnie suma zgodna jest z podaną w tabeli dla roku 1858, wreszcie o 3238 mieszkańcach (w tym 2436 chrześcijan i 802 Żydów), zamieszkałych w 263 budynkach, która to ogólna suma mieszkańców przewyższa podaną w tabeli dla roku 1859 o 14 głów.

– dla roku 1860 znajdujemy inne dane w *Słowniku Geograficznym*, t. IV, s. 362, art. Br(onisława) Chl(ebowskiego): 3238 mieszkańców, w tym 802 Żydów, 263 domy, w tym 4 murowane. Zdaje się, że dane te są zaczerpnięte z „Kalendarza Obserwatorium Astronomicznego na rok 1862” i mylnie odniesione do roku 1860, zamiast 1859.

– dla roku 1865 z (Wykonania wiadomości statystycznych z miasta Konstantynowa) z 10/22.5.1865 – KRSWiP, vol. 1188, dowiadujemy się o 3819 mieszkańcach (liczba 228 wyższa od podanej w tabeli) – w tym o 720 Żydach, o 3099 chrześcijanach – zamieszkałych w 266 budynkach (17 murowanych).

Z pomieszczenia wszystkich powyższych danych w tablicach zrezygnowałem, dla osiągnięcia większej jasności źródeł.

Zaznaczyć jeszcze należy, że 1° liczba ogólna ludności w roku 1839 zawiera pewien, nieznaczący zapewne błąd: z zsumowania liczb ludności w poszczególnych wyznaniach otrzymujemy cyfrę 2434, zaś z zsumowania podanych w tymże wykazie liczb ludności według płci – 2428; 2° w wykazie z roku 1841 najprawdopodobniej opuszczoną jest liczba 400 kobiet chrześcijanek – w ten sposób liczba chrześcijan wzrosła do 2380, zaś liczba ogólna mieszkańców – do 2931.

Ważnym źródłem dla stwierdzenia wiarygodności danych, dotyczących stanu ludności Konstantynowa, jest „Protokół z dopełnionej rewizji ksiąg ludności miasta Konstantynowa 13/25.2.1841” – APP, vol. 15, Reper. Miast., p. 368 – Według protokołu tego w lutym 1841 roku było w Konstantynowie: 1472 mężczyzn (528 katolików, 698 ewangelików i 246 Żydów) i 1481 kobiet (424 katoliczki, 782 ewangeliczki, 275 Żydówki), razem 2953 mieszkańców. Są więc to cyfry bardzo zbliżone do badanych w tablicy (porównać je należy z cyframi na rok 1840, ponieważ protokół rewizji pochodzi z lutego 1841 roku, zaś „Obrazy wiadomości statystycznych”, na których oparte są dane tablicy, sporządzane były zawsze dla roku poprzedniego w pierwszych miesiącach roku następnego, w tym wypadku dla roku 1840 dopiero 9/21.4.1841 roku) Zaznaczyć jednak należy, że z protokołu rewizji bynajmniej nie wynika, jakoby dopełnieniem było również i sprawdzenie stanu faktycznego, skonfrontowanie go z danymi ksiąg ludności. Prostem z tego wnioskiem jest, że dane „Obrazów wiadomości statystycznych z lat 1836, 1839–1842 oparte są wyłącznie na księgach ludności, nie obejmują więc ludności niestałej, nie uwzględniają też czasowo nieobecnych.

Wysuwane wyżej, w odniesieniu do innych miast, przypuszczenie, że dane (Wykazów wiadomości statystycznych) z 1865 roku są pierwszymi, obejmującymi w sobie ludność niestałą – w wypadku Konstantynowa nie nabiera cech, prawdopodobieństwa, zwłaszcza, że i procent ludności żydowskiej spada według tego źródła z 20,87% w roku 1856 do 18,86%. Możliwym jest, że albo w Konstantynowie ludność niestała do „Wykazu” wliczoną nie została, albo też, że w mieście tym w ogóle do 1865 roku ksiąg ludności niestałej nie zaprowadzono, co, jak wiemy, zdawało się nierzadko – Szulc, *Wartość materiałów statystycznych*, s. 28.

* Opracowane: dla lat 1832 i 1837 – Gąsiorowska, *Z dziejów przemysłu*, cz. I, s. 58.

Tablica II: Ludność według płci z uwzględnieniem wyznania

Dane z następujących lat zaczerpnięte są z następujących źródeł:

- 1835 – Rz. Gub. Mazow. – Obrazy wiadomości statystycznych za rok 1835
– Tabella miast – KRSWiP, vol. 9079.
- 1839 – Rz. Gub. Mazow. – Obrazy wiadomości statystycznych za rok 1839
– Tabella miast – KRSWiP, vol. 9080.
- 1840 – Rz. Gub. Mazow. – Obrazy wiadomości statystycznych za rok 1840
– Tabella miast – KRSWiP, vol. 9081.
- 1841 – Rz. Gub. Mazow. – Obrazy wiadomości statystycznych za rok 1841
– Tabella miast – KRSWiP, vol. 9082.
- 1842 – Rz. Gub. Mazow. – Obrazy wiadomości statystycznych za rok 1842
– Tabella miast – KRSWiP, vol. 9083.

Uwagi względem danych z lat 1839 i 1841 – vide wyżej uwagi do tablicy I-szej.

Tablica III: Liczba głów przypadająca na rodzinę w poszczególnych grupach narodowościowych w roku 1865.

Wszystkie dane tej tablicy zaczerpnięte zostały z (Wykazu wiadomości statystycznych z miasta Konstantynowa) z 10/22.5.1865 – KRSWiP, vol. 1188. Choć otrzymane na podstawie tych danych cyfry stosunkowe przedstawiają się całkiem wiarygodnie – to jednak wątpliwości wzbudzać może duża liczba zakończeń równo-dziesiątych, zwłaszcza w odniesieniu do ludności żydowskiej.

Tablica IV: Ilość Niemców zamieszkałych w Konstantynowie

Dane z następujących lat zaczerpnięte są z następujących źródeł:

- 1852 – (Wykaz Niemców stale i czasowo zamieszkałych w Guberni Warszawskiej) z 17/29.4.1852 roku – KRSWiP, vol. 9113.
- 1856 – „Kalendarz Obserwatorium Astronomicznego na rok 1858”.
- 1857 – „Kalendarz Obserwatorium Astronomicznego na rok 1859”.
- 1858 – „Kalendarz Obserwatorium Astronomicznego na rok 1860”.
- 1865 – (Wykaz wiadomości statystycznych z miasta Konstantynowa) z 10/22.5.1865 roku – KRSWiP, vol. 1188.

Tablica V: Ludność kupiecka w Konstantynowie w latach 1826–1832

Dane z następujących lat zaczerpnięte z następujących źródeł:

1826, 1827, 1828 – Rachunki kasy ekonomicznej miasta Łodzi z lat 1826–1828 – KRSWiP, vol. 1297. Opłatę konsensową od zarobków mieszkańcy Konstantynowa, w tym czasie jeszcze osady, wpłacali do kasy miasta Łodzi, dlatego z ksiąg łódzkich rachunków mogłem zestawić tę część tablicy V-tej.

1831 – Etat kasy miasta dziedzicznego Konstantynowa od 1.1.1832–31.12.1832 – KRSWiP, vol. 12187.

1832 – Wykaz wpływów i zaległości od rozmaitych handlów i zarobków z miasta Konstantynowa..., 11.4.1832 – APP, N° 12 Peper. 368, lata 1832–1854.

Tablica VI: Eksport sukna konstantynowskiego do Rosji w latach 1825–1829

Dane tej tablicy zestawione zostały na podstawie odpowiednich załączników do raportów rocznych Sekcji Fabrycznej Kom. Woj. Mazow. za lata 1825–1829. Akta KRSWiP z roku 1825 – vol. 12185, p. 294, z roku 1826 – vol. 17186, z roku 1827 – vol. 17187, z roku 1828 – vol. 17188, z roku 1829 – vol. 17190.

Tablica VII: Fabryka sukna Wendego w Konstantynowie w latach 1844–1847

Dane zaczerpnięte z „Obrazów wiadomości statystycznych z Gubernii Warszawskiej – stan fabryk” z lat 1844–1847 – KRSWiP, vol. 9085–9088.

Tablica VIII: Produkcja sukiennicza w Konstantynowie w latach 1822–1828

Dane z następujących lat zaczerpnięte są z następujących źródeł:

1822 – Wykaz fabryk... (istniejących) w Woj. Mazow. ułożony przez Kom. Woj. 1822 roku – KRSWiP, vol. 18473, p. 53–54.

1823 – Wykaz fabryk sukienniczych w obrębie Woj. Mazow. istniejących, sporządzony z końcem 1823 roku – KRSWiP, vol. 12183. Te same dane: Wójcicki, *Dzieje robotników przemysłowych*, s. 91.

1824 – Wykaz ogólny fabryk znajdujących [się – W.K.] w Woj. Mazow. z końcem 1825 roku – KRSWiP, vol. 17185, p. 385–393.

1825 – Wykaz ogólny fabryk znajdujących [się – W.K.] w Woj. Mazow. z końcem 1825 roku – KRSWiP, vol. 17185, p. 385–393.

1826 – Wykaz ogólny fabryk znajdujących [się – W.K.] w Woj. Mazow. z końcem 1826 roku – KRSWiP, vol. 17186.

1827 – Wykaz ogólny fabryk znajdujących [się – W.K.] w Woj. Mazow. z końcem 1827 roku – KRSWiP, vol. 17187.

(Załączniki do raportów rocznych Sekcji Fabrycznej Kom. Woj. Mazow. 1825–1827)

1828 – Wykazy fabryk do obrazu statystycznego za rok 1828 należący – KRSWiP, vol. 17188.

W raporcie rocznym Sekcji Fabrycznej Kom. Woj. Mazow. za rok 1829 znajdujemy dla tegoż roku dla Konstąntynowa cyfry: 175 sukienników, 217 warsztatów, jedna farbiarnia, 6 postrzygaczy – KRSWiP, vol. 17190.

Odmienne od powyższych dane zestawiam w tablicy VIII B; zaczerpnięte są one z „Wykazów ogólnych fabryk wełnianych i półwełnianych, bawełnianych, lnianych i konopnych” z lat 1826–1828 – KRSWiP, vol. 17185 i 17188.

W zestawieniu z tym ciekawie przedstawiają się dane, które w odniesieniu do roku 1860 podaje *Słownik Geograficzny* (t. IV, s. 368): mieszkało więc w tym roku w Konstąntynowie 158 tkaczy wyrobów bawełnianych (uderzająca zgodność z danymi tablicy XI-tej!), zatrudniających 978 osób przy 763 warsztatach. Dla 1827 roku natomiast znajdujemy tamże nie wiedzieć skąd zaczerpniętą wiadomość o 190 tkaczach – sukiennikach i 9 postrzygaczach w Konstąntynowie.

Tablica IX: Dochód kasy miejskiej Konstąntynowa

Dane z lat 1836, 1839–1842 zaczerpnięte z „Obrazów wiadomości statystycznych z tychże lat – KRSWiP, vol. 9079–9083.

Dalsze dane tej tablicy, z wyjątkiem sumy dochodu w 1864 roku, zaczerpnięte bezpośrednio z budżetów miejskich, przesyłanych do zatwierdzenia KRSWiP – KRSWiP, vol. 1188.

Dane z roku 1864 – z Wykazu wiadomości statystycznych z miasta Konstąntynowa z 10/22.5.1865 – KRSWiP, vol. 1188.

Tablica X: Dzierżawa dochodu konsumpcyjnego z miasta Konstąntynowa

Wszystkie dane tej tablicy oparte bezpośrednio na kontraktach dzierżawnych – AS, KRPiS, WDN, SK, vol. K.41.I. i K.41.II.; Gąsiorowska, *Z dziejów przemysłu*, cz. I, s. 58, podaje ponadto dla roku 1823 – sumę dzierżawną 1067 zł. 3 gr., dla 1829 – mylną cyfrę 10665 zł., dla lat 1832 i 1837 – cyfrę zgodną z podanymi

przeze mnie. Taż autorka (*Z dziejów przemysłu*, cz. II, s. 124) podaje dla 1826 roku mylną sumę 8422 zł., a dla roku 1828 – sumę zgodną z podaną przeze mnie.

Tablica XI: Skład zawodowy ludności miasta Konstantynowa w latach 1858–1866

Dane, zawarte w tej tablicy zestawione są na podstawie „List imiennych klasyfikacyjnych profesjonalistów i procederystów w mieście Konstantynowie, liczącym dusz... podług ostatniego spisu znajdujących się, które stosownie do postanowienia Rady Administracyjnej Królestwa z dnia 22.1/3.2.1837 roku do opłaty kanonu na rok... klasyfikują się” – APP, vol. 3^{ci}, k. 368 N° 8 – Kanonów miasta Konstantynowa 1857–1866. Listy te zawierają tylko osoby, samodzielnie pracujące, nie obejmują zaś najemników. Listy szynkarzy trunków sporządzone są oddzielnie, przechowywane zaś w tymże voluminie; dla roku 1860 listy takiej brak.

Tablica XII: Ruch „profesjonistów i procederystów” w Konstantynowie w latach 1857–1865 (tabl. uzupełniająca do tabl. XI-tej)

Tablica ta zestawiona została na podstawie tych samych, co i tablica XI-ta, akt, przy czym: rubryka „ubyło” zestawiona została na podstawie każdorocznych „list”, przy czym wyniki odnoszono zawsze do roku przeszłego (np. na podstawie „Listy” na rok 1860 ustaliłem ubytek „profesjonistów” w ciągu roku 1859), rubryka „ogólnie” „wzrost lub ubytek” ustalona została przez porównanie ogólnych liczb „procederystów” z dwóch kolejnych lat, według danych, zawartych w tablicy XI-tej (np. na podstawie porównania liczb, procederystów z roku 1860 i 1859 ustaliłem, że w ciągu roku 1859 w sumie ogólnej przybyły 4 osoby), rubryka zaś „przybyło” ustalona została na podstawie dwóch rubryk poprzednich.

KONSTANTYNÓW

A. Kryteria zewnętrzne

Choć nie posiadamy żadnych dawnych planów Konstantynowa – to jednak nie może ulegać wątpliwości, że osada ta rozplanowana była na sposób miejski. Wynika to przede wszystkim z faktu, że zakładana była ona jako prywatna osada rękodzielnicza na wzór Ozorkowa i Aleksandrowa. Potwierdza nam to zresztą np. raport przedstawiciela Wydziału Przemysłu i Kunsztów KRSWiP, złożony

Namiestnikowi „z objazdu fabryk w Królestwie Polskiem” z 1823 roku, gdzie czytamy: „ta osada wygląda podobnie do miasta niemieckiego”¹. Rozbudowany był Konstantynów według z góry ustalonego planu. Słyszymy, że w roku 1823, gdy było „280 domów fabrykantami zamieszkałych” – plan opracowany był na domów 500. Place te obejmowały po dwie morgi chełmińskie, dość duże więc stały przed osadnikami możliwości czerpania dochodów z pracy na roli, zwłaszcza, że i ziemia była tu dobra, lepsza niż np. w Łodzi².

Co do budynków, wiemy, że procent domów murowanych był w mieście minimalny, zmieniał się zaś jedynie w zależności od zmian ilości budynków drewnianych, gdyż ilość budynków murowanych pozostawała przynajmniej od roku 1836 do 1856 bez zmiany. Uderzającą jest tu jedynie wiadomość o 17 budynkach murowanych w roku 1865. Gdyby okazała się ona prawdziwą – świadczyłoby to o niezwykle silnym postępie zewnętrznej urbanizacji Konstantynowa w latach 1856–1865. Drewniane zaś budynki Konstantynowa, stanowiące wprawdzie olbrzymią większość, były jednak już w epoce kongresowej porządne i gontami pokryte³.

B. Kryteria ludnościowe

Konstantynów niezwykle szybko stał się osadą bardzo ludną. Już w roku 1824 czytamy o nim: „Osada taka sprawiedliwie rzecz można kwitnącego prawdziwie stanu w roku zeszłym [1823 – W.K.] doznała. I tak pobudowanych w niej zostało, po większej wprawdzie części przez dziedzica, kilkadziesiąt domów, a osiedli w niej sukiennicy pomnożeniem zostali kilkadziesiąt majstrami. Wnosząc po nastąpionym roku zeszłym postępie tej osady spodziewać się należy, że się takowa wkrótce stać musi jednym z znakomitych miast fabrycznych”⁴. Staszic w roku 1825 twierdzi, że zastał tu około 400 mieszkańców⁵, a jest to rok, gdy „konstantynowska osada wolniejszym (...) krokiem postępuje”⁶. Że Konstantynów skupiał w tym czasie zamożniejszy element imigracyjny – o tym świadczyć może przede

¹ Raport Wydziału Przemysłu i Kunsztów do J.W. Xcia Nam. Król. z objazdu fabryk – KRSWiP, vol. 18473.

² J.w. przyp. 1.

³ Uwagi przy objeździe dróg, rzek i fabryk w roku 1825 w miesiącu wrześniu (przez Staszica) 20.9.1825 – KRSWiP, vol. 18473; K. Konarski, *Staszic w Łodzi*.

⁴ Raport Sekcji Fabrycznej Kom. Woj. Mazow. za rok 1823 – ARA, vol. 1102°.

⁵ Uwagi przy objeździe dróg, rzek i fabryk w roku 1825 w miesiącu wrześniu – 20.9.1825 (przez Staszica) – KRSWiP, vol. 18473, p. 69–73 – toż: K. Konarski, *Staszic w Łodzi*. Cyfra ta jest zresztą całkowicie nieprawdopodobna w zestawieniu z innych źródeł pochodzącymi danymi, dla lat sąsiednich, nawet jeśli przyjmujemy, że w cyfrze, podanej przez Staszica, uwzględniona jest ludność niestała, w innych źródłach pomijana. Jeśli jednak nawet wiadomości Staszica są nieco przesadzone – to przecież fakt znacznego i raptownego wzrostu ludności Konstantynowa jest rzeczą niewątpliwą.

⁶ Raport roczny Sekcji Fabrycznej Kom. Woj. Mazow. za r. 1825 – KRSWiP, vol. 17185, p. 383–384.

wszystkim wysoki poziom konstantynowskiego sukiennictwa, swego rodzaju pionierstwo tkaczy konstantynowskich w dziedzinie technicznych udoskonaleń (np. pierwsze prasy z żelaznymi śrubami⁷). Rozwój ten jednak gwałtownie przerwany został katastrofą gospodarczą Królestwa po upadku powstania listopadowego, którą Konstantynów odczuł bardzo dotkliwie⁸, – obserwujemy też w latach trzydziestych znaczne zmniejszanie się liczby mieszkańców. Zjawisko to jednak wkrótce ustało i ludność, której liczba utrzymała się – jak się zdaje – na poziomie w latach czterdziestych – w połowie szóstego dziesięciolecia XIX wieku poczyną wzrastać, zwiększając się w dziesięcioleciu 1855–1864 blisko o tysiąc (z 2937 na 3782). W każdym bądź razie pewnym jest, że ogólna liczba mieszkańców Konstantynowa nie przekroczyła nigdy w badanym okresie minimum, wymaganego dla osiedli miejskich.

Badając ilość głów, przypadającą na jeden dym miejski – trudno wskazać na jakąkolwiek linię rozwojową – niezależnie jednak od tego jesteśmy w prawie stwierdzić, że stosunek ilości mieszkańców do ilości budynków w Konstantynowie we wszystkich latach, z których posiadamy dane, wskazywał zawsze na miejski charakter tej osady. Według zaś nieuwzględnionych w tablicy danych z 1865 roku – wzrastał on w końcu badanej epoki do 14,36 głów/dym⁹.

Procent Żydów, zamieszkałych w Konstantynowie, zazwyczaj niedochożący, lub co najwyżej niewiele przewyższający 20, choć niewątpliwie przewyższający procent, spotykany po wsiach – to jednak stosunkowo, w porównaniu z innymi sąsiednimi był niski. Ciekawe jednak, że mimo to – słyszymy skargi na „zażydzenie” Konstantynowa. Czytamy np.: „[Konstantynów – W.K.] niepospolicie pod względem fabryk zajmuje miejsce a coraz bardziej (...) wzrastać nie przestaje, tyle jednak, co Ozorków, Żydami, jest przepełnione, a stąd na swojej wartości fabrycznej traci”¹⁰.

O składzie narodowościowym ludności Konstantynowa wiemy bardzo niewiele. Ilość Niemców, w nim zamieszkałych, była bardzo znaczna, przynajmniej w końcowym okresie, wzrastająca. Procentowo stosunek ten przedstawia się następująco: w 1852 roku Niemcy stanowią z górą 50% (dokładne obliczenia niemożliwe ze względu na brak wiadomości o ogólnej liczbie ludności

⁷ Wykaz ogólny fabryk wełnianych i półwełnianych, bawełnianych, lnianych i konopnych w roku 1826 – KRSWiP, vol. 17185, oraz Raport Wydziału Przemysłu i Kunsztów do J.O. Xcia Namiestnika Królewskiego z objazdu fabryk w Królestwie Polskiem 1823 – KRSWiP, vol. 18473, p. 9–10.

⁸ Do K.R.S.WiD Referendarz Stanu Nadzwyczajny Komisarz Fabryk w Kom. Woj. Mazow. z urzędu raport z objazdu niektórych miast fabrycznych 20.10.1832 – KRSWiP, vol. 18473, p. 260–263.

⁹ Cfr. przypis do tabl. I-szej. Jeżeli wykaz z 1865 r. pierwszy obejmuje ludność niestałą – w takim razie i ilość głów, przypadająca na dym w latach poprzednich, z których dane ludności tej nie obejmują, musiała być w rzeczywistości nieco wyższa.

¹⁰ Raport roczny Sekcji Fabrycznej Kom. Woj. Mazow. za r. 1826 – KRSWiP, vol. 17186.

Konstantynowa z tego roku), w 1865 roku zaś – 75,9% ogólnej liczby mieszkańców. Tak więc struktura narodowościowa jak i wyznaniowa wskazują na miejski charakter Konstantynowa.

Dane, mówiące nam o stosunku ilościowym mężczyzn do kobiet, podobnie jak i dla innych miast, posiadamy jedynie odnośnie lat 1831, 1839–1842. W ogólnych liczbach wskazują one na stałą przewagę ilościową kobiet nad mężczyznami. Raptowność i skala wahań, które tam obserwujemy, musi wydać się nam co najmniej podejrzaną.

O ruchu ludności wiemy bardzo niewiele. W początkowym okresie swego istnienia posiadał Konstantynów wielką siłę atrakcyjną, czego najlepszym dowodem jest szybkie przekroczenie przez niego cyfry trzech tysięcy mieszkańców. Po roku 1831 Konstantynów nie tylko-że stracił swą siłę atrakcyjną, lecz przeciwnie, możemy obserwować znaczny odpływ ludności. Niewątpliwie było to skutkiem katastrofy gospodarczej, tak dotkliwie przez Konstantynów odczutej. W raporcie Dunina z października 1832 roku czytamy: „W Konstantynowie trwa dotąd cisza warsztatowa, o dalsze powodzenie rzeczonego miasta zatrwajająca”¹¹. W początku jednak drugiej połowy XIX wieku odzyskał jak się zdaje Konstantynów w części swą siłę atrakcyjną – o czym możemy jednak wnosić jedynie drogą pośrednią, biorąc pod uwagę nieprawdopodobne jak na dziesięciolecie przyrost ogólnej liczby mieszkańców w latach 1854–1864. Pewne też dane o ruchu ludności w latach 1858–1865 da nam tab. XI-ta – są one jednak bardzo trudne do zanalizowania.

Dane o ilości głów, przypadających na rodzinę posiadamy jedynie z roku 1865, z których wynika, że w roku tym w Konstantynowie na jedną rodzinę polską i niemiecką przypadało około 5 głów na jedną rodzinę żydowską – około 6-ciu. Wątpliwości wzbudzają tu jedynie dane, dotyczące ludności polskiej w grupie nieposiadających własnych posesji, wypada tam aż 16 głów na rodzinę. Wydaje się, że stało się to skutkiem błędnego zaszeregowania pewnych grup ludności i samodzielnie się utrzymujących pracowników najemnych stanu wolnego, przeważnie służbę domową, zaliczano do rzędu „rodzin”, nie zaś „osób głównych”.

C. Struktura zawodowa ludności

O ludności Konstantynowa słyszymy w roku 1836, że utrzymuje się z „fabryki i handlu”¹², w 1840–1841 – z „handlu i fabryki sukna”¹³, w 1842 – z „fabryki i handlu”¹⁴. Według danych z 1865 roku w Konstantynowie 8 mieszkańców

¹¹ J.w. przyp. 8.

¹² Rz. Gub. Maz. – Obraz Wiadomości Statystycznych za r. 1836 – Tabella miast – KRSWiP, vol. 9079.

¹³ Rz. Gub. Maz. – Obraz Wiadomości Statystycznych za r. 1840 – Tabella miast – KRSWiP, vol. 9081; Rz. Gub. Maz. – Obraz Wiadomości Statystycznych za r. 1841 – Tabella miast – KRSWiP, vol. 9082.

¹⁴ Rz. Gub. Maz. – Obraz Wiadomości Statystycznych za r. 1842 – Tabella miast – KRSWiP, vol. 9083.

utrzymywało się wyłącznie z rolnictwa, 600 – z rolnictwa i przemysłu, 1400 – wyłącznie z przemysłu i handlu. W sumie daje to cyfrę 2008 osób zawodowo czynnych, co jest jaskrawo niemożliwym przy 730 rodzinach i 3819 mieszkańcach w ogóle. Próżną byłoby pracą szukanie wyjaśnienia tej zagadki. Do własnych celów wyciągnąć możemy z tych danych jeden tylko wniosek: że liczba osób trudniących się wyłącznie pracą na roli była minimalna.

Aż do roku 1858 posiadamy minimalną ilość danych, dotyczących struktury zawodowej ludności Konstantynowa. Skąpe wiadomości pozbierane z ksiąg rachunków miejskich i z akt przemysłowych – mówią nam jedynie coś niecoś o ludności handlowej i o ludności, zatrudnionej przy produkcji włókienniczej w tym mieście. Tkacze imigrujący, jak wzmiankowałem, stanowili element dość zamożny, dlatego też zapewne mało ruchliwy¹⁵. Poza tkaczami sukiennikami już w 1823 roku zatrudnionych było w Konstantynowie 18 warsztatów płócienniczych¹⁶, których liczba w roku 1824 wzrosła do 50-ciu¹⁷. O produkcji wyrobów bawełnianych, która później tak znacznie miała się w Konstantynowie rozwinąć, słyszymy po raz pierwszy i to sporadycznie w roku 1824 (2 warsztaty) – w ciągu roku 1825 produkcja ta ustała¹⁸. Z lat późniejszych dotyczących tkactwa wiadomości posiadamy bardzo mało: dane, dotyczące fabryki sukiennej Wendego w latach 1844–1847, oraz znamy dokładnie liczby tkaczy konstantynowskich w latach 1858–1866. Poza produkcją włókienniczą słyszymy o istnieniu w Konstantynowie w roku 1824 fabryki syropu, oraz fabryki cykorii¹⁹, które w ciągu 1828 roku „z przyczyny wyprowadzenia się przedsiębiorcy (...) czynne być przestały”²⁰.

Dopiero zachowane w Archiwum Państwowym w Piotrkowie listy opłaty kanonu od zarobków z lat 1858–1866²¹, dają nam w pewnej mierze obraz struktury zawodowej ludności Konstantynowa, nie uwzględniając oczywiście ludności pracującej najemnie oraz ewentualnej ludności rolniczej.

Na materiale tym wyraźnie widzimy znaczne zróżniczkowanie zawodowe ludności rzemieślniczej i liczne występujące zawody o charakterze miejskim. Do tych należą: bednarze, blacharze, farbiarze, gwoździarze, fabrykanci wyrobów sukienniczych i bawełnianych, malarze, piekarze, powroźnicy, rzeźnicy, ślusarze, stolarze, szmuklerze, tokarze, kuśnierze, zegarmistrze, wreszcie utrzymujący

¹⁵ Wykaz ogólny fabryk znajdujących (się) w Woj. Mazow. z końcem 1825 r. – KRSWiP, vol. 12185, p. 385–392.

¹⁶ Raport Wydziału Przemysłu i Kunsztów do J.O. Xcia Namiestnika Królewskiego z objazdu do fabryk w Królestwie Polskiem – KRSWiP, vol. 18473, p. 9–10.

¹⁷ J.w. przyp. 15.

¹⁸ *Ibidem*.

¹⁹ J.w. przyp. 15.

²⁰ Wykaz rozmaitych fabryk, rękodzielni, z końcem roku 1829 w Woj. Mazow. znajdujących się – KRSWiP, vol. 17188.

²¹ APP, vol. 3^{ci} karta 368 N° 8 – Kanonów miasta Konstantynowa 1858–1866.

bilardy i kawiarnie. Postęp zróżniczkowania zawodowego możemy również obserwować na tym materiale. I tak np. do grupy metalowców należą: blacharze, gwoździarze, kowale i ślusarze. Do przetwarzających surowiec drewniany należą: bednarze, cieśle, drwale, stelmachy, stolarze i tokarze. W grupie zawodów kupieckich spotykamy handlarzy: towarów łokciowych, sukna, bawełny, skór, wełny, śledzi, soli, wiktuałów, korzeni, kramarszczyzny, zboża i fajansu, poza tym faktorów, pachciarzy i tandeciarzy, których ilość faktycznie na pewno przewyższała ilość koncesjonowaną. Wszystko to wskazuje na skomplikowaną strukturę zawodową ludności Konstancynowa.

D. Kryteria ośrodkowości

Charakteru ośrodka administracyjnego Konstancynowów nigdy nie posiadał. Kościoła katolickiego w ciągu całej epoki kongresowej w nim nie było – powstał zapewne dopiero pod koniec badanego okresu²². O kościele ewangelickim słyszymy już w roku 1830²³. O szkole słyszymy już w roku 1823 jest ona urządzoną przez dziedzica, przy czym dzieci, przeważnie dzieci kolonistów niemieckich, uczą się w niej po polsku²⁴. W *Słowniku Geograficznym* czytamy o dwóch szkołach elementarnych w Konstancynowie; kiedy powstała druga – nie wiadomo²⁵.

Daleko posunięte zróżniczkowanie zawodowe ludności rzemieślniczej Konstancynowa zdaje się wskazywać, że był on w pewnym stopniu ośrodkiem produkcyjnym dla swej okolicy. Oczywiście nie tyle jest tu mowa o produktach przemysłu tkackiego, który produkował na szerszy rynek, nawet na eksport, lecz raczej o produktach tych zawodów, które wymieniłem wyżej, jako tzw. profesjonalistów miejskich. W jakim stopniu był Konstancynow dla swej okolicy ośrodkiem handlowym – o tym posiadamy jeszcze mniej wiadomości. Daleko posunięte zróżniczkowanie ludności kupieckiej zdaje się wskazywać na ten ośrodkowy charakter. Jarmarków posiadał Konstancynow w chwili „lokacji” 12 rocznie, targi zaś tygodniowe dwa, w niedzielę i czwartek²⁶. W 1865 roku jednak posiadał on jarmarków 6 – które to zmniejszenie nastąpiło w drodze ustawodawczej dla wszystkich miast kraju – lecz targ tygodniowy tylko jeden – i to najbardziej wskazuje na zmniejszenie się ośrodkowego charakteru Konstancynowa²⁷. O ruchu na tych jarmarkach nie wiemy właściwie nic; jedynie w odniesieniu do roku 1836 słyszymy, że sprzedaje się na nich „produkta i towary”²⁸.

²² *Słownik Geograficzny*, t. IV, s. 363.

²³ Rocznik Instytutów Religijnych i Edukacyjnych w Królestwie Polskim, t. III, s. 116.

²⁴ J.w. przyp. 16.

²⁵ J.w. przyp. 22.

²⁶ „Privilegium locationis” Konstancynowa z 31.8.1830 roku – AS, KRPiS, vol. K.41.I.

²⁷ (Wiadomości statystyczne z miasta Konstancynowa) 10/22.5.1865 – KRWiP, vol. 1188.

²⁸ J.w. przyp. 12.

E. Kryteria fiskalne

Dochód kasy miejskiej Konstantynowa wykazuje dość znaczne i raptowne wahania, są one jednak zdaje się bardziej przypadkowego charakteru. Do dokładniejszej analizy ani nawet do ustalenia jakiejkolwiek tendencji rozwojowej – nie nadają się one zupełnie.

Czynsz dzierżawny dochodu konsumpcyjnego z Konstantynowa wyraża się zawsze sumą stosunkowo bardzo poważną. Dzierżawcami tego dochodu kolejno są: dziedzic Okołowicz (1826–1831), Abram Bronowski z Łodzi (1832), Lewek Cała z Konstantynowa (1833), Abram Kolb z Przedcza (1834), Chaim Tykociner z Konstantynowa (1835–1837), znów Okołowicz (1838–1843), Józef Hompner i Rywan Bratszteyn z Głowna (1844–1846), Markus Buchwald z Warszawy i Szlama Woklman z Głowna (1846), Icek Wolf Gajzler (1847–1849), sukcesorowie Ignacego Okołowicza (1850–1855), Szmul Saltzman z Łodzi (1856–1859), Karol Glotz, właściciel miasta (1860–1866). Dzierżawca dochodu konsumpcyjnego z Konstantynowa pobierał jednocześnie opłaty z pertynencji: kolonii Konstantynówek (w roku 1850 – 550 mieszkańców i 1 szynk), oraz wsi Żabiczki (101 głów i 1 szynk)²⁹.

²⁹ Ustęp o dzierżawie dochodu konsumpcyjnego według akt: AS, KRPiS, WDN, SK, vol. K.41.I i K.41.II.

Tablica II

Ludność według płci z uwzględnieniem wyznania

Rok	Ludność ogólna			Chrześcijanie			Żydzi		
	Ilość mężczyzn	Ilość kobiet	Ilość kobiet/1000 mężczyzn	Ilość mężczyzn	Ilość kobiet	Ilość kobiet/1000 mężczyzn	Ilość mężczyzn	Ilość kobiet	Ilość kobiet/1000 mężczyzn
1836	1964	2267	1154	1084	1295	1195	870	972	1106
1839	2365	2587	1094	1348	1520	1128	1015	1067	1051
1840	1851	2203	1190	1121	1282	1144	730	921	1262
1841	2151	2446	1137	1172	1794	1531	979	652	660
1842	2211	2479	1121	1274	1370	1075	937	1104	1157

Tablica III

Ilość głów przypadająca na rodzinę

	Pola-ków	Żydów	Niem-ców	Razem	Ilość głów/rodzinę			
					Pola-ków	Żydów	Niem-ców	Razem
Posiadający rolę poza miastem (osoby główne, rodziny ich)	12 37	– –	1 4	13 41	–	–	–	4,15
Posiadający tylko posesje w mieście (osoby główne, rodziny ich)	103 427	– 4	– –	194 836	–	–	–	5,31
Nieposiadający własnych posesji (osoby główne, rodziny ich)	516 2017	558 2161	16 54	1092 4233	–	–	–	4,88

	Pola- ków	Żydów	Niem- ców	Razem	Ilość głów/rodzinę			
					Pola- ków	Żydów	Niem- ców	Razem
Ludność ogólnie (osoby główne, rodziny ich)	631 2481	649 2570	17 58	1299 5110	4,93	4,96	4,41	4,93
Razem	3112	3219	75	6409	–	–	–	–

Tablica IV

Ilość Niemców

Rok	Ilość Niemców	Procent Niemców
1852	77	–
1856	105	2,04
1857	106	1,66
1858	242	4,40
1865	75	1,17

Tablica VA

Produkcja włókiennicza w Łęczycy

	1822	1823	1824	1825	1826	1827	1828
Tkaczy	12	13	16	18	33	23	28
Warsztatów	14	16	27	31	37	47	–
Czeladników	8	12	–	–	–	–	130
Postrzygaczy	2	2	2	4	4	7	–
Farbiarzy	1	1	1	1	1	1	–

Tablica VA (cd.)

	1822	1823	1824	1825	1826	1827	1828
Foluszy	1	1	1	1	1	1	–
Produkcja sukna: cienkiego średniego grubego	1550 p.	1650 p.	–	–	–	–	8250 zł. 24000 zł. 16000 zł.

Tablica VB

Produkcja włókiennicza w Łęczycy

	1826	1827	1828
Tkaczy	–	–	–
Warsztatów	46	42	40
Czeladników	–	–	–
Postrzygaczy	–	–	–
Farbiarzy	–	–	–
Foluszy	1	1	1
Produkcja sukna: cienkiego średniego grubego	10020 zł. 27780 zł. 18012 zł.	8850 zł. 33180 zł. 30150 zł.	10500 zł. 19560 zł. 42120 zł.

Tablica VI

Eksport sukna łęczyckiego do Rosji

1825	1826	1827	1828	1829
1037 post.	944 post.	956 post.	1726 post.	1950 post.

Tablica VII

Oficjaliści urzędu miejskiego

	1818	1820	1823	1826	1827	1828	1829	1830
Burmistrz	1	1	1	1	1	1	1	1
Kasjer	1	1	1	1	1	1	1	1
Sekretarz	1	1	1	1	1	1	1	1
Kancelista	1	1	1	–	1	1	1	1
Sługi miejskie	2	2	2	2	2	2	3	3
Stróże nocni	2	2	3	3	3	3	3	3
Chirurg	1	1	1	1	1	1	1	1
Akuszerka	1	1	1	1	1	1	1	1

Tablica VIII

Ludność handlowa i kupiecka w Łęczycy przed 1830 rokiem

	1818	1820	1825	1826	1827	1828	1829	1830
Szynkarzy soli	14	14	14	–	–	23	23	23
Szynkarzy trunków	–	–	–	–	–	44	47	44
Utrzymujący austerie	5	5	4	4	4	–	–	–
Utrzymujący traktiernie	4	4	4	6	6	6	6	6
Utrzymujący bilardy	2	2	2	3	2	3	2	2
Utrzymujący apteki	2	2	2	2	2	2	2	2
Utrzymujący wiatrak	1	1	1	2	2	2	2	2
Utrzymujący browary	2	2	2	4	3	3	3	3
Utrzymujący gorzelnie	2	1	1	1	1	1	1	1

Tablica VIII (cd.)

	1818	1820	1825	1826	1827	1828	1829	1830
Utrzymujący fabryki mydła	1	1	1	2	2	2	2	2
Utrzymujący fabryki waty	1	1	1	6	4	4	4	4
Utrzymujący łaźnie parowe	–	–	–	1	1	1	1	1
Utrzymujące cukiernie	–	–	–	–	2	3	2	2
Utrzymujący domy zajezdne	–	–	–	–	–	5	5	5
Dzierżawcy „sklepy ratuszne”	6	–	–	–	–	–	–	–
Handlarzy towarów łokciowych	–	–	–	–	–	17	18	22
Handlarzy korzeni	–	–	–	–	–	25	27	29
Handlarzy sukna	–	–	–	–	–	10	10	10
Handlarzy wełny	–	–	–	–	–	14	14	14
Handlarzy fajansu	–	–	–	–	–	7	7	7
Handlarzy żelaza	–	–	–	–	–	8	8	8
Handlarzy skór i obuwia	–	–	–	–	–	8	8	9
Handlarzy oleju	–	–	–	–	–	1	1	1
Handlarzy świec	–	–	–	–	–	1	1	1
Handlarzy szkła	–	–	–	–	–	2	2	3
Handlarzy śledzi	–	–	–	–	–	3	3	3
Handlarzy galanterii	–	–	–	–	–	4	4	4
Handlarzy kramarszczyzny	–	–	–	–	–	22	22	22
Handlarzy norymbersu	–	–	–	–	–	–	1	1
Handlarzy papierem	–	–	–	–	–	–	1	–
Piekarzy	–	–	–	–	–	10	12	11
Rzeźników	–	–	–	–	–	14	14	13

Tablica IX

Dochód kasy miejskiej Łęczycy

1818	1819	1821	1822
22861 zł. 2 gr.	22634 zł.	22440 zł.	22440 zł.

1823	1824	1827	1836
22440 zł.	16709 zł.	30648 zł. 11 gr.	36828 zł. 14 gr.

1839	1840	1841	1842
40418 zł. 2 r.	40418 zł. 2 gr.	6471 r. sr. 86 kop.	11448 r. sr. 69 kop.

1854	1855	1858	1864
7729 r. sr. 80 kop.	7269 r. sr. 80 kop.	8360 r. sr. 40 kop.	8757 r. sr. 72 kop.

Tablica X

Dzierżawa dochodu konsumpcyjnego z miasta Łęczycy

1816/17	1822	1823	1825	1826–28	1829	1830–31	1832
29010 zł.	24000 zł.	24150 zł.	35600 zł.	40050 zł.	40050 zł.	56000 zł.	47110 zł.

1833	1834	1835–37	1838–40	1841–43	1844–46	1847–49	1850–52
63100 zł.	48200 zł.	49980 zł.	56160 zł.	49060 zł.	10008 r. sr.	7600 r. sr.	11090 r. sr.

1853–55	1856	1857–59	1860–62	1863	1864	1865–66
12510 r. sr.	8700 r. sr.	12710 r. sr.	12914 r. sr.	15508 r. sr.	15508 r. sr.	22501 r. sr.

ŁĘCZYCA

Tablica I: Ludność i zabudowania

Dane z roku:

- 1808 – Grossman, *Struktura społeczno-gospodarcza Księstwa Warszawskiego*, s. 91.
- 1809 – *Ibidem*.
- 1815 – Wykaz porównawczy względem znajdującej się w miastach fabrycznych Woj. Mazow. ludności – KRSWiP, vol. 17188.
- 1819 – Wykaz ogólny miast w obwodzie łęczyckim położonych... 6.9.1819 – KRSWiP, vol. 1272.
- 1820 – Opisanie historyczne oraz topograficzno-statystyczne miasta Łęczycy – KRSWiP, vol. 458, p. 146–149.
- 1823 – Gąsiorowska, *Z dziejów przemysłu*, cz. I, s. 58.
- 1824 – Lista imienna miast na pięć rzędów podzielonych 21.10.1824 – KRSWiP, vol. 23.
- 1827 – Wykaz ogólny fabryk wełnianych, półwełnianych, bawełnianych, lnianych i konopnych w 1827 – KRSWiP, vol. 17188. Dla tego samego roku: Rodecki (*Obraz jeograficzno-statystyczny Królestwa Polskiego*, tab. II) podaje cyfrę 3993 mieszkańców, w tym 1797 Żydów, zamieszkałych w 228 domach, w tym 99 murowanych. *Słownik Geograficzny* (t. I, s. 649–652) dla tegoż roku mówi o 3291 mieszkańcach i 210 domach.
- 1828 – Wykaz ogólny fabryk wełnianych, półwełnianych, bawełnianych, lnianych i konopnych w 1828 roku – KRSWiP, vol. 17188; ta sama cyfra: Wykaz porównawczy względem znajdującej się w miastach fabrycznych Woj. Mazow. ludności, *ibidem*.
- 1829 – Gąsiorowska, *Z dziejów przemysłu*, cz. I, s. 58.
- 1832 – Radziszewski, *Kalendarz polityczny na rok 1834* (cz. II-ga, s. 5); ta sama cyfra ludności ogólnej: Gąsiorowska, *Z dziejów przemysłu*, cz. I, s. 58.
- 1836 – Obraz wiadomości statystycznych za rok 1836 – Tabella miast – KRSWiP, vol. 9079. Ze zsumowania w tymże „Obrazie” zawartych ilości ludności według płci otrzymujemy sumę 4231.
- 1837 – Gąsiorowska, *Z dziejów przemysłu*, cz. I, s. 58.
- 1839 – Obraz wiadomości statystycznych za rok 1839 – Tabella miast – KRSWiP, vol. 9080. Z zsumowania w tymże „Obrazie” zawartych ilości ludności według płci otrzymujemy cyfrę 4690.

- 1840 – Obraz wiadomości statystycznych za rok 1840 – Tabella miast – KRSWiP, vol. 9081.
- 1841 – Obraz wiadomości statystycznych za rok 1841 – Tabella miast – KRSWiP, vol. 9082.
- 1842 – Obraz wiadomości statystycznych za rok 1842 – Tabella miast – KRSWiP, vol. 9083. Ze zsumowania w tymże „Obrazie” zawartych ilości ludności według płci otrzymujemy cyfrę 4690.
- 1847 – Wykaz miast Gub. Warsz. posiadających przywileje dawne tzw. *de non tollerandis Judaeis* z 18/30.4.1847 – KRSWiP, vol. 107.
- 1854 – Wykaz statystyczny miast powiatu łęczyckiego za rok 1854 – KRSWiP, vol. 9092.
- 1855 – Wykaz statystyczny miast powiatu łęczyckiego za rok 1855 – KRSWiP, vol. 9093. Te same dane: „Kalendarz Obserwatorium Astronomicznego na rok 1857”.
- 1856 – „Kalendarz Obserwatorium Astronomicznego na rok 1858”.
- 1857 – „Kalendarz Obserwatorium Astronomicznego na rok 1859”.
- 1858 – „Kalendarz Obserwatorium Astronomicznego na rok 1860”. Te same dane *Słownik Geograficzny* (t. V, s. 649–652) odnosi do roku 1860, tj. do roku Kalendarza (jaskrawy błąd!)
- 1859 – „Kalendarz Obserwatorium Astronomicznego na rok 1861”.
- 1861 – Klasyfikacja miast na rzędy – KRSWiP, vol. 23.
- 1865 – (Wykaz wiadomości statystycznych z miasta Łęczycy) z 3/15.5.1865 – KRSWiP, vol. 1290.

Tablica II: Skład ludności według płci z uwzględnieniem wyznania

Dane tej tablicy zestawione na podstawie „Obrazów wiadomości statystycznych” za lata 1836, 1839–1842 – KRSWiP, vol. 9079–9083. O błędach w danych z lat: 1836, 1839 i 1842 – wyżej, w uwagach do danych z tychże lat w tablicy I-szej. Dane z roku 1841, jak i w odniesieniu do innych miast – całkowicie nieprawdopodobne.

Tablica III: Ilość głów przypadająca na rodzinę w poszczególnych grupach narodowościowych

Dane tej tablicy zestawione na podstawie (Wykazu wiadomości statystycznych miasta Łęczycy) z 3/15.5.1865 – KRSWiP, vol. 1290.

Tablica IV: Ilość Niemców zamieszkałych w Łęczycy

Dane z roku:

- 1852 – (Wykaz Niemców, stale i czasowo zamieszkałych w Gub. Warsz.) 17/29.4.1852 – KRSWiP, vol. 9113.
- 1856, 1857 i 1858 – „Kalendarz Obserwatorium Astronomicznego na lata 1858, 1859 i 1860”.
- 1865 – (Wykaz wiadomości statystycznych z miasta Łęczycy) z 3/15.5.1865 – KRSWiP, vol. 1290.

Tablica V: Produkcja włókiennicza w Łęczycy

Dane z roku:

- 1822 – Wykaz fabryk w Woj. Mazow. ułożony przez Kom. Woj. – KRSWiP, vol. 18473, p. 53–54. Te same dane: Raport Sekcji Fabrycznej Kom. Woj. Mazow. za rok 1822 – ARA, vol. 1102^d.
- 1823 – Wykaz fabryk sukienicznych w obrębie Woj. Mazow. istniejących, sporządzony z końcem 1823 roku – KRSWiP, vol. 17183.
- 1824 – Wykaz ogólny fabryk znajdujących się w Woj. Mazow. z końcem 1825 roku – KRSWiP, vol. 17185, p. 385–392.
- 1825 – *Ibidem* oraz Wykaz ogólny fabryk znajdujących się w Woj. Mazow. z końcem 1826 roku – KRSWiP, vol. 17186.
- 1826 – *Ibidem*.
- 1827 – Wykaz ogólny stanu fabryk w Woj. Mazow. z końcem 1827 roku – KRSWiP, vol. 17187.
- 1828 – Wykaz fabryk do obrazu statystycznego za rok 1828 należący – KRSWiP, vol. 17188.

Odbiegające od powyższych dane zestawiam w tabl. VB. Są one oparte na:
dla roku:

- 1826 – Wykaz ogólny fabryk wełnianych i półwełnianych, bawełnianych, lnianych i konopnych w roku 1826 – KRSWiP, vol. 17885.
- 1827 – Wykaz ogólny fabryk wełnianych i półwełnianych, bawełnianych, lnianych i konopnych w roku 1827 – KRSWiP, vol. 17888.
- 1828 – Wykaz ogólny fabryk wełnianych i półwełnianych, bawełnianych, lnianych i konopnych w roku 1828 – KRSWiP, vol. 17888.

Dane z 1823 roku cyt. Wójcicki (*Dzieje robotników przemysłowych*, s. 91).

Tablica VI: Eksport sukna łęczyckiego do Rosji

Dane tej tablicy zestawione na podstawie Raportów rocznych Sekcji Fabrycznej Kom. Woj. Mazow. za lata 1825–1829 (Raport z roku 1825 – KRSWiP, vol. 17185, p. 394; z roku 1826 – KRSWiP, vol. 17186; z roku 1827 – KRSWiP, vol. 17187; z roku 1828 – KRSWiP, vol. 17188; z roku 1829 – KRSWiP, vol. 17190).

Eksport miesięczny w roku 1825 przedstawiał się jak następuje:

- w styczniu wymieniono 105 postawów
- w lutym wymieniono 9 postawów
- w marcu wymieniono 4 postawy
- w kwietniu wymieniono 74 postawy
- w maju wymieniono 245 postawów
- w czerwcu wymieniono 43 postawy
- w lipcu wymieniono 10 postawów (dane tylko z połowy miesiąca)
- w sierpniu wymieniono 86 postawów
- we wrześniu wymieniono 110 postawów
- w październiku wymieniono 79 postawów
- w listopadzie wymieniono 54 postawy
- w grudniu wymieniono 164 postawy

Razem wymieniono 983 postawy, ponieważ zaś ogółem w 1825 roku wymieniono 1037 postawów, wypadłoby więc, że w drugiej połowie lipca wywieziono 54 postawy, przez cały zaś lipiec 64 postawy, co jest całkiem prawdopodobne. Ponieważ dane o eksporcie miesięcznym zestawione są z innego źródła, mianowicie z Raportów tygodniowych Prezesa Kom. Woj. Mazow. z okresu 14.8.1824 – 3.2.1827 – ARA, vol. 1088^c; 1088^d – zyskujemy więc tą drogą wzmocnienie wiarygodności obu przekazów.

Tablica VII: Oficjaliści urzędu miejskiego

Dane z tej tablicy zestawione na podstawie budżetów i rachunków kasy miejskiej Łęczycy z odnośnych lat: KRSWiP, vol. 1272, 1273, 1274 i 1275.

Tablica VIII: Ludność handlowa i kupiecka w Łęczycy przed 1830 rokiem

Dane tej tablicy zestawiam na podstawie budżetów i rachunków kasy miejskiej Łęczycy z odnośnych lat – KRSWiP, vol. 1272, 1273, 1274 i 1275.

Z wykazów wydanych konsensów na szynk towarów krajowych i zagranicznych w Woj. Mazow. na lata 1817, 1818, 1819 (KRSWiP, vol. 77 i 78) dowiadujemy się, że w latach tych było w Łęczycy odpowiednio: 50-ciu, 51 i 49 szynkarzy.

Tablica IX: Dochód kasy miejskiej Łęczycy

Dane z roku:

- 1818 – Wykaz ogólny miast w obwodzie łęczyckim – KRSWiP, vol. 1272.
- 1819 – Opisanie historyczne oraz topograficzno-statystyczne miasta Łęczycy – KRSWiP, vol. 458, p. 164–149.
- 1821 – Raport Sekcji Fabrycznej Kom. Woj. Mazow. za rok 1821 – ARA, vol. 1102^c.
- 1822 – Raport Sekcji Fabrycznej Kom. Woj. Mazow. za rok 1822 – ARA, vol. 1102^d.
- 1823 – Raport Sekcji Fabrycznej Kom. Woj. Mazow. za rok 1823 – ARA, vol. 1102^e.
- 1824 – Raport Sekcji Fabrycznej Kom. Woj. Mazow. za rok 1824 – ARA, vol. 1102^e.
- 1827 – Raport Sekcji Fabrycznej Kom. Woj. Mazow. za rok 1827 – *ibidem*. Ta sama suma: Wykaz dochodów kas miejskich podług zatwierdzonych etatów... na rok 1827 – KRSWiP, vol. 17187 i Rodecki, *Obraz jeograficzno-statystyczny Królestwa Polskiego*, tab. II.
- 1836, 1839, 1840, 1841, 1842 – Obrazy wiadomości statystycznych z odnośnych lat – KRSWiP, vol. 9079–9083.
- 1854 i 1855 – Wykazy statystyczne miast powiatu łęczyckiego z lat 1854 i 1855 – KRSWiP, vol. 9092 i 9093.
- 1864 – (Wykaz wiadomości statystycznych z miasta Łęczycy) z 3/15.5.1865 – KRSWiP, vol. 1290.

Tablica X: Dzierżawa dochodu konsumpcyjnego z miasta Łęczycy

Dane, dotyczące czynszu z dzierżawy dochodu konsumpcyjnego z Łęczycy zestawione bezpośrednio z kontraktów dzierżawczych: AS, KRPiS, WDN, SK, vol. Ł.6.I – IV.

Ponadto dane zgodne z powyższymi podają dla lat:

- 1829, 1832, 1837 – Gąsiorowska, *Z dziejów przemysłu*, cz. I, s. 58.
- 1817, 1826, 1828 – *Ibidem*, t. II, s. 124.

1822 – Raport roczny Sekcji Fabrycznej Kom. Woj. Mazow. za rok 1822 – ARA, vol. 1102^d.

U Gąsiorowskiej (*op. cit.*, t. II, s. 124) znajdujemy daną mylną dla roku 1822 (19000 złp.)

Wreszcie znajdujemy dane z lat, z których kontrakty dzierżawne nie zachowały się: z roku

1819 – Raport roczny Sekcji Fabrycznej Kom. Woj. Mazow. za rok 1819 – ARA, vol. 1102^b (suma 19007 złp. 16 gr.). Dla tegoż roku: Gąsiorowska (*op. cit.*, cz. II, s. 124) podaje sumę 22856 złp.

1820 – Raport roczny Sekcji Fabrycznej Kom. Woj. Mazow. za rok 1820 – ARA, vol. 1102^c.

Z wykazu Rembielińskiego z 14.2.1829 (AS, KRPiS, WDN, SK, vol. Ł.6.I) dowiadujemy się, że z czasów, gdy dochód konsumpcyjny z Łęczycy pozostawał w administracji skarbowej wynosił on: w roku 1818 – 21807 zł. 10 gr., 1819 roku – 22632 zł. 8 gr., 1820 roku – 22017 zł. 19 gr., 1821 roku – 22870 zł. 6 gr.

ŁĘCZYCA

A. Kryteria zewnętrzne

Łęczyca, jako miasto bardzo stare i z dawna obwarowane, w dodatku ograniczone w swym rozprzestrzenianiu się granicami naturalnymi, tj. rzeką Bzurą (z dwóch stron) i bagnami – rozbudowana była już z tych chociażby przyczyn w sposób zagęszczony, z wyraźnym odgraniczeniem od otoczenia. Wprawdzie w początkach epoki kongresowej mury Łęczycy, niedawno reperowane przez Prusaków i Napoleona, potem zniszczone przez Austriaków, znosi się, zakładając na ich miejsce szeroką ulicę okolną i regulując jednocześnie pod murami położoną i w strasznych warunkach sanitarnych pozostającą dzielnicę żydowską¹ – nie zmniejsza to już jednak, lecz tylko unowocześnia miejski charakter planu Łęczycy. W opisie Łęczycy, który spotykamy w „Kalendarzu politycznym na rok 1834” (wyd. Fr. Radziszewski) czytamy, że posiada ona w centrum „porządny rynek, w czworobok złożony, z tego rozchodzi się w różnym kierunku jedenaście ulic, jest brukowany, w środku jego stoi ratusz pięknego budownictwa”².

¹ M. Witanowski-Rawita, *Monografia Łęczycy*, s. 88; Raport Rembielińskiego z 4.7.1820 – ARA, vol. 1406 – publik. Z. Lorentz: „Rocz. Oddz. Łódzk. P.T.H.” 1929, s. 43–44.

² Kalendarzyk polityczny na r. 1834 (wyd. Fr. Radziszewski), cz. II, s. 5.

Ulice Łęczycy z wyżej wzmiankowanych przyczyn były wąskie, przeważnie jednopiętrowymi domami zabudowane, „żadnego przewiewu wiatru” nie mające – a w skutku tego przeraźliwie błotne³. Brukowane było miasto kilkakrotnie, w rozmaitych okresach czasu, jednak z powodu długoletniego nie uprzątnięcia błota bruki kolejno, jedna warstwa po drugiej – zjawisko znane w tym czasie w polskich miastach – nikły pod powierzchnią ziemi⁴. W 1820 roku, jak słyszemy, „miasto Łęczycza jest w większej części wybrukowane, jednakże ma ulic do 12ⁿ które potrzebują bruku”⁵. Materiał tak na ten cel, jak i na reparację wiodącej do miasta grobli Topolskiej, wzięto z rozbieranych właśnie resztek murów. Ciekawe, że wiele prac przy porządkowaniu Łęczycy wykonywanych było rękoma więźniów⁶.

Na wygląd zewnętrzny Łęczycy duży wpływ miał pożar, któremu uległa ona w 1794 roku⁷. Rząd pruski postanowił bowiem następnie przyjść z pomocą mieszkańcom, udzielając pożyczek chcącym budować domy murowane⁸. Skutkiem tego zapewne było, że w roku 1819 50% wszystkich budynków stanowią budynki murowane. Znaczne wahania, które stosunek ten wykazuje w ciągu badanego okresu nie wydają mi się być wywołane zmianami stanu faktycznego. Stopniowe jedynie zamiany ogólnej liczby budynków naprowadzają na myśl, że i tu zachodzi wypadek różnego zaszerogowania tych samych budynków: zapewne murowane budynki z muru pruskiego były raz zaliczane do murowanych, raz zaś do drewnianych. Tak czy tak, ilość domów murowanych w Łęczycy jest stosunkowo bardzo duża⁹.

B. Kryteria ludnościowe

W okres badany wchodzi Łęczycza już z liczbą ludności, najzupełniej wystarczającą na przyznanie osadzie charakteru miejskiego. Liczba ta wzrasta tylko w epoce kongresowej, a to tak w skutku imigracji rzemieślniczej do miasta, jak i w skutku wzrostu osiedlowego znaczenia Łęczycy w stosunku do miast

³ Raport Rembielińskiego z 4.7.1820 – ARA, vol. 1406 – publik. Z. Lorentz. „Rocz. Oddz. Łódzk. P.T.H.” 1928, s. 43.

⁴ J.w. przyp. 2.

⁵ Opisanie historyczne oraz topograficzno-statystyczne miasta Łęczycy – KRSWiP, vol. 458, p. 146–149.

⁶ Radca Stanu Prezes Kom. Woj. Mazow. do J.W. Ministra prezydującego w KRSWiP z urzędu zdaje raport z dopełnionego objazdu województwa 11.6.1827 – KRSWiP, vol. 17186.

⁷ *Słownik Geograficzny*, t. V, s. 649–652; M. Witanowski-Rawita, *op. cit.*, s. 87.

⁸ M. Witanowski-Rawita, *op. cit.*, s. 87.

⁹ O budynkach wybitnych w Łęczycy: M. Witanowski-Rawita, *op. cit.*: Archikolegiata (s. 93–102), Fara (s. 102–110), Zamek (s. 111–115), Kościół i klasztor OO. Dominikanów (s. 116–122), Kościół Śgo Ducha (s. 123–124), Klasztor i kościół PP. Norbertanek (s. 125–128), Bożnica żydowska (s. 149–151).

okolicznych¹⁰. Co ciekawe jednak liczba ludności Łęczycy nie spada, lub co najwyżej spada nieznacznie po katastrofie listopadowej, w dalszych zaś latach wzrasta znowu, osiągając w 1865 roku pokaźny poziom 6409 głów.

Ilość głów, przypadająca na jeden dym miejski w Łęczycy w ciągu całego badanego okresu wyraża się bardzo wysoką cyfrą, wskazującą bezwzględnie na znaczną liczbę domów czynszowych w tym mieście. Stosunek ten wykazuje też znaczny wzrost w ciągu badanego sześćdziesięciolecia, a to z 14,79 głów na 25,23.

Ilość Żydów, zamieszkałych w Łęczycy od początku badanego okresu była bardzo znaczna, sięgająca prawie, a czasem przewyższająca połowę ogółu ludności. Brak nam niestety liczbowych danych, dotyczących ludności żydowskiej w Łęczycy w okresie intensywnego rozwoju przemysłu w Królestwie, zadowolić się więc musimy wzmiankami opisowymi. I tak np. w odniesieniu do roku 1822 słyszymy, że choć od dawnych czasów wolno Żydom osiadać w Łęczycy, to jednak nie ma w mieście wyznaczonego dla nich oddzielnie rewiru. Według opinii Kom. Woj. utworzenie go będzie trudne, bo w Łęczycy Żydów więcej mieszka, jak chrześcijan, wobec czego Kom. Woj. projektuje, by jedynie na przyszłość zabronić im „kupować, budować i przemieszkować” po tych ulicach, w których dotąd (tj. do roku 1822) nie mieszkają¹¹. W raporcie z roku następnego (1823) czytamy, że „Łęczycza (...) dotąd po większej części od Żydów [jest – W.K.] zamieszkała, którzy szynkiem i właściwem sobie handlowaniem zatrudniają się”¹². Po roku 1831 liczba Żydów w Łęczycy zmniejsza się. Z jednej strony w skutku zmniejszenia się przemysłowego i ośrodkowego znaczenia tego miasta – z drugiej w skutku restrykcji rządowych, przede wszystkim wydanego przez Kom. Woj. zakazu osiedlania Żydów w Łęczycy (8.7.1834 r.)¹³. Po cofnięciu tego zakazu, w latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych, widzimy znowu zwiększanie się liczby ludności żydowskiej wraz z ogólnym w tym czasie podniesieniem się miasta. Ilość ewangelików w Łęczycy znana nam jest jedynie z roku 1841, gdy stanowili oni 11,12% ogółu ludności miasta (było ich 511 głów)¹⁴.

Ilość Niemców, zamieszkałych w Łęczycy była całkiem minimalna, nawet, gdybyśmy wzięli za wiarygodną odbiegająca od pozostałych sumę 242 Niemców, w odniesieniu do 1818 roku. Jeszcze dziwniejsze wahania wykazuje liczba

¹⁰ W liczbie ludności Łęczycy nie wliczano garnizonu wojskowego.

¹¹ Kom. Woj. Mazow. do KRSWiP 9.8.1822 r. (uwagi nad „Opisaniem” z 1820 r.) – KRSWiP, vol. 458, p. 137–145.

¹² Raport do J.O. Xcia Nam. Król. z objazdu fabryk w Król. Pol. – KRSWiP, vol. 18473, p. 9–10.

¹³ Wykaz obejmujący wiadomość, w których miastach Woj. Mazow. Żydzi zamieszkują i propinują i z mocy jakowych praw 1830 – KRSWiP, vol. 79; Wykaz miast Gub. Mazow. posiadających przywileje dawne t.zw. *de non tollerandis Judaeis* 18/30.4.1847 – KRSWiP, vol. 107.

¹⁴ Tabella statystyczna o stanie miast w Gub. Mazow. za rok 1841 – KRSWiP, vol. 9082.

Rosjan, która dla lat 1856–1858 i 1865 wynosi kolejno 33, 33, 59, 3¹⁵. Ta – nie licząc ostatniej – stosunkowo duża liczba Rosjan w Łęczycy tłumaczy się oczywiście posiadaniem przez to miasto charakteru ośrodka administracyjnego.

Stosunek ilościowy mężczyzn do kobiet we wszystkich pięciu latach, dla których posiadamy odnośne dane, wykazuje znaczną przewagę kobiet, zazwyczaj silniej występującą wśród ludności chrześcijańskiej.

O ruchu ludności w Łęczycy nie wiemy niestety zgoła nic. Tyle tylko, że w epoce konstytucyjnej Królestwa posiadała ona pewną siłę atrakcyjną, siła ta jednak była nieznaczna, gdyż osiadło w tym czasie w Łęczycy kilkunastu zaledwie tkaczy; był to wprawdzie element najzamożniejszy, lecz ilościowo przedstawiała się ta imigracja zgoła znikomo. W następnym okresie zjawisko to znika zupełnie, być może zaś, że zjawia się znowu w latach końcowych epoki. Raptowny wzrost liczby ludności w roku 1865 jest być może – jak to już wzmiankowałem – wynikiem doliczenia po raz pierwszy ludności, zapisanej do zaprowadzonych w 1862 roku ksiąg ludności niestałej¹⁶.

Liczba głów, przypadających na rodzinę, znana nam z 1865 roku, kształtuje się dość równomiernie na poziomie około 5-ciu, bez znaczniejszych różnic w poszczególnych grupach zawodowych czy narodowościowych.

C. Struktura zawodowa ludności

O strukturze zawodowej ludności Łęczycy czytamy w „Opisie” z 1820 roku¹⁷: „Utrzymywany sposób [t.z. sposób utrzymania – W.K.] mieszkańców w większej części jest z handlu wełny, sukien, materji różnych, płucien [!], żelaza, trunków zagranicznych i krajowych do tegoż rzemiosł różnych. Rolników zaś kilku znajduje się, którzy z roli swe utrzymanie mają”. W 1832 roku jest w Łęczycy 9 rolników¹⁸. W latach 1836, 1840–1842 słyszymy kolejno, że ludność Łęczycy utrzymuje się z „fabryk, handlu i rękodzieł”¹⁹, z „rękodzielni i handlu”²⁰, z „handlu i rolnictwa [?]”²¹, z „handlu i rzemiosła”²². Na ogół więc rolnictwo wśród zajęć ludności Łęczycy odgrywało całkiem minimalną rolę. W zestawieniu z 1865 roku czytamy wreszcie, że wyłącznie z pracy na roli utrzymuje się jeden mieszczanin, trzech zaś łączy pracę na roli z „profesjami”. Razem jednak, według tego zestawienia, zawodowo czynnych osób jest w Łęczycy 1220,

¹⁵ „Kalendarz Obserwatorium Astronomicznego na lata 1858–1860”.

¹⁶ S. Szulc, *Wartość materiałów*, s. 27.

¹⁷ J.w. przyp. 5.

¹⁸ J.w. przyp. 2, cz. II, s. 5–6.

¹⁹ Obraz wiadomości statystycznych za rok 1836 – KRSWiP, vol. 9079.

²⁰ Obraz wiadomości statystycznych za rok 1840 – KRSWiP, vol. 9081.

²¹ Obraz wiadomości statystycznych za rok 1841 – KRSWiP, vol. 9082.

²² Obraz wiadomości statystycznych za rok 1842 – KRSWiP, vol. 9083.

a więc o 79 osób mniej, niż głów rodzin. Jest to zjawisko co najmniej dziwne i niewytłumaczalne.

Specjalne uwagi należą się rozwojowi produkcji włókienniczej w Łęczycy. Początek jej datuje się na rok 1822. W roku tym – jak donosi Prezes Kom. Woj. Mazow. Namiestnikowi w raporcie z 24.10.1822 z tygodnia 16–23.9.1822 – „(...) uczyniono przedstawienie względem 10 familji fabrykantów sukienniczych z Grünberga i Śląska, życzących sobie sprowadzić się do kraju i osiaść w mieście Łęczycy z wnioskiem, aby wyjednać raczyła rozkaz u KRPiS do Komory Pogranicznej w Pyzdrach na wolne wprowadzenie do kraju bez opłaty cła wchodowego sprzętów domowych i sukna zapasowego, własnością pomienionych fabrykantów będących. Niemniej, aby też KRSWiP upoważniła Radcę Stanu Prezesa do zajęcia folwarku Waliszewa końcem założenia i uregulowania w mieście Łęczycy nowej osady sukienniczej. Na boku tego raportu znajduje się dopisek Zajączka: „Napisać do Pana Prezesa, że odtąd sprowadzanie sukna dla fabrykantów znajduje się”²³. Bez względu jednak na tę odmowę faktem jest, że w ciągu 1822 roku przybyło z Grünberga do Łęczycy 12 familii sukienników²⁴. W roku następnym, 1823, przystąpiła Komisja Wojewódzka do przygotowania gruntu pod dalszą kolonizację. W listopadzie tegoż roku, „po zatwierdzeniu sporządzonego na gruncie przez naczelnika Sekcji Fabrycznej Tykla projektu założenia nowej osady sukienniczej w mieście Łęczycy polecono temuż dopełnienia zajęcia rozmaitych gruntów oraz urządzenie tejsze osady”²⁵. Z zadania tego wywiązał się Tykiel jeszcze w 1823 roku, tworząc „nową osadę, czyli przedmieście z 68 placów osadniczych i tyłuż ogrodów z przydatkami w łąkach się składających”²⁶. Regulację osady tej wykończono w roku 1824, w tym też roku wystawiono tam 7 domów „kosztem fabrycznym” na tymczasowe pomieszczenie przybywających²⁷, wśród których w roku tym znajdują się i więksi przedsiębiorcy, jak Schaedel i Walter²⁸. Już jednak w roku następnym 1825 rozwój nowej osady sukienniczej w Łęczycy doznał pewnego zahamowania, w skutku zahamowania emigracji z Grünbergu, „natomiast atoli osiedli już tamże coraz większych sił nabierając, coraz dzielniej fabrykacją sukien cienkich trudnią się, a tak z czasem znakomitemi tutejszego kraju rękodzielnikami sukienniczemi stać się mogą”²⁹. Było ich w roku tym w Łęczycy zaledwie 16-tu (inaczej w tab. V A), „ale [byli – W.K.] to

²³ Raport tygodniowy Prezesa Kom. Woj. Mazow., za czas 19–23.9.1822 r. – ARA, vol. 1088^b.

²⁴ Raport Sekcji Fabrycznej Kom. Woj. Mazow. za rok 1822 – ARA, vol. 1102^d.

²⁵ Raport tygodniowy Prezesa Kom. Woj. Mazow. za czas 8–16.11.1823 r. – ARA, vol. 1088^c.

²⁶ Raport Sekcji Fabrycznej Kom. Woj. Mazow. za rok 1823 – ARA, vol. 1102^e.

²⁷ Raport z czynności Dyrekcji Jeneralnej Kunsztów, Przemysłu i Handlu z R^u 1824 – KRSWiP, vol. 17184, p. 106–107.

²⁸ Raport kwartalny Prezesa Kom. Woj. Mazow. za czas 1.7.–30.9. r.b. (1824) o postępie regulacji osad fabrycznych w Woj. Mazow. – KRSWiP, vol. 17183, p. 58.

²⁹ Raport roczny Sekcji Fabrycznej Kom. Woj. Mazow. za rok 1825 – KRSWiP, vol. 17185, p. 379–380.

najwięcej tacy, co obejmują całą sukienniczą fabrykę, każdy bowiem ma własną przędzalnię i wszystkie do przędzalni poprzednio przygotowane maszyny do trzepań, gręplowania, lokowania i t.p., mają po kilka warsztatów tkackich, kilka postrzygackich stołów i farbiarnię wełny, a każdy 20 do 30 osób zatrudnia³⁰. Ponad poziom z roku 1825 produkcja włókiennicza w Łęczycy nie wyszła. Więcej nawet, w raporcie z 1827 roku czytamy, że „miasto Łęczycy raczej zmniejszeniu niż powiększeniu w wyrobkowaniu towarów wełnianych na teraz popadło”³¹; mimo to jednak „sukiennicy miasta tego do rzędu rękodzielników w więcej niż średnim gatunku sukna wyrabiających policzonemu być zasługujący, kolejną czasu zamożniejszymi stając się, fabrykacją coraz silniej trudniąc się, zarazem grosz zapracowany na budowę własnych domów odkładać poczynają”³². I w tym jednak skromnym stanie produkcja włókiennicza w Łęczycy zachwiana została katastrofą gospodarczą Królestwa po 1831 roku; po wyniesieniu się jednak kilku najważniejszych tkaczy do Rosji – reszta pozostała w Łęczycy „dostatecznie znajdując zarobkowość”³³.

O strukturze zawodowej reszty ludności Łęczycy wiemy bardzo niewiele. W 1819 roku były tu cztery zgromadzenia rzemieślnicze: piekarskie, rzeźnicze, szewskie i garncarskie³⁴, oraz sześć zgromadzeń rzemieślniczych okręgowych: kramarsko-szumklerskie, stolarsko-szklarskie, szklarsko-kowalskie, bednarskie, tokarsko-stelmasko-kołodziejskie i garbarsko-kuśnierskie (należeli do nich rzemieślnicy z Łęczycy, Grzegorzewa, Piątku, Parzęczewa, Łodzi, Grabowa, Kłodawy, Kazimierza)³⁵. W „Opisaniu” z 1820 roku czytamy, że „w teraźniejszej chwili znajduje się [w Łęczycy – W.K.] (...): 1mo fabryka mydła, 2do fabryka wiat [!]. Rękodzielnicy są: tokarze, ślusarze, kowale, garncarze, mosiężnicy, rymarze, krawcy, stolarze, stelmachy, kotlarze, bednarze, powroźniki, szewcy, blacharze w dobrym stanie utrzymują się”³⁶. Z dalszych lat posiadamy pozbierane z ksiąg rachunków Łęczycy z epoki konstytucyjnej wiadomości, które mówią nam o ilościach szynkarzy, piekarzy, rzeźników i handlarzy w poszczególnych specjalnościach. Ciekawszą jeszcze dla nas grupą będą utrzymujący rozmaite zakłady użyteczności publicznej. Należą tu utrzymujący: austerie, traktierne,

³⁰ Uwagi przy objęździe dróg, rzek i fabryk w roku 1825 w miesiącu wrześniu 20.9.1825 r. (Staszic) – KRSWiP, vol. 18473, p. 69–73; toż: K. Konarski, *Staszic w Łodzi*. Por. też: A. Wójcicki, *Dzieje robotników przemysłowych*, s. 102.

³¹ Rada Stanu Prezes Kom. Woj. Mazow. do J.W. Ministra Prezydującego w KRSWiP, 11.6.1827 – KRSWiP, vol. 17186.

³² Raport roczny Sekcji Fabrycznej Kom. Woj. Mazow. za rok 1827 – KRSWiP, vol. 17187.

³³ Do KRSWiD Referendarz Stanu Nadzwyczajny Komisarz Fabryk w Kom. Woj. Mazow. z urzędu raport z objazdu niektórych miast fabrycznych 20.10.1832 – KRSWiP, vol. 18473, p. 260–263.

³⁴ Lista zgromadzeń rzemieślniczych... w Woj. Mazow. – ARA, vol. 1102^b.

³⁵ Wykaz okręgów rzemieślniczych uformowanych w Woj. Mazow.... – ARA, vol. 1102^b.

³⁶ J.w. przyp. 5.

cukiernie, bilardy, apteki, łaźnie parowe, z przedsiębiorstw zaś przemysłowych utrzymujący: browary, gorzelnie, fabryki mydlarskie i fabryki waty. Wszyscy oni z wyjątkiem może browarników i gorzelanych, stanowią typ zajęć niewątpliwie „miejskich”. Od 1826 roku istnieje w Łęczycy „fabryka grępli”³⁷, w 1828 roku istnieją ponadto „fabryki”: kapeluszy, świec, powrozów, wreszcie cegielnia i garbarnia³⁸. Także do rzędu zawodów „miejskich” należą tkacze, osiedli w Łęczycy w niewielkiej wprawdzie liczbie, lecz zatrudniający stosunkowo znaczną liczbę czeladników i uczniów³⁹. Z innego źródła⁴⁰ znamy dokładniej skład zawodowy ludności Łęczycy w roku 1832. Wiemy więc, że w roku tym „rzemieślnicy następujący znajdowali się jako to: piekarzy 11, rzeźników 14, stolarzy 7, szewców 38, kowali i ślusarzy 11, siodlarzy i rymarzy 3, młynarzy 4, stelmachów 2, rękawiczników 4, szklarzy 4, tokarzy 2, brukarzy 8, powroźnik 1, farbiarz 1, kotlarz 1, mydlarz 1, garbarz 1, zegarmistrzów 1, strycharzy 3, krawców 24, pieczętarz 1. Prócz tych znajduje się: kupców i kramarzy 54, sukienników 9, postrzygaczy 5, aptekarzy 2, doktorów 5, szynkarzy soli 17, szynkarzy trunków krajowych 44, praczek 6, tandeciarzy 3, wyrobników 141, służących płci żeńskiej 235, lokai i domowników 225, sług browarnych 8, stróżów domowych 11, szwaczek 14, paktciarzy [!] 4, akuszerek 4, rolników 9, przekupniów wszelkiego rodzaju 23, piwowarów 3”. Mamy tu więc ogółem 965 osób zawodowo czynnych, lecz w tym – co ciekawe – minimum 601 osób typowego proletariatu, samej zaś służby 460 osób. Jest ta liczba niewątpliwie bardzo wysoka. Z dalszych lat brak nam już całkiem wiadomości.

D. Kryteria ośrodkowości

W początku XIX wieku Łęczycza była najznaczniejszym spośród badanych miast ośrodkiem administracyjnym. Dokonane w roku 1801 połączenie powiatów: łęczyckiego i zgierskiego pod władzą jednego landrata zachowane zostało później w czasach Księstwa Warszawskiego i Królestwa Kongresowego w formie obwodu łęczyckiego z siedzibą urzędu obwodowego w Łęczycy⁴¹. Od 1842 roku, od zamiany obwodów na powiaty, Łęczycza jest miastem powiatowym⁴². Tworzone ustawowo rady miejskie w 1857 i 1858 roku stworzono również i w Łęczycy, jednak szybko zakończyły one swój żywot w skutku wypadków powstańczych⁴³. W 1863 roku była Łęczycza pewnym ośrodkiem ruchu powstańczego, o czym

³⁷ Wykaz ogólny stanu fabryk w Woj. Mazow. z końcem 1826 r. – KRSWiP, vol. 17186.

³⁸ Wykaz fabryk do obrazu statystycznego za rok 1828 należący – KRSWiP, vol. 17188.

³⁹ *Ibidem*.

⁴⁰ J.w. przyp. 2, cz. II, s. 5–6.

⁴¹ A. Stebelski, *Przeszość administracyjna*, s. 23.

⁴² *Ibidem*, s. 29–30.

⁴³ *Ibidem*, s. 31.

świadczy zachowana pieczęć „naczelnika” tego miasta⁴⁴. W 1867 roku weszła Łęczyca jako stolica powiatu w skład guberni kaliskiej⁴⁵. W 1824 roku była Łęczyca „miejszem odbywania sejmiku szlacheckiego powiatu łęczyckiego, oraz zgromadzenia gminnego okręgu złożonego z powiatów łęczyckiego i zgierskiego, jurysdykcji sądu policji poprawczej, wydziału tegoż nazwiska, sądu pokoju i komisarza delegowanego, oraz kasy obwodowej”⁴⁶.

W epoce konstytucyjnej jest Łęczyca stolicą dekanatu⁴⁷, posiada liczne gmachy kościelne i klasztorne, nie wszystkie jednak zdadne są do użytku. W „Kalendarzyku” Radziszewskiego czytamy o nich: „Dziś Arcykollegjata Łęczycka, matka wszystkich kolegiat, te bowiem ustawy swoje z ustaw tutejszej czerpały, już dogorywa, z licznych jej członków pozostawali tylko: prałat, 2 kanoników i 2 wikariuszów (...). Prócz Arcykollegjaty jest jeszcze w Łęczycy kościół parafialny, czyli farny w samym mieście, z muru, stoi w pobliżu rynku (...), kościół z klasztorem XX Dominikanów (...). (Za rządu pruskiego gmachy te na więzienie publiczne przeistoczone zostały i dotąd na ten przedmiot są użyte) (...), kościół z klasztorem P.P. Norbertanek stojący za kościołem farnym na oddzielnym placu (...), kościół z klasztorem XX Bernardynów, także z muru (...), kościół Śgo Ducha z drzewa około r. 1521 erygowany w roku 1825 jako czasem uszkodzony, rozebrany został. Po zniesieniu zakonu Jezuitów w roku 1775 kollegjum ich na szkołę przekształcone zostało”⁴⁸.

O funduszu szkoły elementarnej łęczyckiej słyszymy już w 1819 roku, gdy wynosił on 2633 złp. 15 gr., do szkoły zaś uczęszczało 68-miu uczniów i 15 uczennic⁴⁹. W 1820 roku, przy wypełnianiu formularza „Opisanie”, pomieszczono w nim następujące dane o szkołach w Łęczycy: „Szkoła pojezuicka wydziałowa za byłej Komisji Edukacji z 6^{ciu} klas składała się, zaś X^a Warszawskiego też na 3 wydziałowe klasy utrzymana została, tak do obecnej chwili zachowaną zostaje, 2° Instytut Szkółki płci żeńskiej za rządu pruskiego zaprowadzony, dotychczas egzystuje, 3^{tio} w roku 1818 zaprowadzony Instytut szkoły elementarnej”⁵⁰. Rembéliński, po bytności swej w Łęczycy w 1820 roku, tak ostatnią z tych szkół opisuje: „Szkoła tutejsza elementarna przez składanie towarzystwa utrzymywana, chociaż jest liczna, jednakże przyzwoicie administrowaną nie była, nauczyciele onej nie są zupełnie zdadni, a ks. proboszcz bynajmniej mniej nauki religijnej według obowiązku swego nie dawał. Komisja Wojewódzka przedsięwzięcie reorganizację rzeczzonej szkoły, dla której lokal może razem ze szkołą wydziałową będzie mógł być obmyślony, gdyż dotychczas mieści się w najętym niedogodnym

⁴⁴ *Ibidem*, s. 33.

⁴⁵ *Ibidem*, s. 35.

⁴⁶ J.w. przyp. 2, cz. II, s. 15–17.

⁴⁷ Rocznik Instytutów Religijnych i Edukacyjnych, t. I, s. 18; t. II, s. 41; t. III, s. 21.

⁴⁸ J.w. przyp. 2, cz. II, s. 15–17.

⁴⁹ Wykaz szczególnie szkół elementarnych w Woj. Mazow. – ARA, vol. 1102^b.

⁵⁰ J.w. przyp. 5.

domu⁵¹. Szkoła wydziałowa, o 8-miu siłach profesorskich⁵², liczyła w roku 1824 – 124 uczniów (w kl. I – 48, II – 42, III – 23, IV – 11) w roku 1826 – 157 uczniów (w kl. I – 54, II – 52, III – 31, IV – 20), w roku 1830 – 172 (w kl. I – 60, II – 54, III – 40, IV – 18), biblioteka tej szkoły liczyła w tychże latach kolejno: 1071, 1418, 1875 tomów⁵³. Pensja żeńska w tychże latach liczyła kolejno: 18, 43 i 25 uczennic⁵⁴. Dalszą wiadomość posiadamy dopiero z roku 1841, gdy w Łęczycy istnieją 4 zakłady naukowe, do których uczęszcza 312 uczniów, 69 uczennic⁵⁵. Brak nam danych, w jakim stopniu szkoły te zaspokajały również potrzeby ludności okolicznej, posiadamy jednak w tej mierze ciekawą wiadomość pośrednią, mówiącą nam o znaczeniu szkoły dla ogólnego rozwoju miasta; w „Opisaniu” z 1820 roku czytamy: „miasto od rządu pruskiego wzrastać zaczęło; powody wzrostu są w terażniejszym czasie: konsystencja wojska artylerji konnej całej brygady, szkoły wydziałowe męska, żeńska i elementarna, sądy policji pruskiej i sądy policji poprawnej”⁵⁶. Ta jedna wiadomość jest poważnym potwierdzeniem słuszności przyjęcia przeze mnie we wstępie kryteriów ośrodkowości administracyjnej i kulturalnej.

O więzieniu w Łęczycy słyszymy już w roku 1820 – panuje w nim wówczas wzorowy na ówczesne wymagania porządek⁵⁷.

Posiadanie przez Łęczycę charakteru ośrodka produkcyjnego wynika już z samego faktu istnienia tak dużej, omówionej wyżej, ilości zawodów „miejskich”. I tak np. dwaj mieszkający w roku 1832 w Łęczycy zegarmistrze zaspokajali najpewniej; jako jedyni w okolicy, swą pracą potrzeby nie tylko miasta, lecz i całej okolicy. To samo odnosi się i do niektórych innych zawodów.

Jarmarków posiadała Łęczycyca 8: 6.1., 2.4., 4.6., 2.7., 17.7., 15.10., 25.11. i 6.12., targi zaś cotygodniowe dwa: w piątki i w niedziele. W „Opisaniu” z 1820 roku czytamy jednak, że w Łęczycy „jarmarki [są – W.K.] nikczemne, żadnego dotychczasowe przedmiotu nie mają”⁵⁸ – targ zaś niedzielny często nawet jarmarki znacnością swoją przewyższa⁵⁹. W późniejszym okresie, w roku 1832, „przedmiotem [targów – W.K.] bywają: konie, bydło, towary łokciowe, szczególnie sukna i płótna”⁶⁰. Jeszcze później, w roku 1836, słyszymy, że na łęczyckich jarmarkach sprzedaje się „produkta i towary”⁶¹. Oprócz tych zwykłych w każdym

⁵¹ J.w. przyp. 3, s. 45.

⁵² Jednym z nich w 1824 roku był Bogumił Flatt (język niemiecki i geografia).

⁵³ Rocznik Instytutów Religijnych i Edukacyjnych, t. I, s. 189–191; t. II, s. 303; t. III, s. 220–221.

⁵⁴ *Ibidem*, t. I, s. 194; t. II, s. 305; t. III, s. 223.

⁵⁵ J.w. przyp. 14.

⁵⁶ J.w. przyp. 5.

⁵⁷ J.w. przyp. 3, s. 45.

⁵⁸ J.w. przyp. 5.

⁵⁹ J.w. przyp. 11.

⁶⁰ J.w. przyp. 2, cz. II, s. 6.

⁶¹ J.w. przyp. 19.

mieście jarmarków – „stosownie do postanowienia J.O. Xcia Namiestnika Królewskiego przy reskrypcie KRSWiP z dnia 8.8.1821 roku N^{ro} 109/345 nadesłanego, upoważnione zostały dwa jarmarki na weinę w mieście Łęczycy: 1^{szy} od 12 do 20 czerwca, 2^{gi} od 1 do 8 października”⁶². Poza tym wreszcie o posiadaniu przez Łęczycę charakteru ośrodka handlowego okolicy świadczy wzmiankowane już znaczne zróżniczkowanie ludności kupieckiej.

E. Kryteria fiskalne

Dochód kasy miejskiej Łęczycy, po początkowym w ciągu kilku lat nieznacznym spadaniu, wzrasta następnie stale i znacznie, z jednym w roku 1855 zawahaniem, aż do końca badanego okresu.

Dzierżawa dochodu konsumpcyjnego wykazuje dwukrotnie większe cofnięcia: 1° po roku 1830–1831, 2° w roku 1855. Pierwszy kontrakt zawarty został z Eljaszem Rozenbergiem (na r. 1816/1817) i z powodu wygórowanej sumy do owej licytacji nikt nie stanął, dochód ten pozostał w administracji skarbowej. Dalsze kontrakty zawierali: Felix Stężewski (1822–1824), Szmul Herman z Łęczycy (1825–1846), tenże Herman i Jakób Leslan (1847–1849), znów Herman (1850–1856), August Dresler z Łodzi (1857–1859), Lapsia Lapp (1863); z powodu walk powstańczych Lapp już 17.2.1863 zwraca się do KRPiS z prośbą, aby „urząd skarbowy dochody te wziął w administrację skarbową i trzymał je, dopóki spokojność w kraju przywróconą nie zostanie; podanie to uwzględniono. Następnym kontraktem zawarto znów z Lappem (1864), następnym z Neftalem Mojżeszem Hermanem, Anselem Frydmanem, Szymonem Poznerem i Dawidem Cukier, wszystkimi z Łęczycy na lata 1865–1866”⁶³.

⁶² J.w. przyp. 11 i Raport z czynności Gkiej Dyrekcji Kunsztów Przemysłu i Handlu 1822 r. – KRSWiP, vol. 17182.

⁶³ Ustęp o dzierżawie dochodu konsumpcyjnego według akt: AS, KRPiS, WDN, SK, vol. Ł. 6.I–IV.

VI

ŁÓDŹ

Tablica IA

Ludność i zabudowania

Rok	Friedman			Flatt	Dane źródłowe			
	Ogólna liczba mieszkańców	Liczba Żydów	Ludność żydowska w procentach	Ogólna liczba mieszkańców	Ogólna liczba mieszkańców	Liczba Chrześcijan	Liczba Żydów	Liczba Żydów w procentach
1808	434	58	11,4	–	434	376	58	13,36
1809	514	98	19,1	–	514	–	–	–
1810	–	–	–	–	–	–	–	–
1811	–	–	–	–	–	–	–	–
1812	–	–	–	–	–	–	–	–
1813	–	–	–	–	–	–	–	–
1814	–	–	–	–	–	–	–	–
1815	–	–	–	–	331	–	–	–
1816	–	–	–	–	–	–	–	–
1817	–	–	–	–	–	–	–	–
1818	–	–	–	–	–	–	–	–
1819	–	–	–	–	792	488	304	38,38
1820	767	259	33,8	–	767	496	259	33,77
1821	–	–	–	799	–	–	–	–

Rok	Friedman			Flatt	Dane źródłowe			
	Ogólna liczba mieszkańców	Liczba Żydów	Ludność żydowska w procentach	Ogólna liczba mieszkańców	Ogólna liczba mieszkańców	Liczba Chrześcijan	Liczba Żydów	Liczba Żydów w procentach
1822	–	–	–	–	–	–	–	–
1823	799	288	36,0	–	–	–	–	–
1824	–	–	–	–	901	–	–	–
1825	1004	342	24,0	–	–	–	–	–
1826	–	–	–	–	–	–	–	–
1827	2839	397	14,0	2843	5722	–	–	–
1828	4273	448	10,4	336	4909	–	–	–
1829	4896	–	–	4273	4896	–	–	–
1830	–	–	–	4346	–	–	–	–
1831	–	–	–	4717	–	–	–	–
1832	4238	450	10,6	5131	–	–	–	–
1833	5217	512	9,8	5730	–	–	–	–
1834	–	–	–	7578	–	–	–	–
1835	–	–	–	7595	–	–	–	–
1836	6571	705	10,7	9610	(6571)	5866	705	10,73
1837	–	–	–	10645	6172	–	–	–
1838	–	–	–	12170	7871	–	–	–
1839	8559	772	9,0	14801	(10551)	9574	977	9,26
1840	–	–	–	18582	(16415)	15056	1359	8,28
1841	16415	1359	8,3	19999	19999	18429	1570	7,85
1842	16749	1439	8,6	19999	(15486)	14151	1335	8,62
1843	16460	1529	9,3	20150	–	–	–	–
1844	14601	1411	9,7	18558	–	–	–	–
1845	14585	1457	10,0	17305	–	–	–	–

Tablica IB

Ludność i zabudowania

Rok	Dane źródłowe			
	Liczba domów murowanych	Liczba domów drewnianych	Liczba ogólna budynków	Ilość głów/dym
1808	–	–	–	–
1809	–	–	88	5,84
1810	–	–	–	–
1811	–	–	–	–
1812	–	–	–	–
1813	–	–	–	–
1814	–	–	–	–
1815	–	–	–	–
1816	–	–	–	–
1817	–	–	–	–
1818	–	–	–	–
1819	–	97	(97)	8,16
1820	–	106	106	7,24
1821	–	–	–	–
1822	–	–	–	–
1823	–	–	–	–
1824	–	–	–	–
1825	–	–	–	–
1826	–	–	–	–
1827	–	–	–	–
1828	54	281	(335)	14,00
1829	–	–	–	–
1830	–	–	–	–
1831	–	–	–	–

Rok	Dane źródłowe			
	Liczba domów murowanych	Liczba domów drewnianych	Liczba ogólna budynków	Ilość głów/dym
1832	–	–	–	–
1833	–	–	–	–
1834	–	–	–	–
1835	–	–	–	–
1836	85	474	559	11,75
1837	–	–	–	–
1838	–	–	–	–
1839	97	686	786	13,42
1840	81	620	701	12,42
1841	81	620	701	28,53
1842	96	735	831	18,64
1843	–	–	–	–
1844	–	–	–	–
1845	–	–	–	–
1846	–	–	1091	12,86
1847	–	–	–	–
1848	–	–	–	–
1849	–	–	1219	12,36
1850	–	–	–	–
1851	–	–	–	–
1852	–	–	1227	15,47
1853	–	–	–	–
1854	175	880	(1055)	22,09
1855	180	1110	(1290)	19,04
1856	–	–	–	–
1857	–	–	–	–

Tablica IB (cd.)

Rok	Dane źródłowe			
	Liczba domów murowanych	Liczba domów drewnianych	Liczba ogólna budynków	Ilość głów/dym
1858	–	–	–	–
1859	–	–	–	–
1860	–	–	–	–
1861	–	–	–	–
1862	–	–	–	–
1863	–	–	–	–
1864	294	1162	(1456)	26,18
1865	–	–	–	–
1866	–	–	–	–
1867	–	–	–	–
1868	–	–	–	–
1869	–	–	–	–

Tablica II

Skład ludności Łodzi według płci z uwzględnieniem wyznania

	Rok	Ilość mężczyzn	Ilość kobiet	Ilość kobiet/ 1000 mężczyzn
Ludność ogólna	1836	3349	3222	962
	1839	5248	5303	1010
	1840	7937	8478	1068
	1841	9974	10025	1005
	1842	7489	7998	1068
	1859	14342	15108	1053
Chrześcijanie	1836	2998	2868	957
	1839	4753	4821	1014
	1840	7224	7832	1084
	1841	9224	9205	998
	1842	6851	7300	1066

	Rok	Ilość mężczyzn	Ilość kobiet	Ilość kobiet/ 1000 mężczyzn
Żydzi	1836	351	354	1009
	1839	495	482	974
	1840	713	646	906
	1841	750	820	1093
	1842	638	697	1092

Tablica IIIA

Tkactwo w Łodzi w latach 1823–1828

	1823	1824	1825	1826	1827	1828
Tkaczy sukna	9	25	32	37	51	87
Czeladników	10	–	–	–	–	138
Warsztatów	9	29	33	41	54	–
Postrzygaczy	1	3	3	3	3	–
Farbiarzy	–	–	–	–	1	–
Foluszy	1	1	1	1	1	–
Produkcja sukna	2840 p.	–	–	–	–	19038 łokci

Tablica IIIB

Tkactwo w Łodzi w latach 1823–1828

	1826	1827	1828
Warsztatów sukienniczych	40	40	42
Warsztatów baweł.	151	474	315
Warsztatów pończosz.	36	–	–

Tablica III B (cd.)

	1826	1827	1828
Produkcja sukna	102450	93370	129900
Produkcja tow. baweł. i lnian.	–	320350	274152

Tablica IV

Ilość Niemców zamieszkałych w Łodzi

Rok	Ilość Niemców	Niemcy w procentach ogólnej ludności
1852	5760	30,34
1856	10140	41,13
1857	10705	41,04
1858	12176	41,34
1859	12179	37,30

Tablica V

Ludność kupiecka Łodzi do 1830 roku

	1819	1820	1821	1827	1828	1829	1830
Szynkarzy trunków	15	17	12	34	30	29	30
Szynkarzy soli	15	15	16	20	20	23	22
Handlarzy korzennych	–	–	5	10	12	13	12
Handlarzy tow. łokciowych	–	–	–	3	5	6	8
Handlarzy sukna	–	–	–	1	1	1	1
Handlarzy wełny	–	–	–	1	1	1	1

	1819	1820	1821	1827	1828	1829	1830
Handlarzy żelaza	–	–	–	5	6	7	9
Handlarzy mydła i świec	–	–	–	3	3	4	5
Handlarzy kramarszczyzny	–	–	–	6	6	7	6
Handlarzy fajansu	–	–	–	1	1	1	2

Tablica VI

Dochód kasy miejskiej miasta Łodzi

1812/13	1813/14	1815/16	1817	1820	1821	1822
2811 zł.	3035 zł. 11 gr.	2046 zł. 9 gr.	3600 zł.	3754 zł.	3754 zł.	3754 zł.

1823	1824–27	1828–31	1830–31	1832	1833–34	1835–37
3779 zł.	4402 zł.	23500 zł.	17190 zł.	20000 zł.	26000 zł.	45045 zł.

1838–40	1841–43	1844–46	1847–49	1850–52	1853–55	1856
91480 zł.	155120 zł.	21576 r. sr.	18000 r. sr.	27005 r. sr.	31100 r. sr.	29010 r. sr.

1857–59	1860–62	1863	1864	1865–66	1814/15	1819
42006 r. sr.	43595 r. sr.	43600 r. sr.	43600 r. sr.	61034 r. sr.	2207 zł. 25 gr.	3454 zł.

Tablica VII

Dzierżawa dochodu konsumpcyjnego z miasta Łodzi

1821–26	1827–29	1830–32	1833–35	1836–38	1842–44
2583 zł.	8221 zł.	12552 zł.	18297 zł.	27001 zł.	10965 r. sr.

Tablica VII (cd.)

1845–47	1848–50	1851–53	1854–56	1857–59
11717 r. sr.	10191 r. sr.	11225 r. sr.	13462 r. sr.	15373 r. sr.

1860–62	1863–65	1839	1840	1841
17657 r. sr.	19846 r. sr.	61099 zł.	86120 zł. 8 gr.	16166 r. sr. 13 kop.

Tablica VIII

Skład zawodowy ludności Łodzi w roku 1839

Nazwa zawodu	Liczba czynnych w tym zawodzie
Aptekarz	1
Bednarz	4
Blacharz	1
Brukarz	1
Buchalter	1
Cieśla	3
Cyrulik	2
Destylator	1
Drukarz	14
Dyrektor fabryki	1
Dystrybutor tabaki	1
Ekonom	1
Farbiarz	1
Fromsztecher	3
Garbarz	1
Garncarz	6
Gwoździarz	2
Handlarz	26

Nazwa zawodu	Liczba czynnych w tym zawodzie
Kolektor loterii	1
Kominiarz	1
Kotlarz	1
Kowal	2
Kramarz	3
Krawiec	15
Kupiec	4
Mącarz	4
Mechanik	3
Młynarz	2
Mularz	6
Mydlarz	2
Nożownik	2
Piekarz	6
Pończosznik	7
Powroźnik	2
Rolnik	52
Rzeźnik	13
Strycharz	2
Stelmach	1
Stolarz	19
Sukiennik	10
Szewe	15
Szklarz	4
Szmuklerz	1
Szynkarz	2
Ślusarz	1
Tasiemkarz	2

Tablica VIII (cd.)

Nazwa zawodu	Liczba czynnych w tym zawodzie
Tkacz	188
Waciarz	1
Właściciel domu	450
Właściciel fabryki	2
Razem	894

Tablica IX

Skład zawodowy ludności Łodzi w roku 1864

Nazwa zawodu	Liczba czynnych w tym zawodzie	Nazwa zawodu	Liczba czynnych w tym zawodzie
Akuszerka	5	Handlarz zboża	1
Aptekarz	3	Handlarz żelaza	11
Architekt	2	Introligator	3
Bednarz	16	Kapelusznik	2
Bilard utrzymujący	15	Kawiarnię utrzymujący	4
Błacharz	11	Kolektor loterii	2
Brukarz	3	Kołodziej	13
Buchalter	43	Kominiarz	2
Cegielnię utrzymujących	3	Koszykarz	4
Cieśla	13	Kotlarz	2
Cukiernik	6	Kowal	15
Cyrulik	11	Krawiec	53
Czapnik	9	Kręgarz	2
Dekarz	1	Kuśnierz	1
Dom zajezdny utrzymujący	9	Lekarz wolno praktyk.	4
Drukarz perkali	7	Litograf	1
Drwal	8	Magazyn mód	5
Dystrybutor stempla	3	Mularz	5

Nazwa zawodu	Liczba czynnych w tym zawodzie	Nazwa zawodu	Liczba czynnych w tym zawodzie
Dystrybutor tytoniu	54	Mechanik	5
Dzierżawca konsumpcyjny	1	Młynarz	38
Dzierżawca łaźni	1	Mosiężnik	4
Dzierżawca rodału	1	Malarz	11
Fabrykant krochmalu	2	Muzykant	4
Fabrykant octu i syropu	2	Mydlarz	111
Fabrykant oleju	2	Nauczyciel prywatny	11
Fabrykant płótna	1	Nożownik	4
Fabrykant przędzy wełny	6	Oгородowy	1
Fabrykant tasiemek	1	Pieczętarz	1
Fabrykant tytoniu	1	Piekarz	57
Fabrykant wyrobów bawełnianych	548	Piernikarz	7
Fabrykant wyrobów wełnianych	2	Piwowar	2
Faktor	62	Postrzygacz	18
Farbiarz	40	Powroźnik	5
Furman	24	Rękawicznik	1
Garbarz	2	Rymarz	57
Grzebieniarz	1	Rzeźnik	8
Gwoździarz	4	Sitarz	8
Handlarz bawełny	33	Stolarz	45
Handlarz fajansu	7	Strycharz	6
Handlarz korzeni	86	Studniarz	4
Handlarz kramarszczyzny	66	Szczotkarz	3
Handlarz materiałów farbiarskich	6	Szewc	82
Handlarz mąki	45	Szklarz	3
Handlarz octu i syropu	75	Szpilkarz	1

Tablica IX (cd.)

Nazwa zawodu	Liczba czynnych w tym zawodzie	Nazwa zawodu	Liczba czynnych w tym zawodzie
Handlarz oleju	1	Szwaczka	4
Handlarz papieru	7	Ślusarz	16
Handlarz ryb i śledzi	93	Tapicer	1
Handlarz skór	11	Tkacz	14
Handlarz soli	127	Tokarz	11
Handlarz sukna	3	Traktiernik	22
Handlarz szkła	7	Waciarz	3
Handlarz towarów łożkowych	101	Węglarz	1
Handlarz norymbersu	13	Właściciel omnibusu	1
Handlarz trunków zagr.	10	Zegarmistrz	9
Handlarz wełny	7	Zdun	12
Handlarz wiktuałów	135	Złotnik	3

Tablica X

Struktura zawodowa ludności Łodzi w roku 1821

Grupy zawodowe	Chrześcij.	Żydzi	Grupy zawodowe	Chrześcij.	Żydzi
I. Handel			Rzemiosło		
Ogółem	3	23	Stelmachy	2	–
Szynkarz trunków	3	8	Kowale i ślusarz	2	–
Kramarz	–	11	Sitarz	2	–
Handel towarów korzennych	–	1	Cieśla	1	–
Wyszynk soli	–	1	Tokarz	1	–
Kupcy wełny	–	2	Bednarz	1	–
			Strycharze	1	–
			Młynarz	1	–

Grupy zawodowe	Chrześcij.	Żydzi	Grupy zawodowe	Chrześcij.	Żydzi
II. Rzemiosło			III. Inne zajęcia		
Ogółem	24	23	Ogółem	124	13
Krawcy	–	9	Osoby duchowne	1	2
Piekarze	–	8	Nauczyciele	–	1
Rzeźnicy	3	2	Rolnicy	74	–
Garbarze	–	3	Wyrobnicy i służący	49	9
Szklarze	–	1	Przy rodzinie	–	1
Szewcy	8	–			
Stolarze	2	–			

Tablica XI

Struktura zawodowa ludności Łodzi w roku 1861

Grupy zawodowe	Liczby bezwzględne	Procent
Ludność chrześcijańska czynna ogółem	11057	100,0
Służba	3198	28,9
Fabrykanci	2615	23,7
Wyrobnicy	2125	19,2
Rolnicy	1023	9,3
Kapitałiści i właściciele posesji	920	8,3
Rzemieślnicy	640	5,8
Arendarze, szynkarze i restauratorzy	174	1,6
Wolne zawody i służba publiczna	170	1,6
Handlarze i kramarze	85	0,7
Dzierżawcy	82	0,7
Inne zajęcia	15	0,1
Transport	12	0,1

Tablica XI (cd.)

Grupy zawodowe	Liczby bezwzględne	Procent
Ludność żydowska czynna ogółem	1387	100,0
Służba	496	35,8
Handlarze i kramarze	214	15,4
Kapitałiści i właściciele posesji	206	14,8
Rzemieślnicy	186	13,4
Wyrobownicy	101	7,3
Arendarze, szynkarze i restauratorzy	69	5,0
Transport	49	3,5
Fabrykanci	44	3,2
Dzierżawcy	11	0,8
Inne zajęcia	8	0,6
Wolne zawody i służba publiczna	3	0,2

ŁÓDŹ

Tablica I: A – Ludność, B – Zabudowania

Ze względu na daleko sięgającą rozbieżność danych, dotyczących stanu ludności Łodzi – zestawiam je w trzech głównych grupach: I-sza – dane, zaczerpnięte z pracy dr. Filipa Friedmana: *Dzieje Żydów w Łodzi* (Łódź 1935, s. 32); II-ga – z książki Oskara Flatta: *Opis miasta Łodzi pod względem historycznym, statystycznym i przemysłowym* (Warszawa 1853, s. 47 i 110); III-cią grupę, zatytułowaną: „dane źródłowe”, stanowią wiadomości zebrane przeze mnie ze źródeł głównie archiwalnych, przeważnie z tych samych, z których korzystałem przy opracowywaniu innych miast, stanowiących przedmiot niniejszej pracy.

Dane Friedmana oparte w odniesieniu do lat 1820–1860 na „Opisie statystycznym miasta Łodzi w roku 1860”, sporządzonym przez prezydenta Traegera na żądanie KRSWiD 3/15.5.1860 roku, a opublikowanym przez Józefa Raciborskiego (R.Ł., t. II, po s. 414). Dane dla lat 1808 i 1809 czerpie Friedman z Grossmana (*Struktura społeczno-gospodarcza Księstwa Warszawskiego*, s. 91). Wiadomość o 9896 mieszkańcach Łodzi w roku 1829 pochodzi również od Friedmana, lecz z innej pracy (*Początki przemysłu* – R.Ł., t. III, s. 172–173), w książce *Dzieje Żydów w Łodzi* danej tej nie spotykamy. Dla lat 1851 i 1852 wprowadza Friedman do

danych, podanych przez Traegera, przekonywującą korekturę (Friedman, *Dzieje Żydów w Łodzi*, s. 24), którą w tablicy uwzględniam. Stwierdziwszy, że cytaty podane przez Traegera oparte są na „różnych sprawozdaniach magistratur miasta Łodzi” – dane dla lat 1860–1863, nieuwzględnionych oczywiście u Traegera, zaczerpnął Friedman bezpośrednio z owych sprawozdań. W danych z lat 1858–59 i 1861–62 kryją się oczywiście jakieś błędy, których sprostować nie sposób. Dla 1827 roku te same dane u Rodeckiego (*Obraz jeograficzno-statystyczny Królestwa Polskiego*, tabl. II), gdzie ponadto słyszymy o 5-ciu budynkach murowanych i 128 drewnianych (co dałoby 12,18 głów/dym), oraz u Wasiutyńskiego, *Ludność żydowska w Polsce*. Prof. Gąsiorowska (*Z dziejów przemysłu*, cz. I, s. 58) podaje cyfry następujące: 1823 – 799 mieszkańców, 1829 – 4273, 1832 – 5130, 1837 – 10571. Ajnenkiel (*Pierwszy bunt* – R.Ł., t. II, s. 372) dane o ludności Łodzi w latach 1821, 1829, 1832, 1838 i 1840 powtarza bezsprzecznie za Flattem.

Flatt nie podaje, z jakich źródeł czerpał swe dane. Co ciekawsze jednak, jest on niezgodny sam ze sobą. Wszystkie dane, z wyjątkiem odnoszących się do roku 1821, czerpiemy z pracy jego ze strony 110, cyfra 799 mieszkańców w roku 1821 zaś – ze strony 47-mej. Na tejże jednak stronie 47-mej znajdujemy dane z innych lat, a to dla lat: 1829 – 4273 mieszkańców (zgodnie ze stroną 110), 1832 – 5140 (więcej o 9), 1838 (mylnie wydrukowano 1808) – 12176 (więcej o 6), 1840 – 20150 (więcej o 1568), 1849 – 15565 (więcej o 498), 1850 – 15764 (więcej o 199), 1851 – 18190 (zgodnie). O ile chodzi o stosunek danych Flatta do danych ze sprawozdania prezydenta Traegera (podanych przez Friedmana) – to zgodne są one całkowicie dla lat 1846–1851, poza tym zaś wykazują, nieraz dość poważne (np. w roku 1843), różnice. Ponieważ jednak, jak to stwierdził Friedman, dane Traegera oparte są na materiale jednolitym, przynajmniej od 1823 roku – przeto wskazuje to, że Flatt dane dla lat do 1845 włącznie czerpał z innego niż oficjalna statystyka magistracka źródła. Ze względu na stałą (z wyjątkiem roku 1828) do 1846 roku wyższość danych Flatta nad danymi Friedmana – nasuwają się dwa przypuszczenia: czy może dane Friedmana (przynajmniej dla lat 1840, 1849, 1850) albo: 1° obejmują nieobjętą przez statystykę magistracką ludność niestałą, albo 2° obejmują ludność przedmieści, również w statystyce pomijaną. Pierwsze przypuszczenie wydaje się nieprawdopodobne przede wszystkim dlatego, że w braku ksiąg ludności niestałej dokładne liczbowe ujęcie tej ludności było niemożliwe, – cyfry zaś Flatta nie są, jak widać, cyframi przybliżonymi, po wtóre zaś, na niesłuszność takiego przypuszczenia wskazuje przypisek, który znajdujemy u Flatta na s. 47 przy sumie 18190 mieszkańców Łodzi w roku 1851, a który brzmi: „W roku bieżącym włącznie z ludnością niestałą, liczba mieszkańców Łodzi doszła już do 20000”; jest to wyraźne przeciwstawienie przybliżonej danej, mówiącej o ogólnej liczbie mieszkańców – ścisłej ilości mieszkańców stałych. Więcej cech prawdopodobieństwa wykazuje drugie przypuszczenie, że danymi Flatta sprzed 1846 roku objęta jest ludność licznych przedmieści Łodzi.

Że statystyka ludności tych przedmieść była przez łódzki magistrat prowadzona – o tym wiemy chociażby z charakterystycznej pomyłki tej statystyki w latach 1851 i 1852, sprostowanej przez Friedmana, dla których to lat w wykazie prezydenta Traegera podano jako liczby mieszkańców odpowiednio: 25882 i 26801, zamiast właściwych: 18190 i 18976. Znaczna ta różnica (7592 i 7825) wywołana jest wliczeniem ludności przedmieść łódzkich: Chojny, Bedoń, Stoki, Sikawa, Nowosolna. Różnice danych Flatta z danymi Friedmana nie sięgają wprawdzie nigdy sum tak wysokich, możliwe jest tu jednak zaliczenie nie wszystkich, lecz tylko niektórych z przedmieść. Przypuszczenie to jest tym prawdopodobne, że przy przyjęciu go okazałoby się, że dla wszystkich lat korzystał Flatt z jednolitego źródła, ze statystyki magistrackiej – co przecież jest najprawdopodobniejsze. Po prostu tylko dla lat do 1845 roku włącznie popełniał on ten sam błąd, który w odniesieniu do lat 1851 i 1852 popełnił urzędnik magistracki, sporządzający sprawozdanie prezydenta Traegera: wliczył ludność przedmieść do ludności samej Łodzi. Oczywiście sprawdzenie tej hipotezy możliwe będzie tylko przez sprawdzenie sprawozdań rocznych magistratu miasta Łodzi, przechowywanych w Archiwum Akt Dawnych miasta Łodzi.

Dane trzeciej rubryki, zatytułowanej „dane źródłowe” oparte są na następujących źródłach dla roku:

1808 – Grossman, *Struktura społeczno-gospodarcza Księstwa Warszawskiego*, s. 91.

1809 – *Ibidem*.

1815 – Wykaz porównawczy względem znajdującej się w miastach fabrycznych Woj. Mazow. ludności – KRSWiP, vol. 17188.

1819 – Wykaz ogólny miast w obwodzie łęczyckim położonych z oznaczeniem ich ludności – 6.9.1819 – KRSWiP, vol. 1272.

1820 – Opisanie historyczne oraz topograficzno-statystyczne miasta Łodzi 1820 – KRSWiP, vol. 458, p. 154–157.

1824 – Lista imienna miast Woj. Mazow. na pięć rzędów podzielonych... 21.10.1824 – KRSWiP, vol. 23.

1827 – Wykaz ogólny fabryk wełnianych i półwełnianych, bawełnianych, lnianych i konopnych w Woj. Mazow. w 1827 roku – KRSWiP, vol. 17188.

1828 – Wykaz ogólny fabryk wełnianych i półwełnianych, bawełnianych, lnianych i konopnych w Woj. Mazow. w 1828 roku – *ibidem*. Wykaz porównawczy względem znajdującej się w miastach fabrycznych Woj. Mazow. ludności – *ibidem*. Raport roczny Sekcji Fabrycznej Kom. Mazow. za rok 1829 podaje dla roku 1828 tylko 3930 głów ludności stałej – KRSWiP, vol. 18190.

- 1829 – Raport roczny Sekcji Fabrycznej Kom. Mazow. za rok 1829 – KRSWiP, vol. 18190, mówi poza tym o około 1000 ludności niestałej. Te same dane: Raport Rembielińskiego z 18.2.1830 roku – ARA, v. 3074 (cyt. R. Rembieliński, *R. Rembieliński* – R.Ł., t. III, s. 93–94), tamże odmienna od pozostałych wiadomość o 3990 mieszkańcach Łodzi w końcu 1828 roku.
- 1836 – Obraz wiadomości statystycznych za rok 1836 – Tabella miast – KRSWiP, vol. 9079.
- 1837 – AS, KRPiS, WDN, SK, vol. Ł.7.II.
- 1838 – *Ibidem*, pismo Rządu Gubernialnego Warszawskiego do KRSPiS z 1/13.10.1838 roku. Czytamy tam, że oprócz 7871 głów ludności stałej – „czeladzi służących rzemieślników [brak przecinka utrudnia zrozumienie – W.K.] za paszportem czasowo zostających jest osób 2297”, co razem dla 1838 roku daje sumę 10168 głów.
- 1839 – Obraz wiadomości statystycznych za rok 1839 – Tabella miast – KRSWiP, vol. 9080.
- 1840 – Obraz wiadomości statystycznych za rok 1840 – Tabella miast – KRSWiP, vol. 9081. W piśmie KRSWiP do Rady Administracyjnej z grudnia 1840 roku czytamy: „Łódź, posiadając przeszło 800 domów murowanych i drewnianych, tudzież stałej ludności 15000 dusz, pierwszym i najznakomitszem miastem po Warszawie uznanem być może” – KRSWiP, vol. 1302 – cyt. K. Konarski, *Archiwalia łódzkie* – R.Ł., t. I, s. 85–86.
- 1841 – Obraz wiadomości statystycznych za rok 1841 – Tabella miast – KRSWiP, vol. 9082.
- 1842 – Obraz wiadomości statystycznych za rok 1842 – Tabella miast – KRSWiP, vol. 9083.
- Dane z lat 1846, 1849 i 1852 – Wykaz z 12/24.3.1858, podpisany przez prezydenta Traegera, publ. R.Ł., t. III, po s. 354. Tam też odmienne dane dla roku 1855 (liczba domów 1317), liczba ludności 24520, zgodna oczywiście jest tu tylko ludność stała i 1857 – (ludność stała 27890, budynków 1534).
- 1847 – Wykaz miast Gub. Warsz. posiadających przywileje dawne tzw. *de non tolerandis Judaeis*... 18/30.4.1847 – KRSWiP, vol. 207.
- 1854 – Wykaz statystyczny miast powiatu łęczyckiego za rok 1854 – KRSWiP, vol. 9092.
- 1855 – Wykaz statystyczny miast powiatu łęczyckiego za rok 1855 – KRSWiP, vol. 9093. – Te same dane: „Kalendarz Obserwatorium Astronomicznego na rok 1857”.
- 1856 – „Kalendarz Obserwatorium Astronomicznego na rok 1858”.

1857 – „Kalendarz Obserwatorium Astronomicznego na rok 1859”. Te same dane u Rosseta, *Łódź w latach 1860–1870* – R.Ł., t. I, s. 336. Natomiast w piśmie KRPIs do KRSWiP z 6/18.8.1857 roku czytamy, że Łódź ma „blisko 30000 mieszkańców – AS, KRPIs, WDN, SK, vol. Ł.7.III.

1858 – „Kalendarz Obserwatorium Astronomicznego na rok 1860”.

1859 – „Kalendarz Obserwatorium Astronomicznego na rok 1861”. Zgodne z tą sumą dane znajdujemy u Raciborskiego (*Łódź w 1860 r.* – R.Ł., t. II, s. 407), gdzie ponadto dokładniej słyszymy o 12518 katolikach, 3 prawosławnych, 12179 ewangelikach, 171 „braciach morawczykach” i 4579 Żydach.

1861 – Klasyfikacja miasta na rzędy – KRSWiP, vol. 23.

Dane z lat 1860 i 1864 – zaczerpnięte z Rosseta, *Łódź w latach 1860–1870* – R.Ł., t. I, s. 336. Inną wiadomość podaje Friedman (*Dzieje Żydów w Łodzi*, s. 21–22). Według niego w roku 1864 było w Łodzi 33533 głowy ludności stałej (w tym 31856 chrześcijan i 8463 Żydów) [?] i 6786 niestałej (w tym 4862 chrześcijan i 1924 Żydów), razem 40319 głów.

Zauważyć należy, że dane z roku 1836 zgodne są z podanymi przez Friedmana, dane z roku 1840 i 1855 – odpowiadają u Friedmana rokowi 1841 (co dałoby się wytłumaczyć tym, że „Obraz wiadomości statystycznych” sporządzany był za rok 1840 wstecz, dopiero 17/28.5.1841 roku) i 1855; pochodzące zaś z tego samego źródła dane o ludności z lat 1839, 1841, 1842 i 1854 – z danymi Friedmana są niezgodne. Ponieważ, jak widać z danych z lat 1836, 1840, 1855, „Obrazy wiadomości statystycznych” są również oparte o statystykę magistracką – wytłumaczyć tej niezgodności nie potrafię. Ciekawe, że dane „Kalendarza Obserwatorium Astronomicznego dla lat 1855, 1856, 1858, 1859” zgadzają się z podanymi przez Friedmana nawet w błędach (lata 1858–1859) – nie zgadzają się zaś tylko w odniesieniu do roku 1857.

Ważną jest rzeczą ustalenie, o ile należałoby w przybliżeniu podwyższyć liczbę mieszkańców, pragnąc uwzględnić i ludność tzw. niestałą. Posiadamy w tej mierze dane dla ośmiu lat:

w roku 1828 ludność stała 3930 głów, niestała – 979, razem 4909 głów,
a więc ludność niestała = 19,49%

w roku 1838 ludność stała 7831 głów, niestała – 2297, razem 10168 głów,
a więc ludność niestała = 22,59%

w roku 1846 ludność stała 14028 głów, niestała – 1045, razem 15073 głów,
a więc ludność niestała = 6,95%

w roku 1849 ludność stała 15067 głów, niestała – 2500, razem 17567 głów,
a więc ludność niestała = 14,23%

w roku 1852 ludność stała 18986 głów, niestała – 5130, razem 24116 głów, a więc ludność niestała = 21,23%

w roku 1855 ludność stała 24560 głów, niestała – 7725, razem 33285 głów, a więc ludność niestała = 23,21%

w roku 1857 ludność stała 27890 głów, niestała – 11530, razem 39110 głów, a więc ludność niestała = 29,48%

w roku 1864 ludność stała 33533 głów, niestała – 6786, razem 40319 głów, a więc ludność niestała = 16,8%

(Dane z roku 1828 – Wykaz porównawczy względem znajdującej się w miastach fabrycznych Woj. Mazow. ludności w roku 1828 – KRSWiP, vol. 17188)

Dane z roku 1838 – Rz. Gub. Warsz. do KRPiS. 1/12.10.1838 roku – AS, KRPiS, WDN, SK, vol. Ł.7.II.

Dane z lat 1846–1857 – Wykaz z 12/24.3.1858, podpisany przez prezydenta Traegera, publik. R.Ł. po s. 354.

Dane z roku 1864 – Friedman, *Dzieje Żydów w Łodzi*, s. 21–22.

Zauważyć poza tym należy, że procent ludności niestełej wyższym był wśród ludności żydowskiej niż wśród chrześcijańskiej, np. w roku 1864 wśród chrześcijańskiej wyniósł 15,2%, wśród żydowskiej – 22,7% (Friedman, *Dzieje Żydów w Łodzi*, s. 21–22). Dane te przede wszystkim przekonywują nas ostatecznie, że wszystkie grupy posiadanych przez nas wiadomości o ludziach dawnej Łodzi (a zapewne i innych miast), obejmują wyłącznie ludność stałą.

Tablica II: Skład ludności Łodzi według płci z uwzględnieniem wyznania

Dane z lat 1836, 1839–1842 według „Obrazu wiadomości statystycznych” za te lata – KRSWiP, vol. 9079–9083.

Dane z roku 1859 – Raciborski, *Łódź w 1860 roku* – R.Ł., t. II, s. 457.

Tablica III: Tkactwo w Łodzi w latach 1823–1828

Dane z roku:

1823 – Wykaz fabryk sukienniczych w obrębie Woj. Mazow. istniejących z końcem 1823 roku – KRSWiP, vol. 17183, toż u Wójcickiego, *Dzieje robotników przemysłowych*, s. 91.

1824 – Wykaz ogólny fabryk znajdujących się w Woj. Mazow. z końcem 1825 roku – KRSWiP, vol. 17185, p. 385–392.

1825 – *ibidem*. Wykaz ogólny fabryk znajdujących się w Woj. Mazow. z końcem 1826 roku – KRSWiP, vol. 17186.

1826 – *Ibidem*.

1827 – Wykaz ogólny stanu fabryk z końcem 1827 roku – KRSWiP, vol. 17187.

1828 – Wykaz fabryk do obrazu statystycznego za rok 1828 należący – KRSWiP, vol. 17188.

Dla tych samych lat znajdujemy odmienne nieco dane, które zestawilem w tablicy IIB. Zaczepnięte są one:

1826 – Wykaz ogólny fabryk wełnianych i półwełnianych, bawełnianych, lnianych i konopnych w roku 1826 – KRSWiP, vol. 17185.

1827 – Wykaz ogólny fabryk wełnianych i półwełnianych, bawełnianych, lnianych i konopnych w roku 1827 – KRSWiP, vol. 17188.

1828 – Wykaz ogólny fabryk wełnianych i półwełnianych, bawełnianych, lnianych i konopnych w roku 1828 – *ibidem*.

Friedman, *Początki przemysłu* – R.Ł., t. III, s. 172–173, 175, 178 – podaje inne nieco cyfry dla produkcji włókienniczej. Według niego było: w roku 1823 – 10 majstrów, 1825 – 93, 1828 – 182, 1829 – 279. Sukienników było: w roku 1823 – 9 majstrów i 9 warsztatów, w 1828 – 31 majstrów i 29 warsztatów, 1827 – 43 majstrów i 41 warsztatów, 1828 – 42 majstrów i 42 warsztaty, 1829 – 38 majstrów i 40 warsztatów. Postrzygacz był w 1823 jeden, w 1829 – było ich trzech. Tkaczy wyrobów bawełnianych było: w roku 1824 – 16, w 1825 – 32, posiadających 46 warsztatów, w 1828 – 110, posiadających 311 warsztatów, w 1829 – 198, posiadających 399 warsztatów.

Tablica IV: Ilość Niemców zamieszkałych w Łodzi

Dane z roku:

1852 – (Ilość Niemców stale i czasowo zamieszkałych w Gub. Warsz.) z 17/29.4. 1852 – KRSWiP, vol. 9113.

1856, 1857, 1858 – „Kalendarz Obserwatorium Astronomicznego za lata 1858, 1859, 1860”.

1859 – Raciborski, *Łódź w 1860 roku* – R.Ł., t. II, s. 407.

Tablica V: Ludność kupiecka Łodzi do 1830 roku

Dane tej tablicy zestawione zostały na podstawie „rachunków kasy ekonomicznej miasta Łodzi” z lat 1819–1821 i 1827–1830 – KRSWiP, vol. 1296, 1297 i 1298. Z wykazów wydanych konsensów na szynk trunków krajowych i zagranicznych

w Woj. Mazow. na lata 1817, 1818, 1819 (KRSWiP, vol. 77 i 78) wiemy, że w Łodzi na rok 1817 – wykupiono konsensów 8 (w ciągu roku dokupiono 3), na rok 1818 – wykupiono 11, na rok 1819 – 15.

Tablica VI: Dochód kasy miejskiej miasta Łodzi

Dane tej tablicy, z wyjątkiem odnoszących się do lat 1839–1841, zestawione zostały na podstawie budżetów rocznych Łodzi, przesyłanych do zatwierdzenia KRSWiP – KRSWiP, vol. 1296, 1279, 1319 – cyt. Konarski, *Archiwalia łódzkie* – R.Ł., t. I, s. 83.

Dane z lat 1839–1841 pochodzą z „Obrazów wiadomości statystycznych” za te lata – KRSWiP, vol. 9080 – 9082.

W innych źródłach znajdujemy dane: dla roku:

1819 – sumę 2539 zł. 7 gr. – Wykaz ogólny miast w obwodzie łęczyckim położonych z oznaczeniem ich ludności i funduszów kas miejskich 6.9.1819 – KRSWiP, vol. 1272.

1821 – sumę zgodną – Raport Sekcji Fabrycznej Kom. Woj. Mazow. za rok 1821 – ARA, vol. 1102^c.

1822 – sumę zgodną – Raport Sekcji Fabrycznej Kom. Woj. Mazow. za rok 1822 – ARA, vol. 1102^d.

1823 – sumę zgodną – Raport Sekcji Fabrycznej Kom. Woj. Mazow. za rok 1823 – ARA, vol. 1102^c.

1824 – sumę zgodną – Raport Sekcji Fabrycznej Kom. Woj. Mazow. za rok 1824 – ARA, vol. 1102^c.

1827 – sumę 8171 zł. 18 gr. – Raport Sekcji Fabrycznej Kom. Woj. Mazow. za rok 1827 – *ibidem*.

1836 – sumę 39003 zł. 9 gr. – Obraz wiadomości statystycznych za rok 1836 – Tabella miast – KRSWiP, vol. 9079.

1842 – sumę 26385 r. sr. 52 kop. – Obraz wiadomości statystycznych za rok 1842 – Tabella miast – KRSWiP, vol. 9083.

1854 – sumę 20684 r. sr. 43 kop. – Wykaz statystyczny miast powiatu łęczyckiego za rok 1854 – KRSWiP, vol. 9092.

1855 – sumę 20684 r. sr. 43 kop. – Wykaz statystyczny miast powiatu łęczyckiego za rok 1855 – KRSWiP, vol. 9093.

Poza tym wykaz z 12/24.3.1858, podpisany przez prezydenta Traegera (publik. R.Ł., t. III, po s. 354), podaje nam sumy: dla roku 1846 – 11310 r. sr.; 1849 – 11397 r. sr.; 1852 – 12335 r. sr.; 1855 – 13245 r. sr.; 1857 – 15620 r. sr.

„Kalendarz Obserwatorium Astronomicznego na rok 1860” podaje dla roku 1858 sumę 15373 r. sr. 78 kop.

Ajnenkiel, *Podniesienie Łodzi* – R.Ł., t. III, s. 272–273 – podaje sumy niezgodne, niewiadomo skąd zaczerpnięte (1821 – 2412 zł. 11,5 gr.; 1822 – 2434 zł. 22,5 gr.; 1823 – 2670 zł. 19,5 gr.; 1824 – 4091 zł. 15 gr.; 1825 – 4322 zł. 25 gr.; 1939 – 53398 zł. 3 gr.).

Tablica VII: Dzierżawa dochodu konsumpcyjnego z miasta Łodzi

Dane tej tablicy zaczerpnięte są bezpośrednio z kontraktów dzierżawnych – A.S, KRSPiS, WDN, S.K, vol. Ł.7. I–IV, z wyjątkiem sumy z roku 1819, z którego to roku kontraktu nie znalazłem, sumę tę zaś napotkałem w Raporcie Sekcji Fabrycznej Kom. Woj. Mazow. za rok 1819 – ARA, vol. 1102^b.

Poza tym zgodne z podanymi cyfry napotkałem dla roku:

1820 – Raport Sekcji Fabrycznej Kom. Woj. Mazow. za rok 1820 – ARA, vol. 1102^c.

1821 – *Ibidem*.

1822 – Raport Sekcji Fabrycznej Kom. Woj. Mazow. za rok 1822 – ARA, vol. 1102^d.

Niezgodne zaś dane napotkałem dla roku:

1827 – sumę 23500 zł. – Wykaz dochodów konsumpcyjnych, wydzierżawionych na rok 1827 – KRWiP, vol. 17186.

1846 – sumę 16429 r. sr.; 1849 – sumę 17868 r. sr.; 1852 – sumę 26025 r. sr.; 1855 – 22772 r. sr.; 1857 – sumę 38645 r. sr. – Wszystkie te dane oparte o „Wykaz z 12/24.3.1858, podpisany przez prezydenta Tragera – publik. R.Ł., t. III, po s. 354.

Z autorów Gąsiorowska, *Z dziejów przemysłu*, cz. I, s. 58 podaje dane wszystkie niezgodne z podanymi w tablicy (dla roku 1823 – 3921 zł. 24 gr.; 1829 – 19170 zł.; 1832 – 26000 zł. i 1837 – 50212 zł.)

Ta sama autorka w drugiej części swej pracy (*Z dziejów przemysłu*, cz. II, s. 124), podaje znów niezgodne dane dla lat: 1817 (2311 zł) i 1819 (5166 zł), zgodne zaś dla lat: 1822, 1826 i 1828.

Ajnenkiel, *Podniesienie Łodzi* – R.Ł., t. III, s. 272 – podaje dane niezgodne dla lat 1822 i 1823 (3770 zł) i 1839 (117413 zł 18 gr.), zgodne zaś dla lat: 1821, 1824 i 1825.

Friedman, *Dzieje Żydów w Łodzi*, s. 171–172 – podaje dane niezgodne dla lat: 1846 (16429 r. sr.), 1852 (2605 r. sr.), 1857 (38645 r. sr.), 1844–1849 (18000 r. sr.), 1850–1852 (27000 r. sr., niezgodne ponadto z na poprzedniej 171-szej stronie podaną sumę dla tegoż roku 26025), zgodne zaś dla lat 1821, 1824, 1829 i 1860–1862.

Tablica VIII: Skład zawodowy ludności Łodzi w roku 1839

Dane tej tablicy zestawione zostały na podstawie: „rozkładu składki na posłańca konnego i pieszego do rozesłania ekspedycji rządowych i do pełnienia transportów na czas od 1 stycznia do ostatniego grudnia 1839 roku” – APP, vol. bez sygnatury. Lista ta, jako imienna, wzbudza dość duże zaufanie, obejmuje oczywiście tylko pracujących samodzielnie.

Terminologia zachowana całkowicie oryginału, choćby nawet była wątpliwa (np. „tkacz” i „sukiennik”, „handlarz i kupiec”, niemożliwa do zinterpretowania grupa „właściciele domów”, stanowiąca z górą połowę wymienionych osób itp.).

Tablica IX: Skład zawodowy ludności Łodzi w roku 1864

Dane tej tablicy zestawione na podstawie: „listy klasyfikacyjnej opłaty kanonu od procederystów, handlarzy i profesjonalistów w Mieście Łodzi... na rok 1864” – APP, vol. bez sygnatury. Terminologia zachowana oryginału. Cyfry, zawarte w tej tablicy mówią nam – jak już wzmiankowałem – o ilości wydanych konsensów, nie zaś o ilości osób zawodowo czynnych, te same osoby wykupywały często konsensy na kilka rodzajów zarobków, zwłaszcza odnosi się to do ludności kupieckiej, handlującej zazwyczaj jednocześnie różnymi towarami. Ze względu właśnie na to, że zjawisko to o tyle silniej występuje wśród ludności, trudniącej się handlem – niemożliwym jest na podstawie tych danych dokonać zobrazowania struktury zawodowej Łodzi.

Tablica X: Struktura zawodowa ludności Łodzi w roku 1821

Według Friedmana, *Dzieje Żydów w Łodzi*, s. 27.

Tablica XI: Struktura zawodowa ludności Łodzi w roku 1861

Według Friedmana, *Dzieje Żydów w Łodzi*, s. 121.

ŁÓDŹ

A. Kryteria zewnętrzne

Historię planu dawnej Łodzi znamy już dziś dość dobrze. Prace Flatta¹, Zanda^{2 (1a)}, Kossmanna³, Konarskiego⁴ i inne zestawily nam najważniejsze dane dotyczące zmian w nim zachodzących. Początkowo plan Łodzi rolniczej nie przewidywał dalszej rozbudowy: w roku 1819 jest w Łodzi ogółem osiem wolnych do zabudowania placów⁵. Wkrótce jednak, ponieważ stwierdzono, że „miasto Łódź położone w środku borów i takowe własnością posiadające ma większą nad inne sposobność budowania się”⁶ – przeto postanowiono przystąpić do gruntownego uporządkowania planu miejskiego. Pierwsza ta regulacja (nieznana Flattowi), nastąpiła w 1821 roku. „Wówczas (...) oddano pod rozbudowę miasta północno-zachodnie tereny dawnej Łodzi (...). Regulacja z roku 1821 objęła właściwie dawne miasteczko z jego rynkiem, sąsiednimi ulicami i zabudowaniami mieszkalnymi, zagarnęła to, co po dziś dzień nazywa się «Starem Miastem»”⁷. Wynikiem tej regulacji utworzono gotowych pod zabudowę 180 placów – część dalsza miała być przemieniona „skoro korespondencja o odstąpieniu wójtostwa i folwarku Starawieś skutek swój otrzyma”⁸. Druga regulacja nastąpiła w roku 1823, po zakończeniu tej korespondencji, a „objęła szeroki trójkąt dawnych ogrodów, pod mieszczań, oraz gruntów wójtowskich, plebejskich i dworskich”⁹ włącznie ze Starą Wsią. Trzeciej regulacji dokończono w roku 1825, włączając do miasta „nie tylko pola i lasy miejskie lub porządowe, ale także prywatne działki rolne mieszczań”¹⁰ – powstała wtedy tzw. osada Łódka, w której przy placach budowanych wymienione były i kawałki pola, przeznaczone pod uprawę lnu dla przadków¹¹. Staszic w tych słowach opisuje plan Łodzi w roku 1825: „cała rozległość posady tutejszej rozmienioną została na 500 placów, a przy każdym mórg na ogród. Nadto jest sto placów i półtora morga pola przy każdym na osadę samych

¹ O. Flatt, *Opis miasta Łodzi*, s. 21–27.

^{2 (1a)} A. Zand, *Łódź rolnicza* – R.Ł., t. II, s. 75.

³ E.O. Kossmann, *Rys geograficznego planu miasta Łodzi*, „Czasopismo Przyrodnicze”, Łódź 1930, s. 5–7.

⁴ K. Konarski, *Archiwalia łódzkie w A.A.D.* – R.Ł., t. I, s. 83–84.

⁵ Raport roczny Prezesa Kom. Woj. Mazow. za rok 1819 – ARA, vol. 1102^b.

⁶ *Ibidem*. O tym też raport Rembielińskiego – „Rocznik Oddz. Łódzk. Pol. Twa Hist.” 1928, s. 59.

⁷ A. Zand, *Łódź rolnicza* – R.Ł., t. II, s. 75.

⁸ Raport Sekcji Fabrycznej Kom. Woj. Mazow. za rok 1821 – ARA, vol. 1102^c.

⁹ A. Zand, *op. cit.*

¹⁰ A. Zand, *op. cit.*; też: O. Flatt, *op. cit.*, s. 21.

¹¹ R. Rembieliński, *Rajmund Rembieliński* – R.Ł., t. III, s. 76.

prządek, z obowiązkiem uprawiania tam z rozdawanych nasion i wyprzedzania tegoż lnu”¹². W 1828 roku dołączono do Łodzi osadę Ślązaki¹³. Wszystkie nowowymienione place zabudowywały się szybko. W 1827 roku, jak słyszymy „urządzone osady prządków w liczbie przeszło 150 w biegu jednego roku zapełnione zostały, że już dla przybywających z zagranicy familjów niemasz miejsca i wielka szkoda, że ich przysporzyć niepodobna [przy słowach tych, na marginesie, charakterystyczny dopisek, ręką Mostowskiego]: „Jeżeli nie ma obawy, aby głodem marli, łatwo znajdą się inne posady”¹⁴. W 1828 roku, gdy „posady” owe znalazły się – czytamy w raporcie urzędowym: W Łodzi jest „planów w osadzie sukienniczej 196, płóciennej, bawełnianej, lnianej – 306, przędniczej 167. Z czego zajęto już odpowiednio: 108, 115, 167”¹⁵. Przez szereg lat następnych zabudowywano już tylko istniejące „osady” – które pod koniec lat trzydziestych były już niemal całkowicie zabudowane. Np. o stanie w roku 1838 czytamy: „a) z planów 202 w Osadzie Sukienniczej Nowego Miasta 185 rozebrano, na tych wybudowano domów 115, do rozdania pozostaje jeszcze 17, – b) z placów 265 na pomieszczenie tkaczy przeznaczonych rozebrano 255, na tych wybudowano domów 240, reszta zaś wkrótce zabudowaną będzie, – c) z osad przędniczych 166, rozdano placów 166 i wszystkie są zabudowane, – d) z placów 42 w osadzie Ślązaki zwanej, 41 jest już zabudowanych”¹⁶. W tym już jednak okresie czasu badanie jest znacznie utrudnione. O ile bowiem w epoce konstytucyjnego Królestwa administracja szła niejako przed życiem, torując jemu drogi – o tyle w epoce następnej opóźnia się ona za nim dość znacznie. I tak wszystkie powstające w epoce kongresowej przedmieścia Łodzi najpierw były do niej włączane administracyjnie – później zaś dopiero rozbudowywały się właściwie, powstawały faktycznie. W skutku tego od samego początku ich istnienia ludność ich, budynki i wszelkie w ogóle dotyczące ich wiadomości spotykamy w aktach administracyjnych Łodzi. Odwrotnie przedstawia się sprawa w epoce następnej, gdy przedmieścia najpierw istnieją, najpierw współżyją z miastem – później zaś dopiero włączane są do niego pod względem administracyjnym. Tak było z przedmieściami: Chojny, Bedoń, Stoki i inne, najjaskrawiej zaś z Bałutami, włączonymi formalnie do miasta Łodzi dopiero w roku 1915, przez okupantów niemieckich¹⁷.

¹² Uwagi przy objeździe dróg, rzek i fabryk w roku 1825 w miesiącu wrześniu 20.9.1825 – KRSWiP, vol. 18473, p. 69–73 – cyt. K. Konarski, *Staszic w Łodzi w roku 1825* – R.Ł., t. I, s. 186. O tym też: O. Flatt, *op. cit.*, s. 21–22.

¹³ R. Rembieliński, *op. cit.*, s. 87.

¹⁴ Rada Stanu Prezes Kom. Woj. Mazow. do J.W. Ministra Prezydującego w KRSWiP z rządu zdaje raport z dopełnionego objazdu województwa 11.6.1827 – KRSWiP, vol. 17186.

¹⁵ Wykaz porównawczy względem znajdującej się w miastach fabrycznych Woj. Mazow. ludności – KRSWiP, vol. 17188.

¹⁶ Komisarz Wydziału Administracyjnego Rządu Gubernjalnego Warszawskiego – Łódź 14/28.10.1839 – E. Ajnenkiel, *Łódź miastem gubernjalnem*, R.Ł., t. III, s. 272.

¹⁷ F. Friedman, *Dzieje Żydów w Łodzi*, s. 87 i nast.

Łódź, w 1819 roku „wioski dobrej niewarta”¹⁸ – zabudowywać się zaczęła od razu bardzo porządnie. W raporcie z 1823 roku czytamy, że „domy stawiane w drzewo są dokładnej i ozdobnej roboty”¹⁹. Kiedy pojawiły się pierwsze domy murowane – nie wiemy. W roku 1829, gry pierwszy raz o nich słyszymy, – jest ich już 54, czyli 16,1% ogólnej liczby budynków. Ciekawe, że w późniejszym okresie liczba ta wzrasta dość znacznie i to w szybszym tempie, niż liczba budynków drewnianych: w roku 1864, gdy budynków murowanych jest 294, stanowią one 20,19% ogólnej liczby zabudowań. Dokładniejsze dane o ilości i jakości budynków w Łodzi posiadamy z roku 1859, kiedy to istnieje:

„domów mieszkalnych murowanych parterowych – 160
 domów mieszkalnych murowanych jednopiętrowych – 75
 domów mieszkalnych murowanych dwupiętrowych – 4
 domów mieszkalnych drewnianych parterowych – 1359
 domów mieszkalnych drewnianych jednopiętrowych – 8”

Ze znaczniejszych budowli w tym czasie egzystowały: kościoły – katolicki, ewangelicki, kaplica katolicka, dom modlitwy „braci morawczyków”, szpital, szkoła realna, szkoła elementarna, 2 młyny parowe, 1 wodny, 32 wiatraki, 2 browary, 15 zakładów fabrycznych, 8 hoteli i domów zajezdnych. Własnością miasta były: 2 jatki, 2 „bydłobojnie”, 2 domy dla gajowych, 3 szopy na narzędzia ogniowe oraz ratusz²⁰. Ratusz dawny łódzki oddany został do użytku 15.11.1820 roku. Nowy zbudowano i oddano do użytku w połowie czerwca 1827 roku. Ten, mimo że blisko zbudowany i wielokrotnie reperowany – dosłużył miastu do końca badanego okresu²¹. W końcu badanego okresu otrzymuje Łódź latarnie gazowe i pierwsze asfaltowe chodniki – zaczyna przybierać wygląd wielkomiejski²².

B. Kryteria ludnościowe

Wszystkie wątpliwości, nasuwające się nam w związku z interpretacją danych, dotyczących liczby mieszkańców Łodzi, rozważyłem obszerniej w przypisku do tablicy I-szej. Tu, pomijając drobne, niezmiennające istoty rzeczy wątpliwości, stwierdzić wystarczy, że, gdy w początku XIX wieku liczba jej mieszkańców zaledwie pozwalała uznać ją za nędzną wioskę – to ponad 40 tysięcy sięgająca (a nawet, wraz z ludnością niestałą, zapewne 40 tysięcy przekraczająca) ludność

¹⁸ Raport Rady Stanu Okołoła – ARA, vol. 1214.

¹⁹ Raport Wydziału Przemysłu i Kunsztów do J.O. Xcia Nam. Król. z objazdu fabryk – KRSWiP, vol. 18473.

²⁰ J. Raciborski, *Łódź w 1860 roku* – R.Ł., t. II, s. 408–409.

²¹ J. Raciborski, *Dawny ratusz* – R.Ł., t. I, s. 195, 199.

²² E. Rosset, *Łódź w latach 1860–1870* – R.Ł., t. I, s. 368–370.

jej w roku 1864 każe jej przyznać charakter na swój czas wielkomiejski. A przecież posiadane liczby ludności nie obejmują rosnących stale i praktycznie niczym od miasta nie różniących się przedmieść z Bałutami na czele, w których jednych np. w roku 1860-tym mieszkało 95 rodzin, złożonych z 422 osób²³. Droga przebyta przez Łódź w ciągu badanego półwiecza jest faktem bodaj-że jedynym w swoim rodzaju.

Zmiany ilości głów, przypadające na jeden dym, odzwierciedlają również ogólną ewolucję, którą przeszła Łódź w XIX wieku. W 1809 roku na dym łódzki przypada zaledwie 5,84 głów. Jasnym jest, że jest to stosunek typowo wiejski. W końcu badanego okresu, w roku 1864, na jeden dym w Łodzi przypada 26,18 głów i jest to stosunek typowo wielkomiejski, pozostawiający daleko poza sobą inne sąsiedzkie, tak starsze (Łęczyca), jak rówieśne (Aleksandrów), jak młodsze (Konstantynów) pod względem miejskiego rodzaju miasta.

Liczba Żydów, zamieszkałych w Łodzi w początku badanego okresu jest nieznaczna. Z najbardziej wiarygodnej; bo imiennej „Tabelki wszystkich rodzin żydowskich znajdujących się w mieście Łodzi”, sporządzonej 23.3.1809 roku, dowiadujemy się o 97-miu osobach (w tym 53 kobiety, 44 mężczyzn, zgrupowanych w 24 rodzinach)²⁴. Ta grupa, łącznie z nielicznymi Żydami, zamieszkującymi okoliczne gminy wiejskie, utworzyła w następnym roku kahał. Pierwsze wybory starszych kahałnych odbyły się 12.11.1810 roku²⁵. Do kahału tego należą w 1822 roku: miasto Kazimierz i parafie: Mileszki i Bełdów, razem 17 rodzin żydowskich spoza Łodzi²⁶. I ta jednak nieznaczna, a w porównaniu z wieloma innymi miastami procentowo niższa ilość Żydów w Łodzi odczuwaną była współcześnie jako ciężar. Pisz o tym Rembieliński: „udałem się do miasta Łodzi, (...) w niem również [t.j. podobnie, jak w Zgierzu – W.K.] Żydzi nasiedli zarobki chrześcijańskie”²⁷. Liczba Żydów w Łodzi do początku epoki przemysłowej wzrastała tak w cyfrach bezwzględnych jak i względnych raptownie i znacznie. W spisie Żydów, sporządzonym w grudniu 1821 roku w związku z ustaleniem nazwisk, znajdujemy już 58 rodzin, składających się z 262 dusz. Zawodowo ludność ta składała się z: 21 handlarzy i szynkarzy, 9 krawców, 8 piekarzy, 2 rzeźników, 3 garbarzy, 10 wyrobników, 1 szklarza, 1 nauczyciela, 1 „szkolny”, 2 osoby, będące na utrzymaniu dzieci. Spośród 58 głów rodzin żydowskich – 15 posiadało w mieście nieruchomości, wszyscy wraz z rodzinami nosili się po żydowsku, 9-ciu zaledwie posyłało dzieci do szkoły publicznej. Niemal cała ta ludność

²³ F. Friedman, *Dzieje Żydów w Łodzi*, s. 91.

²⁴ A. Alperin, *Żydzi w Łodzi*, R.Ł., t. I, s. 153–159.

²⁵ *Ibidem*, s. 162.

²⁶ *Ibidem*, s. 166.

²⁷ Rada Stanu Prezes Komisji Woj. Mazow. do J.O. Xcia Nam. Król. z urzędu raport drugi objazdowy 13.7.1820 – ARA, vol. 1406 – Publik. Z. Lorentz – „Rocznik Oddz. Łódzk. P.T.H.” 1928, s. 6a.

jest ludnością napływową – tylko 3 spośród głów rodzin żydowskich urodziło się w Łodzi²⁸. W dalszym ciągu epoki kongresowej procent ludności żydowskiej w Łodzi gwałtownie spada, gdyż przyrost naturalny i imigracja Żydów nie mogą dorównać gwałtownej imigracji żywołów chrześcijańskich, zwłaszcza Niemców – podnościć się zaś zaczyna dopiero w latach czterdziestych, po czym wzrasta z pewnymi wahaniami aż do końca badanego okresu²⁹, kiedy to intensywność imigracji żydowskiej do Łodzi wzrasta w dwójnasób. „(...) Przełom w życiu gospodarczym, zwiastujący narodziny wielkoprzemysłowej produkcji, jest tą chwilą, od której datuje się liczniejszy napływ Żydów do Łodzi. Chcąc cyfrowo tę sprawę przedstawić, przytoczymy, że na początku lat sześćdziesiątych liczba zamieszkałych w Łodzi Żydów wynosiła 5000, a ku końcowi rozpatrywanego dziesięciolecia (t.j. lat sześćdziesiątych) wzrosła do 10000”³⁰. Niewątpliwie przyczyniło się do tego i zniesienie w roku 1861³¹ „rewiru” żydowskiego, zaprowadzonego w roku 1822³².

Ilość zamieszkałych w Łodzi ewangelików znamy tylko z lat: 1841, 1859 i 1864; było ich w tych latach odpowiednio: 13007, 12179, 15810, co stanowiło: 65,04%, 44,35%, 41,5% ogólnej ludności Łodzi. Widzimy tu więc wyraźną tendencję w kierunku malejącym co daje się tłumaczyć przede wszystkim tym, że po ustaniu gwałtownej jak w epoce kongresowej, imigracji żywołu ewangelickiego z Zachodu – imigracja wewnętrzna, żywołów polskich w olbrzymiej większości katolickich z miast i wsi okolicznych, przechylała coraz bardziej szalę na korzyść ludności katolickiej.

O ilości Niemców w Łodzi dałoby się z pewnymi zastrzeżeniami powtórzyć to, co powiedziałem wyżej, odnośnie ewangelików. Początkowo liczba ich była znaczna. Odgrywali dużą rolę w życiu tak gospodarczym jak i społecznym Łodzi. Np. w latach czterdziestych słyszymy o zatargu, jaki ma miejsce w Łodzi między ludnością polską-katolicką, a niemiecką-ewangelicką w sprawie nadzoru nad trzecią szkołą elementarną (z dwóch pozostałych jedna pozostawała pod nadzorem księdza, a druga – pastora)³³. Z czasem jednak – według Rosseta – „struktura narodowościowa Łodzi uległa stopniowemu przeobrażeniu, polegającemu między innymi na zmniejszeniu się odsetka ludności niemieckiej”³⁴. Z zestawionych przeze mnie w tablicy IV-tej [cyfr – J.K.] widać, że twierdzenia tego nie można przyjmować bezkrytycznie.

²⁸ A. Alperin, *Żydzi w Łodzi* – R.Ł., t. I, s. 171–176.

²⁹ F. Friedman, *Dzieje Żydów w Łodzi*, s. 35–40.

³⁰ E. Rosset, *Łódź w latach 1860–1870* – R.Ł., t. I, s. 373.

³¹ F. Friedman, *Dzieje Żydów w Łodzi*, s. 69.

³² *Ibidem*, s. 48.

³³ R. Przelaskowski, *Zagadnienia polityczne* – R.Ł., t. I, s. 232–233.

³⁴ E. Rosset, *Łódź w latach 1860–1870* – R.Ł., t. I, s. 336.

Ilość Rosjan, zamieszkałych w Łodzi, była całkiem minimalna: w latach 1856, 1857 i 1858 słyszymy o trzech³⁵, w roku 1864 – o 7-miu³⁶. Byli to niewątpliwie kupcy, zajmujący się skupem materiałów na eksport, lub urzędnicy administracyjni.

Dane, dotyczące stosunku ilości zamieszkałych w Łodzi kobiet do ilości mężczyzn, są dość chwiejne i trudno opierać na nich jakiegokolwiek wnioski. Na ogół biorąc, wykazują one przewagę ilościową kobiet nad mężczyznami, która silniej występuje wśród ludności chrześcijańskiej.

Obecnie postaram się zestawić charakterystyczne dane, dotyczące ruchu ludności. Pierwszym zagranicznym imigrantem, który w 1821 roku zawitał do Łodzi był piekarz Darn, jednak mimo troskliwej opieki władz na nim – wrócił on po dwóch miesiącach do Prus. W sierpniu tegoż, t.j. 1821 roku, zgłosiło się do Łodzi 5 sukienników i 1 postrzygacz z Aleksandrowa – tych jednak nie pozwolił przyjąć komisarz obwodu. Dopiero w drugim kwartale 1822 roku sprowadza się znowu cudzoziemca (pod względem prawnym), majster stolarski z Gniezna, Jan Pluciński³⁷. Praktyczną, choć nie formalnie-prawną podstawą imigracji rękodzielniczej do Łodzi stała się dopiero tzw. umowa zgierska z 30.3.1821³⁸. Wkrótce potem „Łódź, mimo iż są to pierwsze dopiero lata jej życia przemysłowego, wykazuje już tak żywotną siłę atrakcyjną, że zaczynają ściągać ku niej fabrykanci z okolicznych miast. Dopóki chodziło o mieszkańców województwa mazowieckiego na rzecz tę patrzono przez palce, gdy jednak w grę weszło kilku fabrykantów z województwa kaliskiego, sprawa nabrała niejakiego rozgłosu i (...) dotarła do Rady Administracyjnej. Fabrykant Daniel Ill, zamieszkały w Pabianicach, czyni starania o pozwolenie przeniesienia się do pobliskiej, ale już nie w kaliskiej, jak Pabianice, ale w mazowieckim województwie położonej Łodzi. Mimo, że sprawę p. Illa poparł całym autorytetem swego nazwiska i swego urzędu Staszic, rozstrzygnięto ją odmownie, a na piśmie Staszica znalazł się cierpki, od księcia namiestnika Zajączka zdaje się pochodzący dopisek: „(...) Rząd nie może dozwalać, ażeby jeden Prezes drugiemu odmawiał fabrykantów”³⁹. Przytaczam ten incydent dlatego, że ważnym jest stwierdzenie, jak dużą, mimo przeszkód, siłę atrakcyjną posiadała Łódź już w początkach swej „ery przemysłowej”. O elemencie, z którego rekrutowali się imigranci, dowiadujemy się nieco z raportu, złożonego przez Rembielińskiego Mostowskiemu w 1827 roku. Czytamy tam: „Znajdą się między osadzonemi zbyt ubogie rodziny, ale po większej części mieszkalne domy własną pracą i nakładem wnoszą, oraz do wyrabiania pięknej przędzy [mowa specjalnie o kolonistach osady Łódki – W.K.] bardzo są

³⁵ „Kalendarz Obserwatorium Astronomicznego na lata 1858, 1859 i 1860”.

³⁶ E. Rosset, *Łódź w latach 1860–1870* – R.Ł., t. I, s. 336.

³⁷ F. Friedman, *Początki przemysłu* – R.Ł., t. III, s. 117–118.

³⁸ *Ibidem*, s. 118–120; oraz F. Friedman, *Dzieje Żydów w Łodzi*, s. 71–74.

³⁹ ARA, vol. 348, IV NN 8542 i 9046 – cyt. K. Konarski, *Archiwalia łódzkie* – R.Ł., t. I, s. 103.

usposobione, zwłaszcza te, co z Czech niemieckich przychodzą⁴⁰. O ogólnych rezultatach imigracji najlepiej świadczą rosnące liczby ogólnej ludności Łodzi w epoce kongresowej. Ruch ludności jednak i w tym okresie nie całkowicie był jednostronny. „W tych samych latach [1826, 1827, 1828, t.j. latach najintensywniejszej imigracji – W.K.] uwidoczniła się w Łodzi również i odwrotna fala reemigracji, względnie ucieczki z Łodzi. Pierwsze wypadki ucieczki tkaczy z Łodzi („tajemnym sposobem i nocną porą”) notują akta dopiero właśnie w roku 1826 (...). W latach 1827–1828 kieruje się fala emigracji tkaczy bawełnianych i lniających z Łodzi przeważnie do województwa płockiego, prawdopodobnie na wskutek [styl! – W.K.] agitacji komisarza Dunina (...). Inny kierunek obrali sukiennicy, opuszczający Łódź [mianowicie Zgierz, Zduńską Wolę, Ozorków – W.K.] (...). Ogółem notują akta łódzkie w roku 1829 – 7 ucieczek. Jeżeli jednak nawet dane te są prawdopodobnie niezupełne, to w każdym razie ucieczka z Łodzi nie miała charakteru masowego, dlatego nie należy jej wiązać przyczynowo ze stanami depresji lub kryzysu gospodarczego w Łodzi, lecz traktować każdy wypadek jako wynikły z rozmaitych indywidualnych warunków⁴¹. W epoce polistopadowej przechodziła liczba ludności Łodzi przez liczne wahania. Najpoważniejsze z nich były wywołane przez ciężki kryzys 1844–1845 roku⁴². Na początku 1844 roku ludność Łodzi wynosiła 15763 osoby (nb. niezgodne z danymi Friedmana – przypisek mój), w ciągu roku wyemigrowały 233 rodziny = 1163 osoby, w ciągu zaś pierwszego tylko półrocza następnego roku wyemigrowało już 1938 osób⁴³. Poza jednak chwilowymi przerwami zjawisko silnej imigracji do Łodzi istniało przez cały ciąg badanego okresu.

Dla Łodzi brak nam niestety (Wykaz wiadomości statystycznych) z 1865 roku, który nam w odniesieniu do wszystkich innych miast przekazał dane o ilości głów, przypadających w tym roku na rodzinę w poszczególnych grupach narodowościowych, a nawet z pewnymi zastrzeżeniami – zawodowych. Wiemy więc tylko, że „(...) na każdego zawodowo czynnego Żyda w Łodzi przypada w roku 1861 – 3,5 osób, członków rodziny. Jeśli zaś odliczymy służbę, która wedle statystyki magistrackiej nie utrzymywała żadnych członków rodziny, przypada na każdego zawodowo czynnego Żyda 4,5 głów ludności biernej. Natomiast na każdego zawodowo czynnego chrześcijanina przypada tylko 2,5 głów, a po odliczeniu służby 3,7 głów. A zatem żydowska ludność czynna jest o wiele silniej obciążona, aniżeli ludność chrześcijańska⁴⁴, co jest zresztą zjawiskiem współcześnie powszechnym.

⁴⁰ J.w. przyp. 1.

⁴¹ F. Friedman, *Początki przemysłu* – R.Ł., t. III, s. 173–174.

⁴² Kryzys lat 1844–45: F. Friedman, *Dzieje Żydów w Łodzi*, s. 37–38, 166–167, 213; J. Litwin, *Administracja Łodzi* – R.Ł., t. II, s. 298–311.

⁴³ J. Litwin, *Administracja Łodzi* – R.Ł., t. II, s. 304.

⁴⁴ F. Friedman, *Dzieje Żydów w Łodzi*, s. 291–292.

C. Struktura zawodowa ludności

Prace Zanda⁴⁵ i Stebelskiego⁴⁶, omawiające kolejno etapy dziejów dawnej, rolniczej Łodzi, dają nam obraz wiejskiego charakteru, jaki posiadała ona na początku okresu, będącego przedmiotem niniejszej pracy. Jeszcze w 1820 roku na pytanie, dotyczące zawodu mieszczan – odpowiada burmistrz Czartkowski jednym słowem rolnictwo, mówiąc zaś ogólnie, o stanie miasta twierdzi, że ono „wzrasta [!] z przyczyny dobrych jarmarków”⁴⁷. Strukturę zawodową ludności łódzkiej z roku następnego, 1821, znamy już dokładniej z pracy Friedmana (cyt. tabl.). Widzimy tam, że na 210 osób zawodowo czynnych – 74 trudni się rolnictwem (35,24%), i to nie licząc pracowników najemnych, z których też na pewno znaczna część z produkcją rolną była związana⁴⁸. W tym stanie wkracza Łódź w początek ery przemysłowej. Wkrótce o rolnictwie, jako zawodzie mieszczan łódzkich, przestajemy słyszeć: w roku 1836, jak czytamy, utrzymują się oni „z fabryk, handlu i rękodzieł”⁴⁹, w 1840 i 1841 zawodem ich są „rękodzielnie i handel”⁵⁰, w 1842 – „handel, rzemiosło i rękodzieło”⁵¹. Nie znaczy to jednak bynajmniej, by rolnictwo w ogóle zniknęło z Łodzi. W roku 1839 słyszymy o 52 rolnikach na 894 zawodowo czynnych w ogóle (5,82%), stanowią oni w tym roku jeszcze najliczniejszą po właścicielach domów i tkaczach grupę zawodową (tab. VIII). I w przyszłych latach spotykamy jeszcze znaczną liczbę rolników w Łodzi. W roku 1861 było ich 1023, na ogólną sumę 12444 osób zawodowo czynnych (tj. 8,22%). Brak wiadomości o nich w odniesieniu do roku 1864 (tab. IX) tłumaczy się jedynie tym, że dane te zestawilem na podstawie listy opłaty kanonu od zarobków, rolnicy zaś kanonu tego nie opłacali. Ogólnie biorąc aż do końca badanego okresu należy liczyć się z istnieniem w Łodzi pewnej, kilka procent w ogólnej ludności wynoszącej grupy rolników, co jednak na ogólny miejski, a później wielkomijski charakter Łodzi, wpływu oczywiście mieć nie może.

Dokładniejszych wiadomości o składzie zawodowym ludności Łodzi brak dla epoki kongresowej całkowicie. Dane, które posiadamy, są całkiem fragmentaryczne. Np. słyszymy, że w roku 1819 istniało w Łodzi jedno tylko zgromadzenie rzemieślnicze, szewskie⁵² (tzn., że tylko szewców liczba przewyższała w Łodzi 10), rzemieślnicy zaś łódzcy należeli do własnych zgromadzeń okręgowych:

⁴⁵ A. Zand, *Łódź rolnicza* – R.Ł., t. II, s. 53–222.

⁴⁶ A. Stebelski, *Łódź i klucz łódzki u schyłku Rzeczypospolitej*, „Rocznik Oddz. Łódzk. P.T.H.” 1929–1930.

⁴⁷ Opisane historyczne oraz topograficzno-statystyczne miasta Łodzi – KRSWiP, vol. 485, p. 154–157, publik. M. Rawita-Witanowski, *Łódź w roku 1820* – R.Ł., t. II, s. 391–393.

⁴⁸ F. Friedman, *Dzieje Żydów w Łodzi*, s. 27.

⁴⁹ Obraz wiadomości statystycznych za rok 1836 – Tabella miast – KRSWiP, vol. 9079.

⁵⁰ Obraz wiadomości statystycznych za rok 1840 i 1841 – Tabella miast – KRSWiP, vol. 9081 i 9082.

⁵¹ Obraz wiadomości statystycznych za rok 1852 – Tabella miast – KRSWiP, vol. 9083.

⁵² Lista zgromadzeń rzemieślniczych w Woj. Mazow. zatwierdzonych – ARA, vol. 1102^b.

rzeźnickiego (w Kłodawie), piekarskiego (w Piątku), krawiecko-szmulerskiego, ślusarsko-kowalskiego i garbarsko-kuśnierskiego (w Łęczycy)⁵³. Z lat późniejszych, poza rozwijającym się przemysłem włókienniczym, słyszymy: w roku 1824 o „fabryce instrumentów muzycznych, jako to skrzypców, gitar i. t.p” (słyszymy o niej po raz ostatni w 1828 roku, w którym wyprodukowała ona „210 skrzypców, 30 gitar, 12 basetli”), o „fabryce koników i t.p. żelaznych wyrobów” (o której po raz ostatni słyszymy w roku 1826), o „fabryce pasamonicznej wyrobów jedwabnych” (również po raz ostatni słyszymy o niej w roku 1828), w roku 1825 przybywa „fabryka przetaczków” o 50-ciu warsztatach, produkująca np. w roku 1828 – 104 kopy przetaczków pod kapelusze damskie i 209 kop przetaczków do potrzeb gospodarskich⁵⁴. W 1829 roku na 279 majstrów przemysłu włókienniczego spotykamy 224 majstrów innych rzemioł – jakie by to jednak były rzemiosła – nie wiemy. Ogółem w tym roku „503 majstrów zatrudniało 820 sił pomocniczych, a mianowicie 214 czeladników, 114 uczniów i 495 pomocników”⁵⁵. Dokładniejsze dane, dotyczące składu ludności rzemieślniczej Łodzi posiadamy z lat 1839 (tab. VIII) i 1864 (tab. IX) – lecz i to są dane niepełne. Potęguje zaś niepełność ich fakt, że nie obejmują one przedmieść, które w rzeczywistości żyły w najściślejszym gospodarczym związku z miastem. I tak np. wśród ludności Bałut w roku 1860 spotykamy 68-miu przedstawicieli 19-tu zawodów rzemieślniczych⁵⁶ – rynek zbytu ich był oczywiście wspólny z rzemieślnikami miejskimi, ogólnołodzkimi.

Ewolucji przemysłu tkackiego nie będę na tym miejscu obrazował, wykraczałoby to bowiem poza ramy niniejszej pracy. Ograniczę się tylko do podania dwóch przekrojów, z 1829 i 1839 roku, dla zobrazowania i stopnia specjalizacji tego przemysłu. Z końcem 1829 Łódź „obejmuje (...) w sobie: a) jeden zakład fabryczno-appreturowy i handlowy do wyrobów lnianych i konopnych czyli płócien, b) jedną przędzalnię bawełnianą, c) jedną przędzalnię lnianą, d) jedną przędzalnię zarobkową do wełny gręplowanej, e) jedną farbiarnię do sukien, f) jedną farbiarnię do czerwieni tureckiej, g) dwa zakłady drukarnicze do wyrobów bawełnianych, h) trzydzieści ośm majstrów sukienniczych i trzech majstrów postrzygackich, k) sto dziewięćdziesiąt ośm majstrów tkackich do wyrobów bawełnianych i lnianych, l) czterdzieści jeden majstrów pomocniczych, m) jedną fabrykę tasiemek, n) jedną fabrykę sparterów i przetaczków, o) sto sześćdziesiąt siedm familji ręcznie przędzą lnianą produkujących, p) dwieście dziewięćdziesiąt

⁵³ Wykaz okręgów rzemieślniczych uformowanych w Woj. Mazow. – *ibidem*.

⁵⁴ Ustęp ten na podstawie akt: Wykaz ogólny fabryk znajdujących się w Woj. Mazow. z końcem 1825 roku – KRSWiP, vol. 17185, p. 385–392; analogiczny wykaz z końcem roku 1826 – KRSWiP, vol. 17186; Wykaz rozmaitych fabryk i rękodzielni z końcem roku 1828 w Woj. Mazow. znajdujących się – KRSWiP, vol. 17188.

⁵⁵ F. Friedman, *Początki przemysłu* – R.Ł., t. III, s. 173.

⁵⁶ F. Friedman, *Dzieje Żydów w Łodzi*, s. 92.

trzy rozmaitych majstrów rzemieślników”⁵⁷. W roku 1839 w Łodzi „znajduje się: 1° majstrów sukniennych 9-ciu zatrudniających warsztatów 9, a wyrabiających rocznie sukna różnego gatunku łokci 14620 prócz tego więcej znajduje się sukienników i warsztatów lecz z powodu małego zbytu na wyroby tego rodzaju zajmują się oni wyrobami bawełnianymi, jako więcej pokupu mającemi, 2° drukarni walcowych dwie, 3° majstrów tkaczy jest na teraz 735, zatrudniają oni łącznie z fabryką Gayera warsztatów 2720 i wyrabiają rozmaitych tkanin bawełnianych w ciągu roku 7016099 łokci, 4° farbiarni znajduje się pięć, 5° postrzygalnia sukna jedna, 6° tasiemkarzy siedmiu, 7° pomocników majstrów 19, zatrudniających warsztatów 54, a wyrabiających w ciągu pończoch par 58812, skarpet par 1476, 8° majstrów tkaczy wyrobów lnianych 10-ciu, ci wyrabiają rocznie płótna i stołowej bielizny, w większej części z przędzy przez obywateli im dostarczonej łokci 14030, 9° majstrów wyrobów broszowanych 5-ciu, którzy wyrabiają rocznie łokci 12000, 10° różnych profesjonalistów i rzemieślników 390”⁵⁸. Tak silny rozwój przemysłu włókienniczego siłą rzeczy musiał wywołać olbrzymie zwiększenie liczby ludności, zatrudnionej w innych zawodach rzemieślniczych, w przemyśle spożywczym, w odzieżowym itp.

Postęp zróżniczkowania zawodowego ludności łódzkiej obserwować możemy chociażby przez porównanie danych, dotyczących składu ludności kupieckiej w latach 1827–1830 (tab. V) i w roku 1864 (tab. IX). Samo zestawienie liczby zawodów, reprezentowanych w Łodzi w roku 1839 (50) z występującymi w roku 1864 (92 – nieuwzględniające zróżniczkowania ludności kupieckiej, objętej w roku 1839 jedną pozycją) też jest charakterystycznymi. Z poszczególnych działów przemysłu w 1864 roku spotykamy: z przemysłu metalowego: blacharzy, gwoździarzy, kotlarzy, kowali, mosiężników, nożowników, szpilkarzy, ślusarzy, złotników (do pewnego stopnia do grupy tej należą i zegarmistrzowie); z przemysłu drzewnego: bednarzy, cieśli, dekarzy, drwali, kołodziejów, stolarzy, tokarzy (do pewnego stopnia należą tu i „mechanicy”, produkujący warsztaty); z przemysłu odzieżowego, nie licząc właściwej produkcji tkackiej: czapników, kapeluszników, krawców, kuśnierzy, rękawiczników, szwaczki i właściciele magazynów mód. Dość tych danych, by dać wyobrażenie o zróżniczkowaniu zawodowym ludności Łodzi w końcu badanego okresu.

D. Kryteria ośrodkowości

W okres badany wchodzi Łódź, nie tylko, że nie wykazując żadnych cech ośrodkowości administracyjnej – lecz także zachwianą swą jako miasto pozycją. Świadczy o tym najlepiej raport Rady Stano Okołowa z 1819 roku, w którym

⁵⁷ Raport Rembielińskiego z 18.2.1830 – ARA, vol. 3074. Cyt: R. Rembieliński, *R. Rembieliński – R.Ł.*, t. III, s. 93–94.

⁵⁸ E. Ajnenkiel, *Podniesienie Łodzi – R.Ł.*, t. III, s. 273.

radzi on tego, co Łódź pokroju miasta, „wiosek dobrych nie warte (...) pokasować i na wolne osady poprzemieniać”⁵⁹. Rembieliński, który przeciwstawiał się tej opinii – uratował Łódź od dalszego bytu. W roku 1820 zaliczoną ona została do rzędu miast fabrycznych Królestwa⁶⁰. Drugim ważnym momentem w dziejach charakteru administracyjnego Łodzi jest rok 1841, w którym zaliczona została ona do rzędu miast gubernialnych (postanowienie Rady Administracyjnej z 25.4/7.5.1841 roku)⁶¹. Miało to oczywiście znaczenie tylko symboliczne, nie było bowiem mowy o przeniesieniu stolicy guberni do Łodzi – niemniej stanowiło opcjonalne stwierdzenie wybitcia się Łodzi na jedno z pierwszych miejsc w szeregu miast Królestwa. W parze ze wzrostem stanowiska administracyjnego Łodzi szedł i wzrost organizacji samorządu tego miasta, wyczerpująco opracowany przez Brawermana⁶².

Rola Łodzi jako ośrodka ruchu narodowo-politycznego była dość znaczna. Pierwszym momentem pojawienia się jej był rok 1809. Do Gwardii Narodowej zgłosiło się wtedy 69 mieszczan, w tym 55 chrześcijan i 14 Żydów. Na liczbę tę składało się spośród chrześcijan: 3 szewców, 2 rzeźników, 1 stelmach, 1 kowal, 1 garncarz, 1 „akcyźnik”, 2 szynkarzy trunków i jeden browarnik⁶³. Drugim momentem był rok 1831, w którym ludność Łodzi, i to w znacznym stopniu nie tylko polska, poniosła znaczny ciężar tak w ludziach jak i w materiałach na rzecz powstania⁶⁴. Najcięższym momentem był oczywiście rok 1863. „Okręg łódzki dał liczne szeregi powstańcze: Łódź najliczniej wysłała robotników w pole tak dalece, że niektóre przedsiębiorstwa do połowy straciły ilość pracujących”⁶⁵. Ogółem w powstaniu styczniowym wzięło udział: z miasta Łodzi 196 osób, z gmin okolicznych – 16. Z liczby tej powróciło odpowiednio 135 i 14 osób. Zesłanych zostało za udział w powstaniu z miasta Łodzi – 37, z gmin okolicznych – 5 osób⁶⁶. Temu to zapewne licznemu udziałowi mieszkańców Łodzi w walkach powstańczych przypisać należy fakt, że już w 1863 roku otrzymuje Łódź nowego szefa policji, oberpolicmajstra, urząd początkowo o charakterze tymczasowym, w roli zaś późniejszej, na prośbę grupy obywateli – ustalony. Ponieważ urząd podobny istniał tylko w Warszawie – przeto dzięki niemu stawała się Łódź ważnym ośrodkiem administracji policyjnej⁶⁷.

⁵⁹ J.w. przyp. 26, s. 53.

⁶⁰ N. Gąsiorowska, *Z dziejów przemysłu*, cz. II, s. 4–6; F. Friedman, *Dzieje Żydów w Łodzi*, s. 30.

⁶¹ E. Ajnenkiel, *Podniesienie Łodzi* – R.Ł., t. III, s. 280.

⁶² J. Brawerman, *Samorząd łódzki* – R.Ł., t. II, s. 243–260.

⁶³ J. Andruszewski, *Gwardia Narodowa Miejska* – R.Ł., t. II, s. 230.

⁶⁴ M. Witanowski-Rawita, *Łódź w czasie rewolucji 1831 roku* – R.Ł., t. I, s. 214; A. Hoefing, *Powstanie listopadowe* – R.Ł., t. I, s. 228–229.

⁶⁵ A. Wójcicki, *Dzieje robotników przemysłowych*, s. 177.

⁶⁶ E. Rosset, *Łódź w latach 1860–1870* – R.Ł., t. I, s. 352.

⁶⁷ K. Konarski, *Archiwalia łódzkie* – R.Ł., t. I, s. 86.

O parafii rzymsko-katolickiej słyszymy kolejno w latach: 1824⁶⁸, 1826⁶⁹, 1830⁷⁰, ewangelicki kościół zbudowano w roku 1826⁷¹. Przez ciąg badanego okresu niewiele widać ten stan rzeczy uległ zmianie, skoro jeszcze w roku 1859 słyszymy, prócz kościołów: katolickiego i ewangelickiego – jedynie o kaplicy katolickiej⁷². O powstaniu kahału żydowskiego i jego ośrodkowościowym charakterze była już mowa wyżej⁷³.

O szkole elementarnej w Łodzi słyszymy po raz pierwszy w roku 1819, gdy fundusz jej wynosi 774 zł. 15 gr., uczęszcza zaś do niej 18 chłopców i 19 dziewcząt⁷⁴. W 1820 roku Rembieliński donosi Namiestnikowi: „Szkola elementarna przez Kom. Woj. organizowana, dobrze jest utrzymywana; nauczyciel zdolny i regularnie zapłacony, uczniowie dosyć korzystają, ale i tu [tzn. tak jak w Zgierzu – W.K.] żydowskie dzieci, których 14 w szkole zastałem, celują. Ale ksiądz proboszcz tutejszy, z nałogu pijak i gorszących obyczajów, nigdy w tej szkole nauki religijnej nie daje”⁷⁵. W 1841 roku słyszymy już o dwóch zakładach naukowych w Łodzi, do których uczęszcza 245 uczniów i 93 uczennice⁷⁶. W 1864 roku szkolnictwo łódzkie przedstawia się jak następuje:

- Szkół powiatowych – 1, nauczycieli 10, uczniów 110.
- Szkół elementarnych – 9, nauczycieli 9, uczniów 1020.
- Szkół rzemieślniczych – 4, nauczycieli 4, uczniów 543.
- Szkół prywatnych – 4, nauczycieli 6, uczniów 140.
- Szkół żydowskich – 1, nauczycieli 1, uczniów 40.

Ogółem szkół – 19, nauczycieli 30, uczniów 1853. Wśród 9-ciu szkół elementarnych 5 jest katolickich, 4 zaś ewangelickie. Od 1866 roku istnieje w Łodzi 7-klasowe niemieckie gimnazjum realne (1866 r. – 279 uczniów, 1867 r. – 242, 1868 r. – 219). Wkrótce gimnazjum to zostało zamknięte – utworzono zaś wyższą szkołę rzemieślniczą z rosyjskim językiem wykładowym⁷⁷. Szpital w Łodzi

⁶⁸ „Roczniki Instytutów Religijnych i Edukacyjnych”, t. I, s. 22.

⁶⁹ „Roczniki Instytutów Religijnych i Edukacyjnych”, t. II, s. 46.

⁷⁰ „Roczniki Instytutów Religijnych i Edukacyjnych”, t. III, s. 25.

⁷¹ O. Flatt, *Opis miasta Łodzi*, s. 48; o parafii ewangelickiej: „Roczniki Instytutów Religijnych i Edukacyjnych”, t. III, s. 716.

⁷² J. Raciborski, *Łódź w 1860 r.* – R.Ł., t. II, s. 408–409.

⁷³ O ilości i wzroście liczby duchowieństwa żydowskiego i służby synagogalnej – F. Friedman, *Dzieje Żydów w Łodzi*, s. 271–276.

⁷⁴ Wykaz szczegółowy szkół elementarnych w Woj. Mazow. – ARA, vol. 1102^b.

⁷⁵ J.w. przyp. 26, s. 60–61.

⁷⁶ Tabella statystyczna o stanie miast w Gub. Mazow. za rok 1841 – KRSWiP, vol. 9082.

⁷⁷ E. Rosset, *Łódź w latach 1860–1870* – R.Ł., t. I, s. 355–356, oraz O. Flatt, *op. cit.*, s. 54–55. Pomijam tu dzieje utworzenia szkoły powiatowej w Łodzi w roku 1844–1853 (K. Konarski, *Archiwalia łódzkie* – R.Ł., t. I, s. 91–92), oraz losy projektu założenia politechniki w Łodzi (W. Łopaciński, *Projekt założenia instytutu politechnicznego w Łodzi w latach 1864–1867* – R.Ł., t. I, s. 305–325).

otwarty został w grudniu 1845 roku i od razu rozwinął ożywioną działalność, służąc również mieszkańcom Zgierza, Konstątnowa i Aleksandrowa⁷⁸.

Ośrodkowość produkcyjną Łodzi omówiłem niemal całkowicie wyżej, z okazji omawiania struktury zawodowej jej ludności. Tu niewiele już pozostaje do dodania. Zaznaczyć jedynie należy, że w miarę tego, jak Łódź przybiera charakter wielkomiejski – znaczenie okręgu wiejskiego dla działalności produkcyjnej jej mieszkańców stale maleje. Całość produkcji skierowaną jest albo na zaspokojenie potrzeb własnych coraz bardziej rosnącej liczby mieszkańców miasta – albo na daleki rynek ogólnokrajowy lub zagraniczny. Choć jednak zmniejsza się znaczenie ośrodkowości produkcyjnej dla samego miasta – nie znaczy to bynajmniej, by zmniejszało się ono i dla okręgu – przeciwnie. W tym znaczeniu pozostała Łódź wielkim ośrodkiem produkcyjnym.

Wraz ze wzrostem miasta wzrastało znaczenie jego jako ośrodka handlowego. Jarmarków istnieje w Łodzi w 1820 roku 12-cie. Funkcjonują one całkiem zadowalająco. Uprawiany jest na nich „najbardziej handel łokciowy to jest płócien, perkalów, sukna, jako też i bydelny, na konie i bydło rogate”. Co ciekawe jednak – targów w Łodzi jednocześnie nie ma w ogóle⁷⁹. Dla ułatwienia odbywania się tych jarmarków, będących główną podstawą dobrobytu miasta, rynek, na którym obywały się, na specjalne polecenie Rembielińskiego „przyzwoicie splantowanym został”⁸⁰. Tak przedstawiała się sprawa początkowo, gdy Łódź była małą, całkowicie, a później częściowo rolniczą miejsciną. Z czasem, wraz z rozwojem produkcji przemysłowej, drobny, okoliczny rynek zbytu, drobni kupujący, przybywający na tradycyjne jarmarki – nie mogli już wystarczyć. Zaczęły występować coraz dotkliwiej trudności przy zaopatrywaniu się w surowiec, oraz trudności zbytu, rozjazdów po coraz odleglejszych – w miarę przepełnienia bliższych – jarmarkach⁸¹. Rozpoczęła się na wielką skalę organizacja nakładu i koncentracja produkcji i zbytu⁸². Mimo to jednak targi i jarmarki w Łodzi egzystowały. W latach 1836, 1839–1842 słyszymy o 12-tu jarmarkach rocznie i 1 targu tygodniowo (nie było go w 1820 roku), na których sprzedaje się „produkta i towary”⁸³. Po wyjściu rozporządzenia, określającego we wszystkich miastach Królestwa sześć jarmarków rocznie jako maximum⁸⁴ – słyszymy w Łodzi o 6-ciu tylko jarmarkach, lecz za to o dwóch targach tygodniowych, we wtorki i w piątki. W tym czasie, tj. w roku 1860, „przedmiotem handlu na

⁷⁸ O. Flatt, *op. cit.*, s. 123–125.

⁷⁹ J.w. przyp. 46; w tejże materii: Kom. Woj. Mazow. do KRSWiP, 30.5.1822 (przesyłając uwagi nad „Opisaniem” z 1820 roku) – KRSWiP, vol. 458, p. 150–153.

⁸⁰ J.w. przyp. 26, s. 60. O jarmarkach i targach łódzkich – F. Friedman, *Dzieje Żydów w Łodzi*, s. 125–133, 325–326.

⁸¹ F. Friedman, *Dzieje Żydów w Łodzi*, s. 162–163.

⁸² *Ibidem*, s. 201–225.

⁸³ Obrazy wiadomości statystycznych za lata 1836, 1839–1842 – KRSWiP, vol. 9079–9083.

⁸⁴ Ukaz najwyższy z 4(16).5.1848 roku.

jarmarkach są głównie towary miejscowej produkcji i ościennej, tudzież zboże, inwentarz, jak niemniej różne wyroby rękodzielnicze, gospodarskie i kramarszczyzna. W czasie zaś targów zboże, różne artykuły żywności i wyroby rzemieślnicze”⁸⁵. Ten właśnie fakt ożywionego funkcjonowania instytucji jarmarków i targów jest najlepszym dowodem, że nie przybrała ona z biegiem czasu charakteru wielkiej osady fabrycznej, lecz że zachowała charakter miejski, wielkomiejski. Właśnie ze względu na ową wielkomiejskość należałoby poddać dokładniejszej analizie stan i ewolucję handlu stałego, sklepowego, który w wielkim mieście zyskuje na ważności kosztem handlu okresowego, jarmarcznego i targowego. Na przeszkodzie temu stoi brak materiałów. Do pewnego stopnia zastąpić go mogą wykazy składu ludności kupieckiej Łodzi, podane w tablicach (V-tej i IX-tej).

E. Kryteria fiskalne

Dochód kasy miejskiej Łodzi, początkowo całkiem nieznaczny, przedstawia rzadko jednolity obraz stałego niemal wzrostu. Skaczące liczby z lat 1839, 1840 i 1841 nie mogą tu zamącać nam ogólnego obrazu, jako pochodzące z innego, niż reszta danych, źródła, które nb. dla innych miast okazało się niecałkiem wiarygodne.

Dzieje dzierżawy dochodu konsumpcyjnego z miasta Łodzi opracował dość dokładnie Friedman, poza jednak licznymi nieścisłościami, które prostuję w przypisach do tab. VII, przechodzi on do porządku dziennego nad zasadniczą luką w tej części jego badań: mianowicie brak mu wszelkich danych o dzierżawcach dochodu konsumpcyjnego sprzed 1831 roku⁸⁶. Tymczasem dane te zebrać łatwo w aktach Sekcji Konsumcyjnej Wydziału Dochodów Niestających Komisji Rządowej Przychodów i Skarbu (Archiwum Skarbowe w Warszawie). I tak znamy następujących dzierżawców, nieznanych Friedmanowi: Samuel Moszkowicz (dzierżawca na rok 1820), Lewek Salomonowicz i Hersz Dawidowicz (1821–1822), Mendel i Wigdor Moszkowicze (1823), Lewek Bronowski, Mendel Auerbach i Wiktor Kochański z Łodzi (1824–1827), Wacław Przypułkowski (1828–1831). Ten zawarł kontrakt, po czym dochód objęty został w administrację skarbową. W skutku wynikłych stąd niedoborów wydzierżawiano dochód ten znowu Andrzejowi Delertowi ze Zgierza na też lata 1828–1831. Po nowych niedoborach dopiero Szmul Zaltzman, który przejął pracę Delerta, zawarł 31.1.1832 roku kontrakt dzierżawny na rok 1832 za 20.000 złp. Od tego momentu opracowanie Friedmana zgadza się na ogół z aktami⁸⁷.

⁸⁵ J. Raciborski, *Łódź w 1860 r.* – R.Ł., t. II, s. 411–412. O targach też: O. Flatt, *op. cit.*, s. 53–54.

⁸⁶ F. Friedman, *Dzieje Żydów w Łodzi*, s. 171–173.

⁸⁷ Ustęp o dzierżawie dochodu konsumpcyjnego na podstawie akt AS, KRPiS, WDN, SK, vol. Ł.7. I–IV.

Rok	Ludność				Zabudowania			
	Ogólna liczba mieszkańców	Podział wyznaniowy			Liczba domów murowanych	Liczba domów drewnianych	Ogólna liczba budynków	Ilość głów/dym
		Chrześcijanie	Żydzi	Procent Żydów				
1822	–	–	–	–	–	–	–	–
1823	2756	–	–	–	–	–	–	–
1824	3986	–	–	–	–	–	–	–
1825	–	–	–	–	–	–	–	–
1826	5375	–	–	–	–	–	–	–
1827	6306	–	–	–	–	–	–	–
1828	5669	–	–	–	–	–	–	–
1829	5930	–	–	–	23	385	(408)	14,53
1830	–	–	–	–	–	–	–	–
1831	–	–	–	–	–	–	–	–
1832	4810	–	–	–	–	–	–	–
1833	–	–	–	–	–	–	–	–
1834	–	–	–	–	–	–	–	–
1835	–	–	–	–	–	–	–	–
1836	(5245)	3998	1247	23,77	27	482	509	10,31
1837	5070	–	–	–	–	–	–	–
1838	–	–	–	–	–	–	–	–
1839	5372	3705	1667	31,03	22	435	457	11,75
1840	(5657)	3879	1778	31,43	22	435	457	12,38
1841	(4972)	3083	1889	31,99	22	435	457	10,88
1842	(6400)	4202	2198	34,34	22	435	457	14,00
1843	–	–	–	–	–	–	–	–
1844	4367	–	–	–	–	–	–	–
1845	5937	–	–	–	–	–	–	–

Tablica II

Ludność według płci z podziałem na wyznanie

Rok	Ludność ogólna			Chrześcijaństwo			Żydzi		
	Ilość mężczyzn	Ilość kobiet	Ilość kobiet/1000 mężczyzn	Ilość mężczyzn	Ilość kobiet	Ilość kobiet/1000 mężczyzn	Ilość kobiet	Ilość mężczyzn	Ilość kobiet/1000 mężczyzn
1818	911	956	1049	–	–	–	–	–	–
1836	2588	2658	1027	1971	2028	1029	617	630	1021
1839	2557	2795	1093	1747	1958	1121	830	837	1008
1840	2845	2812	988	1900	1979	1042	945	833	881
1841	2147	2825	1316	1080	2003	1852	1067	822	770
1842	3175	3225	1016	2035	2167	1065	1140	1058	928
1844	2001	2166	1082	–	–	–	–	–	–

Tablica III

Ilość głów przypadająca na rodzinę

	Pola-ków	Niem-ców	Żydów	Razem	Ilość głów/rodzinę			
					Pola-ków	Niem-ców	Żydów	Razem
Posiadający rolę poza miastem (osoby główne, rodziny ich)	–	–	–	–	–	–	–	–
Posiadający tylko posesje w mieście (osoby główne, rodziny ich)	97 462	219 1368	120 625	436 2455	–	–	–	6,63

Tablica III (cd.)

	Pola- ków	Niem- ców	Żydów	Razem	Ilość głów/rodzinę			
					Pola- ków	Niem- ców	Żydów	Razem
Nieposiadający własnych posesji (osoby główne, rodziny ich)	230 984	156 826	510 2574	896 4384	–	–	–	5,89
Ludność ogólnie (osoby główne, rodziny ich)	327 1446	375 2194	630 3199	1332 6839	5,42	6,85	6,08	6,13
Razem	1773	2569	3829	8171	–	–	–	–

Tablica IV

Ilość Niemców

Rok	Ilość Niemców	Procent Niemców
1852	1765	–
1856	1865	28,36
1857	1876	28,41
1858	1933	27,36
1859	2738	47,08
1865	2569	31,43

Tablica VA

Produkcja włókiennicza w Ozorkowie

	1815	1816	1819	1820	1822	1823	1824	1825	1826	1827	1828
Sukienników	117	117	250	294	266	288	328	325	346	352	461
Czeladników	–	–	100	295	216	230	–	–	–	–	1690
Warsztatów	–	157	–	–	283	307	347	345	367	391	–
Postrzygaczy	3	–	3	4	2	9	10	13	13	14	–
Farbiarzy	–	–	1	1	1	2	2	2	2	3	–
Foluszników	1	–	1	–	1	3	3	3	3	5	–
Produkcja sukna: cienkiego średniego grubego			2000 ł. . 16000 ł.		24387	26058					97000 ł. 16000 ł. 375000 ł.

Tablica VB

Produkcja włókiennicza w Ozorkowie

	1819	1826	1827	1828
Sukienników	160	–	–	–
Czeladników	210	–	–	–
Warsztatów	160	389	414	389
Postrzygaczy	–	–	–	–
Farbiarzy	1	–	–	–
Foluszników	2	5	7	7

Tablica VB (cd.)

	1819	1826	1827	1828
Produkcja sukna: cienkiego średniego grubego	–	659610 ł.	754360 ł.	735590 ł.

Tablica VI

Eksport sukna ozorkowskiego do Rosji

1821	1825	1826	1827	1828	1829
86126 łokci	12106 post.	16885 post.	19398 p.	17524 p.	17829 p.

Tablica VII

Ludność handlowa w Ozorkowie przed 1830 rokiem

	1819	1820	1821	1825	1827	1828	1829	1830
Szynkarz trunków kraj.	–	–	8	14	16	13	19	25
Szynkarz trunków zagr.	1	1	4	4	3	4	6	7
Handlarz korzenny	3	5	–	–	17	23	21	23
Handlarz wełny	1	1	–	–	24	24	24	25
Handlarz sukna	1	1	–	–	20	23	30	35
Handlarz soli	5	5	16	17	23	26	25	25
Handlarz świec i mydła	–	–	–	–	1	–	1	2
Handlarz kramarszczyzny	–	–	–	–	21	20	20	20
Utrzymujący bilard	–	–	–	–	2	2	2	2
Utrzymujący aptekę	–	–	–	–	1	1	–	–

	1819	1820	1821	1825	1827	1828	1829	1830
Utrzymujący gorzelnię	–	–	–	–	–	–	–	1
Młynarzy	–	2	4	1	1	1	1	1
Garbarzy	1	2	5	–	4	5	6	5
Piekarzy	–	10	16	19	20	21	20	20
Rzeźników	–	7	12	19	20	21	21	23

Tablica VIII

Dochód kasy miejskiej Ozorkowa

1819	1820	1821	1822	1823	1824	1827
nie ma dochodu	1938 zł. 9 gr.	1938 zł. 9 gr.	1938 zł. 9 gr.	1938 zł. 9 gr.	1938 zł. 9 gr.	5507 zł. 20 gr.

1836	1839	1840	1841	1842	1854
4125 zł. 15 gr.	11793 zł. 22 gr.	11793 zł. 22 gr.	2378 r. sr. 94 kop.	2327 r. sr. 31 kop.	1432 r. sr.

1855	1857–59	1860–62	1863	1864	1865–67
1625 r. sr. 46 kop.	1080 r. sr. 67 kop.	1148 r. sr. 73 kop.	1480 r. sr. 79 kop.	1480 r. sr. 79 kop.	1525 r. sr. 18 kop.

Tablica IX

Dzierżawa dochodu konsumpcyjnego z miasta Ozorkowa

1822	1823	1824–27	1828	1830–33	1832	1833	1834
8000 zł.	8050 zł.	9810 zł.	45520 zł.	27300 zł.	26000 zł.	17500 zł.	17500 zł.

Tablica IX (cd.)

1835–37	1838–40	1841–43	1844–46	1847–49	1848–49	1850–52	1853–55
17500 zł.	22610 zł.	19080 zł.	6117 r. sr.	5028 r. sr.	4015 r. sr.	3615 r. sr.	3792 r. sr.

1856	1857–59	1860–62	1863	1864	1865	1866
3792 r. sr.	4030 r. sr.	4030 r. sr.	4077 r. sr.	4077 r. sr.	4077 r. sr.	4077 r. sr.

Tablica X

Skład zawodowy ludności Ozorkowa

Zawód	Ilość	Zawód	Ilość	Zawód	Ilość
Piekarzów	10	Szlifierz	1	Snycerz	1
Bednarzów	9	Śłosarzów [!]	4	Oberżystów	2
Introligator	1	Krawców	10	Ogrodowych	3
Puszkarz	1	Młynarz – tracz	1	Przekupek	10
Osadzający strzelbę	1	Szewców	17	Szklarz	1
Fokarzów	2	Kołodziejów czyli stelmachów	4	Mleczarze	4
Farbiarzów	2	Pończoszników i rękawiczników	2	Muzykantów	11
Rzeźników	8	Tabaczników	8	Szklarzy (Zgierz)	2
Kowalów	7	Stolarzów	6	Nocnych stróży	2
Kapeluszników	2	Garncarzów	4	Olejniki	1
Kupców	16	Sukienników	117	Fabrykant safjanu	1
Płócienników	11	Postrzygaczy	3	Organista	1
Garbarzów	8	Foluszników	1	Fiutuniarzy [!]	11
Mularzów	2	Białoskórników	2	Nauczycieli aprobowanych	2
Malarzów	7	Drukarzów od płótna	3	Dran[nieczytelne]	11

Zawód	Ilość	Zawód	Ilość	Zawód	Ilość
Młynarzów	3	Strycharzów	6	Grabarzy	–
Szumklarz	1	Cieśli	19	Pisarzów	9
Siodlarzów	4	Doktor	1	Piernikarz	1
Mydlarz	1	Konował	1		
Powroźnik	1	Balwierz	1		
Razem					381

OZORKÓW

Tablica I: Ludność i zabudowania

Dane z roku:

- 1810 – Do Namiestnika w Radzie KRŚWiP względem wyniesienia osady rzemieślniczej Ozorków na miasto 12.1.1816 – ARA, vol. 322 I.
- 1815 – Badania, czyli topograficzno-statystyczne zapytania o stanie i położeniu uprojektowanego miasteczka Ozorkowa (wrzesień 1815) – KRŚWiP, vol. 1421. Dla tegoż roku wiadomość o 2007 mieszkańcach podaje Wykaz porównawczy względem znajdującej się w miastach fabrycznych Woj. Mazow. ludności – KRŚWiP, vol. 17188.
- 1816 – J.w. (rok 1810).
- 1819 – Wykaz ogólny miast w obwodzie łęczyckim położonych... 6.9.1819 – KRŚWiP, vol. 1272.
- 1820 – Opisanie historyczne oraz topograficzno-statystyczne miasta Ozorkowa – KRŚWiP, vol. 458, p. 229–232.
- 1823 – Gąsiorowska, *Z dziejów przemysłu*, cz. I, s. 58.
- 1824 – Klasyfikacja miast na rzędy – KRŚWiP, vol. 23.
- 1826 – AS, KRPiS, vol. O.30.I.
- 1827 – Wykaz ogólny fabryk wełnianych i półwełnianych, bawełnianych, lnianych i konopnych w roku 1827 – KRŚWiP, vol. 17188. O wiele mniejszą dla tego roku cyfrę ludności ogólnej Ozorkowa podaje Rodecki (*Obraz*

jeograficzno–statystyczny Królestwa Polskiego, tab. II), a mianowicie 5308 głów, w tym 1034 Żydów, zamieszkałych w 406 domach (w tym 16 murowanych). Jeszcze o wiele mniejszą cyfrę, prawdopodobnie po prostu pochodzącą z którychś z lat poprzednich, podaje *Słownik Geograficzny* (t. VII, s. 790–791), a mianowicie 3250 mieszkańców, zamieszkałych w 400 domach.

1828 – Wykaz ogólny fabryk wełnianych i półwełnianych, bawełnianych, lnianych i konopnych w roku 1828 – KRSWiP, vol. 17188. Ta sama cyfra: Wykaz porównawczy względem znajdującej się w miastach fabrycznych Woj. Mazow. ludności – KRSWiP, vol. 17188.

1829 – Raport roczny Sekcji Fabrycznej Kom. Woj. Mazow. za rok 1829 – KRSWiP, vol. 17190. Ta sama cyfra: Gąsiorowska, *Z dziejów przemysłu*, cz. I, s. 58.

1832 – Gąsiorowska, *Z dziejów przemysłu*, cz. I, s. 58.

1836, 1839–1842 – Obrazy wiadomości statystycznych z lat 1836, 1839–1842 – Tabelle miast – KRSWiP, vol. 9079–9082.

Nb. zaznaczyć należy, iż w danych z doku 1839 kryć się musi jakiś błąd: ze zsumowania sum ludności według płci otrzymujemy 5352 mieszkańców, gdy było ich 5327.

1837 – Gąsiorowska, *Z dziejów przemysłu*, cz. I, s. 58.

1844 – AS, KRPiS, WDN, SK, vol. O.30.III. – Na skutek zażalenia dzierżawy dochodu konsumpcyjnego z Ozorkowa przeciwko przeniesieniu tego miasta do III-go rzędu – sporządzono 19/31.1.1844 rewizję ksiąg ludności, przy czym zamiast oficjalnie wykazywanych 6400 głów zastano w rzeczywistości tylko głów 4367, w czym 2201 mężczyzn i 2166 kobiet. Źródło to jest niezwykle ważne, jako sprawdzian wiarygodności danych z lat poprzednich, a dalej w ogóle wszelkich prawie posiadanych przez nas danych o liczbie mieszkańców badanych miast, danych, które w olbrzymiej większości oparte są na księgach ludności, niezbyt, jak widzimy, pewnym materiale. Dodać jeszcze należy, że oczywiście i cyfra 4367 głów w styczniu 1844 roku nie jest cyfrą stałą, jest natomiast z kolei sumą za niską: nie obejmuje bowiem ludności niestalej.

1845 i 1846 – AS, KRPiS, WDN, SK, vol. O.30.IV – Podanie dzierżawcy dochodu konsumpcyjnego Slixmana o zachowanie Ozorkowa w III rządzie miast, datowane 11/23.11.1854.

1854 – Wykaz statystyczny miast powiatu łęczyckiego za rok 1854 – KRSWiP, vol. 9092.

- 1855 – Wykaz statystyczny miast powiatu łęczyckiego za rok 1855 – KRSWiP, vol. 9093. Te same dane: „Kalendarz Obserwatorium Astronomicznego na rok 1857”.
- 1856, 1857, 1858 i 1859 – „Kalendarz Obserwatorium Astronomicznego na lata 1858–1861”. Zgodnie z danymi z ostatniego 1859 roku dane podaje *Słownik Geograficzny*, t. VII, s. 790–791 mylnie odnosi je do roku 1860.
- 1861 – Klasyfikacja miast na rządy – KRSWiP, vol. 23.
- 1865 – (Wykaz wiadomości statystycznych z miasta Ozorkowa) z 3/15.6/1865 – KRSWiP, vol. 1425.

Tablica II: Ludność według płci z uwzględnieniem wyznania

Dane z roku:

- 1815 – Badania, czyli topograficzno-statystyczne zapytania o stanie i położeniu uprojektowanego miasteczka Ozorkowa (wrzesień 1815) – KRSWiP, vol. 1421.
- 1836, 1839, 1840, 1841 i 1842 – Obrazy wiadomości statystycznych za lata 1836, 1839–1842 – *Tabelle miast* – KRSWiP, vol. 9079–9083. O błędzie w danych z 1839 roku – wyżej i przypisek do tab. I, sub anno 1839.
- 1844 – (Rewizja ksiąg ludności) z 19/31.1.1844 – AS, KRPiS, WDN, SK, vol. O.30.III.

Tablica III: Ilość głów przypadająca na rodzinę (z uwzględnieniem narodowości)

Dane tej tablicy zestawione na podstawie (Wykazu wiadomości statystycznych z miasta Ozorkowa) z 3/15.6.1865 – KRSWiP, vol. 1425.

Tablica IV: Ilość Niemców zamieszkałych w Ozorkowie

Dane z roku:

- 1852 – (Wykaz Niemców stale i czasowo zamieszkałych w Gubernji Warszawskiej) z 17/29.4.1852 – KRSWiP, vol. 9113.
- 1856, 1857 i 1858 – „Kalendarz Obserwatorium Astronomicznego na lata 1858–1860”.
- 1859 – *Słownik Geograficzny*, t. VII, s. 790–791 (gdzie dane te mylnie odniesiono do roku 1860).

1865 – (Wykaz wiadomości statystycznych z miasta Ozorkowa) z 3/15.3.1865
– KRSWiP, vol. 1425.

Tablica V: Produkcja włókiennicza w Ozorkowie

Dane z roku:

1815 – Rewizja podprefekta w projektowanym mieście Ozorkowie 6.11.1815
– KRSWiP, vol. 1421.

1816 – Do Namiestnika w Radzie – KRSWiP, Względem wyniesienia osady rze-
mieślniczej Ozorków na miasto 13.1.1816 – ARA, vol. 322I.

1819 – Wykaz obejmujący wiadomości fabryk sukna, skór itp. w Woj. Mazow.
– Załącznik do raportu rocznego Prezesa Kom. Woj. Mazow. za rok 1819
– ARA, vol. 1102^b.

1822 – Wykaz fabryk w Woj. Mazow... ułożony przez Kom. Woj. 1822 – KRSWiP,
vol. 18473, p. 53–54.

1823 – Wykaz fabryk sukienniczych w obrębie Woj. Mazow. istniejących, spor-
ządzony z końcem 1823 roku – KRSWiP, vol. 17183, cyt. za: Wójcicki,
op. cit., s. 91.

1824 – Wykaz ogólny stanu fabryk znajdujących się w Woj. Mazow. z końcem
1825 roku – KRSWiP, vol. 17185, p. 385–392.

1825 – *Ibidem* oraz Wykaz ogólny stanu fabryk znajdujących się w Woj. Mazow.
z końcem 1826 roku – KRSWiP, vol. 17186.

1826 – *Ibidem*.

1827 – Wykaz ogólny stanu fabryk znajdujących się w Woj. Mazow. z końcem
1827 roku – KRSWiP, vol. 17187.

1828 – Wykaz fabryk do obrazu statystycznego za rok 1828 należący – KRSWiP,
vol. 17188.

Odmienne od powyższych cyfry zestawiam w tablicy VB; oparte są one na:

1819 – Tabela statystyczna fabryk towarów łokciowych w miastach i wsiach
Woj. Mazow. znajdujących się – załącznik do raportu rocznego Prezesa
Kom. Woj. Mazow. za rok 1819 – ARA, vol. 1102^b. Zaznaczyć należy, że
podane w tablicy VA dane z tegoż roku pochodziły z innego załącznika
do tego samego raportu!

1826 – Wykaz ogólny fabryk wełnianych i półwełnianych, bawełnianych, lnia-
nych i konopnych w 1826 roku – KRSWiP, vol. 17185.

1827 – Wykaz ogólny fabryk wełnianych i półwełnianych, bawełnianych, lnia-
nych i konopnych w 1827 roku – KRSWiP, vol. 17188.

1828 – Wykaz ogólny fabryk wełnianych i półwełnianych, bawełnianych, lnianych i konopnych w 1828 roku – *ibidem*.

Tablica VI: Eksport sukna ozorkowskiego do Rosji

Dane tej tablicy ustanowione na podstawie raportów Sekcji Fabrycznej Kom. Woj. Mazow. (1821 – ARA, vol. 1102^c; 1825 – KRSWiP, vol. 17185, p. 394; 1826 – KRSWiP, vol. 17186; 1827 – KRSWiP, vol. 17187; 1828 – KRSWiP, vol. 17188; 1829 – KRSWiP, vol. 17190). Zgodne z powyższymi dane dla roku 1825 i 1828 podaje Friedman, *Początki przemysłu w Łodzi* – R.Ł., t. III, s. 177.

Tablica VII: Ludność handlowa w Ozorkowie przez 1830 rokiem

Dane tej tablicy zestawione na podstawie ksiąg rachunków i budżetów Ozorkowa z odpowiednich lat – KRSWiP, vol. 1421 i 1422.

Tablica VIII: Dochód kasy miejskiej Ozorkowa

Dane z roku:

1819 – Wykaz ogólny miast w obwodzie łęczyckim położonych z oznaczeniem ich ludności i funduszków kas miejskich z 6.9.1819 – KRSWiP, vol. 1272.

1820 – Opisanie historyczne i topograficzno-statystyczne miasta Ozorkowa – KRSWiP, vol. 458, p. 229–232.

1821 – Raport Sekcji Fabrycznej Kom. Woj. Mazow. za rok 1821 – ARA, vol. 1102^c.

1822 – Raport Sekcji Fabrycznej Kom. Woj. Mazow. za rok 1822 – ARA, vol. 1102^d.

1823 – Raport Sekcji Fabrycznej Kom. Woj. Mazow. za rok 1823 – ARA, vol. 1102^e.

1824 – Raport Sekcji Fabrycznej Kom. Woj. Mazow. za rok 1824 – ARA, vol. 1102^e.

1827 – Raport Sekcji Fabrycznej Kom. Woj. Mazow. za rok 1827 – ARA, vol. 1102^e.

1836, 1839, 1840, 1841 i 1842 – Obrazy wiadomości statystycznych za lata 1836, 1839–1842 – Tabelle miast – KRSWiP, vol. 9079–9083.

1854 i 1855 – Wykaz statystyczny miast powiatu łęczyckiego za rok 1854 i 1855 – KRSWiP, vol. 9092 i 9093.

1857–59, 1860–62, 1863 i 1865–67 – na podstawie budżetów Ozorkowa na odpowiednie lata – KRSWiP, vol. 1425.

1864 – (Wykaz wiadomości statystycznych z miasta Ozorkowa) z 3/15.6.1865 – KRSWiP, vol. 1425.

Zgodną sumę dla roku 1858 podaje „Kalendarz Obserwatorium Astronomicznego na rok 1860”.

Tablica IX: Dzierżawa dochodu konsumpcyjnego z miasta Ozorkowa

Dane tej tablicy zestawione na podstawie kontraktów dzierżawy dochodu konsumpcyjnego – AS, KRPiS, WDN, SK, vol. O.30.I–X.

Pozostałe znamy sumy dzierżawcze z lat:

1819 – 4809 zł. – Gąsiorowska, *Z dziejów przemysłu*, cz. II, s. 124.

1821 – 4528 zł. – Raport roczny Sekcji Fabrycznej Kom. Woj. Mazow. za rok 1820 – ARA, vol. 1102^c.

1823 – 8221 zł. 20 gr. – Gąsiorowska, *op. cit.*, cz. I, s. 58.

Dane zgodne z podanymi w tablicy posiadamy dla lat:

1822 – Gąsiorowska, *op. cit.*, cz. II, s. 124 oraz Raport Sekcji Fabrycznej Kom. Mazow. za rok 1822 – ARA, vol. 1102^d.

1826 – Gąsiorowska, *op. cit.*, cz. II, s. 124.

1832 – Gąsiorowska, *op. cit.*, cz. I, s. 58.

1837 – Gąsiorowska, *op. cit.*, cz. I, s. 58.

Dane niezgodne z podanymi w tablicach posiadamy z lat:

1823 – Gąsiorowska, *op. cit.*, cz. I, s. 58.

1827 – Wykaz dochodów konsumpcyjnych wydzierżawionych na rok 1827 – KRSWiP, vol. 17186.

1828 – Gąsiorowska, *op. cit.*, cz. II, s. 124.

Tablica X: Skład zawodowy ludności Ozorkowa w 1815 roku

Badanie, czyli topograficzno-statystyczne zapytania o stanie i położeniu uprojektowanego miasteczka Ozorkowa (wrzesień 1815) – KRSWiP, vol. 1421.

OZORKÓW

A. Kryteria zewnętrzne

O charakterze rozplanowania Ozorkowa świadczyć może w pewnej mierze „kolonialny” charakter gminy tego miasta. Faktu tego jednak nie wolno przeceniać. Oto co bowiem czytamy w tej mierze w raporcie Rembielińskiego z 1820 roku: „Zdaje się, że dziedzic Ozorkowa nigdy nie miał nadziei tak bardzo znacznego swej osady sukienniczej powiększenia, dlatego też kształt tego miasteczka nie jest zupełnie regularny i dobrze urządzoney”¹. Także i w raporcie z 1823 roku czytamy, że „ulice i domy [w Ozorkowie są – W.K.] nieforemnie zabudowane”². O ulicach wiemy ponadto, że były szerokie i niebrukowane, ze względu jednak na piaszczystą glebę potrzeby bruku wcale nie odczuwano³. Procent budynków murowanych jest w Ozorkowie stosunkowo duży, stale wzrastający. Parcele też znaczne: w 1819 roku „każdy majster ma 1 morg ogrodu i tyleż łąki miary chełmińskiej wiecznem prawem”⁴. W 1846 roku na 434 właścicieli parceli – 157 posiada po 2 morgi, reszta, tj. 277 – tylko po 1 morgu, oczywiście wyłącznie „siedlisko i ogród warzywny”⁵. Tym znacznym rozmiarem parcel tłumaczy się znany z 1865 roku fakt, że blisko głów rodzin łączyło pracę rzemieślniczą lub handlową z uprawą ogrodu warzywnego⁶. Ciekawe, że w latach 1846–1865 ilość właścicieli parcel wzrosła z 434 na 436, a więc o dwie osoby. Do pewnego stopnia świadczyć to może o zastoju, w jakim znajdował się Ozorków w tym okresie.

B. Kryteria ludnościowe

Do 1830 roku obserwujemy gwałtowny wzrost liczby mieszkańców tego najstarszego z miast przemysłowych dzisiejszego okręgu łódzkiego. Ewentualne niejasności i nieścisłości danych pochodzić tu mogą z dwóch przyczyn: przede wszystkim nie wiemy, kiedy wliczano, kiedy zaś nie wliczano do ogólnej liczby mieszkańców Ozorkowa mieszkańców przedmieścia Szemborza (wiemy tylko,

¹ Raport Rembielińskiego z 13.7.1820. – ARA, vol. 1406 – „Rocznik Oddz. Łódzk. P.T.H.” 1928, s. 51.

² Raport do J.O. Xcia Nam. Król. z objazdu fabryk w Król. Polsk. (1823) – KRSWiP, vol. 18473.

³ Opisanie historyczne oraz topograficzno-statystyczne miasta Ozorkowa – KRSWiP, vol. 458, p. 229–232.

⁴ Tabella statystyczna fabryk towarów łokciowych w miastach i wsiach Woj. Mazow. znajdujących się – ARA, vol. 1102^b.

⁵ Tabella prestacyjna (sporządzona 2.10.1846) – T.139. N° 42^{a-1}.

⁶ (Wykaz wiadomości statystycznych z miasta Ozorkowa) z 3/15.6.1865 – KRSWiP, vol. 1425.

że wliczano ją w 1815 roku⁷), po wtóre zaś nie wiemy, która suma dotyczy tylko ludności stałej, która zaś obejmuje i tzw. ludność „przechodnią” (pozytywnie wiemy, że suma z 1829 roku obejmuje tylko ludność stałą⁸ – prawdopodobnie miało to miejsce i w odniesieniu do innych miast). W każdym razie jest zupełnie pewnym, że pod tym względem Ozorków już w parę lat po swym założeniu o wiele przekracza minimum, niezbędne do przyznania osadzie „tytułu” miasta w sensie ekonomicznym.

Ilość głów, przypadająca na jeden dym miejski w Ozorkowie w ogólnej swej linii wykazuje analogiczne zmiany, jak i ogólna liczba ludności miasta. Po okresie systematycznego wzrostu do roku 1830 – następuje spadek, a po nim znowu stopniowy, powolny wzrost. I to również kryterium wskazuje na miejski charakter Ozorkowa.

Ludność żydowska w Ozorkowie wzrasta znacznie szybciej, niż ogólna liczba ludności tego miasta. Widać posiadał Ozorków znaczną siłę atrakcyjną dla ludności kupieckiej. Napływowi Żydów do Ozorkowa starały się władze przeciwdziałać, przede wszystkim przez utworzenie w skutku reskryptu KRSWiP z 16.2.1819 roku „rewiru żydowskiego” (składał się on z jednej ulicy, zwanej Żydowską)⁹. Duża liczba Żydów, zamieszkałych w Ozorkowie uważana była przez władzę wojewódzką za czynnik hamujący w rozwoju tego miasta. W raporcie Sekcji Fabrycznej Kom. Woj. Mazow. za rok 1829, po stwierdzeniu znacznej roli Ozorkowa w produkcji przemysłowej kraju, czytamy w tej mierze: „Z powodu atoli zbytecznego natłoku Żydów, jacy tamże stale są osiedleni i raz wraz jeszcze przybywają, a którzy tylko po pracowitej klasie mieszkańców tegoż miasta zyski swoje lichwiarskie zasadzają, nie można się spodziewać, aby sukiennicy tameczni, co do swego ogółu do rządu ordynaryjniejsze sukna wyrabiających liczący się, kiedykolwiek do stanu znakomitej zamożności przyjść zdołali”¹⁰. W momencie końcowym niniejszej pracy, w roku 1867, na 24 „fabryki” wyrobów włókienniczych w Ozorkowie – 10 znajduje się w rękach żydowskich¹¹. O ilości ewangelików, zamieszkałych w Ozorkowie dwie zaledwie posiadamy dane, z krańcowych momentów badanego okresu pochodzące: w roku 1815 było ich w Ozorkowie 932, w roku zaś 1859 – 2100, procentowo w roku 1815 stanowili oni 49,91%, w 1859 zaś – 36,11%¹².

Ilość Niemców, osiadłych w Ozorkowie znamy jedynie z lat: 1852, 1856–1859, 1865. Dane te wzbudzają pewne zastrzeżenia. Przede wszystkim wątpliwości

⁷ Badania, czyli topograficzno-statystyczne zapytania o stanie i położeniu uprojektowanego miasteczka Ozorkowa (wrzesień 1815 r.) – KRSWiP, vol. 1421.

⁸ Raport roczny Sekcji Fabrycznej Kom. Woj. Mazow., za rok 1829 – KRSWiP, vol. 17190.

⁹ Kom. Woj. Mazow. do KRSWiP z 25.4.1822 – KRSWiP, vol. 458.

¹⁰ J.w. przyp. 2.

¹¹ F. Friedman, *Dzieje Żydów w Łodzi*, s. 366–367.

¹² Dane z roku 1815 – j.w. przyp. 7. Dane z roku 1859 – *Słownik Geograficzny*, t. VII, s. 790–791 (gdzie dane te mylnie odniesione są do roku 1860).

wzbudza cyfra 2738 Niemców z roku 1859, w zestawieniu z 1933 w roku 1858; po wtóre, dziwnym się wydaje, że na 1765 Niemców w roku 1852 składało się 412 rodzin, zaś na 2569 Niemców w roku 1865 – tylko 375 rodzin. Ogólnie jednak biorąc, znaczny przyrost Niemców w Ozorkowie jest rzeczą pewną. Rosjan w Ozorkowie aż do 1865 roku nie spotykamy.

Dane, dotyczące stosunku ilościowego mężczyzn do kobiet w Ozorkowie przedstawiają się mniej więcej wiarygodnie w odniesieniu do lat 1815, 1836, 1839 i 1842, kiedy wykazują przewagę ilościową kobiet, znaczniejszą wśród ludności chrześcijańskiej. Uderzającymi są jednak dane, pochodzące z pierwszego z wymienionych lat, roku 1815, wykazują bowiem o miejskim charakterze przewagę kobiet zaledwie w kilka lat po założeniu osady. Tłumaczy się to jak się zdaje tym, że ludność, która kolonizowała Ozorków, była już z pochodzenia swego ludnością miejską, na miejski więc sposób kształtowała się jej struktura demograficzna.

Pewne wiadomości o składzie ludności Ozorkowa według wieku posiadamy z roku 1815¹³, nie pozwalają one jednak na wyciąganie wniosków, a to dlatego, że: po pierwsze, grupy wieku kombinowane są z grupami stanu cywilnego w sposób niedający się rozwikłać, po drugie zaś, w grupy wieku nie włączeni są „czeladnicy”, „uczniowie” oraz „mężcy i niewieści domownicy” – a więc grupy, najistotniejsze na skład ludności według wieku wpływające.

Siłę atrakcyjną posiadał Ozorków w epoce konstytucyjnej Królestwa bardzo wielką, w ciągu zaś całego badanego okresu posiadał znaczną siłę atrakcyjną w stosunku do ludności żydowskiej, tzn. kupieckiej. Bardzo znaczny wzrost ogólnej liczby ludności w roku 1865 świadczy, przy przyjęciu proponowanej przeze mnie interpretacji, że w roku 1865 po raz pierwszy do ogólnej liczby ludności wliczono ludność niestałą, o znacznej ruchliwości ludności Ozorkowa, a więc i o posiadaniu przez to miasto znaczniejszej siły atrakcyjnej.

Ilość głów, przypadająca na rodzinę, znana nam w roku 1865, wykazuje dość jednostajny stosunek około 6-ciu, z nieznacznymi zmianami w grupach zawodowych i narodowościowych¹⁴.

C. Struktura zawodowa ludności

Rolników w Ozorkowie nie było nigdy w ogóle. 6-ciu mieszczan, wymienionych w wykazie z 1865 roku jako utrzymujących się „ze swych posesji”¹⁵ prawdopodobnie należy za właścicieli odnajmowanych budowli, zwłaszcza, że „posesje” owe przez nich posiadane, znajdowały się w obrębie granic miasta – tu

¹³ J.w. przyp. 7.

¹⁴ Być może na ukształtowanie się tak wysoko tego stosunku wpłynęła znaczna zapewne liczba napływowych uczniów, czeladników i dziewczek i t.d.

¹⁵ J.w. przyp. 6.

zaś parcele, choć jak wzmiankowałem, dość duże – zbyt były drobne, by zapewnić całkowite utrzymanie drogą pracy na roli.

Specjalne miejsce należy się rozwojowi i losom przemysłu włókienniczego w Ozorkowie. W 1815 roku, a więc jeszcze przed przywilejem miejskim, przedstawiał się on jak następuje: sukienników „liczy się 117, każdy ma swój warsztat, a niektórzy i po dwa warsztaty, a za tym znajduje się takowych warsztatów 157. Każdy sukiennik swym kosztem utrzymuje czeladź, a mają od 5 częstokroć do 17 jeden z nich, przy których znajdują się i uczni. Ci wszyscy fabrykanci sprowadzeni z zagranicy własnym kosztem dziedzica, W^{so} Starzyńskiego, który na tołożył znaczny wydatek tak na sprowadzenie jako też i zabudowanie domów, foluszów, farbiarni i postrzygaczy, którym podawał ogrody, pastwiska i wolność kilkuletną; zgoła uważał cały swój majątek na etablowanie tejże fabryki. Dla potrzeby fabrykantów wystawił dziedzic dwa folusze i dwie farbiarnie (...). Nadto przedsięwziął pozostawić trzeci folusz dla rozprzestrzenienia fabryki. Ci sukiennicy mają prawo nieskończone i za wyjściem lat wolnych obowiązani płacić dziedzicowi czynsz rocznie po złotych 38. Fabryka ta coraz do lepszego przychodzi stanu, co rok sprowadza tak dziedzic jako i fabrykanci nowsze narzędzia dla wydoskonalenia tejże (...). Farbiarnie są tak dogodne i wystarczające, iż nawet z odległych miejsc różni sukiennicy przywożą swoje postawy do foluszów i do farbowania. Rocznie wydaje ta fabryka sukna postawów 5500, oprócz kiru, multanu, kołder etc. Złożywszy do ogółu co sama farbiarnia i z fabryką rocznie wydaje to można rachować do 8000 postawów. Co do fabryki lnianej ta oprócz płótna wydaje stołowe nakrycia, niemniej chustki, ręczniki, płócienka w różnych kolorach pofarbowane”¹⁶. Przytoczyłem dosłownie ten przydługi może nieco opis jako punkt wyjścia do dalszego rozwoju tej gałęzi przemysłu, a w związku z tym całego w ogóle miasta. Następną z tej dziedziny wiadomość, pochodzącą dopiero z roku 1820, daje nam raport RembIELIńskiego, czytamy tam: „Z początku osiadali tylko w Ozorkowie ubodzy sukiennicy, którzy dla braku potrzebnego kapitału nie byli w stanie znacznej zrobić produkcji, ale od trzech lat tak się ich liczba powiększyła, że już 299 majstrów wynosi, to jest 294 sukienników, 4-ch postrzygaczy i jeden farbiarz. Czeladników jest 162, uczniów 133, a innych osób, mianowicie kobiet, przedzeniem zatrudnionych – 1176. Osiedają teraz majątni ludzie, jeden z nich w roku bieżącym własnym kosztem znaczne wybudował budowle, a przy jego warsztatach 50 osób widziałem zatrudnionych. W ogólności przy zapewnieniu odbytu na sukno w mieście Ozorkowie 20000 postawów rocznie wyrobionego być może. Prócz liwerunku dla Armji Polskiej, za pośrednictwem entraprenera Neymarka dostarczanego, część sukna tamże wyrobionego zakupuje spekulant z Rosji przybyły, inną część samiz fabrykanci do Grodna i Wilna wywożą”. Przy ostatnich słowach znajduje się dopisek Zajączka: „N.B.

¹⁶ J.w. przyp. 7.

potrzeba ustanowić cenzorów (Schau-Mayster). J.Z.”¹⁷. Życzeniu temu Namiestnika stało się zadość dopiero w 1822 roku, kiedy to „w Ozorkowie, jako miejscu głównym, umieszczony został komisariat wojenny, który w miejscu trudzi się odbieraniem sukien od szczególnych sukienników. Dla ułatwienia tak odbioru sukien, jak i wynikać mogących stąd sporów, zaprowadzony został w tem mieście urząd biegłych tak zwanych szaurów, którzy sukno odstawione dla wojska przeglądają i jego zdatność uznają”¹⁸. W tym czasie zajmuje Ozorków czołowe miejsce wśród tworzących się miast fabrycznych okolicy. O stanie jego w roku 1823 czytamy: „Wprawdzie miasto takowe nie doznało w roku zeszłym [1823 – W.K.] postępu w odpowiednim stosunku do lat poprzednich, czego przyczyną być zdaje się z jednej strony rozmaite prywatne stosunki [?], a z drugiej mniejszy na teraz napływ do kraju zagranicznych rękodzielników. Pomimo tego do miasta pomienionego, które do dziś dnia najludniejszym jest w rękodzielnikach, przybyło i w roku zeszłym nieco sukienników, dla których kilka domów porządniejszych i kilkanaście może pomniejszych chatek pobudowano. Prócz tego założoną została w tymże mieście znakomita przędzalnia wodna przez Niderlandczyka nazwiskiem Schlössi [? – mało czytelne nazwisko – W.K], w której blisko milion funtów wełny przez rok jeden uprząć można”¹⁹. Wyjątkowe swe stanowisko zachował Ozorków i nadal. W raporcie z roku 1825 czytamy o tym: „Pomiędzy wszystkimi miastami fabrycznymi prywatnymi, czyli tak zwanymi szlacheckimi miasto Ozorków najpierwsze zajmuje miejsce, w roku zaś upłynionym [1825 – W.K.], kiedy inne miasta prywatne małego tylko bardzo, albo żadnego postępu nie doznały, jedno miasto Ozorków znakomicie pod względem polepszenia się swego, a zarazem udoskonalenia i zwiększenia się fabryk wzrosło”²⁰. Za główną przyczynę tego pomyślnego rozwoju podaje Staszic w tymże 1825 roku „dobroczynną dostawę sukien dla wojska, której główny skład i regularna wypłata działa się w roku 1824 w tem mieście. Z wdzięcznością o tej dostawie jeszcze teraz wspominają wszyscy tutejsi mieszkańcy, wyznając, że temu dobrodziejstwu winni całą swą zamożność”²¹. Po wstrzymaniu liwerunku – zahamowany też został dalszy rozwój Ozorkowa, aż do końca epoki kongresowej nie widzimy znamion ewolucji wstecznej. Np. w raporcie za rok 1829 czytamy w nim: „Miasto pomienione (...) znakomitego ostatniemi czasy postępu już to we względzie dalszego rozprzestrzenienia się już to pomnożenia fabryk bynajmniej nie czyni,

¹⁷ J.w. przyp. 1.

¹⁸ Raport z czynności Gkiej Dyrekcji Kunsztów, Przemysłu i Handlu (1822) – KRSWiP, vol. 17182.

¹⁹ Raport Sekcji Fabrycznej Kom. Woj. Mazow., za rok 1823 – ARA, vol. 1102^c (Schlössi zapewne = Henryk Schlosser).

²⁰ Raport roczny Sekcji Fabrycznej Kom. Woj. Mazow., za r. 1825 – KRSWiP, vol. 17185, p. 383–384.

²¹ Uwagi przy objeździe dróg, rzek i fabryk w roku 1825 w miesiącu wrześniu 20.9.1825 (Staszic) – KRSWiP, vol. 18473; toż: K. Konarski, *Staszic w Łodzi*.

ale natomiast stanęło już na tym stopniu, który onemu niepospolite w rzędzie miast fabrycznych Król. Pols. naznacza miejsce²². Katastrofa nastąpiła dopiero po 1831 roku, kiedy to w raporcie Tykiela (z 20.10.1832) czytamy lakoniczną wzmiankę: „Ozorków zupełnie ubogą klasą rzemieślników z dawna zaludniony, coraz bardziej, widoczniej i nagle ku upadkowi nachyla się²³. O dalszych losach przemysłu włókienniczego w Ozorkowie brak nam niestety wiadomości.

O innych, reprezentowanych w Ozorkowie w roku 1815 zawodach czytamy: „Skórzana fabryka, czyli garbarnia wydaje rozmaite skóry różnego gatunku dobrze wyprawione i safiany. Garbarzy jest 5 i trzymają po kilku czeladników. Również tabaczni fabrykanci swoim kosztem sprowadzają najlepsze nasiona tiutiunu [!] ten wyprawiają i fabrykują. Olejna fabryka, czyli młyn olejny, w którym sama woda za pomocą kół, maszyn i różnych narzędzi kosztownych i przez dziedzica z zagranicy sprowadzonych (...) zaciera i tłucze rzepnicę i olej wyrabia²⁴. W tymże też źródle znajdujemy dokładną listę zaprezentowanych w tym roku w Ozorkowie zawodów rzemieślniczych, którą zestawiam w tablicy X-tej. W późniejszych latach słyszymy o istnieniu w Ozorkowie garbarzy²⁵, kapeluszników²⁶, powroźnika²⁷, strycharzy²⁸, producenta maszyn do przedzenia²⁹, wreszcie zegarmistrza³⁰. Z zawodów produkujących środki spożywcze, znamy tylko znaczne, a w dziesięcioleciu 1820–1830 dwu- i trzykrotnie wzrastające liczby piekarzy i rzeźników. Zróżniczkowanie zawodów obserwować możemy jedynie wśród ludności kupieckiej, lecz i tu nie jest ona daleko posunięta (w roku 1830 spotykamy w Ozorkowie siedem specjalności kupieckich).

D. Kryteria ośrodkowości

Ozorków jako miasto prywatne, nie mógł liczyć na uzyskanie stanowiska ośrodka administracyjnego, o dużym jednak jego znaczeniu świadczyć może chociażby fakt, że z 6-ciu miast powiatu łęczyckiego przy reformie administracyjnej w 1869–1870 roku tylko on i Łęczyca utrzymały się przy swym stanowisku miasta³¹.

²² J.w. przyp. 8.

²³ Do KRSWiD Raport Stanu Nadzwyczajny Komisarz Fabryk w Kom. Woj. Mazow. z urzędu raport z objazdu niektórych miast fabrycznych 20.10.1832 – KRSWiP, vol. 18473, p. 260–263.

²⁴ J.w. przyp. 7; w tym też źródle dane o browarze i cegielni.

²⁵ Wykaz obejmujący wiadomość fabryk sukna, skór it.p. w Woj. Mazow (1819) – ARA, vol. 1102^b; Wykaz fabryk do obrazu statystycznego za rok 1829 należący – KRSWiP, vol. 17188.

²⁶ Wykaz fabryk do obrazu statystycznego za rok 1829 należący – KRSWiP, vol. 17188.

²⁷ *Ibidem*.

²⁸ *Ibidem*.

²⁹ Tabela statystyczna fabryk towarów łokciowych w miastach i wsiach Woj. Mazow (1819) – ARA, vol. 1102^b.

³⁰ J. Raciborski, *Dawny ratusz* – R.Ł., t. I, s. 205.

³¹ A. Stebelski, *Przeszłość administracyjna*, s. 35.

Już w 1815 roku słyszymy o istnieniu w Ozorkowie kościoła katolickiego murowanego, ewangelickiego drewnianego i bożnicy³². O parafii katolickiej słyszymy następnie w latach 1824, 1826 i 1830³³. Kościół ewangelicki murowany zbudowano w roku 1842³⁴. Żadne inne zmiany w badanym okresie w tej dziedzinie nie nastąpiły.

W 1815 roku znajdują się w Ozorkowie dwie szkoły parafialne, jedna polska katolicka, druga niemiecka ewangelicka³⁵. W 1819 roku słyszymy o szkole elementarnej, której fundusz wynosi 1153 złp., a do której uczęszcza 36 uczniów i 59 uczennic³⁶. W końcu epoki kongresowej fundusz ten, już nie ze „składania towarzystwa”, lecz z dochodów kasy miejskiej pochodzący, wyniósł zaledwie 300 zł.³⁷ Z późniejszych lat brak nam w tej dziedzinie wiadomości. W roku 1880, w chwili wydania *Słownika Geograficznego*, istnieją już w Ozorkowie trzy szkoły początkowe (męska, żeńska i ewangelicka), oraz szkoła trzyklasowa imienia Henryka Schlossera. Z instytucji opieki społecznej posiada w tymże roku Ozorków „przytułek dla starców ubogich”³⁸. O przytułku tym słyszymy zresztą już w 1815 roku³⁹.

Wykazane wyżej niewielkie zróżniczkowanie zawodowe ludności Ozorkowa wskazuje na jednostronne nastawienie jej struktury zawodowej wyłącznie w kierunku produkcji włókienniczej, i to – jak wskazują wysokie cyfry eksportu sukna z Ozorkowa do Łodzi – nie na bliski rynek zbytu. Zjawisko to w znacznym stopniu zbliża Ozorków do pojęcia osady przemysłowej, niż do pojęcia miasta w znaczeniu ekonomicznym.

Z kolei jednak na miejski niewątpliwie charakter Ozorkowa zwraca nam uwagę fakt posiadania przez tę osadę charakteru ośrodka handlowego. Jeszcze przed wydaniem przywileju miejskiego, a więc i prawa odbywania targów i jarmarków, w roku 1815 słyszymy, że wprawdzie jarmarków i targów w Ozorkowie „dotąd niemasz dopóki zwolnienia Rządu nie będzie, wszelakoż dla znacznej konkurencji pospółstwa i ludności w Ozorkowie znajdującej się podczas świąt i odpustów bywają targi od niepamiętnych czasów za samego zwyczaju”⁴⁰. Przywilej miejski z 30.1.1816 roku przyznał miastu prawo odbywania targu tygodniowego w poniedziałek, sześciu jarmarków rocznie, zaś dwie niedziele po każdym

³² J.w. przyp. 7

³³ „Roczniki Instytutów Religijnych i Edukacyjnych”, t. I, s. 22; t. II, s. 46; t. III, s. 25.

³⁴ *Słownik Geograficzny*, t. VII, s. 790–791. Ciekawe, że choć kościół ewangelicki istnieje w Ozorkowie już w 1815 roku – o parafii ewangelickiej słyszymy dopiero w roku 1826 i 1830 – „Roczniki Instytutów Religijnych i Edukacyjnych”, t. II, s. 182; t. III, s. 116.

³⁵ J.w. przyp. 7.

³⁶ Wykaz szczególnie szkół elementarnych w Woj. Mazow. – KRSWiP, vol. 1102^b.

³⁷ KRSWiP, vol. 145.

³⁸ *Słownik Geograficzny*, t. VII, s. 790–791.

³⁹ J.w. przyp. 7.

⁴⁰ J.w. przyp. 7.

jarmarku odbywać się miały targi na bydło⁴¹. Liczba jarmarków była jednak widać za mała, terminy zaś odbywania niewygodne – skoro w lipcu 1820 roku „przedstawiono KRSWiP do dymisji (...) za samowolnie powiększanie liczby jarmarków i dozwoleń, aby takowe w inne dni, a nie w te, które przywilejem są naznaczone, odbywały się”⁴². Potrzeby mieszkańców Ozorkowa zostały widać uwzględnione, skoro w latach 1836, 1839, 1840, 1841 słyszymy już o 12 jarmarkach rocznie i 2 targach tygodniowych⁴³. Na jarmarkach tych sprzedawano w roku 1820: „towary sukienne, płócienne, kramarszczyznę, konie, bydło, trzodę, owoce tudzież wszelkie produkta”⁴⁴, zaś w 1836 roku słyszymy, że sprzedaje się na nich „towary i wiktuały”⁴⁵. Poza tym jednak drobnym handlem był Ozorków obok Zgierza (przynajmniej w epoce kongresowej) najznaczniejszym ośrodkiem handlu suknem z Rosją⁴⁶. Ilość jarmarków w Ozorkowie zmniejszyła się pod koniec badanego okresu do 6-ciu (przy niezmienionej liczbie targów), lecz stało się to w skutek ogólnokrajowego zarządzenia⁴⁷, nie może zaś być dowodem zmniejszenia się ośrodkowego pod względem handlowym charakteru tego miasta.

E. Kryteria fiskalne

Dochód kasy miejskiej Ozorkowa, w roku 1819 nieistniejący wcale, organizuje się w roku 1820 i utrzymuje się na tym poziomie minimum przez pięć lat, wzrasta następnie w końcu epoki kongresowej, zaś po katastrofie powstania rozpoczyna trwającą stale niemal aż do końca badanego okresu, niżkę. Zwyżkę wykazuje dopiero ostatnia suma, z roku 1864.

W latach: 1819–1821 dochód konsumpcyjny z Ozorkowa pozostawał w administracji skarbowej, przynosząc w roku 1819 – 4809 zł. 14 gr., w roku 1820 – 7112 zł., w roku 1821 – 6850 zł. W latach 1822–1827 dochód ten dzierżawi dziedzic Starzyński, na rok 1828 kontrakt zawierają: Szmul Sonenberg, Berek Rozenberg i Szymek Kochański – ci jednak nie wywiązują się ze swych zobowiązań, w skutku czego KRPiS poleciła Kom. Woj. Mazow. pismem z 15.6.1828 roku, by dochody te zatrzymała w administracji własnej. Nowy kontrakt na lata 1830–1833 zawarto znów ze Starzyńskim, po nim ze Szmulem Szternfeldem z Łęczycy (na rok 1832), z Herszem Jakóbem Glücksmanem (1833–1837), z Tomaszem hr. Łubieńskim (1838–1843), z Chaimem Tykocinerem (1844–1849),

⁴¹ J.w. przyp. 3.

⁴² Raport tygodniowy Prezesa Kom. Woj. Mazow. za czas 22–31.7. 1820 – ARA, vol. 1088^b.

⁴³ Obrazy wiadomości statystycznych za lata 1836, 1839–1841 – KRSWiP, vol. 9079–9082.

⁴⁴ Opisanie historyczne oraz topograficzno-statystyczne miasta Ozorkowa – KRSWiP, vol. 458.

⁴⁵ Obraz wiadomości statystycznych za rok 1836 – KRSWiP, vol. 9097.

⁴⁶ F. Friedman, *Dzieje Żydów w Łodzi*, s. 164.

⁴⁷ Ukaz najwyższy z 4(16).5.1848 roku.

w czasie którym Tykociner bezskutecznie stara się o obniżkę, z Wolfem Silbermanem z Piątku i Janem Klotzmanem z Warszawy (1848–1852), z Feliksem hr. Łubieńskim (1853–1865), wreszcie z Konstancją Łubieńską (na rok 1866). Pertynencje Ozorkowa w roku 1849 stanowiły: „Bugaj osada 351 głów, 1 szynk; Konstancja folwark (184 głów, 1 szynk); Kowalewice wieś – 159 głów, 1 szynk; Maszkowicka kolonia – 42 głowy, 1 szynk; Maszkowice wieś – 5 chałup, 31 głów, bez szynku; Sembice wieś – 78 głów, 1 szynk”⁴⁸.

⁴⁸ Ustęp o dzierżawie dochodu konsumpcyjnego z miasta Ozorkowa na podstawie akt: AS, KRPIs, WDN, SK, vol. O.30. I–V.

Tablica II

Ludność według płci z uwzględnieniem wyznania

Rok	Ludność ogólna			Chrześcijanie			Żydzi		
	Ilość mężczyzn	Ilość kobiet	Ilość kobiet/1000 mężczyzn	Ilość mężczyzn	Ilość kobiet	Ilość kobiet/1000 mężczyzn	Ilość mężczyzn	Ilość kobiet	Ilość kobiet/1000 mężczyzn
1836	520	551	1060	336	352	1048	184	199	1082
1839	507	566	1116	324	356	1099	183	213	1066
1840	538	579	1076	351	369	1051	185	210	1135
1841	554	569	1027	349	352	1009	205	217	1059
1842	577	611	1059	350	374	1069	227	237	1044

Tablica III

Ilość głów przypadająca na rodzinę

	Pola-ków	Żydów	Niem-ców	Razem	Ilość głów/rodzinę			
					Pola-ków	Żydów	Niem-ców	Razem
Posiadający rolę poza miastem (osoby główne, rodziny ich)	71	–	2	73	–	–	–	3,25
	161	–	3	164	–	–	–	
Posiadający tylko parcele w mieście (osoby główne, rodziny ich)	27	24	1	52	–	–	–	4,06
	63	95	1	159	–	–	–	

Tablica III (cd.)

	Pola- ków	Żydów	Niem- ców	Razem	Ilość głów/rodzinę			
					Pola- ków	Żydów	Niem- ców	Razem
Nieposiadający własnych posesji (osoby główne, rodziny ich)	185	117	–	302	–	–	–	2,26
	115	266	–	381	–	–	–	
Ludność ogólnie (osoby główne, rodziny ich)	283	141	3	427	2,19	3,56	2,33	2,65
	338	361	4	703				
Razem	621	502	7	1130				

Tablica IV

Ludność kupiecka w Parzęczewie

	1823	1824	1825	1826	1827	1828	1830
Kramarzy	9	9	8	8	6	6	6
Handlarzy wełny	1	9	10	10	8	8	9
Handlarzy towarów łokciowych	4	4	5	4	9	9	9
Handlarzy kramarszczyzny	3	3	5	5	9	9	9
Szynkarzy soli	12	12	12	12	9	9	9
Szynkarzy trunków	5	6	9	11	4	5	5
Oberżystów	1	2	2	3	1	2	2

Tablica V

Eksport sukna z Parzęczewa do Rosji

1825	1826	1827	1828	1829
93 post.	22	20	nic	nic

Tablica VIA

Przemysł włókienniczy w Parzęczewie przed rokiem 1830

	1819	1823	1824	1825	1826	1827	1828
Tkaczy	4	7	15	16	15	15	16
Czeladników	3	–	–	–	–	–	–
Warsztatów	4	7	15	16	15	16	16
Produkcja sukna cienkiego		334 post.					
Produkcja sukna średniego							
Produkcja sukna grubego	132 ł.						6200 ł.

Tablica VIB

Przemysł włókienniczy w Parzęczewie przez rokiem 1830

	1826	1827	1828
Tkaczy	–	–	–
Czeladników	–	–	–
Warsztatów	14	10	14

Tablica VIB (cd.)

	1826	1827	1828
Produkcja sukna cienkiego	–	–	–
Produkcja sukna średniego	–	–	–
Produkcja sukna grubego	5964 ł.	6204 ł.	8448 ł.

Tablica VII

Dochód kasy miejskiej miasta Parzęczewa

1819	1821	1822	1823	1824	1827	1836
–	826 zł.	826 zł.	826 zł.	826 zł.	862 zł. 6 gr.	1044 zł. 23 gr.

1839	1840	1841	1842	1852–54	1855–60	1861–66
1414 zł. 24 gr.	1414 zł. 24 gr.	278 r. sr. 98 kop.	206 r. sr. 51 kop.	250 r. sr. 23 kop.	259 r. sr. 62 kop.	274 r. sr. 26 kop.

Tablica VIII

Dzierżawa dochodu konsumpcyjnego z miasta Parzęczewa

1816/17	1818/19	1821	1822–23	1823
4492 zł. 4 gr.	4192 zł. 12 gr.	3620 zł.	3620 zł.	4200 zł

1824–27	1828	1829	1830	1832
4870 zł.	4968 zł.	4972 zł.	4976 zł.	3500 zł.

1833	1834–37	1838–40	1841–43	1844–46
3700 zł.	3745 zł.	3882 zł.	4447 zł.	977 r. sr. 4 kop.

1847–49	1850–52	1853–55	1856	1857–59
760 r. sr.	868 r. sr. 52 kop.	869 r. sr.	869 r. sr.	889 r. sr.

1860–62	1863	1864	1865	1866
931 r. sr.	931 r. sr.	931 r. sr.	931 r. sr.	931 r. sr.

Tablica IX

Ilość Niemców

Rok	Ilość Niemców	Procent Niemców
1852	4	–
1856	19	1,61
1857	19	1,62
1858	23	1,82
1865	7	0,62

PARZĘCZEW

Tablica I: Ludność i zabudowania

Dane z roku:

1808 – Grossman, *Struktura społeczno-gospodarcza Księstwa Warszawskiego*, s. 91.

1809 – *Ibidem*.

1815 – Wykaz porównawczy względem znajdującej się w miastach fabrycznych Woj. Mazow. ludności – KRSWiP, vol. 17188.

- 1819 – Wykaz ogólny miast w obwodzie łęczyckim położonych... 6.9.1819 – KRSWiP, vol. 1272.
- 1820 – Opisanie historyczne oraz topograficzno-statystyczne miasta Parzęczewa – KRSWiP, vol. 459, p. 46–49. Podaje 21 „innego wyznania”.
- 1824 – Klasyfikacja miast na rzędy – KRSWiP, vol. 23.
- 1827 – Wykaz ogólny fabryk wełnianych i półwełnianych, bawełnianych, lnia-nych i konopnych w roku 1827 – KRSWiP, vol. 17188. Inne nieco dane u Rodeckiego (*Obraz jeograficzno-statystyczny Królestwa Polskiego*, tab. II): 1074 mieszkańców, w tym 399 Żydów, 104 budynków.
- 1828 – Wykaz ogólny fabryk wełnianych i półwełnianych, bawełnianych, lnia-nych i konopnych w roku 1828 – KRSWiP, vol. 17188. Ta sama cyfra: Wykaz porównawczy względem znajdującej się w miastach fabrycznych Woj. Mazow. ludności – KRSWiP, vol. 17188.
- 1836 – Obraz wiadomości statystycznych za rok 1836 – Tabella miast – KRSWiP, vol. 9079.
- 1839 – Obraz wiadomości statystycznych za rok 1839 – Tabella miast – KRSWiP, vol. 9080.
- 1840 – Obraz wiadomości statystycznych za rok 1840 – Tabella miast – KRSWiP, vol. 9081. W cyfrach tych kryje się gdzieś nieznaczny zapewne błąd, ze zsumowania ilości ludności według płci otrzymujemy bowiem zbliżoną, lecz nie identyczną cyfrę 1117 głów.
- 1841 – Obraz wiadomości statystycznych za rok 1841 – Tabella miast – KRSWiP, vol. 9082.
- 1842 – Obraz wiadomości statystycznych za rok 1842 – Tabella miast – KRSWiP, vol. 9083.
- 1854 – Wykaz statystyczny miast powiatu łęczyckiego za rok 1854 – KRSWiP, vol. 9092.
- 1855 – Wykaz statystyczny miast powiatu łęczyckiego za rok 1855 – KRSWiP, vol. 9093. Te same dane: „Kalendarz Obserwatorium Astronomicznego na rok 1857”.
- 1856 – „Kalendarz Obserwatorium Astronomicznego na rok 1858”.
- 1857 – „Kalendarz Obserwatorium Astronomicznego na rok 1859”.
- 1858 – „Kalendarz Obserwatorium Astronomicznego na rok 1860”.
- 1859 – „Kalendarz Obserwatorium Astronomicznego na rok 1861”.
- 1861 – Klasyfikacja miast na rzędy – KRSWiP, vol. 23.
- 1865 – (Wykaz wiadomości statystycznych z miasta Parzęczewa) z 14/26.6.1865 – KRSWiP, vol. 1565.

Tablica II: Ludność według płci z uwzględnieniem wyznania

Dane z roku:

1836 – Obraz wiadomości za rok 1836 – Tabella miast – KRSWiP, vol. 9079.

1839 – Obraz wiadomości za rok 1839 – Tabella miast – KRSWiP, vol. 9080.

1840 – Obraz wiadomości za rok 1840 – Tabella miast – KRSWiP, vol. 9081.

1841 – Obraz wiadomości za rok 1841 – Tabella miast – KRSWiP, vol. 9082.

1842 – Obraz wiadomości za rok 1842 – Tabella miast – KRSWiP, vol. 9083.

Tablica III: Ilość głów przypadająca na rodzinę z uwzględnieniem narodowości

Dane tej tablicy zestawione na podstawie (Wykazu wiadomości statystycznych z miasta Parzęczewa) z 14/26.5.1865 – KRSWiP, vol. 1565.

Tablica IV: Ludność kupiecka w Parzęczewie

Dane tej tablicy zestawione na podstawie rachunków kasy ekonomicznej Parzęczewa z lat 1823–1830 – KRSWiP, vol. 1563 i 1564.

Tablica V: Eksport sukna z Parzęczewa do Rosji

Dane z roku:

1825 – Raport roczny Sekcji Fabrycznej Kom. Woj. Mazow. za rok 1825 – KRSWiP, vol. 17185, p. 394.

1826 – Raport roczny Sekcji Fabrycznej Kom. Woj. Mazow. za rok 1826 – KRSWiP, vol. 17186.

1827 – Raport roczny Sekcji Fabrycznej Kom. Woj. Mazow. za rok 1827 – KRSWiP, vol. 17187.

1828 – Raport roczny Sekcji Fabrycznej Kom. Woj. Mazow. za rok 1828 – KRSWiP, vol. 17188.

1829 – Raport roczny Sekcji Fabrycznej Kom. Woj. Mazow. za rok 1829 – KRSWiP, vol. 17190.

Tablica VIA: Przemysł włókienniczy w Parzęczewie przed rokiem 1830

Dane z roku:

1819 – Wykaz, obejmujący wiadomości fabryk sukna, skór i t.p. w Woj. Mazow. – ARA, vol. 1102^b.

- 1823 – Wykaz fabryk sukienniczych w obrębie Woj. Mazow. istniejących sporządzony z końcem 1823 – KRSWiP, vol. 17183.
- 1824 – Wykaz ogólny fabryk znajdujących się w Woj. Mazow. z końcem roku 1825 – KRSWiP, vol. 17185, p. 385–392.
- 1825 – *Ibidem* oraz Wykaz ogólny fabryk znajdujących się w Woj. Mazow. z końcem roku 1826 – KRSWiP, vol. 17186.
- 1826 – *Ibidem*.
- 1827 – Wykaz ogólny fabryk znajdujących się w Woj. Mazow. z końcem roku 1827 – KRSWiP, vol. 17188.
- 1828 – Wykaz fabryk do obrazu statystycznego za rok 1828 należący – KRSWiP, vol. 17188.

Odbiegające od powyższych dane zestawiam w tablicy VIB.

- 1826 – Wykaz fabryk wełnianych i półwełnianych i bawełnianych, lnianych i konopnych w roku 1826 – KRSWiP, vol. 17185.
- 1827 – Wykaz fabryk wełnianych i półwełnianych i bawełnianych, lnianych i konopnych w roku 1827 – KRSWiP, vol. 17188.
- 1828 – Wykaz fabryk wełnianych i półwełnianych i bawełnianych, lnianych i konopnych w roku 1828 – *ibidem*.

Tablica VII: Dochód kasy miejskiej miasta Parzęczewa

Dane z roku:

- 1819 – Opisanie historyczne oraz topograficzno-statystyczne miasta Parzęczewa – KRSWiP, vol. 459.
- 1821 – Raport Sekcji Fabrycznej Kom. Woj. Mazow. za rok 1821 – ARA, vol. 1102^c.
- 1822 – Raport Sekcji Fabrycznej Kom. Woj. Mazow. za rok 1822 – ARA, vol. 1102^d.
- 1823 – Raport Sekcji Fabrycznej Kom. Woj. Mazow. za rok 1823 – ARA, vol. 1102^c.
- 1824 – Raport Sekcji Fabrycznej Kom. Woj. Mazow. za rok 1824 – *ibidem*.
- 1827 – Raport Sekcji Fabrycznej Kom. Woj. Mazow. za rok 1827 – *ibidem*.
- 1836 – Obraz wiadomości statystycznych za rok 1836 – Tabella miast – KRSWiP, vol. 9079.
- 1839 – Obraz wiadomości statystycznych za rok 1839 – Tabella miast – KRSWiP, vol. 9080.

1840 – Obraz wiadomości statystycznych za rok 1840 – Tabella miast – KRSWiP, vol. 9081.

1841 – Obraz wiadomości statystycznych za rok 1841 – Tabella miast – KRSWiP, vol. 9082.

1842 – Obraz wiadomości statystycznych za rok 1842 – Tabella miast – KRSWiP, vol. 9082.

1852–54 – Etat kasy ekonomicznej miasta dziedzicznego Parzęczewa – KRSWiP, vol. 1565.

1865–60 – Etat kasy ekonomicznej miasta dziedzicznego Parzęczewa – *ibidem*.

1861–66 – Etat kasy ekonomicznej miasta dziedzicznego Parzęczewa – *ibidem*.

Zgodne z powyższymi dane znajdujemy dla roku:

1858 – „Kalendarz Obserwatorium Astronomicznego na rok 1860”.

1864 – (Wykaz wiadomości statystycznych z miasta Parzęczewa) z 14/26.5.1965 – KRSWiP, vol. 1565.

Niezgodne z powyższymi dane znajdujemy dla roku:

1854 – Wykaz statystyczny miast powiatu łęczyckiego za rok 1854 – KRSWiP, vol. 9092 (podaje 296 r. sr. 92 kop.)

1855 – Wykaz statystyczny miast powiatu łęczyckiego za rok 1855 – KRSWiP, vol. 9093 (podaje 276 r. sr. 28 kop.).

Tablica VIII: Dzierżawa dochodu konsumpcyjnego z miasta Parzęczewa

Dane tej tablicy zaczerpnięte są z kontraktów dzierżawnych: AS, KRPiS, WDN, SK, vol. P.6. I–II.; Gąsiorowska, *Z dziejów przemysłu*, cz. II, s. 124 – podaje zgodne z powyższymi sumy dla lat: 1826, 1828 i 1832.

Tablica IX: Ilość Niemców zamieszkałych w Parzęczewie

Dane z lat:

1852 – (Wykaz Niemców stale i czasowo zamieszkałych w Woj. Mazow.) 17/29.4.1852 – KRSWiP, vol. 9113.

1856 – „Kalendarz Obserwatorium Astronomicznego na rok 1858”.

1857 – „Kalendarz Obserwatorium Astronomicznego na rok 1859”.

1858 – „Kalendarz Obserwatorium Astronomicznego na rok 1860”.

1865 – (Wykaz wiadomości statystycznych z miasta Parzęczewa) z 14/26.5.1865 – KRSWiP, vol. 1565.

PARZĘCZEW

A. Kryteria zewnętrzne

O rozplanowaniu Parzęczewa z braku zachowanego planu i z braku jakichkolwiek wzmianek w źródłach – nie wiemy zgoła nic. Jako miasto stare (pierwszy przywilej znany mieszczanom w 1820 roku – „króla Władysława z 1421 r.”¹), posiadające prawnie bardzo dużą liczbę jarmarków, posiadał on zapewne ośrodek w postaci rynku. Gorzej prawdopodobnie, jako w osadzie w znacznej mierze rolniczej, przedstawiała się sprawa zagęszczenia zabudowań i wyraźnego odgrozdzenia od okolicy – brak jednak w tej mierze pozytywnych informacji. Ilość budynków murowanych minimalnie waha się od jednego do trzech (stosunek procentowy przy tak małych ilościach nie ma żadnego znaczenia).

B. Kryteria ludnościowe

W badany przeze mnie okres wchodzi Parzęczew z ilością mieszkańców jaskrawo niewystarczającą – nawet przy dodatnim wyniku zastosowania wszelkich innych kryteriów miejskości – do uznania go za miasto. Liczba 403 mieszkańców (rok 1808) jest z pewnością jedynym z nowych krańcowych wypadków, w którym kryterium liczby zaludnienia, zazwyczaj nie posiadające żadnego praktycznego dla nas znaczenia – staje się cechą o wadze wręcz decydującej. 1000 mieszkańców przekroczony zostaje w początku trzeciego dziesięciolecia XIX wieku i w związku z tym możemy zacząć mieć wątpliwości co do miejskiego charakteru Parzęczewa, – to jednak w sposób jednoznaczny zostaną rozstrzygnięte przy zastosowaniu innych kryteriów.

Jak na tak małą mieścinę ilość głów, przypadająca na jeden dym, zwłaszcza w drugiej połowie badanego okresu, jest dość znaczna. Wydaje mi się jednak, że z faktu tego nie wolno wyciągać dalej idących wniosków. Wysokość tej liczby wskazuje nie na wysoki stopień „urbanizacji” Parzęczewa – lecz na wielkie ubóstwo mieszkańców. W roku 1808 stosunek ten przedstawia się całkiem przeciętnie (8,15). W następnym jednak okresie, do roku 1828, gdy ogólna liczba mieszkańców wzrosła blisko trzykrotnie – liczba domów wzrosła całkiem nieznacznie. Gdy zaś po katastrofie 1831 roku wzrost liczby mieszkańców został zahamowany – zatrzymuje się jednocześnie i wzrost liczby głów, przypadających na dym.

¹ Opisanie historyczne oraz topograficzno-statystyczne miasta Parzęczewa – KRSWiP, vol. 459, p. 46–49.

Procent ludności żydowskiej w Parzęczewie jest bardzo znaczny. Od 43,18% w roku 1808 spada on mniej więcej stale do 35,64% w 1840 roku, po czym znowu wzrasta, przekraczając nieco pod koniec poziom początkowy. Zaznaczyć jednak należy, że wahania te obserwujemy w tak znacznym stopniu tylko na danych stosunkowych, podczas gdy liczby bezwzględne wykazują stały, dość równomierny i bezwzględnie ruchu naturalnego skutkiem będący wzrost ludności żydowskiej w Parzęczewie. Ten fakt nakazuje nam powstrzymanie się od wyciągania wniosków i z tego również kryterium. Parzęczew nie posiada siły atrakcyjnej w stosunku do ludności żydowskiej, a więc kupieckiej. Ta ludność żydowska, którą w nim spotykamy, jest pozostałością po czasach, kiedy to jeszcze jarmarki parzęczewskie dobrze funkcjonowały, a więc przed powstaniem w okolicy licznych, zbyt silną dla Parzęczewa konkurencję stanowiących miast fabrycznych².

Ilość Niemców, zamieszkałych w Parzęczewie, znana nam z kilku tylko lat, jest oczywiście zbyt minimalną, by mogła mieć jakikolwiek wpływ na charakter tej osady.

Stosunek ilościowy mężczyzn do kobiet w latach, z których posiadamy dane, wykazuje nieznaczny lecz stały i dość równomiernie w grupach wyznaniowych rozłożoną przewagę ilościową kobiet. Zjawisko to jednak, tak jak i inne cechy demograficzne ludności Parzęczewa, może być pozostałością po czasach, gdy osada ta posiadała charakter miejski.

Ruch ludności w Parzęczewie polega – jak już wzmiankowałem – przede wszystkim i prawie wyłącznie na ruchu naturalnym. Jedynie w okresie początkowym, do roku 1828, posiadał on jak się zdaje pewną siłę atrakcyjną (ludność w ciągu dwudziestu lat wzrasta prawie trzykrotnie³). Ciekawe jednak, że z wyjątkiem może pierwszych lat badanego okresu – o ile niska cyfra Żydów w 1808 roku nie jest wywołana niedokładnością tego spisu, znaczną zwłaszcza w stosunku do ludności tego wyznania – nie posiadał on nigdy siły atrakcyjnej w stosunku do Żydów.

Dane o ilości głów, przypadającej na rodzinę, posiadamy z 1865 roku, lecz te tak są przepełnione błędami zarówno rachunkowymi, jak i widocznie rzeczowymi – że wszelka ich analiza jest niemożliwa.

C. Struktura zawodowa ludności

W materii tej, tak zasadniczej, brak nam niestety ścisłych danych. W „Opisaniu” z 1820 roku czytamy: „Dwie części jest z Chandlu [!] i Rzemioł utrzymujących się, a trzecia rolników”⁴. W 1836 roku, jak słyszymy, nieznacznie utrzymują się

² J.w. przyp. 1; Rewiru dla Żydów w Parzęczewie nie było – Kom. Woj. Mazow. do KRSWiP, 31.31822 (uwagi do „Opisania” 1820 roku) – KRSWiP, vol. 459.

³ Stosunek ten jest może nieco przejawiony w stosunku znacznych zazwyczaj luk w spisie 1808 r.

⁴ J.w. przyp. 1.

z „rolnictwa i rękodzieł”⁵, w 1840 i 1841 jako zajęcia mieszczan podane jest „rolnictwo”⁶, w 1842 – „rolnictwo i handel”⁷. W 1865 roku⁸ było w Parzęczewie podobno na 255 osób zawodowo czynnych (głów rodzin było według tegoż zestawienia 427 – jawnie niemożliwe!) 14 utrzymujących się wyłącznie z rolnictwa, 59 zaś łączyło pracę na roli z innymi procederami. Choć zestawienia z 1865 roku dokonywane były przez burmistrza Gibasiewicza w asyście ławników i dziedzica, choć ławnicy ci, o których burmistrz pisze, że byli to „ludzie ciemne i bez żadnej oświaty” podpisu pod zestawieniem odmówili tylko ze względu na ciągle roszone „pretensje do wspólnego pastwiska z dziedzicem, od czego od dawna wyrokiem (...) Najwyższej Instancji Królestwa Polskiego wsunięci, na kosztą skazani i do regularnego opłacania czynszów zobowiązani zostali”⁹ – to jednak prawdziwość i ścisłość tego zestawienia trzeba zakwestionować, zbyt wiele w nim bowiem jawnych błędów tak rachunkowych, jak rzeczowych. Na rolnikach parzęczewskich ciążył szereg ciężarów, o których czytamy w roku 1822: „Oprócz ciężarów i podatków publicznych całemu krajowi wspólnych – obywatele chrześcijanie odrabiają dziedzicowi pańszczyznę za place i grunta posiadane, a mieszkańcy starozakonni corocznie zł. 247 na dokompletowanie etatu do kasy miejskiej wnoszą”¹⁰.

O innych zawodach występujących w Parzęczewie brak nam niemal całkiem danych. W 1819 roku wiemy, że istniało w tym mieście jedno tylko zgromadzenie rzemieślnicze, mianowicie szewskie, co wskazuje, że tylko szewców liczba przekraczała 10¹¹. Poza tym zaś parzęczewscy rzemieślnicy należeli w tym czasie do następujących okręgowych zgromadzeń rzemieślniczych: krawiecko-szumklerskiego, ślusarsko-kowalskiego, bednarskiego, tokarsko-stelmaszko-kołodziejskiego, garbarsko-kuśnierskiego (wszystkie z siedzibą w Łęczycy), sukiennickiego (w Grabowie), rzeźnickiego (w Kłodawie), wreszcie piekarskiego (z siedzibą w Piątku)¹². Te więc zawody były w 1819 roku w Parzęczewie reprezentowane. Tkaczy-sukienników liczba w Parzęczewie w ciągu paru następnych lat „pomnożyła się (...) do piętnastu [w roku 1824 – W.K.], zaprowadzono więc w temże mieście oddzielną służbę kontrolerską i Urząd Starszych tegoż Zgromadzenia”¹³. Poza tym z lat 1823–1828 i 1830 znamy bardzo skromne zresztą

⁵ Obraz wiadomości statystycznych za rok 1836 – Tabella miast – KRSWiP, vol. 9079.

⁶ Obraz wiadomości statystycznych za rok 1840–41 – Tabella miast – KRSWiP, vol. 9081–9082.

⁷ Obraz wiadomości statystycznych za rok 1843 – Tabella miast – KRSWiP, vol. 9083.

⁸ (Wykaz wiadomości statystycznych z miasta Parzęczewa) z 14/26.5.1865 – KRSWiP, vol. 1565.

⁹ *Ibidem*.

¹⁰ Kom. Woj. Mazow. do KRSWiP (uwagi nad „Opisaniem” z 1820 roku) 31.3.1822 – KRSWiP, vol. 459. Cfr. Tabella protestacyjna sporządzona 18/30.8.1846 – T.139 N° 18^{a-c}.

¹¹ Lista zgromadzeń rzemieślniczych w Woj. Mazow. – ARA, vol. 1102^b.

¹² Wykaz okręgów rzemieślniczych... w Woj. Mazow. – *ibidem*.

¹³ Raport tygodniowy Prezesa Kom. Woj. Mazow. na czas 1–8.8.1824 – ARA, vol. 1088^c.

ilości kupców, handlarzy i szynkarzy (zestawione na podstawie ksiąg rachunków miejskich). Mniej więcej wreszcie znamy znikome ilości tkaczy parzęczewskich z lat 1819–1828, oraz wiemy, że w 1828 roku pracował w Parzęczewie jeden garbarz (zatrudniający 2 czeladników i 2 uczniów), oraz browarnik, gorzelany i strycharz, wszyscy trzech pracujący samodzielnie¹⁴.

D. Kryteria ośrodkowości

O posiadaniu przez Parzęczew cechy ośrodkowości administracyjnej nie może być oczywiście mowy. O ośrodkowości religijnej wiemy bardzo niewiele: kościół murowany katolicki, wzniesiony przez dziedzica miasta, Stokowskiego w roku 1804 istniał w Parzęczewie¹⁵ do 1873 roku, oprócz niego, nie wiem od kiedy, istniał kościół cmentarny drewniany i bożnica¹⁶. O szkole słyszymy już w roku 1819, kiedy to fundusz jej wynosi 947 zł. 15 gr., ucześnie zaś do niej 39 uczniów i 22 uczennic¹⁷ – ta sama jedna szkoła początkowa istnieje w Parzęczewie i w chwili wydawania *Słownika Geograficznego*¹⁸.

Ponieważ brak nam całkowicie danych, dotyczących ilości rzemieślników w Parzęczewie – więc też w sprawie ośrodkowości produkcyjnej tego miasta nie mogę nawet przypuszczeń wysuwać. Jarmarków w Parzęczewie było w 1820 roku aż 15. Sprzedawano na nich wtedy „bydło i konie krajowe, niemniej wszelkie towary”. Targ odbywał się co sobotę. W tym samym jednak „Opisaniu” z 1820 roku słyszymy skargę: „Miasto Parzęczew wpada z powodu nowo erygowanych sąsiedzkich miast a szczególnie dla zaprowadzonych w tychże jarmarków, które mocną dla jarmarków parzęczewskich stały się przeszkodą”¹⁹. W 1836 roku jarmarków jest tu już tylko 12, a sprzedaje się na nich „produkta i towary”²⁰. W latach 1840–1842 słyszymy o 16 jarmarkach rocznie²¹. Dopiero od reformy 1848 roku liczba jarmarków w Parzęczewie ustala się na sześć²², ponieważ jednak jednocześnie liczby targów nie zwiększono – nie przedstawiały więc widać utracone jarmarki dla Parzęczewa zbyt dużego znaczenia.

¹⁴ Wykaz fabryk do obrazu statystycznego za rok 1828 należący – KRSWiP, vol. 17188.

¹⁵ „Rocznik Instytutów Religijnych i Edukacyjnych”, t. I, s. 22; t. II, s. 46; t. III, s. 25. (nazwa miasta mylnie: w t. I – Parzenczew, w t. II – Parzczew).

¹⁶ *Słownik Geograficzny*, t. VII, s. 877, Br.(onisław) Ch(lebowski).

¹⁷ Wykaz szczegółowy szkół elementarnych w Woj. Mazow. – ARA, vol. 1102^b.

¹⁸ J.w. przyp. 16.

¹⁹ J.w. przyp. 1.

²⁰ J.w. przyp. 5.

²¹ J.w. przyp. 6 i 7.

²² J.w. przyp. 8.

E. Kryteria fiskalne

Ciekawe, że dochód kasy miejskiej Parzęczewa, minimalny zresztą, utrzymuje się na jednym niemal poziomie od chwili zorganizowania kasy miejskiej w roku 1821 do końca epoki kongresowej, po roku zaś 1831 zaczyna wzrastać, i wzrasta niemal stale aż do końca badanego okresu.

Dzierżawcami dochodu konsumpcyjnego z Parzęczewa byli: Byszewski (1816/17), Ignacy Kosiński z Parzęczewa (1818/19), Wincenty Jodłowski (1821–1830), Uszer Leyzerowicz i Haiman Geyst (1832–1840), Florentyn Gotartowski, dziedzic Parzęczewa (1841–1843), Chayman Gombrowski z Włocławka (1844–1846), znów Gotartowski (1847–1855), Henryk Gotartowski (1856–1866). Per-tynencje miejskie stanowiły: Wielka Wieś – dusz 196, browar, gorzelnia, szynk, oraz Piaskowice – dusz 81, szynk²³.

²³ Ustęp o dzierżawie dochodu konsumpcyjnego na podstawie akt: AS, KRPiS, WDN, SK, vol. P.6.I–II.

Tablica II

Skład ludności według płci z uwzględnieniem wyznania

Rok	Ludność ogólna			Chrześcijanie			Żydzi		
	Ilość mężczyzn	Ilość kobiet	Ilość kobiet/1000 mężczyzn	Ilość mężczyzn	Ilość kobiet	Ilość kobiet/1000 mężczyzn	Ilość mężczyzn	Ilość kobiet	Ilość kobiet/1000 mężczyzn
1836	722	728	1008	355	372	1048	367	356	967
1839	701	713	1017	343	354	1032	358	359	1003
1840	721	705	1091	347	347	991	374	381	1019
1841	700	698	997	356	356	986	344	347	1009
1842	790	802	1038	397	397	1040	393	407	1036

Tablica III

Ilość głów przypadająca na rodzinę w poszczególnych grupach narodowościowych

	Polaków	Żydów	Niemców	Razem	Ilość głów/rodzinę			
					Polaków	Żydów	Niemców	Razem
Posiadający rolę poza miastem (osoby główne, rodziny ich)	40	–	–	40	–	–	–	4,28
	131	–	–	131	–	–	–	
Posiadający tylko posesje w mieście (osoby główne, rodziny ich)	43	28	–	71	–	–	–	4,08
	113	106	–	219	–	–	–	

	Polaków	Żydów	Niemców	Razem	Ilość głów/rodzinę			
					Polaków	Żydów	Niemców	Razem
Nieposiadający własnych posesji (osoby główne, rodziny ich)	160	175	–	335	–	–	–	2,73
	622	707	–	1329	–	–	–	
Ludność ogólnie (osoby główne, rodziny ich)	353	256	–	609	3,14	3,97	–	3,49
	756	760	–	1516				
Razem	1109	1016	–	2125	–	–	–	–

Tablica IV

Ludność kupiecka w Piątku

	1827	1828	1829	1830
Szynkarzy soli	19	19	19	20
Szynkarzy trunków	18	18	19	18
Gorzelanym	5	5	5	5
Handlarzy kramarszczyzną	18	20	21	21
Handlarzy sukniem	3	3	3	5
Handlarzy wełną	9	8	8	8
Kupców	3	2	1	2
Tandeciarzy	1	1	1	1

Tablica V

Dochód kasy miejskiej miasta Piątku

1806	1819	1821	1822	1823	1824	1827
2232 zł. 28 gr.	5644 zł. 7 gr.	6278 zł.	6278 zł.	6278 zł.	6278 zł.	7369 zł. 15 gr.

1836	1839	1840	1841	1842	1854
9522 zł.	11370 zł. 24 gr.	11377 zł. 24 gr.	1616 r. sr. 6 kop.	2176 r. sr. 53 kop.	1904 r. sr. 46 kop.

1855	1858	1862	1863	1864	1865–67
1904 r. sr. 46 kop.	1764 r. sr. 24 kop.	1820 r. sr. 20 kop.	1971 r. sr. 76 kop.	1971 r. sr. 76 kop.	2352 r. sr. 5 kop.

Tablica VI

Dzierżawa dochodu konsumpcyjnego z miasta Piątku

1816/17	1817/18	1818/19	1820	1821	1822	1824	1825
12020 zł.	12020 zł.	12020 zł.	12606 zł.	13220 zł.	15330 zł.	13610 zł.	13720 zł.

1826	1827/28	1829	1830	1831	1832	1833
13730 zł.	13215 zł.	11600 zł.	11620 zł.	11620 zł.	15710 zł.	11620 zł.

1834	1835–37	1838–40	1841–43	1844–46	1847–49	1850–52
11620 zł.	15010 zł.	15090 zł.	15100 zł.	2476 r. sr.	2476 r. sr.	3075 r. sr.

1853–55	1856	1857–59	1860–62	1863	1864	1865–66
2776 r. sr.	1975 r. sr.	2589 r. sr.	3617 r. sr.	2000 r. sr. 18 kop.	2000 r. sr. 18 kop.	3615 r. sr.

PIĄTEK

Tablica I: Ludność i zabudowania

Dane z roku:

- 1808 – Grossman, *Struktura społeczno-gospodarcza Księstwa Warszawskiego*, s. 91.
- 1809 – *Ibidem*.
- 1819 – Wykaz ogólny miast w obwodzie łęczyckim położonych... 6.9.1819 – KRSWiP, vol. 1272.
- 1820 – Opisanie historyczne oraz topograficzno-statystyczne miasta Piątku z 24.8.1820 – KRSWiP, vol. 459, p. 56–59.
- 1824 – Klasyfikacja miast na rzędy – KRSWiP, vol. 23.
- 1827 – *Słownik Geograficzny*, t. VIII, s. 83. Dla tegoż roku Rodecki (*Obraz jeograficzno-statystyczny Królestwa Polskiego*, tab. II) podaje: ludność ogólna – 1516, w tym Żydów 698, budynków 174, w tym murowanych 3.
- 1836, 1839–1842 – Obrazy wiadomości statystycznych za lata 1836, 1839–1842 – *Tabella miast* – KRSWiP, vol. 9079 – 9083. W danych z roku 1840 kryje się jakiś błąd: ze zsumowania bowiem rubryk podziału ludności według płci otrzymujemy 1456 głów.
- 1847 – Wykaz miast Gub. Warsz. posiadających przywileje dawne tzw. *de non tollerandis Judaeis*. 18/30.4.1847 – KRSWiP, vol. 707.
- 1854 – Wykaz statystyczny miast powiatu łęczyckiego za rok 1854 – KRSWiP, vol. 9092.
- 1855 – Wykaz statystyczny miast powiatu łęczyckiego za rok 1855 – KRSWiP, vol. 9093. Te same dane: „Kalendarz Obserwatorium Astronomicznego za rok 1857”.
- 1856–1859 – „Kalendarz Obserwatorium Astronomicznego na lata 1858–1861”. W ostatnim tomie, w danych na rok 1859 kryje się błąd rachunkowy (1098 + 880 = 1978).
- 1861 – Klasyfikacja miast na rzędy – KRSWiP, vol. 23
- 1865 – (Wykaz wiadomości statystycznych z miasta Piątku) 17/29.5.1865 – KRSWiP, vol. 1573.

Tablica II: Skład ludności według płci z uwzględnieniem wyznania

Dane tej tablicy zestawione na podstawie Obrazów wiadomości statystycznych za lata 1836, 1839–1842 – *Tabelle miast* – KRSWiP, vol. 9079–9083.

Tablica III: Ilość głów przypadająca na rodzinę w poszczególnych grupach narodowościowych w roku 1865

Dane tej tablicy zestawione na podstawie (Wykazu wiadomości statystycznych z miasta Piątku) 17/29.5.1865 – KRSWiP, vol. 1573.

Tablica IV: Ludność kupiecka w Piątku

Dane tej tablicy zestawione na podstawie ksiąg rachunków kasy miasta Piątku za lata 1827–1830 – KRSWiP, vol. 1568 i 1869.

Tablica V: Dochód kasy miejskiej miasta Piątku

Dane z roku:

1806 – Opisane historyczne i topograficzno-statystyczne miasta Piątku 24.8.1820 – KRSWiP, vol. 459, p. 56–59.

1819 – *Ibidem*. Dla tegoż roku odmienną sumę (5680 zł. 7gr.) podaje: Wykaz ogólny miast w obwodzie łęczyckim położonych... 6.9.1819 – KRSWiP, vol. 1272.

1821 – Raport roczny Sekcji Fabrycznej Kom. Woj. Mazow. za rok 1821 – ARA, vol. 1102^c.

1822 – Raport roczny Sekcji Fabrycznej Kom. Woj. Mazow. za rok 1822 – ARA, vol. 1102^d.

1823 – Raport roczny Sekcji Fabrycznej Kom. Woj. Mazow. za rok 1823 – ARA, vol. 1102^c.

1824 – Raport roczny Sekcji Fabrycznej Kom. Woj. Mazow. za rok 1824 – *ibidem*.

1827 – Raport roczny Sekcji Fabrycznej Kom. Woj. Mazow. za rok 1827 – *ibidem*. Ta sama suma: Wykaz dochodów kas miejskich podług zatwierdzonych statutów – KRSWiP, vol. 17187, oraz Rodecki, *op. cit.*

1836, 1839–1842 – Obrazy wiadomości statystycznych z lat 1836, 1839–1842 – *Tabelle miast* – KRSWiP, vol. 9079–9083.

1854–1855 – Wykaz statystyczny miast powiatu łęczyckiego za rok 1854 i 1855 – KRSWiP, vol. 9092 i 9093.

1858 – „Kalendarz Obserwatorium Astronomicznego na rok 1860”.

1862 – Etat kasy miejskiej miasta Piątku na rok 1862 – KRSWiP, vol. 1573.

1863 – Etat kasy miejskiej miasta Piątku na rok 1863 – *ibidem*.

1864 – (Wykaz wiadomości statystycznych z miasta Piątku) z 17/29.5.1865 – KRSWiP, vol. 1573.

1865–67 – Etat kasy miejskiej miasta Piątku na lata 1865–1867 – *ibidem*.

Tablica VI: Dzierżawa dochodu konsumpcyjnego z miasta Piątku

Dane tej tablicy zestawione na podstawie kontraktów dzierżawnych: AS, KRPiS, WDN, SK, vol. P.10. I–III.

PIĄTEK

A. Kryteria zewnętrzne

O planie Piątku wiemy bardzo niewiele. W 1822 roku przystępowano właśnie do uregulowania tego miasta, plan został wtedy sporządzony i Komisji Rządowej posłany¹; dalsze losy jego są niewiadome. Plan ten z natury rzeczy musiał być dla Piątku bardzo skomplikowany, składało się bowiem to miasto z trzech części. Czytamy w tej mierze w uwagach Kom. Woj. Mazow. do „Opisania” z 1820 roku (datowanych 10.4.1822): „Ogólnie *territorium* miasta Piątku składa się z miasta narodowego i z miasta nowego, do dziedzica wsi Pokrzewnicy należącego, oraz z części nazwanej Wójtostwem prawem emfiteutycznym na lat 40 w roku 1791 przez Arcybiskupa Gnieźnieńskiego [byłego właściciela miasta – W.K.] niejakiemu Wróblewskiemu nadanej, a w której posiadaniu na teraz sukcesorowie Tuszyńscy zostają”². Część narodowa była najznaczniejsza: w roku 1820 zawierała ona 91 budynków na 120 w ogóle, oraz 940 mieszkańców na 1317 w ogóle³. Ta też część miasta tzn. narodowa, stała na wyższym poziomie urbanizacyjnym, ta tylko część, i to prawie całkowicie, była już w roku 1820 wybrukowana,

¹ Kom. Woj. Mazow. do KRSWiP, 10.4.1822 (uwagi nad „Opisem” z 1820) – KRSWiP, vol. 459, p. 50–55.

² *Ibidem*.

³ Opisanie historyczne oraz topograficzno-statystyczne miasta Piątku z 24.8.1830 r. – KRSWiP, vol. 459, p. 56–59.

tu znajdowały się wszystkie domy murowane. Rynek miejski, duży i porządnym, leżał w części narodowej, w roku 1820 był prawie całkiem wybrukowany⁴. Ilość budynków murowanych w Piątku jest nieznaczną: z trzech (od 1819 do 1855), wzrasta w 1857 do 4-ech, wreszcie do 6-ciu (w r. 1865). Ogół więc domów był w Piątku drewniany. O jakość tych budynków troszczyli się nie tylko ich właściciele, lecz także i władza wojewódzka, skoro w raporcie Prezesa Kom. Woj. Mazow. z 12.5.1820 roku czytamy: „Obywatelom miasta Piątku zabroniono pokrywania domów nowostawianych gątami [!] lecz polecono pokrycie onych dachówką z powodu, że cegielnia w tymże mieście znajduje się”⁵. Ilościowo liczba domów w Piątku w ciągu półwiecza, z którego posiadamy dane (nie uwzględniając wysokiej cyfry spisu z 1809 roku oraz całkiem już nieprawdopodobnej, podanej przez Rodeckiego dla roku 1827), niemalże się nie zmienia: z krańcowych danych (r. 1819 i r. 1865) wykazuje wzrost zaledwie o 7 budynków (ze 110 na 117). Jest to najlepszy dowód zastoju, w jakim żyło miasto w tym okresie.

B. Kryteria ludnościowe

Dane, dotyczące ogólnej liczby mieszkańców w odniesieniu do Piątku bardzo są chwiejne i niepewne. Stwierdzić jedynie możemy, że przez drugie, trzecie i czwarte dziesięciolecie XIX wieku utrzymuje się ta liczba pomiędzy 1 a 1,5 tysiącem głów, w początku zaś piątego dziesięciolecia przekracza 1,5 tysiąca, w roku 1865 wreszcie, przy zaobserwowanym już przy innych miastach – w wypadku Piątku stosunkowo łagodnym skoku wzwyż – przekracza nieco i 2 tysiące.

Liczba głów, przypadających na jeden dym miejski, wykazuje w Piątku stały, systematyczny wzrost. Przed jednak wyciągnięciem jakichkolwiek wniosków z tego faktu – należy zestawić go z innym: wzmiankowaną wyżej niezmiennością ogólnej liczby budynków. W 1808 roku, przy wyższej od następnych liczbie budynków (138), posiadał stosunek ten charakter niezbyt od wiejskiego oddalony (7,11 głów/dym). Następnie, gdy liczba budynków opada (110 w roku 1819) w skutku pogorzeli miasta, wydarzonej w roku 1817 (której pastwą padły 42 domy)⁶ – liczba głów, przypadających na jeden dym oczywiście wzrasta, czego jednak rzecz prosta nie można uważać za dowód postępu urbanizacji badanej osady. Gdy zaś następnie stosunek ten wzrasta aż do 1865 roku – dzieje się to w skutku wzrostu liczby ludności przy niezmiennej niemal liczbie budynków. Fakt ten więc wskazywać może jedynie na biedę mieszkańców Piątku, nie pozwalającą im nawet przez pół wieku odbudować się po pożarze, nie zaś na jego miejski charakter.

⁴ *Ibidem*.

⁵ Raport tygodniowy Prezesa Kom. Woj. Mazow. za czas 22–31.7.1820 – ARA, vol. 1088^b.

⁶ J.w. przyp. 3.

„W mieście Piątku, jako niegdyś należącym do arcybiskupów gnieźnieńskich, starozakonnym wzbronione było osiadanie. Na przedstawienie atoli obywateli miejscowych Kamera Pruska reskryptem swym z dnia 3.6.1799 zezwoliła wypuszczenie na czynsz starozakonnym niektórych pustych placów wśród miasta znajdujących się, pod warunkiem przyzwoitego onych zachowania”⁷. „Kom. Woj. Mazow. reskryptem z dnia 18.9.1822 dozwoliła osiadać Żydom w części szlacheckiej miasta, ulicą Pokrzywną zwanej”⁸. Wobec tych ograniczeń całkiem niezrozumiałym jest fakt, że już w 1808 roku widzimy w Piątku tak znaczny (38,35) procent Żydów, który następnie, rosnąc, w swych punktach szczytowych przekracza 50. Wskazywać to może jedynie albo na znaczną siłę atrakcyjną Piątku w stosunku do ludności żydowskiej w skutku handlowego charakteru tego miasta – albo na fakt, że i przed wydaniem odnośnych reskryptów z roku 1799 i 1822 Żydzi w Piątku faktycznie mieszkali, reskrypty te zaś były tylko ulegalizowaniem tego stanu rzeczy.

Wiadomości o liczbie Niemców zamieszkałych w miastach Województwa Warszawskiego posiadamy zazwyczaj z lat: 1852⁹, 1856¹⁰, 1857¹¹, 1858¹² i 1865¹³. W pierwszym i ostatnim z tych zestawień o Niemcach w Piątku nie słyszymy w ogóle. Natomiast w latach 1856, 1857 i 1858 jest ich kolejno: 20, 20, 24, – była więc to ilość całkiem minimalna. O Rosjanach w Piątku nie słyszymy w ogóle.

Dane, dotyczące stosunku ilościowego mężczyzn do kobiet wykazują znaczne i mało prawdopodobne wahania zarówno w poszczególnych latach, jak i w grupach wyznaniowych. Ciekawym jest jednak, że na ogół większa ilość kobiet występuje wśród Żydów, co jest zjawiskiem niespotykanym.

W ogólnych liczbach ludności Piątku – jak bardzo są one podejrzane – nie widać śladów żywszej imigracji do tego miasta. Nie słyszymy też o niej nigdzie w źródłach. Nieznaczny, w porównaniu ze spotykanym po innych miastach, wzrost liczby ludności w 1865 roku zdaje się wskazywać, że i w stosunku do bardziej ruchliwych elementów ludności nie posiadało to miasto siły atrakcyjnej.

Ilość głów, przypadająca na jedną rodzinę, znane nam jedynie z 1865 roku, jest bardzo niska, wynosi 3,5 i podnosi się ona nieco wśród ludności żydowskiej do 3,9, opada zaś wśród chrześcijańskiej do 3,1.

⁷ J.w. przyp. 1

⁸ Wykaz miast Gub. Warsz. posiadających przywileje t.zw. *de non tolerandis Judaeis* 18/30.4.1847 – KRSWiP, vol. 107.

⁹ (Wykaz Niemców stale i czasowo zamieszkałych w Gub. Warsz.) 17/29.4.1852 – KRSWiP, vol. 9113.

¹⁰ „Kalendarz Obserwatorium Astronomicznego na rok 1858”.

¹¹ „Kalendarz Obserwatorium Astronomicznego na rok 1859”.

¹² „Kalendarz Obserwatorium Astronomicznego na rok 1860”.

¹³ Wykaz wiadomości statystycznych z roku 1865.

C. Struktura zawodowa ludności

O zawodzie ludności Piątku w roku 1820 czytamy w „Opisie”: mieszczanie zajmują się „zwyczajnem rzemiosłem, handlem wieprzów i propinacją szynków [!], zaś handel towarów praktykują Żydzi”¹⁴. W roku 1836 słyszymy, że zajęciem mieszczan jest „rolnictwo, handel i rzemiosło”¹⁵, w latach 1840–1842 – „rolnictwo i handel”¹⁶. Według danych z roku 1865¹⁷ co najmniej 12 głów rodzin w Piątku utrzymuje się wyłącznie z pracy na roli, zaś minimum 28-miu łączy pracę na roli z zajęciami miejskimi. Liczby te były prawdopodobnie znacznie większe, a to przede wszystkim ze względu na niejasne rubryki, dotyczące sposobu utrzymania w tytule III-cim („Mieszczanie nierolnicy”), w których zapewne znajduje się pewna liczba osób, minimum ubocznie trudniących się pracą na roli, po wtóre zaś, ze względu na fakt, że w zestawieniach z 1865 roku liczba osób zawodowo czynnych wynosi zaledwie 304, przy 609 głowach rodzin w ogóle, mamy więc wiadomości najwyżej o połowie osób zawodowo czynnych. Zapewnie i między opuszczonymi znajdują się rolnicy lub półrolnicy.

Stan źródeł nie pozwala w najmniejszej nawet mierze wyświetlić struktury zawodowej Piątku. Wiadomości nasze w tej mierze są sporadyczne i fragmentaryczne. I tak wiemy np., że w roku 1819 istniały w Piątku zgromadzenia rolnicze: szewskie, kowalskie i rzeźnicze¹⁸, – te więc zawody liczyły sobie w tym czasie po więcej niż dziesięciu przedstawicieli (zapewne nie liczyć Żydów). Poza tym jednocześnie rzemieślnicy piątkowscy należeli do następujących zgromadzeń rzemieślniczych okręgowych w Łęczycy: krawiecko-szumklerskiego, stolarsko-szklarskiego, ślusarsko-kowalskiego, bednarskiego i garbarsko-kuśnierskiego, sam zaś Piątek był siedzibą okręgowego zgromadzenia piekarskiego dla miast: Piątek, Parzęczew i Łódź¹⁹. Z ksiąg rachunków miejskich mamy pozbierane dane, dotyczące ilości oficjalistów miejskich w latach 1821, 1827–1830, oraz ludności kupieckiej z lat 1827–1830. Wiemy poza tym o stałej w Piątku produkcji skór – bardzo zresztą drobnej²⁰, oraz wiemy, że w 1828 roku pracowało w Piątku 4 kapeluszników (z 2 czeladnikami), 1 garbarz (z czeladnikiem), 1 powroźnik (z czeladnikiem), 1 gorzelany (z czeladnikiem), 2 strycharzy (wraz z 3 uczniami) i 1 browarnik (pracujący sam)²¹. Rzecz jasna, że wiadomości te zbyt są skąpe, by pozwoliły na jakiegobądź wnioski.

¹⁴ J.w. przyp. 3.

¹⁵ Obraz wiadomości statystycznych za rok 1836 – Tabella miast – KRSWiP, vol. 9079.

¹⁶ Obraz wiadomości statystycznych za lata 1840–1842 – Tabella miast – KRSWiP, vol. 9081–9083.

¹⁷ (Wykaz wiadomości statystycznych z miasta Piątku) z 17/29.5.1965 – KRSWiP, vol. 1573.

¹⁸ Listy zgromadzeń rzemieślniczych w Woj. Mazow. – ARA, vol. 1102^b.

¹⁹ Wykaz okręgów rzemieślniczych... w Woj. Mazow. – *ibidem*.

²⁰ Np. Wykaz znajdujących się fabryk w Woj. Mazow. 1822 – KRSWiP, vol. 18437, p. 49.

²¹ Wykaz fabryk do obrazu statystycznego za rok 1828 należący – KRSWiP, vol. 17188.

D. Kryteria ośrodkowości

Charakter ośrodka administracyjnego Piątek posiada w początkach badanego okresu, lecz szybko go traci. Początkowo jest on mianowicie stolicą powiatu, noszącego wprawdzie nazwę zgierskiego. Odbywają się wtedy w Piątku zgromadzenia gminne (za Księstwa Warszawskiego) dla powiatów: zgierskiego i brzezińskiego²². Ciekawym dowodem, jak później stopniowa utrata charakteru ośrodka administracyjnego wpływała na dalszy upadek miasta, może być próba dzierżawy dochodu konsumpcyjnego, Leyby Goldberga z 5.7.1826 roku o alegacji w dzierżawie, „z powodu, iż sąd przeniesionym został z Piątku do miasta Zgierza”²³.

O parafii rzymsko-katolickiej w Piątku słyszymy kolejno w latach 1824²⁴, 1826²⁵, 1830²⁶, wreszcie w *Słowniku Geograficznym*²⁷, już po końcu badanego okresu. W tym samym źródle czytamy o istniejących w Piątku, a niewiadomo kiedy powstałych: kaplicy cmentarnej katolickiej i synagodze.

O szkole słyszymy w roku 1819, że posiada fundusz roczny 1308 złp. 15 gr., uczęszcza zaś do niej 59 chłopców i 36 dziewcząt²⁸. W latach 1829 i 1830, a więc gdy szkoła elementarna utrzymywana już jest z ogólnych funduszy miasta – suma na nią przeznaczona w budżetach wynosi zaledwie 300 złp. rocznie²⁹. W chwili wydawania *Słownika Geograficznego* istniały już w Piątku dwie szkoły początkowe: męska i żeńska³⁰.

O ośrodkowości produkcyjnej Piątku przy tak skąpych wiadomościach o strukturze zawodowej ludności tego miasta, sądzić nie możemy. O ośrodkowości handlowej wiemy niewiele więcej. Znamy nieznaczne ilości handlarzy z lat 1827–1830, wiemy, że w 1820 roku posiadał Piątek prawo odbywania siedmiu jarmarków rocznie i dwóch targów tygodniowo³¹. Tą samą ilość jarmarków podają jarmarki [?] z lat 1836, 1839, 1840, 1841 i 1842³², mówią jednak już tylko o jednym targu tygodniowym. Gdy zaś w roku 1848 liczba jarmarków we wszystkich miastach zmniejszona została do sześciu³³ – liczby targów nie

²² A. Stebelski, *Zmiany terytorialne*, s. 24–25.

²³ AS, KRPIŚ, WDN, SK, vol. P.10.I.

²⁴ „Rocznik Instytutów Religijnych i Edukacyjnych”, t. I, s. 22.

²⁵ „Rocznik Instytutów Religijnych i Edukacyjnych”, t. II, s. 46.

²⁶ „Rocznik Instytutów Religijnych i Edukacyjnych”, t. III, s. 25.

²⁷ *Słownik Geograficzny*, t. VIII, s. 63, artykuł Br(onisława) Chl(ebowskiego).

²⁸ Wykaz szczególnie szkół elementarnych w Woj. Mazow. – ARA, vol. 1102^b.

²⁹ KRSWiP, vol. 145.

³⁰ J.w. przyp. 27.

³¹ J.w. przyp. 3.

³² Obrazy wiadomości statystycznych za lata 1836, 1839–1842 – Tabella miast – KRSWiP, vol. 9097–9083.

³³ Ukaz najwyższy z 4/16.5.1848.

podwyższono³⁴ (co było w zwyczaju w stosunku do miast o bardziej ożywionym życiu handlowym). O przedmiotach handlu na jarmarkach i targach piątkowskich w 1820 roku czytamy: „Szczególny przedmiot handlu wcale nie jest podczas jarmarków tylko kramarszczyzna, bydło, konie (...) [Na targi zaś – W.K] przy niedzieli przyprowadzają wieprze, garnki, warzywa i drzewo, w czwartki zaś tylko drzewo³⁵; w roku 1836 na jarmarkach i targach w Piątku sprzedaje się „towary i wiktuały i inwentarz³⁶. Nie musiały jednak one, te jarmarki i targi, być zbyt obficie uczęszczane, skoro ilość ich, choć powoli, lecz stale, zmniejsza się z biegiem czasu.

E. Kryteria fiskalne

Dochód kasy miejskiej Piątku wzrastał, z wyjątkiem lat pięćdziesiątych, powoli lecz systematycznie.

Dochód konsumpcyjny dzierżawili kolejno: Leybel Goldberg (1816–1819), Hipolit Zieliński (1820), Amszel Mastbaum (1821–1822), Leybel Goldberg (1824–1828), Simcke Gielbarth (koniec 1827–1831), Leybel Goldberg (1832), M. Goldbartowa (1833), Berek Żychliński (1834), Abram Aron Płocki (1835–1837), Berek Żychliński (1838–1840), Chaim Tykociner z Ostrołęki (1841–1843), Wolf Silberman z Ozorkowa (1844–1849), Fabuś Kozak z Kłodawy (1850–1852), Jan Konopliński z Kutna (1853–1856), Chaim Goldberg z Piątku i Mejer Jarecki z Koła (1857–1866). Pertynencję Piątku w roku 1849 stanowiła wieś Zęk bez dworu o 170 duszach, z 1 karczmą zajezdną; do tego w roku 1853 dochodzi wieś Łąka o 4 domach i 32 duszach³⁷.

³⁴ J.w. przyp. 17.

³⁵ J.w. przyp. 3.

³⁶ J.w. przyp. 15.

³⁷ AS, KRŚWiP, WDN, SK, vol. P.10. I–III.

X

PODDEBICE

Tablica I

Ludność i zabudowania

Rok	Ludność				Zabudowania			
	Ogólna liczba mieszkańców	Podział wyznaniowy			Liczba domów murowanych	Liczba domów drewnianych	Ogólna liczba budynków	Ilość głów/dym
		Chrześcijanie	Żydzi	Procent Żydów				
1808	–	–	–	–	–	–	–	
1809	–	–	–	–	–	–	–	
1810	–	–	–	–	–	–	–	
1811	–	–	–	–	–	–	–	
1812	–	–	–	–	–	–	–	
1813	–	–	–	–	–	–	–	
1814	–	–	–	–	–	–	–	
1815	184	–	–	–	–	–	–	
1816	–	–	–	–	–	–	–	
1817	–	–	–	–	–	–	–	
1818	–	–	–	–	–	–	–	
1819	–	–	–	–	–	–	–	
1820	–	–	–	–	–	–	–	
1821	–	–	–	–	–	–	–	

Tablica II

Ludność według płci z uwzględnieniem wyznania

Rok	Ludność ogólna			Chrześcijanie			Żydzi		
	Ilość mężczyzn	Ilość kobiet	Ilość kobiet/1000 mężczyzn	Ilość mężczyzn	Ilość kobiet	Ilość kobiet/1000 mężczyzn	Ilość mężczyzn	Ilość kobiet	Ilość kobiet/1000 mężczyzn
1836	794	829	1046	588	632	1074	206	197	956
1839	730	785	1075	457	501	1096	273	284	1040
1840	752	825	1097	467	524	1122	285	301	1056
1841	809	873	1079	498	556	1116	311	317	1019
1842	848	907	1070	523	574	1098	325	333	1025

Tablica III

Liczba głów na rodzinę z uwzględnieniem narodowości w roku 1865

	Polaków	Żydów	Niemców	Razem	Ilość głów/rodzinę			
					Polaków	Żydów	Niemców	Razem
Posiadający rolę poza miastem (osoby główne, rodziny ich)	76	35	24	135	-	-	-	3,85
	137	179	69	385				
Posiadający tylko posesje w mieście (osoby główne, rodziny ich)	3	16	2	21	-	-	-	6,29
	20	78	13	111				

	Polaków	Żydów	Niemców	Razem	Ilość głów/rodzinę			
					Polaków	Żydów	Niemców	Razem
Nieposiadają- cy posesji w mieście (osoby głów- ne, rodziny ich)	231	325	61	617	-	-	-	2,67
	369	559	107	1033				
Ludność ogólnie (osoby głów- ne, rodziny ich)	310	376	87	773	2,7	3,14	3,16	2,98
	526	816	187	1529				
Razem	836	1192	274	2302	-	-	-	-

Tablica IV

Ilość Niemców

Rok	Ilość Niemców	Procent Niemców
1852	268	-
1856	262	14,20
1857	262	14,20
1858	269	14,45
1865	274	11,90

Tablica VA

Przemysł włókienniczy przed rokiem 1839

	1819	1820	1821	1822	1823	1824	1825	1826	1827	1828	
Majstrów	12	17	17	49	63	70	71	89	88	10	
Czeladzi	12	–	–	30	40	–	–	–	–	97	
Warsztatów	12	–	–	48	62	69	71	89	88	–	
Postrzygaczy	–	–	–	–	–	1	–	–	4	–	
Farbiarzy	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	
Foluszników	–	–	–	1	1	1	1	1	1	–	
Produkcja s. cienkiego	–	–	–	2807 post.	3351 post.	–	–	–	–	24000 ł.	
Produkcja s. średniego	–	–	–			–	–	–	–	–	45000 ł.
Produkcja s. grubego	–	–	–			–	–	–	–	–	48400 ł.

Tablica VB

Przemysł włókienniczy przed rokiem 1839

	1819	1828	1827	1828
Majstrów	14	–	–	–
Czeladzi	16	–	–	–
Warsztatów	11	75	85	69
Postrzygaczy	1	–	–	–
Farbiarzy	1	–	–	–

	1819	1828	1827	1828
Foluszników	1	1	1	1
Produkcja s. cienkiego	240 zł.	10004 zł.	19400 zł.	900 zł.
Produkcja s. średniego	–	41300 zł.	52709 zł.	45200 zł.
Produkcja s. grubego	550 zł.	20310 zł.	33000 zł.	63300 zł.

Tablica VI

Eksport sukna z Poddębic do Rosji

1825	1826	1827	1828	1829
440 post.	508 post.	331 post.	467 post.	1210 post.

Tablica VII

Dochód kasy miejskiej miasta Poddębic

1819	1823	1824	1827	1836
1951 zł. 21 gr.	1866 zł.	1866 zł.	2510 zł	2990 zł. 21 gr

1839	1840	1841	1842	1851–53
3776 zł.	3576 zł.	558 r. sr. 52 kop.	544 r. sr. 52 kop.	660 r. sr. 14 kop.

1854–56	1857–59	1860–62	1863–64	1865–68
655 r. sr. 28 kop.	643 r. sr. 78 kop.	697 r. sr. 31 kop.	732 r. sr.	740 r. sr. 23 kop.

Tablica VIII

Dzierżawa dochodu konsumpcyjnego z miasta Poddębic

1826–28	1829	1830	1831	1832
3500 zł.	3516 zł. 6 gr.	3517 zł. 6 gr.	3547 zł. 6 gr.	3547 zł. 6 gr.

1833–34	1835–37	1838–40	1841–43	1844–46
4500 zł.	5250 zł.	6352 zł.	3170 zł.	781 r. sr. 2 kop.

1847–49	1850–52	1853–55	1856	1857–59
1360 r. sr.	1225 r. sr.	1237 r. sr.	1237 r. sr.	1294 r. sr.

1860–62	1863	1864	1865	1866
1306 r. sr.	1424 r. sr.	1424 r. sr.	1424 r. sr.	1424 r. sr.

Tablica IX

Ludność kupiecka Poddębic

	1823	1824	1825	1826	1827	1828	1829	1830
Handlujących olejem	1	1	1	1	1	1	1	1
Handlujących suknem	3	4	4	5	4	4	4	6
Handlujących wełną	5	5	5	5	4	4	4	4
Handlujących korze- niami	6	6	7	7	5	5	6	6
Handlujących skórami	1	1	1	1	1	1	1	1
Handlujących żelazem	1	1	1	1	–	–	–	–
Szynkarzy trunków krajowych	3	4	5	5	4	4	4	4

	1823	1824	1825	1826	1827	1828	1829	1830
Szynkarzy trunków zagranicznych	–	–	–	–	–	–	1	1
Szynkarzy soli	11	11	11	11	11	11	11	11
Kramarzy	4	4	4	4	2	2	2	2
Piekarzy i handlarzy mąką	10	10	10	10	10	10	10	10
Rzeźników	4	6	6	6	5	5	5	7
Utrzymujących wiatraki	–	1	1	1	1	1	1	1

Tablica X

Skład zawodowy właścicieli nieruchomości w Poddębicach w roku 1846

Zawód	Liczba pracujących	Zawód	Liczba pracujących	Zawód	Liczba pracujących
Handel wiktuałów	4	Bednarz	3	Kowal	4
Handel tow. łożkowych	4	Szenc	9	Cieśla	8
Handel sukna	2	Pachciarz	1	Kotlarz	1
Handel żelaza	1	Krawiec	8	Kramarz	1
Wyrobnik	1	Strycharz	1	Garncarz	5
Rybak	1	Olejniki	1	Malarz	2
Piekarz	7	Stolarz	3	Farbiarz	2
Zegarmistrz	1	Paskarz	1	Faktor	1
Właściciel domu	42	Gwoździarz	1	Rymarz	1
Lekarz	2	Tkacz	10	Tokarz	2
Rolnik	1	Dyrektor fabryki	1	Młynarz	1
Aptekarz	1	Stelmach	2	Introligator	1
Rzeźnik	7	Mularz	4	Kuśnierz	1

PODDĘBICE

Tablica I: Ludność i zabudowania

Dane z roku:

- 1815 – Wykaz porównawczy względem znajdujących się w miastach fabrycznych Woj. Mazow. ludności – KRSWiP, vol. 17188.
- 1823 – Gąsiorowska, *Z dziejów przemysłu*, cz. I, s. 58.
- 1824 – Opisanie historyczne oraz topograficzno-statystyczne miasta Poddebic, 12.8.1824 – KRSWiP, vol. 92. Daleko odbiegającą sumę (1483 głowy) podaje Lista imienna miast na pięć rzędów podzielonych, 21.10.1824 – KRSWiP, vol. 23.
- 1827 – Wykaz ogólny fabryk wełnianych i półwełnianych, bawełnianych, lnianych i konopnych, 1827 – KRSWiP, vol. 17188. Dla tego samego roku Rodecki mówi o 1477 mieszkańcach (w tym 267 Żydach) i 57 domach.
- 1828 – Wykaz ogólny fabryk wełnianych i półwełnianych, bawełnianych, lnianych i konopnych, 1828 – KRSWiP, vol. 17188. Tę samą sumę podaje Wykaz porównawczy względem znajdujących się w miastach fabrycznych Woj. Mazow. ludności – KRSWiP, vol. 17188.
- 1829 – Gąsiorowska, *Z dziejów przemysłu*, cz. I, s. 58.
- 1832 i 1837 – Gąsiorowska, *op. cit.*, cz. I, s. 58. Nie wiadomo konkretnie, z jakiego dokumentu dane te brała prof. Gąsiorowska, uderza jednak, że w odniesieniu do Poddebic podaną przez nią sumę ludności dla roku 1829 – znajdujemy w źródle odnośnie roku 1827, zaś podaną dla roku 1832 – źródła moje odnoszą do roku 1836.
- 1836, 1839–1842 – Obrazy wiadomości statystycznych za lata 1836, 1839–1842 – Tabella miast – KRSWiP, vol. 9089–9093.
- 1847 – Wykaz miast Gub. Warsz. posiadających przywieje dawne tzw. *de non tolerandis Judaeis*, 18/30.4.1847 – KRSWiP, vol. 107.
- 1854 i 1855 – Wykazy statystyczne miast powiatu łęczyckiego za lata 1854 i 1855 – KRSWiP, vol. 9092 i 9093.
- 1855, 1856, 1857, 1858 i 1859 – „Kalendarz Obserwatorium Astronomicznego na lata 1857–1861”.
- 1861 – Klasyfikacja miast na rzędy – KRSWiP, vol. 23.
- 1865 – (Wykaz wiadomości statystycznych z miasta Poddebic) z 29.5/10.6.1865 roku – KRSWiP, vol. 1598.

Tablica II: Ludność według płci z uwzględnieniem wyznania

Dane tej tablicy zestawione na podstawie Obrazów wiadomości statystycznych za lata 1936, 1939–1942 – KRSWiP, vol. 9079–9083.

Tablica III: Liczba głów przypadających na rodzinę z uwzględnieniem narodowości w roku 1865

Dane tej tablicy zestawione na podstawie (Wykazu statystycznego miasta Poddębic) z 29.5/10.6.1865 – KRSWiP, vol. 1598.

Tablica IV: Ilość Niemców zamieszkałych w Poddębicach

Dane z roku:

1852 – (Wykaz Niemców stale i czasowo zamieszkałych w Gub. Warsz.) 17/29.4. 1852 roku – KRSWiP, vol. 31–33.

1856, 1857 i 1858 – „Kalendarz Obserwatorium Astronomicznego na lata 1858–1860”.

1865 – (Wykaz wiadomości statystycznych z miasta Poddębic) z 29.5/10.6.1865 roku – KRSWiP, vol. 1598.

Tablica VA: Przemysł włókienniczy przed rokiem 1830

Dane z roku:

1819 – Tabela statystyczna fabryk towarów łokciowych w miastach i wsiach Woj. Mazow. – ARA, vol. 1102^b.

1820 – Raport roczny Sekcji Fabrycznej Kom. Woj. Mazow za rok 1820 – ARA, vol. 1102^c.

1821 – Raport roczny Sekcji Fabrycznej Kom. Woj. Mazow za rok 1821 – *ibidem*.

1822 – Wykaz fabryk... w Woj. Mazow. 1822 – KRSWiP, vol. 18473, p. 53–54. W Raporcie rocznym Sekcji Fabrycznej Kom. Woj. Mazow. za rok 1822 (ARA, vol. 1102^d) czytamy o 44 tkaczach.

1823 – Wykaz fabryk sukienniczych w obrębie Woj. Mazow. istniejących sporządzony z końcem 1823 roku – KRSWiP, vol. 17183; toż: Wójcicki, *op. cit.*, s. 91.

1824 – Wykaz ogólny fabryk znajdujących się w Woj. Mazow. z końcem 1825 roku – KRSWiP, vol. 17185, p. 385–392.

- 1825 – Wykaz ogólny fabryk znajdujących się w Woj. Mazow. z końcem 1825 roku – KRSWiP, vol. 17185, p. 385–392 oraz Wykaz ogólny fabryk znajdujących się w Woj. Mazow. z końcem 1826 roku – KRSWiP, vol. 17186.
- 1826 – Wykaz ogólny fabryk znajdujących się w Woj. Mazow. z końcem 1826 roku – KRSWiP, vol. 17186.
- 1827 – Wykaz ogólny fabryk znajdujących się w Woj. Mazow. z końcem 1827 roku – KRSWiP, vol. 17187.
- 1828 – Wykaz fabryk do obrazu statystycznego za rok 1828 należący – KRSWiP, vol. 17188.

Odbiegające dane od powyższych pomieszczam w tablicy VB. Są one oparte:

- 1819 – Wykaz obejmujący wiadomości z fabryk sukna, skór i t.p. – ARA, vol. 1102^b. Tak te, jak i w tabl. VA zawarte dane z roku 1819, zaczerpnięte są z tego samego raportu Prezesa Kom. Woj. Mazow. za rok 1819 [!].
- 1826, 1827 i 1828 – Wykazy ogólne fabryk wełnianych i półwełnianych, bawełnianych, lnianych i konopnych za lata 1826–1827 i 1828 – KRSWiP, vol. 17185, 17188.

Tablica VI: Eksport sukna z Poddębic do Rosji

Dane tej tablicy zestawione z raportów rocznych Sekcji Fabrycznej Kom. Woj. Mazow. za lata 1825–1829 (1825 – KRSWiP, vol. 17185, p. 394; 1826 – KRSWiP, vol. 17186; 1827 – KRSWiP, vol. 17187; 1828 – KRSWiP, vol. 17188; 1829 – KRSWiP, vol. 17190).

Tablica VII: Dochód kasy miejskiej miasta Poddębic

Dane z roku:

- 1819 – Opisanie historyczne oraz topograficzno-statystyczne miasta Poddębic, 12.8.1824 – KRSWiP, vol. 92.
- 1823 – Raport roczny Sekcji Fabrycznej Kom. Woj. Mazow. za rok 1823 – ARA, vol. 1102^c.
- 1824 – Raport roczny Sekcji Fabrycznej Kom. Woj. Mazow. za rok 1824 – *ibidem*.
- 1827 – Raport roczny Sekcji Fabrycznej Kom. Woj. Mazow. za rok 1827 – *ibidem*; Rodecki, *op. cit.*, tab. II podaje cyfrę nieco odmienną – 2420 zł. 20 gr.
- 1836, 1839–1842 – Obrazy wiadomości statystycznych z lat 1836, 1839–1842 – Tabella miast – KRSWiP, vol. 9079–9083.

1851–1868 – zestawione na podstawie budżetów Poddębic – KRSWiP, vol. 1598.

Zgodne z powyższymi dane znajdujemy dla lat:

1854, 1855 – Wykazy statystyczne miast powiatu łęczyckiego z lat 1854, 1855 – KRSWiP, vol. 9092–9093.

1858 – „Kalendarz Obserwatorium Astronomicznego na rok 1860”.

1864 – (Wykaz wiadomości statystycznych z miasta Poddębic) 29.5/10.6.1865 – KRSWiP, vol. 1598.

Tablica VIII: Dzierżawa dochodu konsumpcyjnego z miasta Poddębic

Dane tej tablicy zestawione na podstawie kontraktów dzierżawnych – AS, KRPiS, WDN, SK, vol. P.26. Gąsiorowska, *op. cit.*, cz. I, s. 58 i cz. II, s. 124 podaje dane zgodne z podanymi w tablicy dla lat: 1828, 1832 i 1837, niezgodne dla lat: 1826 (3484 zł); 1829 (3513 zł. 6 gr.), ponadto zaś dodaje sumę z roku 1823 (1709 zł. 25 gr.), z którego to roku kontraktu nie posiadamy.

Tablica IX: Ludność kupiecka w Poddębicach

Dane tej tablicy zestawione na podstawie rachunków kasy miejskiej z lat 1823–1830 – KRSWiP, vol. 1596.

Tablica X: Skład zawodowy właścicieli nieruchomości w Poddębicach w roku 1846

Dane tej tablicy zestawione na podstawie tabeli prestacyjnej Poddębic z 28.8/9.9.1846 – T. 136. N^{ro} 64^{a-d}.

PODDEBICE

A. Kryteria zewnętrzne

O planie Poddębic wiemy tylko tyle, że jeszcze przed wydaniem przywileju miejskiego był on starannie uregulowany, przy czym wymieniono placów początkowo 106, wkrótce zaś liczbę tę podwojono. Ponieważ jednak liczba budynków w Poddębicach w ciągu całego badanego okresu co najwyżej dochodziła do 170-ciu – świadczy to przeto, że znaczna liczba placów pozostawała niezabudowaną. W 1824 roku „żadna część miasta nie jest jeszcze brukowana, [lecz

– W.K.] materiału do bruku dosyć w bliskości miasta znajduje się”¹. Czy Poddebice kiedyś zostały „ubrukowane” – nie wiemy. Przez cały okres badany budynki w mieście są drewniane – liczba murowanych wzrasta w tym czasie zaledwie do trzech.

B. Kryteria ludnościowe

Dane, dotyczące ogólnej liczby mieszkańców Poddebic zawierają wiele niejasności. Dwie, dość znacznie odbiegające od siebie dane o ludności Poddebic w roku 1824, nieprawdopodobne skoki liczby mieszkańców w latach 1827–1828–1829 i inne – są to trudności wprost nierozwikłalne. W każdym bądź razie liczba ta, w połowie trzeciego dziesięciolecia XIX wieku przekraczająca półtora tysiąca, w polskich warunkach tego czasu z pewnością jest wystarczająca, by, przy pozytywnych wynikach zastosowania innych kryteriów, uznać badaną osadę za miasto w sensie ekonomicznym.

Liczba głów, przypadających na dym, od pierwszej wiadomości, którą w tej mierze posiadamy, z roku 1824, do ostatniej; z roku 1865, utrzymując się stale powyżej 10-ciu, świadczy, jako i osiedlu młodym, o miejskim jego charakterze. Znaczne podzielenie się tej liczby w roku 1865 (14,29, przy 12,29 w roku 1859), wywołane jest przez znaczny wzrost liczby ludności w tym roku, przy niemal-że niezmienniej liczbie budynków. O ile przyjmiemy proponowane przeze mnie wyjaśnienie powszechnie w 1865 roku wyższych cyfr ludności przez fakt, że w tym roku po raz pierwszy do ogólnej liczby ludności włączono i ludność niestałą (wyjaśnienie to w tym wypadku też prawdopodobniejsze, ze względu na jednoczesny znaczny wzrost odsetka ludności żydowskiej) – to musimy się zgodzić, że w latach poprzednich, w których ludność niestała do podawanych danych o ogólnej liczbie ludności wliczaną nie była, liczby głów, w poszczególnych latach przypadających na jeden dym w Poddebicach były w rzeczywistości wyższe niż te, które z obliczeń otrzymaliśmy.

Liczba ludności żydowskiej jest w Poddebicach od swego początku ich istnienia dość znaczna (w 1824 roku 23,02%) i stale wzrastająca; w latach pięćdziesiątych utrzymuje się na poziomie około 45%, według danych z 1865 roku przekracza 50%. I znów, o ile przyjmiemy proponowaną interpretację danych z 1865 roku – to okaże się, że i w latach poprzednich procent ludności żydowskiej w Poddebicach był w rzeczywistości wyższy, niż ten, który otrzymywaliśmy z obliczeń. Osiadać wolno było Żydom w Poddebicach według przywileju tylko w ulicach Długiej i Warszawskiej².

¹ Opisanie historyczne oraz topograficzno-statystyczne miasta Poddebic, 12.8.1824 – KRSWiP, vol. 92.

² Wykaz miast Gub. Warsz. posiadających przywileje dawne t.zn. *de non tolerandis Judaeis*, 18/30.4.1847 – KRSWiP, vol. 107.

Liczba ludności niemieckiej w Poddębicach, znana nam z lat pięćdziesiątych, nie dochodzi do 15% ogólnej liczby mieszkańców. Ponieważ była to ludność, która w całości zapewne napłynęła w epoce kongresowej – możemy więc z liczb tych pośrednio wnioskować o składzie narodowościowym ludności Poddębic w latach poprzednich. Te 15% Niemców, razem z ca. 45% Żydów, stanowi 60% ludności, która z pewnością zatrudniona była w zawodach „miejskich”.

Stosunek ilościowy mężczyzn do kobiet w latach, z których posiadamy odpowiednie dane, wyraźnie wskazuje nam na miejski charakter Poddębic. Wyraźnie i stale występująca przewyżka ilościowa kobiet nad mężczyznami zaznacza się ściślej wśród ludności chrześcijańskiej niż żydowskiej. Zjawisko to jest zgodne z ogólnym stanem rzeczy w tej mierze w kraju, ubocznie zaś może być wynikiem zatrudniania w Poddębicach pewnej liczby prządek, z reguły chrześcijanek, z elementu napływowego z okolicznych wsi.

W drugim i trzecim dziesięcioleciu XIX wieku posiadały Poddębice pewną siłę atrakcyjną, która pozwoliła im przede wszystkim powstać, po wtóre zaś, wzrosnąć do blisko dwutysięcznego poziomu. Po 1831 roku obserwujemy w liczbie ludności pewien spadek, a następnie znów systematyczny, lecz niezwykle powolny, a więc na pewno z imigracją nic wspólnego nie mający wzrost. Jedyne znany wzrost liczby ludności w 1865 roku, o ile rzeczywiście wywołany byłby wliczeniem ludności niestałej, wskazywałby, że Poddębice posiadały jednak i w tym czasie pewną siłę atrakcyjną, zwłaszcza w stosunku do bardziej ruchliwej ludności kupieckiej.

Ilość głów, przypadająca na rodzinę, znana nam jedynie z roku 1865, wyraża się liczbą niezwykle małą, nie dochodzi bowiem nawet do całych 3, spadając najniżej wśród ludności polskiej (2,7), a wyżej wznosząc się wśród ludności żydowskiej (3,14) i niemieckiej (3,16).

C. Struktura zawodowa ludności

W „Opisaniu” z 1824 roku (bowiem dla Poddębic „wyniesionych na miasto” dopiero w 1822 roku, był on dopiero w 1824 roku sporządzony) czytamy, że zajęciem ludności Poddębic jest „rzemiosło, handel i rolnictwo”³; w 1836 czytamy, że ludność utrzymuje się z „wyrobku i rzemiosł”⁴, w 1840 i 1841 – że z „fabryki sukna”⁵, w 1842 – że z „handlu i fabryki”⁶. W tabeli prestacyjnej z 1846 roku czytamy o jednym tylko rolniku⁷. W zestawieniu z 1865 roku⁸ widzimy, że

³ J.w. przyp. 1.

⁴ Obraz wiadomości statystycznych za rok 1836 – Tabella miast – KRSWiP, vol. 9079.

⁵ Obraz wiadomości statystycznych za rok 1840–1841 – Tabella miast – KRSWiP, vol. 9081–9082.

⁶ Obraz wiadomości statystycznych za rok 1842 – Tabella miast – KRSWiP, vol. 9083.

⁷ Tabella prestacyjna Poddębic – P.136. N° 68^{a-d}.

⁸ (Wykaz wiadomości statystycznych z miasta Poddębic) 29.5/10.6.1865 – KRSWiP, vol. 1598.

ludności, trudniącej się wyłącznie rolnictwem w Poddębicach nie było w ogóle, była jednak znaczna liczba ludności, łączącej pracę na roli z zawodami „miejskimi”. Stosunków ilościowych ustalić tu jednak na tej podstawie nie można, gdyż dane z 1865 roku w rubrykach, dotyczących źródeł utrzymania ludności, zbyt jaskrawo są nieprawdopodobne (podają więc 386 osób zawodowo czynnych na 773 głowy rodzin!).

Skąpość źródeł nie pozwala nam niestety zanalizować struktury zawodowej ludności, posiadamy o niej bowiem zupełnie jeno okruczowe wiadomości. I tak w „Opisaniu” z 1824 roku czytamy: „Fabryka sukienna jest najznaczniejsza i tej fabrykantami po części całe miasto jest obsadzone, dziś znajduje ich się około 70 familji prócz czeladzi. Jest oprócz tego folusz, 3 postrzygacze, falbiernia. Nadto mieści się tu dostateczna liczba płócienników i serwetników, garbarzy, ślusarzy, kowali, cieśli, stolarz itd. Wszystkie te fabryki i rękodzielnie są w dość dobrym stanie”⁹. Poza tym z lat 1823–1830 znamy dokładnie (wiadomości pozbierane z ksiąg rachunków miejskich) b. skromne zresztą ilości handlarzy w poszczególnych specjalnościach, piekarzy, rzeźników, młynarzy i oficjalistów miejskich. Wiemy wreszcie, że w ciągu prawie całej epoki konstytucyjnej miała miejsce w Poddębicach produkcja białoskórnicza¹⁰, jednak już w 1828 roku żadnego białoskórnicza w Poddębicach nie spotykamy, wiemy natomiast, że w roku tym, a zapewne i przedtem i potem, pracują tu: jeden browarnik (zatrudnia jednego czeladnika), oraz jeden gorzelany i jeden strycharz (pracujący samodzielnie)¹¹. Liczniejsze informacje posiadamy z 1846 roku¹² (zestawiam je w tab. X), są one jednak mocno niepełne (obejmują bowiem dopiero 149 osób, co, przyjąwszy nawet duży współczynnik 5 osób na rodzinę da 745 głów, a więc mniej nawet niż połowa całej ludności Poddębic w tym czasie) i nie wolno wyciągać z nich wniosków o całokształcie struktury zawodowej ludności Poddębic.

D. Kryteria ośrodkowości

O ośrodkowości administracyjnej Poddębic nie może być oczywiście mowy. Ośrodkiem religijnym były Poddębice niemal od początku. Już w 1824 roku posiadały one „kościół katolicki murowany, a w nim liczne odpusty, [oraz – W.K.] kościół ewangelicki”¹³, od tej też pory słyszymy o parafii rzymsko-katolickiej

⁹ J.w. przyp. 1.

¹⁰ Wykaz obejmujący wiadomości fabryk sukna, skór i t.p. w Woj. Mazow., 1819 – ARA, vol. 1102^b; Raport roczny Sekcji Fabrycznej Kom. Woj. Mazow. za rok 1820 – ARA, vol. 1102^c; Raport roczny Sekcji Fabrycznej Kom. Woj. Mazow. za rok 1821 – *ibidem*; Raport roczny Sekcji Fabrycznej Kom. Woj. Mazow. za rok 1822 – ARA, vol. 1102^d; Wykaz znajdujących się fabryk w Woj. Mazow. 1822 r. – KRSWiP, vol. 17473, p. 53–54; Wykaz fabryk do obrazu statystycznego za rok 1828 należący – KRSWiP, vol. 17188.

¹¹ Wykaz fabryk do obrazu statystycznego za rok 1828 należący – KRSWiP, vol. 17188.

¹² J.w. przyp. 7.

¹³ J.w. przyp. 1.

w Poddębicach¹⁴. W ciągu badanego okresu sytuacja niewiele się widać zmieniła, skoro jeszcze *Słownik Geograficzny* w 1882 roku mówi nam o tychże dwóch kościołach, oraz o dwóch murowanych bożnicach. Szkoła w 1882 roku istniała jedna, początkowa, zapewne istniała ona i wcześniej¹⁵.

Z podanych wyżej wiadomości o strukturze zawodowej ludności Poddębic niewiele sądzić można o posiadaniu przez to miasto charakteru ośrodka produkcyjnego. Brak nam przecież danych o właściwej klasie rzemieślniczej, której obecność i rozbudowanie o owym charakterze przede wszystkim stanowi. Ciekawie światło jednak na fakt ośrodkowości produkcyjno-handlowej Poddębic rzuca drobna wiadomość z roku 1820, a więc na dwa lata przed wydaniem Poddębicom przywileju miejskiego, a więc i uzyskaniem przez nie prawa odbywania targów. Czytamy tu¹⁶: „Ponieważ w wsi Poddębicach obwodzie Łęczyckim przeciwko zasadom Rządu odbywały się tajemnie jarmarki, które czyniły uszczerbek w dochodach pobliskim miastom w Województwach Mazowieckiem i Kaliskiem położonym, Komisja Wojewódzka zakazała w tejsze wsi jarmarków z poleceniem, ażeby Komisarz Obwodu Łęczyckiego dla wypędzenia ludzi użył pomocy żandarmów”. Jeśli zestawimy tę wiadomość z twierdzeniem, zawartym w „Opisaniu” z 1824 roku, że miasto Poddębice „otoczone [jest – W.K.] gęstemi wioskami” i dlatego „znacznie podnieść się może”¹⁷ – to otrzymamy dowód, od którego trudno o wyraźniejszy, żywiolowo niejako ośrodkowego charakteru Poddębic. W przywileju miejskim z 17.9.1822 roku otrzymały Poddębice prawo do odbywania ośmiu jarmarków rocznie i jednego targu tygodniowo. Na jarmarkach tych sprzedawano w 1824 roku „konie, bydło, zagraniczne towary i krajowe produkta i manufaktury”¹⁸. O tej ilości jarmarków i targów słyszymy bez zmiany w latach 1836, 1839–1842¹⁹ (w 1836 roku sprzedaje się na nich „produkta i towary”²⁰), widać jednak znajdowały się one raczej w upadku skoro po zmniejszeniu w 1848 roku liczby jarmarków – liczby targów tygodniowo nie zwiększono²¹.

E. Kryteria fiskalne

Dochód kasy miejskiej Poddębic wzrasta systematycznie do roku 1839, następnie opada, wzrasta znów w latach 1842–1854, znów opada (1856–1857), w końcowych wreszcie latach ostatecznie wzrasta.

¹⁴ „Rocznik Instytutów Religijnych i Edukacyjnych”, t. I, s. 18; t. II, s. 41; t. III, s. 21.

¹⁵ *Słownik Geograficzny*, t. VIII, s. 370–371, art. Br(onisława) Chl(ebowskiego).

¹⁶ Raport tygodniowy Prezesa Kom. Woj. Mazow. za czas 8–15.3.1820 – KRSWiP, vol. 1088^a, p. 258.

¹⁷ J.w. przyp. 1

¹⁸ *Ibidem*.

¹⁹ Obrazy wiadomości statystycznych za lata 1836, 1839–1842 – Tabella miast – KRSWiP, vol. 9079–9083.

²⁰ J.w. przyp. 4.

²¹ J.w. przyp. 8.

Dzierżawę dochodu konsumpcyjnego pierwszy objął dziedzic Poddębic, Klemens Zakrzewski (1826–1832). Po nim dzierżawili: Dawid i Lewek Cała i Lewek Segał (1833–1834), Mendel Horwitz (1835–1837), Abraham Łaski z Poddębic (1838–1840), Alfons Zakrzewski (1841–1843), Klemens Zakrzewski (1844–1846), Szymon Wolman i Abram Szylkier (1847–1852), nowy właściciel miasta Wincenty Mieszkowski (1853–1855), dzierżawca miasta Abram Łaski (1856–1859), Józef Zakrzewski (1860–1864) i Napoleon Zakrzewski (1865–1866). Pertynencje Poddębic stanowiły w roku 1849: Byczyna folwark (52 dusze, 1 gorzelnia i 1 browar) i Praga kolonia (211 dusz i 1 karczma zajezdna)²².

²² AS, KRPiS, WDN, SK, vol. P.26.

Tablica II

Ludność Rzgowa według płci z uwzględnieniem wyznania

Rok	Ludność ogólna			Chrześcijanie			Żydzi		
	Ilość mężczyzn	Ilość kobiet	Ilość kobiet/ 1000 mężczyzn	Ilość mężczyzn	Ilość kobiet	Ilość kobiet/ 1000 mężczyzn	Ilość mężczyzn	Ilość kobiet	Ilość kobiet/ 1000 mężczyzn
1817	369	342	927	–	–	–	–	–	–
1836	722	624	878	578	500	865	144	124	861
1840	562	569	1012	524	536	1023	38	33	868
1841	599	597	997	554	561	1013	45	36	800
1842	689	627	910	634	561	885	55	66	1200
1851	635	657	1035	573	592	1033	62	65	1048

Tablica III

Ludność ogólna Rzgowa w latach 1848–1863

Rok	Ludność ogólna Rzgowa
1848	1250
1849	1231
1850	1297
1851	1286
1852	1300
1853	1238
1854	1255
1855	1084
1856	1084
1857	1071

Rok	Ludność ogólna Rzgowa
1858	1309
1859	1210
1860	12 ...
1861	1261
1862	1270
1863	1280

Tablica IV

Ilość głów przypadająca na rodzinę w poszczególnych grupach
narodowościowych w roku 1865

	Polaków	Niemców	Żydów	Razem	Ilość głów/rodzinę			
					Polaków	Niemców	Żydów	Razem
Posiadający rolę poza miastem (osoby główne, rodziny ich)	211	22	5	238	4,64	4,36	7,20	4,65
	769	74	31	874				
Posiadający tylko posesje w mieście (osoby główne, rodziny ich)	29	4	1	34	1,9	5,25	5	2,38
	26	17	4	47				
Nieposiadający własnych posesji (osoby główne, rodziny ich)	22	16	2	40	2,09	2,81	4	2,48
	24	29	6	59				
Ludność ogólnie (osoby główne, rodziny ich)	262	42	8	312	4,13	3,86	6,13	4,14
	819	120	41	980				
Razem	1081	162	49	1292	–	–	–	–

Tablica V

Dochód kasy miejskiej miasta Rzgowa

1806	1816	1819	1820	1836	1840
1402 zł. 12 gr.	1447 zł. 29 gr.	1475 zł. 10 gr.	1536 zł.	2609 zł. 5 gr.	3532 zł. 18 gr.

1842	1854	1855	1858	1864	1865–68
1080 r. sr.	565 r. sr. 40 kop.	1057 r. sr. 4 kop.	708 r. sr. 30 kop.	1070 r. sr. 22 kop.	1310 r. sr.

Tablica VI

Dzierżawa dochodu konsumpcyjnego

1806/7	1807/8	1808/9	1809/10	1810/11	1811/12	1812/13
2376 zł. 29 gr.	1893 zł. 29 gr.	1755 zł. 16 gr.	1610 zł. 13 gr.	1909 zł. 16 gr.	1746 zł. 29 gr.	1040 zł. 9 gr.

1813/14	1814/15	1815/16	1816	1817	1818	1819
1821 zł. 27 gr.	1866 zł. 19 gr.	1603 zł. 24 gr.	958 zł. 17 gr.	1774 zł. 25 gr.	1941 zł. 5 gr.	1915 zł. 5 gr.

1820	1821	1822	1823	1824	1825
2458 zł. 6 gr.	2458 zł. 6 gr.	2458 zł. 6 gr.	2458 zł. 6 gr.	2458 zł. 6 gr.	2458 zł. 6 gr.

1826–29	1830–31	1832	1833–34	1835–37	1838–40
2950 zł.	3171 zł.	3471 zł.	3476 zł.	3502 zł.	3504 zł.

1841–43	1844–45	1846	1847–49	1850–52	1853–55
5003 zł.	881 r. sr. 65 kop.	601 r. sr. 2 kop.	692 r. sr.	624 r. sr.	740 r. sr.

1856	1857–59	1860–62	1863	1864	1865–66
507 r. sr.	681 r. sr.	1017 r. sr. 87 kop.	1007 r. sr. 52 kop.	1007 r. sr. 52 kop.	1109 r. sr.

Tablica VII

Skład zawodowy ludności Rzgowa w latach 1826–1830

	1826	1827	1828	1829	1830
Szynkarzy trunków	5	5	5	5	5
Handlujących wapnem	7	9	15	15	15
Szynkarzy soli	7	7	6	6	6
Kramarzy	3	3	2	2	2
Sukienników	2	2	5	5	5
Rymarzy	1	1	1	1	1
Piekarzy	1	1	4	4	4
Rzeźników	3	5	4	4	4
Kuśnierzy	2	2	7	7	7
Szewców	2	3	3	3	3
Garbarzy	4	1	1	1	1
Krawców	1	1	2	2	2
Cieśli	2	2	2	2	2
Bednarzy	1	2	2	2	2
Kołodziei	2	1	3	3	3
Stolarzy	1	1	2	2	2
Kowali	2	2	4	4	4
Stolarzy	–	2	3	3	3
Olejarzy	–	1	1	1	1
Mularzy	–	–	2	2	2

Tablica VII (cd.)

	1826	1827	1828	1829	1830
Muzykantów	–	–	2	2	2
Ślusarzy	–	–	1	1	1
Waciarzy	–	–	1	1	1
Pilarzy	–	–	2	2	2

Tablica VIII

Skład zawodowy ludności Rzgowa w latach 1849–1866

	1849	1850	1851	1852	1853	1854	1855	1856	1857
Bednarz	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Cieśla	1	2	2	1	1–	–	–	–	–
Dzierżawca brukowego	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Dzierżawca konsumpcyjny	1	1	1	1	1	1	1	1	1
Dzierżawca propinacji	1	1	1	1	1	1	1	1	1
Dystrybutor tabaki	1	1	1	1	1	1	1	1	1
Farbiarz	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Furman wapno przewożący	42	46	47	47	44	42	42	37	26
Gonciarz	1	1	1	1	1	1	1	1	1
Gwoździarz	–	–	1	1	–	–	–	–	–
Handlarz korzeni	2	1	1	1	1	1	1	1	1
Handlarz wapna	9	7	7	7	8	9	9	8	8
Handlarz żelaza	–	–	–	–	–	1	1	1	1
Kawiarnię utrzymujący	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Kowal	4	4	4	4	7	6	6	5	3

Tablica VIII (cd.)

	1858	1859	1860	1861	1862	1863	1864	1865	1866
Dzierżawca propinacji	1	1	1	1	1	1	1	1	1
Dystrybutor tabaki	1	1	1	1	1	1	1	2	2
Farbiarz	–	–	–	–	–	1	1	2	2
Furman wapno przewożący	25	20	25	25	30	31	31	32	32
Gonciarz	1	1	1	1	1	–	–	–	–
Gwoździarz	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Handlarz korzeni	1	1	1	1	1	2	2	2	2
Handlarz wapna	8	7	5	5	7	7	7	7	7
Handlarz żelaza	1	1	2	2	2	2	2	2	2
Kawiarnię utrzymujący	–	1	1	1	1	2	2	2	2
Kowal	3	3	3	3	3	6	6	6	5
Kramarz	2	2	3	3	4	4	4	6	6
Krawiec	5	4	5	5	8	6	6	8	6
Kuśnierz	3	3	3	3	3	3	3	1	1
Młynarz	1	1	1	1	1	2	2	2	2
Mularz	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Muzykant	1	1	–	–	–	–	–	–	–
Piekarz	5	4	6	5	5	2	2	3	3
Przekupnik	1	1	1	1	1	1	1	1	1
Przekupka garnków	–	–	1	1	–	–	–	–	–
Stelmach	2	2	2	2	2	3	3	2	2
Stolarz	2	1	2	2	2	2	2	2	4
Szewe	3	3	5	5	4	6	5	5	2
Szklarz	–	–	–	–	–	1	1	1	1

	1858	1859	1860	1861	1862	1863	1864	1865	1866
Szynkarz soli	5	5	5	5	6	6	6	8	8
Szynkarz trunków	4	4	5	5	5	5	5	5	?
Dom zajezdny utrzymujący	1	1	1	1	1	1	1	1	1
Rzeźnik	5	5	8	7	8	7	8	7	7

RZGÓW

Tablica I: Ludność i zabudowania

Dane z roku:

1808 – Grossman, *Struktura społeczna i gospodarcza Księstwa Warszawskiego*, s. 93.***

1809 – *Ibidem*.

1817 – „Indaganda” z 31.8.1817, Rzgów – APP.

1820 – Opisane historyczne oraz topograficzno-statystyczne miasta Rzgowa, 21.5.1820 – KRSWiP, vol. 459.*

1824 – Wykaz klasyfikacyjny miast w Woj. Kaliskiem na rzędy stosownie do ich ludności, 16.10.1924 – KRSWiP, vol. 23.

1825 – Wykaz ogólny fabryk, znajdujących się w Woj. Kaliskiem za rok 1825 – KRSWiP, vol. 17185, p. 170–171.

1826 – Wykaz ogólny fabryk wełnianych, półwełnianych, bawełnianych, lnianych i konopnych w Woj. Kal. w roku 1826 – KRSWiP, vol. 17185.

1827 – *Słownik Geograficzny*.**

1828 – Wykaz ogólny fabryk wełnianych, półwełnianych, bawełnianych, lnianych i konopnych w Woj. Kal. w roku 1828 – KRSWiP, vol. 17188.

1836 – Rz. Gub. Maz. – Obraz wiadomości statystycznych za rok 1836 – Tabella miast – KRSWiP, vol. 9079.

1840 – Rz. Gub. Maz. – Obraz wiadomości statystycznych za rok 1840 – Tabella miast – KRSWiP, vol. 9081.

- 1841 – Rz. Gub. Maz. – Obraz wiadomości statystycznych za rok 1841 – Tabella miast – KRSWiP, vol. 9082.
- 1842 – Rz. Gub. Maz. – Obraz wiadomości statystycznych za rok 1842 – Tabella miast – KRSWiP, vol. 9083.
- 1850 – Wykaz ludności stałej w powiecie piotrkowskim za rok 1850 – KRSWiP, vol. 9089.
- 1851 – Wykaz ludności stałej w miastach w roku 1851 ułożony według wyznań i płci – *ibidem*.
- 1854 – Wykaz statystyczny miast powiatu piotrkowskiego za rok 1854 – KRSWiP, vol. 9092.
- 1855 – Wykaz statystyczny miast powiatu piotrkowskiego za rok 1855 – KRSWiP, vol. 9093. Te same dane: „Kalendarz Obserwatorium Astronomicznego na rok 1857”.
- 1856 – „Kalendarz Obserwatorium Astronomicznego na rok 1858”.^{****}
- 1857 – „Kalendarz Obserwatorium Astronomicznego na rok 1859”.
- 1858 – „Kalendarz Obserwatorium Astronomicznego na rok 1860”.
- 1859 – „Kalendarz Obserwatorium Astronomicznego na rok 1861”.
- 1865 – (Wykaz wiadomości statystycznych z miasta Rzgowa) z 6/18.4.1865 – KRSWiP, vol. 1639.

Z innego źródła pochodzące dane, dotyczące ludności Rzgowa w latach 1848–1863, odbiegające w niektórych punktach nieco od podanych w tej tablicy – zestawiam oddzielnie w tablicy III-ciej.

* Według danych w styczniu tegoż roku było w Rzgowie 921 mieszkańców – Tabella podziału miast na klasy – KRSWiP, vol. 29.

** Dla tegoż roku Rodecki podaje: chrześcijan 884, Żydów 65, razem 949, budynków 178 (wszystkie drewniane, jarmarków 8, targów nie ma (*Obraz jeograficzno-statystyczny Królestwa Polskiego*, tab. II). Te same dane: Wasiułyński, *Ludność żydowska w Polsce*, s. 44–73.

*** Te same dane Wasiułyński, *Ludność żydowska w Polsce*, s. 44–73.

**** Te same dane Wasiułyński, *Ludność żydowska w Polsce*, s. 44–73 odnosi do roku 1857.

Tablica II: Ludność Rzgowa według płci z uwzględnieniem wyznania

Dane z roku:

1817 – „Indaganda” z 31.8.1817, Rzgów – APP.

1836 – Rz. Gub. Mazow. – Obraz wiadomości statystycznych za rok 1836 – Tabella miast – KRSWiP, vol. 9079.

1840 – Rz. Gub. Mazow. – Obraz wiadomości statystycznych za rok 1840 – Tabella miast – KRSWiP, vol. 9081.

1841 – Rz. Gub. Mazow. – Obraz wiadomości statystycznych za rok 1841 – Tabella miast – KRSWiP, vol. 9082.

1842 – Rz. Gub. Mazow. – Obraz wiadomości statystycznych za rok 1842 – Tabella miast – KRSWiP, vol. 9083.

1851 – Wykaz ludność stałej w miastach w roku 1851 ułożony według wyznań i płci – KRSWiP, vol. 9089.

Tablica III: Ludność ogólna Rzgowa w latach 1848–1863

Dane tej tablicy zestawione zostały na podstawie „List imiennych procederystów, którzy stosownie do taryfy z dnia 22.1/3.2.1837 wydanej kanon od zarobkowania na rzecz kasy ekonomicznej... opłacać są obowiązani z miasta Rzgowa” – APP.... Dane te, jako różniące się od podanych w tablicy I-szej, a pochodzące z jednego źródła, zestawiam oddzielnie jako uzupełnienie do tablicy I-szej.

Tablica IV: Ilość głów przypadająca na rodzinę w poszczególnych grupach narodowościowych w roku 1865

Dane zawarte w tej tablicy zaczerpnięte są z „Wykazu wiadomości statystycznych z miasta Rzgowa” z 6/18.4.1865 – KRSWiP, vol. 1639.

Tablica V: Dochód kasy miejskiej miasta Rzgowa

Dane z roku:

1806 – Opisanie historyczne oraz topograficzno-statystyczne miasta Rzgowa z 21.5.1820 – KRSWiP, vol. 459.

1816 – „Indaganda” z 31.8.1817 – APP...

1819 – Opisanie historyczne oraz topograficzno-statystyczne miasta Rzgowa z 21.5.1820 – KRSWiP, vol. 459.

*

- 1836 – Rz. Gub. Mazow. – Obraz wiadomości statystycznych za rok 1836 – Tabella miast – KRSWiP, vol. 9079.
- 1840 – Rz. Gub. Mazow. – Obraz wiadomości statystycznych za rok 1840 – Tabella miast – KRSWiP, vol. 9081.
- 1842 – Rz. Gub. Mazow. – Obraz wiadomości statystycznych za rok 1842 – Tabella miast – KRSWiP, vol. 9083.
- 1854 – Wykaz statystyczny miast powiatu łęczyckiego za rok 1854 – KRSWiP, vol. 9092.
- 1855 – Wykaz statystyczny miast powiatu łęczyckiego za rok 1855 – KRSWiP, vol. 9093.
- 1858 – „Kalendarz Obserwatorium Astronomicznego na rok 1860”.
- 1864 – Wykaz wiadomości statystycznych z miasta Rzgowa z 6/18.4.1865 – KRSWiP, vol. 1639.
- 1865–68 – Etat kasy ekonomicznej miasta Rzgowa na lata 1865–68 – KRSWiP, vol. 1639.
- * 1820 – Rodecki, *Obraz jeograficzno-statystyczny Królestwa Polskiego*, tab. II.

Tablica VI: Dzierżawa dochodu konsumpcyjnego

Dane tej tablicy zestawione zostały na podstawie oryginalnych kontraktów dzierżawnych – AS, KRSWiP, vol. R.27.I. i R.27.II.

Tablica VII: Skład zawodowy ludności Rzgowa w latach 1826–1830

Tablica ta została utworzona przez zestawienie danych, zawartych w „Regulaminach kasy ekonomicznej miasta Rzgowa” za lata 1826–1830 – KRSWiP, vol. 1835–1836.

Tablica VIII: Skład zawodowy ludności Rzgowa w latach 1849–1866

Tablica ta została utworzona przez zestawienie danych zawartych w „Listach imiennych procederystów, którzy stosownie do taryfry z dnia 22.1/3.2.1837 roku wydanej kanon od zarobkowania na rzecz kasy ekonomicznej... opłacać są obowiązani z miasta Rzgowa” z lat 1849–1866 – APP, vol. –

RZGÓW

A. Kryteria zewnętrzne

W początku badanego okresu, w roku 1812, nawiedziła Rzgów katastrofalna pogorzel, w skutku której znaczna część miasta znalazła się w ruinie. Po pogorzelu od razu sporządzony został nowy plan regulacji, którego niestety nie posiadamy. Miejski charakter tego planu jest bardzo prawdopodobny. Przecież jako pierwszy argument przeciwko przemianowaniu Rzgowa na osadę podaje „Opisanie” z roku 1820, że „miasto Rzgów jest dosyć porządnie zbudowane”¹. Bruki przed pogorzelą miasto posiadało, po niej jednak, z racji nowego planu, straciły one znaczenie prawie wszędzie (z wyjątkiem jednej ulicy – Tuszyńskiej)². Czy z czasem nowo utworzone ulice zostały wybrukowane – nie wiemy.

Przy omawianiu planu Rzgowa wspomnieć jeszcze należy o „przedmieściu”. O kolonii tej czytamy w „Opisaniu” z 1820 roku: „Rząd (...) zeszyły pruski, postąpiwszy sobie arbitralnie, nie zważając na przywileje i posesje (...) zabrał miastu Rzgowu (...) kawał boru informował kolonię z 25-ciu kolonistów, co nastąpiło w roku 1800”³. Była to najprawdopodobniej kolonia rolnicza. Jak długo poza rok 1820 istniała ona – nie wiemy. Nie wiemy też, czy i kiedy ludność i budynki jej do danych liczbowych z miasta Rzgowa były wliczane.

Pogorzel z 1812 roku zastała w mieście 169 budynków, wszystkie całkowicie lub częściowo smołą kryte. Ile spaliło się – nie wiadomo, dość, że jeszcze w 1817 roku 36 „dymów” było nieodbudowanych, 32 zaś odbudowane prowizorycznie, pokryte całkowicie słomą. W tym też roku stały w Rzgowie 4 zrujnowane budynki, obalone wichrem w 1810 roku, których „właściciele (...) nie są w stanie innych postawić”⁴ (po 7-miu latach!). Musiały jednak owe spalone budynki szybko zostać odbudowane więc przewyższono liczbę przedpogorzelową. Po tym jednak wysiłku liczba domów w Rzgowie zatrzymała się niemal w miejscu. Ostatnia wiadomość, którą posiadamy z roku 1865, mówi nam o 181 budynkach, przybyłoby więc według tego w ogólnej liczbie 9 budynków w ciągu 45-ciu lat! O pierwszym budynku murowanym w Rzgowie słyszymy dopiero w 1854 roku. Do tego czasu wszystkie budynki są drewniane.

B. Kryteria ludnościowe

Ogólna liczba mieszkańców Rzgowa, w dwóch najwyższych punktach zaledwie nieco przekracza 1300, w najniższym zaś dochodząca do 600 – zdaje się

¹ Brak przypisu w zachowanym rękopisie.

² Brak przypisu w zachowanym rękopisie.

³ Brak przypisu w zachowanym rękopisie.

⁴ Brak przypisu w zachowanym rękopisie.

być pierwszą, po słomą krytych domach, wskazówką, naprowadzającą na myśl o wiejskim charakterze Rzgowa.

Ilość głów, przypadająca na jeden dym miejski, nie uwzględniająca pojedynczych wahań, wzrasta nieco w badanym okresie, lecz, po pierwsze, wzrost ten jest wywołanym niemal wyłącznie wzrostem liczby mieszkańców przy prawie niezmienniej, jak zaznaczyłem, liczbie budynków, po wtóre zaś, i tak nie dochodzi on do małomiasteczkowego nawet poziomu.

Procent Żydów w Rzgowie, choć stale na ogół rosnący, przez cały czas badanego okresu jest, jak na miasto, zgoła nieznaczny (wzrasta z 6,33% na 11,52%). Jedyne niespodziewany wyskok w roku 1836 (19,91%) zdaje się być wynikiem błędnie podanej liczby Żydów w źródle. Ilości Niemców, zamieszkałych w Rzgowie są całkiem nieznane, a i ci, o których słyszymy, są zapewne potomkami owych kolonistów-rolników.

Również stosunek ilościowy mężczyzn do kobiet wskazuje, przynajmniej na przełomie czwartego i piątego dziesięciolecia XIX wieku, z których to lat posiadamy odnośne dane, na wiejski charakter Rzgowa.

O poważniejszej imigracji do Rzgowa mowy być nie może. Sporadycznie tylko około roku 1831 słyszymy, że przeniosło się do Rzgowa 8 rodzin niemieckich.

Zbadanie ilości głów, przypadających na rodzinę, dziwne w tym wypadku daje wyniki: przy małej stosunkowo liczbie (4,14) wśród ludności ogólnej, najwyższy stosunek spotykamy wśród Niemców (6,13), najniższy zaś... wśród Żydów (3,86). W ogóle jednak wchodzące do rachunku liczby ludności są tak nieznaczne, że ze stosunków tych nie wolno wyciągać dalej idących wniosków.

C. Struktura zawodowa ludności

W „indagandach” z roku 1817 czytamy w tej mierze: „Najpryncypalniejszy proceder jest w ogólności miasta rolnictwo, szczupły dochód z propinacji i niektórych podczas zimy rękodzieł”⁵, a w „Opisaniu” z 1820 roku: „Sposób utrzymania się mieszkańców jest jedynie z rolnictwa i propinacji. Rękodzielnie w tem mieście za szczupłe, gdy od pogorzeli miasta w roku 1812 nie mogą się jeszcze wnieść”⁶. W późniejszych latach, 1836, 1841, 1842, znów słyszymy, że zawodem mieszkańców Rzgowa jest „rolnictwo, rękodzielnie i handel”⁷. Według zaś danych z 1865 roku na 312 głów rodzin – 104 utrzymuje się wyłącznie z pracy na roli, 134 zaś łączy pracę na roli z „procederami”⁸, (zapewne właśnie „procederem” zajmując się przez zimę). Gospodarzy rolnych było w roku 1817 – 160-ciu,

⁵ J.w. przyp. 2.

⁶ J.w. przyp. 1.

⁷ Obrazy wiadomości statystycznych za lata 1836, 1841, 1842 – Tabelle miest – KRSWiP, vol. 9097, 9082, 9083.

⁸ (Wykaz wiadomości statystycznych z miasta Rzgowa) z 6/18.4.1865 – KRSWiP, vol. 1639.

podsiadających po 10, 20, 30, najwięcej 40 składów ziemi, którą sami obsiewają. O gospodarzach tych czytamy: „Nierządności nie można tu nikomu z obywateli zadać, gdyż po pogorzeli, jak tylko który może, stara się w swoim miejscu pobudować i być krajowi użytecznym”⁹. Na sytuację materialną mieszkańców Rzgowa tylko właściwie położenie rolnictwa miało wpływ decydujący. Czytamy o tym np. w roku 1820: „Miasto teraz w ogóle upada z przyczyny, że gdy jedyny proceder ma z rolnictwa, produkta są w małej cenie, zaś podatki są jednak ciągłe, a mianowicie opłata dziesięciny (...) i dni roboczych, bezprawnie przez kapitułę [krakowską – W.K.] na miasto nałożonych”¹⁰. Rolniczy charakter Rzgowa na tle tych materiałów, nie może więc ulegać żadnej wątpliwości.

Według „indagandów” z 1817 roku nie było w tym czasie w Rzgowie żadnych fabryk, żadnych warsztatów sukieniczych ani płócienniczych, żadnych kupców prócz jednego kramarza, żadnych „cechów” rzemieślniczych (rzemieślnicy ze Rzgowa nie należą też do zgromadzeń w innych miastach) – słyszymy jedynie o 2 kowalach, 7 „kusznierzach”, 4 szewcach, 3 krawcach, 5 garbarzach, 4 garnarczach i 1 właścicielu wiatraka¹¹. W 1820 roku sprawa przedstawia się już lepiej, czytamy bowiem: „Rękodzielników (...) znajduje się w szczególnym wzroście i ilości: szewska, kowska, sukienicka, krawiecka rękodzielnia i do tego młynarskie zgromadzenie zaprowadzone”¹². W 1827 roku słyszymy o 10 sukienikach, 15 szewcach, 2 kowalach, 5 kuśnierzach i 2 krawcach (oczywiście jest to wykaz niepełny)¹³. Z epoki konstytucyjnego Królestwa znamy poza tym: „ilość kupców, handlarzy, szynkarzy, oraz ilość samodzielnych [luka w tekście prawdopodobnie umyślnie lub przypadkowo pozostawiona przez autora – Redakcja]. Analogiczne dane, również zresztą pozbierane z tabel opłaty „kanonu od zarobków”, posiadamy z lat 1849–1866. W zestawieniach tych spotykamy, tak w epoce konstytucyjnej, jak i w latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych z zawodów typowo miejskich (wg. Grossmana): sukieników (w 1825 r. pracuje w Rzgowie 4¹⁴, w 1826 i 1827 – 7 warsztatów tkackich¹⁵), waciarzy, rymarzy, piekarzy, rzeźników, kuśnierzy, garbarzy, bednarzy, stolarzy, garnarczcy, mularzy, muzykantów i ślusarzy.

Jeśli idzie o różniczkowanie zawodowe – to bardzo słabo się ono przedstawia na tym materiale wśród ludności kupieckiej, gdzie zazwyczaj najjaskrawiej rzuca

⁹ J.w. przyp. 2.

¹⁰ J.w. przyp. 1.

¹¹ J.w. przyp. 2.

¹² J.w. przyp. 1.

¹³ Wykaz z 27.4.1827 r. – KRSWiP, vol. 85.

¹⁴ Wykaz ogólny fabryk znajdujących się w Woj. Kalis. za rok 1825 – KRSWiP, vol. 17185, p. 170–171.

¹⁵ Wykaz ogólny stanu fabryk wełnianych i półwełnianych, bawełnianych, lnianych i konopnych w Woj. Kalis. w r. 1826 – KRSWiP, vol. 17185 i analogiczny wykaz za rok 1828 – KRSWiP, vol. 17188.

się nam ono w oczy. Spośród ludności rzemieślniczej największe zróżniczkowanie wykazują zawody, zatrudnione przeróbką surowca drzewnego (spotykamy: cieśli, bednarzy, kołodziei, stolarzy), oraz skórzanego (spotykamy: rymarzy, kuśnierzy, szewców, garbarzy).

D. Kryteria ośrodkowości

O ośrodkowości administracyjnej Rzgowa nie może być oczywiście mowy.

Ośrodkowość religijna i kulturalna Rzgowa przedstawia się dość skromnie. W roku 1817 widzimy w Rzgowie jeden kościół parafialny katolicki (odbudowany przy pomocy rządowej po pożarze 1812 roku) – kościołów innych wyznań, szpitali, domu ubogich itp. w Rzgowie w tym czasie nie ma. Poza tym „jest szkoła elementarna, która chociaż pogorzała w roku 1812 przecież jest dom najęty, w którym do pobudowania szkoły edukacja obywateli się odbywa. Szkoła ta wpływała w pewnym sensie, oczywiście bardzo minimalnym stopniu, na wytworzenie ośrodkowego charakteru Rzgowa. Jako utrzymywana z funduszy i składek Towarzystwa Szkolnego, do którego należały: 1. miasto Rzgów, 2. wieś Guzów, 3. wieś Grodzisko i 4. wieś Gospodarz – musiała i zaspokajać potrzeby wszystkich tych miejscowości¹⁶. W trzy lata później, w roku 1820, czytamy w „Opisaniu” o kościele rzgowskim, że jest „murowany, sufity sklepione mający, z wieżą murowaną, które [!] są gontem pokryte i znajduje się w dobrym stanie za troską Rządu i staraniem miejscowego proboszcza”¹⁷. O parafii rzymsko-katolickiej w Rzgowie słyszymy następnie w latach 1824, 1826 i 1830¹⁸. W ciągu badanego półwiecza niewiele widać zmieniły się w tej mierze stosunki, skoro jeszcze w chwili wydawania *Słownika Geograficznego* Rzgów posiada tylko „kościół parafialny murowany (...) [!] szkółką początkową”.

O ośrodkowości produkcyjnej Rzgowa trudno mówić przy tak słabo rozwiniętym rzemiośle, ośrodkowość zaś handlowa przedstawiała się mniej niż skromnie. Zbadanie sprawy jarmarków i targów rzgowskich komplikuje się przez dawne zatargi z byłym właścicielem miasta, kapitułą krakowską. Oto co o tym czytamy w „indagandach” z 1817 roku: „Rzgów, jarmarków ma uprzywilejowanych 8, które jedynie przez gwałt czyniony przez kanoników kapituły krakowskiej w samowładnym wdzieraniu się do propinowania w domu ratusznym przez ich kozaków wypędzaniem będąc, od tych czasów miasto nie jest ich w stanie do przynależnego odbywania się przyprowadzić (...). Targi nie bywają żadne, chociaż są przywilejem Najjaśn. Augusta III w dni poniedziałkowe każdego tygodnia ustanowione i te upadły z przyczyn ut supra”. Mało tego, sami rzgowscy „mieszczanie” musieli zbytu swych produktów rolnych szukać po targach

¹⁶ J.w. przyp. 2.

¹⁷ J.w. przyp. 1.

¹⁸ „Rocznik Instytutów Religijnych i Edukacyjnych”, t. I, s. 46; t. II, s. 89; t. III, s. 52.

miast okolicznych, zwłaszcza w Piotrkowie, Łasku i Lutomiersku¹⁹! Ciekawe, a niezbyt zgodne z powyższymi wiadomości o targach i jarmarkach w Rzgowie zawiera „Opisanie” z 1820 roku: Rzgów „jarmarków ma 12, lecz te dopiero poczynają wzrastać, jednak przez częste jarmarki w Tuszynie i w mieście Łodzi nie mogą się wznieść do skutku jakby należało i być przyprowadzone. Podczas tych jarmarków bywają po kilku Żydów z towarami częstokroć łokciowymi ordynaryjnymi i po 2^{ch} najwyżej 3^{ch} sukienników z suknem ordynaryjnym. Bydła rogatego bywa do 60 sztuk, koni chłopskich po 10 do 20 sztuk. Przywilejem jest wyznaczony co wtorek targ, lecz ten nie odbywa się”²⁰. W latach późniejszych, 1836, 1840, 1841, 1842 słyszymy dalej o 12 jarmarkach i o żadnym targu²¹, przy czym w 1836 roku na jarmarkach sprzedaje się „konie, zboże i bydło”²². Nie mogły być one jednak zbyt uczęszczane, skoro w 1865 roku, po urzędowym zmniejszeniu liczby jarmarków we wszystkich miastach do 6-ciu – liczby targów nie zwiększono²³. Te wiadomości o stanie jarmarków i targów rzgowskich, a więc handlu periodycznego, w zestawieniu z zaznaczonym wyżej minimalnym rozbudowaniem warstwy kupieckiej w Rzgowie, a więc handlu stałego, wystarczająco wskazują, że Rzgów, sam wieś właściwie, charakteru ośrodka ani produkcyjnego, ani handlowego w stosunku do najbliższej nawet okolicy nie posiadał.

E. Kryteria fiskalne

Dochód kasy miejskiej Rzgowa wykazuje liczne, lecz zdaje się całkiem przypadkowe wahania.

Dochód konsumpcyjny dzierżawili: Lewek Cała z Tuszyń, później przeprowadził się do Rzgowa (1820–1822), Hersz Rokicki (1823), Lewek Cała (1824–1832), Rafał Wolski (1833–1834), Lewek Cała (1835–1837), Julian Wolski (1838–1840), Andrzej Węgleński (1841–1843), Matys Lewi ze Zduńskiej Woli (1844–1846), Abram Pik z Pabianic (koniec 1845–1846), Hersz Frankfurter z Kutna (1847–1849), Henig Kokociński (1856), Berek Adler ze Rzgowa (1857–1859), Józef Frenkiel z Łodzi (1860–1862), Hasek i Berek Langier ze Rzgowa (1863–1864) i Joel Brandwejn z Piotrkowa (1865–1866). Pertynencję miasta np. w roku 1852 stanowiła 1 karczma we wsi Gospodarz (91 dusz liczącej).

¹⁹ J.w. przyp. 2.

²⁰ J.w. przyp. 1.

²¹ J.w. przyp. 7.

²² *Ibidem*.

²³ J.w. przyp. 8.

Tablica II

Ludność według płci z uwzględnieniem wyznania

Rok	Ludność ogólna			Chrześcijanie			Żydzi		
	Ilość mężczyzn	Ilość kobiet	Ilość kobiet/1000 mężczyzn	Ilość mężczyzn	Ilość kobiet	Ilość kobiet/1000 mężczyzn	Ilość mężczyzn	Ilość kobiet	Ilość kobiet/1000 mężczyzn
1817	469	392	836	–	–	–	–	–	–
1836	714	666	933	600	556	927	114	120	1053
1840	833	787	945	635	594	935	198	193	975
1841	837	788	941	633	585	924	204	203	995
1842	909	868	955	685	585	854	224	283	1263
1851	841	916	1089	575	606	1054	266	310	1165

Tablica III

Ilość głów przypadająca na rodzinę w poszczególnych grupach narodowościowych

	Pola-ków	Niem-ców	Żydów	Razem	Ilość głów/rodzinę			
					Pola-ków	Niem-ców	Żydów	Razem
Posiadający rolę poza miastem (osoby główne, rodziny ich)	149	2	1	152	–	–	–	–
	560	9	5	574				
Posiadający tylko posesje w mieście (osoby główne, rodziny ich)	2	34	1	37	–	–	–	–
	7	136	3	146				

Tablica III (cd.)

	Pola- ków	Niem- ców	Żydów	Razem	Ilość głów/rodzinę			
					Pola- ków	Niem- ców	Żydów	Razem
Nieposiadający własnych posesji (osoby główne, rodziny ich)	156	140	9	305	–	–	–	–
	499	503	22	1024				
Ludność ogólnie (osoby główne, rodziny ich)	308	176	11	495	4,46	4,68	3,73	4,53
	1066	648	30	1744				
Razem	1374 ?	824	41	2239	–	–	–	–

Tablica IV

Dochód kasy miejskiej miasta Tuszyna

1816	1819	1836	1840	1842	1854	1855	1864	1865–67
5065 zł. 3 gr.	6450 zł. 6 gr.	5165 zł. 3 gr.	6450 zł. 6 gr.	979 r. sr. 50 kop.	4314 r. sr. 6 kop.	3551 r. sr. 26 kop.	1627 r. sr. 83 kop.	1748 r. sr. 66 kop.

Tablica V

Dzierżawa dochodu konsumpcyjnego z miasta Tuszyna

1814/15	1815/16	1821	1822	1823
4301 zł.	4301 zł.	4242 zł. 24 gr.	4412 zł.	4700 zł.

1826	1827	1828	1829	1830–33
3530 zł.	3580 zł.	3607 zł.	3619 zł.	4510 zł.

1832	1833–34	1835–37	1838–40	1841–43
4812 zł.	6001 zł.	6301 zł.	6790 zł.	8000 zł.

1844–46	1847–48	1850–52	1853–55	1856
1233 r. sr.	1077 r. sr.	1082 r. sr.	1242 r. sr.	854 r. sr.

1857–59	1860–62	1863	1864	1865–66
1258 r. sr.	1971 r. sr.	1525 r. sr.	1525 r. sr.	2551 r. sr.

Tablica VI

Dane o strukturze zawodowej Tuszyna z lat 1819–1830

Zawód	1819	1820	1821	1822	1823	1824	1825	1826	1827	1828	1829	1830
Bednarzy	–	–	–	–	–	–	–	–	2	2	2	2
Cieśli	–	–	–	–	–	–	–	–	1	1	1	1
Drukarzy płótna	–	–	–	–	–	–	–	–	1	1	1	1
Dzier- żawców placów	19	18	18	18	17	17	17	17	17	17	17	17
Dzier- żawców ogrodów	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1	1	1
Fabrykan- tów octu	–	–	–	–	–	1	1	1	1	1	1	1
Garbarzy	–	–	–	–	–	–	–	–	3	3	3	3
Garnarzy	–	–	–	–	–	–	–	–	4	4	7	7
Kowali	–	–	–	–	–	–	–	–	3	3	3	3

Zawód	1849	1850	1851	1852	1853	1854	1855	1856	1857
Cieśla	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Cyrulik	1	1	1	1	1	1	1	1	1
Czapnik	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Drelicharz	1	2	2	2	2	1	1	1	1
Drwal	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Dystrybutor tytoniu	1	1	1	1	1	1	1	1	1
Fabrykant oleju	2	2	2	2	2	2	1	1	1
Faktor	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Farbiarz	–	2	2	2	1	2	2	1	1
Furman	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Garbarz	5	5	5	5	4	4	4	4	4
Grzebieniarz	–	–	–	–	1	1	1	1	1
Gwoździarz	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Handlarz koni	–	–	–	–	–	–	1	1	–
Handlarz korzeni	4	4	4	4	4	5	4	3	3
Handlarz kramarszczyzny	4	4	4	4	4	7	5	4	4
Handlarz szkła i fajansu	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Handlarz norymbersu	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Handlarz skór	–	–	–	–	–	–	1	1	–
Handlarz soli	10	10	10	10	12	14	10	9	9
Handlarz śledzi	2	2	2	2	2	2	2	1	1
Handlarz świec i mydła	2	2	2	2	1	3	2	2	–
Handlarz towarów bawełnianych	2	2	2	2	–	–	–	–	–

Zawód	1849	1850	1851	1852	1853	1854	1855	1856	1857
Szewc	8	9	7	8	7	8	9	8	8
Szklarz	–	1	1	2	2	1	2	2	–
Ślusarz	1	2	2	2	1	1	1	1	1
Tokarz	1	1	1	1	1	1	1	1	1
Traktiernik	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Waciarz	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Zajazd utrzymujący	2	3	3	3	3	3	4	4	4
Zdun	7	9	9	10	10	9	8	7	9
Fabrykant wyrobów bawełnianych	–	–	–	–	–	–	–	–	1
Felczer	–	–	–	–	–	–	–	–	1
Płóciennik	–	–	–	–	1	1	1	1	–
Siodlarz	–	–	1	1	–	–	–	–	–

Zawód	1858	1859	1860	1861	1862	1863	1864	1865	1866
Aptekarz	–	–	–	–	–	–	–	1	1
Bednarz	2	2	2	2	2	4	3	4	4
Blacharz	–	–	–	–	–	–	1	–	–
Cieśla	–	–	–	–	–	1	1	1	1
Cyrulik	1	1	1	1	1	1	1	1	1
Czapnik	1	–	1	–	–	–	–	–	–
Drelicharz	1	1	1	1	1	–	–	–	–
Drwal	–	–	–	–	–	2	2	2	2
Dystrybutor tytoniu	–	–	–	–	–	–	3	3	4
Fabrykant oleju	1	1	1	1	1	3	3	2	2

Tablica VII (cd.)

Zawód	1858	1859	1860	1861	1862	1863	1864	1865	1866
Faktor	–	–	–	–	–	1	1	1	1
Farbiarz	1	1	1	2	2	2	2	2	2
Furman	–	–	1	1	1	2	1	1	–
Garbarz	4	4	4	4	4	4	4	4	4
Grzebieniarz	1	1	1	1	1	–	–	–	–
Gwoździarz	1	1	1	1	1	1	–	1	1
Handlarz koni	1	2	1	1	1	1	2	2	2
Handlarz korzeni	3	3	3	3	4	4	4	4	5
Handlarz kramarszczyzny	4	4	6	5	6	6	7	7	8
Handlarz szkła i fajansu	–	–	–	–	–	–	–	2	1
Handlarz norymbersu	–	–	–	–	–	1	2	2	2
Handlarz skór	1	1	1	1	1	3	3	3	1
Handlarz soli	8	9	9	9	9	9	9	9	10
Handlarz śledzi	3	3	3	3	3	4	7	7	7
Handlarz świec i mydła	–	–	–	–	–	4	7	7	6
Handlarz towarów bawełnianych	–	–	–	–	–	3	3	3	2
Handlarz towarów łąkciowych	–	–	1	1	2	–	–	–	–
Handlarz trunków krajowych	7	7	?	7	8	8	8	8	?
Handlarz trunków zagranicznych	1	1	1	1	1	1	1	1	1
Handlarz wełny	1	1	1	1	1	1	1	1	1
Handlarz wiktuałów	7	6	6	6	6	6	5	5	6
Handlarz zboża	17	18	13	13	12	24	28	29	27

Zawód	1858	1859	1860	1861	1862	1863	1864	1865	1866
Handlarz żelaza	2	2	2	2	2	2	2	2	3
Kawiarnię utrzymujący	–	–	1	–	1	2	5	5	5
Kolektor loterii	1	1	1	1	1	1	1	1	–
Kołodziej	1	1	2	2	2	3	4	4	4
Kotlarz	1	1	1	1	1	1	1	1	2
Kowal	4	4	4	3	4	6	6	5	5
Krawiec	15	17	19	17	18	25	28	28	27
Kuśnierz	3	3	3	2	2	3	–	–	–
Młynarz	6	5	5	5	5	5	4	4	4
Mularz	2	2	2	2	1	3	1	5	1
Piekarz	4	4	4	4	4	4	4	4	4
Pocztalter	1	1	1	1	–	–	–	–	–
Przekupnik	–	–	–	–	–	–	4	–	4
Rymarz	1	1	1	1	1	1	1	1	1
Rzeźnik	11	13	14	17	17	18	17	17	16
Stolarz	4	5	3	4	4	8	8	8	7
Sukiennik	–	–	–	–	–	1	–	–	–
Szewc	9	10	14	12	11	12	8	10	10
Szklarz	1	1	1	1	1	1	3	2	2
Ślusarz	1	1	1	1	1	1	1	2	2
Tokarz	1	1	1	–	–	–	–	–	–
Traktiernik	–	–	1	1	–	7	1	2	–
Waciarz	1	1	1	1	1	1	1	1	1
Zajazd utrzymujący	4	5	5	5	5	5	3	4	4
Zdun	9	7	12	11	11	10	10	11	11

Tablica VII (cd.)

Zawód	1858	1859	1860	1861	1862	1863	1864	1865	1866
Fabrykant wyrobów bawełnianych	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Felczer	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Płóciennik	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Siodlarz	–	–	–	–	–	–	–	–	–

Tablica VIII

Niemcy w Tuszynie

Rok	Ilość Niemców	Niemcy w procencie ogólnej ludności
1852	33	1,88
1856	45	2,69
1857	68	3,71
1858	68	3,71
1865	41	1,83
1869	42	–

TUSZYN

Tablica I: Ludność i zabudowania

Pierwsza rubryka tej tablicy zestawiona: „Ogólna liczba mieszkańców według J. Litwina” zawiera dane, zaczerpnięte z pracy J. Litwina, *Civitas Tusinensis*. Ponieważ różnią się one zazwyczaj nieco od zebranych przeze mnie metodą stosowaną przy opracowywaniu innych miast – dlatego zestawiam je w rubryce wyodrębnionej. Litwin nie podaje na ogół źródeł, z których czerpał, jest to jednak na pewno statystyka miejscowa, magistracka.

Dane pozostałych rubryk pochodzą: dla roku:

- 1808 – Grossman, *Struktura społeczna i gospodarcza Księstwa Warszawskiego*, s. 92. Te same dane Wasiułyński, *Ludność żydowska w Polsce*, s. 20–38.
- 1809 – *Ibidem*. Dla roku tego Litwin, *op. cit.*, podaje wiadomość o 168 domach.
- 1817 – „Indaganda” z 12.9.1817 roku – APP.
- 1820 – Opisanie historyczne oraz topograficzno-statystyczne miasta Tuszyna z 16.5.1820 roku – KRSWiP, vol. 460, p. 1–4.
- 1824 – Wykaz klasyfikacyjny miast w Wojew. Kalis. na rzędy stosownie do ich ludności z 16.10.1824 roku – KRSWiP, vol. 23.
- 1825 – Wykaz ogólny fabryk znajdujących się w Woj. Kalis. w 1825 roku – KRSWiP, vol. 17185, p. 170–171.
- 1826 – Wykaz ogólny fabryk znajdujących się w Woj. Kalis. w 1826 roku – *ibidem*, p. 383–384.
- 1827 – *Słownik Geograficzny*, t. XII, s. 676–677, Br(onisław) Chl(ebowski). Dla tego samego roku Rodecki podaje liczbę ogólną ludności 1093, chrześcijan w tym – 788, Żydów – 305, budynków – 166 (w tym 1 murowany), dochód miejski – 3090 zł. 21 gr.
- 1828 – Wykaz ogólny fabryk wełnianych i półwełnianych, bawełnianych, lnianych i konopnych w Woj. Kalis. w roku 1828 – KRSWiP, vol. 17188. Dla tego samego roku Litwin, *op. cit.*, mówi o 266 Żydach.
- 1836 – Rz. Gub. Maz. – Obraz wiadomości statystycznych za rok 1836 – Tabella miast – KRSWiP, vol. 9079. W danych z tego roku kryje się gdzieś nieznaną błąd, gdyż ze zsumowania podanej w tymże wykazie liczby mężczyzn i liczby kobiet otrzymujemy 1380 główne.
- 1840 – Rz. Gub. Maz. – Obraz wiadomości statystycznych za rok 1840 – Tabella miast – KRSWiP, vol. 9081.
- 1841 – Rz. Gub. Maz. – Obraz wiadomości statystycznych za rok 1841 – Tabella miast – KRSWiP, vol. 9082. Dla tegoż roku Litwin podaje 393 Żydów i aż 188 domów.
- 1842 – Rz. Gub. Maz. – Obraz wiadomości statystycznych za rok 1842 – Tabella miast – KRSWiP, vol. 9083. Dla tegoż roku Litwin podaje 407 Żydów.
- 1848, 1849, 1850, 1851, 1852, 1855, 1862 – Listy imienne procederystów i spekulantów w mieście Tuszynie zamieszkałych. Dane z lat tych otrzymane odnoszą zawsze do roku poprzedniego w stosunku do tego, na który sporządzona była lista, jako że listy te sporządzane były pod koniec każdego roku bieżącego na każdy rok przyszły.
- 1851 – Wykaz ludności stałej w miastach w roku 1851 ułożony według wyznania i płci – KRSWiP, vol. 9089. (Suma ogólna zgodna z otrzymaną z Listy procederystów).

- 1854 – Wykaz statystyczny miast powiatu łęczycykiego za rok 1854 – KRSWiP, vol. 9092. Jako ogólna liczba ludności wyraźnie tam podana jest mylnie zapewne cyfra 1709.
- 1856 – „Kalendarz Obserwatorium Astronomicznego na rok 1858”.
- 1857 – „Kalendarz Obserwatorium Astronomicznego na rok 1859”.
- 1858 – „Kalendarz Obserwatorium Astronomicznego na rok 1860”.
- 1859 – „Kalendarz Obserwatorium Astronomicznego na rok 1861”.
- 1861 – Klasyfikacja miast na rzędy – KRSWiP, vol. 23.
- 1865 – Wiadomości statystyczne z miasta Tuszyna z 27.4/9.5.1865 – KRSWiP, vol. 1869.

Poza tym u Litwina znajdujemy następujące dane: liczbę Żydów z roku 1810 – 125; 1819 – 269; 1822 – 216 (28,47%); 1837 – 358 (25,07%); 1838 – 463 (24%); 1844 – 457 (27,4%); 1845 – 447 (26,25%); liczbę budynków z roku 1837 – 171 (8,35 głów na dym); 1838 – 188 (7,89 głów na dym); 1845 – 198 (8,6); 1848 – 253 (8,37); 1861 – 200, w tym 6 murowanych (9,62), 1867 – 201, w tym 7 murowanych (11,41 głów na dym).

Tablica II: Ludność według płci z uwzględnieniem wyznania

Dane z roku:

- 1817 – „Indaganda” z 12.9.1817 – APP.
- 1836 – Rz. Gub. Mazow. – Obraz wiadomości statystycznych za rok 1836 – Tabella miast – KRSWiP, vol. 9079.
- 1840 – Rz. Gub. Mazow. – Obraz wiadomości statystycznych za rok 1840 – Tabella miast – KRSWiP, vol. 9081.
- 1841 – Rz. Gub. Mazow. – Obraz wiadomości statystycznych za rok 1841 – Tabella miast – KRSWiP, vol. 9082.
- 1842 – Rz. Gub. Mazow. – Obraz wiadomości statystycznych za rok 1842 – Tabella miast – KRSWiP, vol. 9083.
- 1851 – Wykaz ludności stałej w miastach w roku 1851 ułożony według wyznań i płci – KRSWiP, vol. 9089.

Tablica III: Ilość głów przypadająca na rodzinę w poszczególnych grupach narodowościowych

Wszystkie dane tej tablicy zestawione na podstawie Wykazu wiadomości statystycznych z miasta Tuszyna z 27.4/9.5.1865 roku – KRSWiP, vol. 1869.

Tablica IV: Dochód kasy miejskiej miasta Tuszyna

Dane z roku:

- 1816 – „Indaganda” z 12.9.1817 – APP.
- 1819 – Opisanie historyczne oraz topograficzno-statystyczne miasta Tuszyna z 16.5.1820 – KRŚWiP, vol. 640, p. 1–4.
- 1836 – Rz. Gub. Mazow. – Obraz wiadomości statystycznych za rok 1836 – Tabella miast – KRŚWiP, vol. 9079.
- 1840 – Rz. Gub. Mazow. – Obraz wiadomości statystycznych za rok 1840 – Tabella miast – KRŚWiP, vol. 9081.
- 1842 – Rz. Gub. Mazow. – Obraz wiadomości statystycznych za rok 1842 – Tabella miast – KRŚWiP, vol. 9083.
- 1854 – Wykaz statystyczny miast powiatu piotrkowskiego za rok 1854 – KRŚWiP, vol. 9092.
- 1855 – Wykaz statystyczny miast powiatu piotrkowskiego za rok 1855 – KRŚWiP, vol. 9093.
- 1864 – Wykaz wiadomości statystycznych z miasta Tuszyna z 27.4/9.5.1865 – KRŚWiP, vol. 1869.
- 1865–1867 – Etyaty kasy ekonomicznej miasta Tuszyna na lata 1865–1867 – KRŚWiP, vol. 1869.

Tablica V: Dzierżawa dochodu konsumpcyjnego z miasta Tuszyna

Dane tej tablicy zaczerpnięte zostały z kontraktów dzierżawnych – AS, KRPiS, vol. T.12.I i T.12.II.

Tablica VI: Dane o strukturze zawodowej z lat 1819–1830

Dane tej tablicy zestawione na podstawie rachunków kasy ekonomicznej miasta Tuszyna z lat 1819–1830 – KRŚWiP, vol. 1864, 1865, 1866.

Tablica VII: Struktura zawodowa ludności Tuszyna w latach 1849–1866

Dane tej tablicy zaczerpnięte z „List klasyfikacyjnych procederystów i spekulantów w mieście Tuszynie zamieszkałych” z lat 1849–1866 – APP.

Tablica VIII: Niemcy w Tuszynie

Dane z roku:

1852 – (Wykaz Niemców stale i czasowo zamieszkałych w Guberni Warszawskiej) z 17/29.4.1852 – KRSWiP, vol. 9113.

1856 – „Kalendarz Obserwatorium Astronomicznego na rok 1858”.

1857 – „Kalendarz Obserwatorium Astronomicznego na rok 1859”.

1858 – „Kalendarz Obserwatorium Astronomicznego na rok 1860”.

1865 – (Wykaz wiadomości statystycznych z miasta Tuszyna) z 27.4/9.5.1865 roku – KRSWiP, vol. 1869.

1869 – Litwin, *Civites Tusinensis*, s. 68.

TUSZYN

A. Kryteria zewnętrzne

Żadnego dawnego planu miasta Tuszyna nie posiadamy. W 1820 roku słyszymy, że jest ono „dosyć nieźle zabudowane”¹, nie było ono nigdy brukowane, mimo że „bruk w mieście jako też w ulicach miasta jest nieodzownie potrzebny”². W 1788 roku uległo miasto katastrofalnej pogorzeli, w czasie której część miasta centralna, koło rynku, wraz z kościołem drewnianym w rynku stojącym, „poszła w perzynę”³. Do roku 1817 jednak domy spalone zdążyły zostać odbudowane – kościół nie. W 1817 roku pustych, niezabudowanych przez właścicieli „z przyczyny niedostatku” placów jest w Tuszynie 12, jeden zaś budynek jest z tejże przyczyny opuszczony. Budynków w roku tym jest w ogóle 180 (przedmieścia nie ma), z czego 6 „w pruski mur” budowanych dachówką nie kryty żaden, słomą zaś 31⁴. W dalszym ciągu badanego okresu liczba budynków, która początkowo nieco opada (do 166) – wzrasta powoli, osiągając najwyższy poziom w 1865 roku (202 budynków). Raptownie skaczącą liczbę budynków murowanych przy nieznacznych zmianach ogólnej liczby budynków, należy, jak się zdaje, tłumaczyć różnym w rozmaitych wykazach zaszeregowaniem budynków „w pruski mur” murowanych. W 1863 roku 8/20 lipca, spotkała miasto druga katastrofalna

¹ Opisanie historyczne oraz topograficzno-statystyczne miasta Tuszyna z 16.5.1820 – KRSWiP, vol. 460, p. 1–4.

² *Ibidem*.

³ *Ibidem*.

⁴ „Indaganda” z 12.9.1817, syg. j.w.

pogorzela – w Piotrkowie zawiązał się obywatelski komitet pomocy pogorzela, rząd wyasygnował również znaczne sumy na odbudowę – miasto szybko regulowało się i zabudowywało – dokładniejszych jednak danych zarówno o stratach jak i o odbudowie – nie posiadamy⁵.

B. Kryteria ludnościowe

Ogólna liczba mieszkańców Tuszyna, początkowo ledwie pół tysiąca przekraczająca, rośnie szybko i dość systematycznie, przekraczając w końcu badanego okresu dwa tysiące.

Ilość głów, przypadająca na jeden dym w Tuszynie, początkowo całkowicie znikoma (3,33 w 1810 r.) – wzrasta następnie powoli lecz systematycznie. Dzieje się to skutkiem tego, że liczba budynków, choć rosnąca, zwiększa się jednak stonkowo wolniej, niż liczba mieszkańców. Jednak nawet w najwyższym, a chronologicznie ostatnim punkcie, liczba ta osiąga zaledwie 11,41 (w r. 1867).

Procent Żydów w Tuszynie był jak na miasto, i to stare miasto, niezbyt duży, wykazuje jednak, zwłaszcza w okresie końcowym, wzrost, osiągając maximum 36,8% w roku 1865. Procent ewangelików, znany nam tylko z kilku lat, jest całkiem nieznaczący⁶.

Ilość zamieszkałych w Tuszynie Niemców znamy również z niektórych tylko lat. Jest ona również nieznacząca. Jest rzeczą ciekawą, że na ogół (dokładne porównanie niemożliwe, ze względu na to, że posiadane przez nas wiadomości pochodzą z rozmaitych lat) liczby te są mniejsze od 5%, które stanowili ewangelicy, co świadczy, że spotykamy w Tuszynie ewangelików nie-Niemców, a jednocześnie jest dowodem przeciwko próbom utożsamiania tych zagadnień.

Chociaż z niewielu tylko lat znamy stosunek ilościowy mężczyzn do kobiet – to jednak znaczna przewyżka ilościowa mężczyzn w Tuszynie nie ulega wątpliwości. Co ciekawe jednak spotykamy tutaj znacznie większą stosunkowo liczbę kobiet wśród ludności żydowskiej, niż wśród chrześcijańskiej, co jest zdarzeniem wyjątkowym, niezgodnym z powszechnym w kraju kształtowaniem się stosunków w tej dziedzinie.

Znaczniejszą siłą atrakcyjną w przeciągu całego badanego okresu Tuszyn nie odznaczał się. Nie wsparty żadnymi zasiłkami z funduszu fabrycznego⁷ – nie mógł on stworzyć ewentualnym imigrantom takich warunków, jak okoliczne, szybko wzrastające miasta. Zaliczenie go do rzędu miast fabrycznych Królestwa rozporządzeniem Kom. Woj. Kalis. z 15.8.1823 roku pozostało czczą formalnością.

⁵ APP, Volumen I, N° 40, 1863–1866 Tuszyn.

⁶ Ilość ewangelików podaje J. Litwin (*Civites Tusinensis*) dla lat: 1837 – 72, 1841 – 95, 1842 – 89, 1845 – 65, zaś z „Wykazu ludności stałej w miastach w r. 1851” – KRSWiP, vol. 9089 – znamy ją dla roku 1851 – kiedy wynosi 50. Stanowi to odpowiednio 5,04, 5,86, 5,45, 3,82 i 2,85 procent.

⁷ J. Litwin, *Civites Tusinensis*, s. 34–35

Ilość głów, przypadającą na rodzinę, znamy dla roku 1848, gdy wynosi ona 4,92⁸, oraz dla roku 1865, gdy wynosi 4,53, opadając wśród ludności niemieckiej do 3,73, wśród ludności zaś polskiej i żydowskiej utrzymując się na tym samym prawie poziomie (ca 4,5).

C. Struktura zawodowa ludności

W 1817 roku słyszymy, że „w ogólności proceder lub sposób do życia mieszkańców miasta [jest – W.K.] z rolnictwa”. Gospodarzy rolnych jest w tym roku 83, co stanowić musi znaczną część osób zawodowo czynnych (w roku tym jest w Tuszynie 861 dusz, co – przyjąwszy nawet tylko 4,5 jako współczynnik ilości głów na rodzinę – daje maximum 191 głów rodzin)⁹. Analogicznie odnośnie roku 1820 czytamy: „żadnych fabryk i rękodzielników nie było, jedynie tylko rolnictwem [mieszkańcy Tuszyna – W.K.] trudnili się i teraz z rolnictwa utrzymują się”, a dalej: „sposób utrzymania się mieszkańców jest z rolnictwa, propinacji i niektórych rzemiosł”¹⁰. Z późniejszych lat brak nam w tej mierze wiadomości, nie zmieniły się tu widać zbytnio stosunki, skoro w 1836 roku znów słyszymy, że „sposobem utrzymania mieszkańców” jest „rolnictwo i rękodzielnie”¹¹, w 1841 i 1842 – jest „rolnictwo, rękodzielnie i handel”¹². Liczby rolników znamy z lat 1848 i 1869, gdzie wynoszą one kolejno 133¹³ i 206¹⁴ (wiemy, że w skład pierwszej liczby wchodzi 4 mieszczan, łączących pracę na roli ze służbą publiczną, 10 – z rzeźnictwem, 1 – z bednarstwem, 4 – z garncarstwem, 1 – z szewstwem, 1 – z rzeźnictwem i szewstwem, 1 – z młynarstwem, 2 – z handlem garnkami, 2 – ze stelmachostwem i 1 – z kowalstwem)¹⁵. W roku 1865 jest rolników z pewnością co najmniej 152, a prawdopodobnie 190¹⁶. Trudność, a nawet niemożność ustalenia tej cyfry pochodzi stąd, że w zestawieniu z 1865 roku 38-miu mieszczan podanych jest w grupie mieszczan, posiadających grunta tylko w obrębie miasta, jako utrzymujących się „ze swych posesji lub innych zajęć”; najprawdopodobniej wszyscy ci, jako małorolni, łączyli pracę na roli z innymi procederami – dokładne jednak tego ustalenie jest niemożliwe. W każdym razie procent rolników wśród osób zawodowo czynnych w Tuszynie jest bardzo znaczny w granicach zaś lat 1848–1869 – wzrastający, z 39,1 na 54,5.

⁸ *Ibidem*, s. 66–67.

⁹ „Indaganda” z 12.9.1817 – APP, Volumen I Materie Indaganda Nr Reper. 57. Litera T. 1817–1820.

¹⁰ J.w. przyp. 1.

¹¹ Obraz wiadomości statystycznych za rok 1836 – Tabella miest – KRSWiP, vol. 9079.

¹² Obraz wiadomości statystycznych za rok 1840 – Tabella miest – KRSWiP, vol. 9081; Obraz wiadomości statystycznych za rok 1841 – Tabella miest – KRSWiP, vol. 9082.

¹³ J. Litwin, *op. cit.*, s. 66.

¹⁴ *Ibidem*, s. 68.

¹⁵ *Ibidem*, s. 66.

¹⁶ Wykaz wiadomości statystycznych z miasta Tuszyna z 27.4/9.5.1856 – KRSWiP, vol. 1869.

Z zawodów miejskich, spotykanych w Tuszynie na pierwszy plan wysuwa się tkactwo, nie tyle ze względu na swą wagę, ile ze względu na związane z nim przez tuszyńskich mieszczan nadzieje. W „indagandach” z 1817 roku czytamy, że w Tuszynie „warsztatów sukienniczych jest 3, które wyrabiają sukno ordynacyjne w małej ilości”¹⁷. Ilość ta jednak waha się ciągle: „Gdy w styczniu 1819 roku zawiązało się w Tuszynie zgromadzenie rzemieślnicze sukienników, znalazło się sukienników 10 (...). W lutym 1820 roku jest już [ich – W.K.] tylko czterech”¹⁸, w maju tegoż roku – trzech¹⁹, że „ledwie wyżywić się są w stanie”²⁰, w 1819 zaś – że „bardzo mało zatrudniają swe fabryki (...) mało wyrabiają, gdyż są rolnikami”²¹. W końcu epoki konstytucyjnej liczba sukienników zdaje się wzrastać. W roku 1825 słyszymy o 7 majstrach pracujących, pracujących czeladników na 7 warsztatach i produkujących rocznie 6500 łokci sukna ordynaryjnego”²², w 1826 roku jest już 8 warsztatów sukienniczych: 2 bawełniarskie albo lniarskie, przy których zatrudnionych jest 39 osób (!), produkując rocznie 31600 łokci sukna grubego²³, w 1828 roku słyszymy już tylko o 8 warsztatach sukienniczych, przy którym zatrudnionych jest 66 osób (!), produkując rocznie 11000 łokci sukna grubego²⁴. Wiadomości tych jednak nie można przyjąć za zupełnie wiarygodne: stoi z nimi np. w jaskrawej sprzeczności wiadomość, podana przez Litwina w jego pracy o Tuszynie, według której w 1828 roku produkowano w Tuszynie zaledwie 1006 łokci²⁵. Okres lat trzydziestych jest okresem upadku sukiennictwa tuszyńskiego: w 1832 roku sukienników jest 3, a produkcja ich roczna wynosi 3 postawy; „więcej zatrudniają się [oni – W.K.] rolnictwem, aniżeli fabryką, gdyż więcej korzyści z rolnictwa doznają”. W maju 1833 roku tuszyńskie zgromadzenie sukiennicze z żalem nie może podjąć się dostawy sukna dla wojska, gdyż brak odpowiednich warsztatów, folusza i farbiarni stoi temu na przeszkodzie²⁶. W maju 1834 roku w Tuszynie pracuje już jeden tylko sukiennik, produkując rocznie 240–500 łokci²⁷. Radykalny w tej dziedzinie przełom nastąpił w końcu 1839 i na początku 1840 roku: zaczęli się w tym czasie zgłaszać na osiedlanie w Tuszynie tkacze z miast okolicznych i przyjeźci zostali przez urząd municypalny

¹⁷ J.w. przyp. 9.

¹⁸ J. Litwin, *op. cit.*, s. 30.

¹⁹ *Ibidem*, s. 31.

²⁰ J.w. przyp. 9.

²¹ J. Litwin, *op. cit.*, s. 30–31.

²² Wykaz ogólny fabryk znajdujących się w Woj. Kalis. za rok 1825 – KRSWiP, vol. 17185, p. 170–171.

²³ Wykaz fabryk wełnianych i półwełnianych, bawełnianych, lnianych i konopnych w Woj. Kalis. w r. 1826 – KRSWiP, vol. 17185.

²⁴ Wykaz fabryk wełnianych i półwełnianych, bawełnianych, lnianych i konopnych w Woj. Kalis. w r. 1828 – KRSWiP, vol. 17188.

²⁵ J. Litwin, *op. cit.*, s. 35.

²⁶ *Ibidem*.

²⁷ *Ibidem*, s. 36.

miasta jak najchętniej, otrzymując liczne ulgi i ułatwienia. W ciągu półrocza przybyło ich 18-tu (przybywali na podwodach, użyczonych im „z całego serca” przez najznakomitszych mieszkańców miasta). Już w końcu kwietnia 1840 roku zorganizowano w Tuszynie na nowo zgromadzenie tkackie. Warsztatów było znacznie więcej, niż sukienników, również dość znaczną była liczba czeladników. Cała ta próba „industrializacji” Tuszyna robi wrażenie błysku w historii miasta: już bowiem w lipcu 1840 roku pierwszy z niedawnych imigrantów przenosi się do Rzgowa, do końca zaś roku ośmiu innych przenosi się z powrotem do dawnych miejsc zamieszkania. Na rok następny 1841, pozostało w Tuszynie dziewięciu majstrów wraz z 3 czeladnikami, 2 uczniami i 5 „robotnikami”, produkując w tym roku 580 funtów przędzy towaru wartości 5110 złp. Z czasem i oni „nocnym sposobem”, chyłkiem, potajemnie, wynoszą się z Tuszyna. Ostatni tkacz tuszyński, Marcin Kiełbański, zmarł w 1848 roku²⁸.

Z innych zawodów o charakterze miejskim spotykamy w Tuszynie już w roku 1817: garbarzy (2-ch), stolarzy (2), bednarza, kuśnierza, piekarzy (9), tokarza, rzeźników (5), siodlarza, ślusarza, cieśli (4), kołodzieja, młynarza, kowala, szewców (12), krawców (7) i właścicieli wiatraków (2)²⁹. W 1818 roku słyszymy o 20 krawcach (w tym 17 Żydów), 11 piekarzach, 17 szewcach. W styczniu 1819 roku powstają w Tuszynie zgromadzenia rzemieślnicze: sukienników i kowali, w lutym tegoż roku – rzeźników, w styczniu 1820 – tokarzy (11 majstrów) i w lutym 1821 – cieśli i bednarzy. Tegoż miesiąca było w Tuszynie szewców 15, tokarzy 3, cieśli 5, bednarzy 2, stolarzy 3, kowali 4, piekarzy 5, sukienników 4, rzeźników 4, oraz po jednym: ślusarzu, garbarzu, siodlarzu, kuśnierzu i powroźniku. W sierpniu 1827 roku utrzymują rzemieślnicy tuszyńscy 20-tu czeladników: 8 szewskich, 2 siodlarskich, 1 kowalskiego, 2 garbarskich, 6 krawieckich i 1 kuśnierskiego, spośród których jest obcopoddanych: 3 Polaków z Poznańskiego, 1 Polak z Galicji, 1 Wirtemberczyk i 1 Bawar³⁰. W roku 1848 przybývają do listy spotkanych przedtem zawodów czapnicy, kotlarze, gwoździarze, tapicerzy, szklarze, nauczyciele, cyrulicy, katarzyniarze³¹. W 1849 – zdun, w 1852 – grzebieniarz, 1854 – kolektor loterii, w 1856 – felczer, w 1857 – rymarz i waciarz, w 1859 – furman i właściciel kawiarni, w 1863 – blacharz, w 1865 – aptekarz. Jedyne w roku 1848 słyszymy o istniejącej z pewnością i przedtem i potem grupie zawodowej: o wyrobnikach, których w roku tym jest w Tuszynie 55-ciu³². Przez cały zaś ciąg badanego okresu śledzić możemy wzrost klasy urzędników i oficjalistów miejskich w Łodzi.

Zrózniczkowanie zawodowe ludności Tuszyna dość daleko było posunięte. Biorąc pod uwagę rok 1866, ostatni, z którego posiadamy pełniejsze informacje,

²⁸ Cały ustęp o tej próbie „industrializacji” Tuszyna na podstawie J. Litwin, *op. cit.*, s. 38–39.

²⁹ J.w. przyp. 9.

³⁰ J. Litwin, *op. cit.*, s. 57.

³¹ *Ibidem*, s. 66–67.

³² *Ibidem*, s. 67.

widzimy w grupie zawodów metalowych: gwoździarza, kotlarza, kowala, ślusarza, blacharza; w grupie zawodów związanych z obróbką drewna: bednarza, kołodzieja, stolarza, tokarza, cieślę i drwala; w grupie zawodów, produkujących ubiory: czapnika, drelicharza, krawca, kuśnierza i szewca. Znaczne też różniczkowanie obserwować możemy w zawodzie kupieckim, spotykamy bowiem handlarzy: koni, zboża, żelaza, skór, wełny, śledzi, soli, wiktuałów, korzeni, kramarszczyzny, towarów łokciowych, świec, mydła, norymberszczyzny, szynkarzy trunków tak krajowych jak zagranicznych, wreszcie faktorów i przekupniów.

D. Kryteria ośrodkowości

O ośrodkowości administracyjnej Tuszyna nie mogło być mowy³³. Charakter ośrodka religijnego posiadał on aż do roku 1788, w którym to roku, jak już wzmiankowałem, straszny pożar zniszczył kościół doszczętnie. Ludność, która z okolicznych wiosek przybywała dawniej na nabożeństwa do Tuszyna, wraz z ludnością samego tego miasta, uczęszcza obecnie do kościoła we wsi Tuszynku Duchownym, a przeto – jak skarży się burmistrz w „Opisaniu” z 1820 r. – „[miasto – W.K.] w propinacji swojej podupada”³⁴. Kiedy kościół katolicki w Tuszynie został odbudowany – nie udało mi się zdobyć wiadomości³⁵. Poza tym już w 1817 roku w Tuszynie „jest bożnica starozakonnych wyznania mojżeszowego drewniana i przy niej szkoła dla codziennej nauki tegoż wyznania młodzieży”³⁶. Jedną szkołą początkową dla młodzieży chrześcijańskiej, w której w roku 1817 pobierało nauki 70-cioro dzieci³⁷, istnienie od roku 1807³⁸, minimum do czasu wydania *Słownika Geograficznego*. Utrzymywaną była początkowo szkoła przez składki obywateli miasta Tuszyna, wsi Tuszynka starościnskiego i Tuszynka duchownego³⁹, co świadczy, że i z tych wsi dzieci znajdują się w liczbie 70-ciora uczennic i uczniów tej szkoły. O istnieniu przytułku ani szpitala w Tuszynie nigdy nie słyszymy. O więzieniu czytamy w roku 1817, że „nie masz żadnego, prócz małej komórki u jednego obywatela w domu”⁴⁰.

³³ Przemianowanie Tuszyna na osadę miejską: A. Stebelski, *Przeszłość administracyjna*, s. 37; J. Litwin, *op. cit.*, s. 70 i nast.; Dz. Praw., t. LXX, s. 123.

³⁴ J.w. przyp. 1 i 9.

³⁵ Że został odbudowany – o tym wiemy ze *Słownika Geograficznego*, t. XII, s. 676–677, art. Br(onisława) Chl(ebowskiego). O parafii w Tuszynie słyszymy wprawdzie już w latach 1824, 1826 i 1830 („Roczniki Instytutów Religijnych i Edukacyjnych”, t. I, s. 46; t. II, s. 89; t. III, s. 52) – lecz była to zapewne tylko formalność, kościół zaś istniał tylko w Tuszynku.

³⁶ J.w. przyp. 9.

³⁷ *Ibidem*.

³⁸ J.w. przyp. 1.

³⁹ J.w. przyp. 9.

⁴⁰ *Ibidem*.

Tuszyn, będąc w pewnym stopniu ośrodkiem produkcyjnym okolicy, nie mógł jednak pracą własnych warsztatów pokryć pewnych niezbędnych potrzeb okolicznej ludności. Jarmarków w 1817 roku było w Tuszynie dziesięć; targ formalnie co wtorek – praktycznie jednak nie odbywał się on wcale. Stan taki panuje tak w roku 1817⁴¹, jak i w 1820⁴². Na jarmarkach zaś w roku 1820 odbywa się handel „na bydło rogate i konie, oraz kupców [styl!] z żelaztmem, z towarami łokciowemi, sukienników i innych, z wszelkimi towarami i produktami, oraz majstrów wszelkiego rodzaju na jarmarki przybywających”⁴³ (stan więc poprawił się od roku 1817, gdy to „ani kupcy obcy nie przyjeżdżali do Tuszyna, ani nie było tamtejszych”⁴⁴). Tuszyńska produkcja sukna, choć całkowicie przeznaczona na rynek miejscowy, nigdy nie mogła zaspokoić nawet skromnych potrzeb okolicznej ludności, dowożono więc wyroby produkcji zgierskiej, aleksandrowskiej i konstantynowskiej⁴⁵. Natomiast tuszyńska produkcja rolna musi szukać sobie rynków zbytu na targach i jarmarkach w Piotrkowie, Łasku, Lutomierniku, Brzezinach i Strykowie⁴⁶. Wzrost w sąsiedztwie znacznych ośrodków miejskich ostatecznie odebrał możliwość rozwoju instytucji targów i jarmarków w Tuszynie. W roku 1833 słyszymy, że „jarmarki przez okoliczne fabryczne miasta [wg. Litwina mowa tu zwłaszcza o odległych od Tuszyna o 2 mili Łodzi i Pabianicach – W.K.] zupełnie upadły”⁴⁷. W latach 1836, 1840, 1841, 1842 słyszymy w Tuszynie o 12 jarmarkach rocznie, lecz o żadnym targu tygodniowym⁴⁸, przy czym w roku 1836 na jarmarkach sprzedaje się „konie, zboże i bydło”⁴⁹. W następnych latach, jak się zdaje, sytuacja uległa pewnej poprawie, gdyż w 1856 roku słyszymy, jak we wszystkich miastach, tylko o 6-ciu jarmarkach rocznie, lecz za to o jednym targu tygodniowym, w niedzielę⁵⁰.

E. Kryteria fiskalne

O dochodzie kasy miejskiej Tuszyna posiadamy wyjątkowo mało wiadomości, a i te – które posiadamy – nie wzbudzają zbyt dużego zaufania. „Obrazy” i „Wykazy wiadomości statystycznych”, z których czerpię dane dla lat 1836, 1840, 1842,

⁴¹ *Ibidem*.

⁴² J.w. przyp. 1.

⁴³ J.w. przyp. 1.

⁴⁴ J.w. przyp. 1.

⁴⁵ J. Litwin, *op. cit.*, s. 35.

⁴⁶ J.w. przyp. 9.

⁴⁷ J. Litwin, *op. cit.*, s. 36.

⁴⁸ Obraz wiadomości statystycznych z lat 1836, 1840–1842 – Tabella miast – KRSWiP, vol. 9079, 9081, 9083.

⁴⁹ Obraz wiadomości statystycznych z lat 1836 – Tabella miast – KRSWiP, vol. 9079.

⁵⁰ J.w. przyp. 16.

1854 i 1855 – wielokrotnie okazały się już w materiałach skarbowych błędne, silne zaś skoki cyfry dochodu w poszczególnych latach tym bardziej wątpliwości nasze zwiększają. Jedyną naprawdę wiarygodną daną jest suma 1748 r. sr. 66 kop. dochodu w latach 1865–1867, zaczerpniętą bezpośrednio z budżetu miejskiego na te lata, ponieważ jednak nie możemy porównywać jej z danymi wcześniejszymi i późniejszymi – przeto małe posiada ona dla nas znaczenie.

O wykonywanie prawa propinacji i dzierżawę dochodu konsumpcyjnego szła w Tuszynie od 1777 roku walka pomiędzy ludnością chrześcijańską a Żydami. Walka ta z pewnością niejednokrotnie wpływała na zniekształcenie sumy dzierżawnej. I tak np. w roku 1816 objął Prokop Znaniński z Tuszyna, mimo, że przy licytacji utrzymał się Abraham Eyzner⁵¹. Takie zdarzenia miały miejsce zapewne i częściej⁵². Poza tym na zniekształcenie tego kryterium wpływał fakt, że dzierżawa dochodu konsumpcyjnego z miasta Tuszyna obejmowała jednocześnie jako pertynencje: Tuszynek – wieś i Tuszynek – probostwo (1849 r. w Tuszynku – wsi było 16 dymów, 163 dusze i 1 szynk, zaś w Tuszynku – probostwie dymów 10, dusz 110, szynków również 1). Kolejnymi dzierżawcami dochodu konsumpcyjnego z Tuszyna byli: Abraham Koppel z Kalisza (1814/15), Prokop Znaniński z Tuszyna (1815/16), Izrael Leyzer z Tuszyna (1821), Abraham Eyzner (1822), Franciszek Marcinkowski (1823), Ludwik Glaser (objął pod koniec 1825 roku zerwaną przez niewiadomego dzierżawcę dzierżawę – stąd spadek sumy dzierżawnej. Dzierżawi przez rok 1826), Dawid Cała (1827), Ludwik Glaser (1828–1831), Leyzor Tuszyński (1832), Moszek Aronowicz Grelbaum (1833–1834), Xawery Makuszewski (1835–1837), Aron Goliński (1838–1840), Abraham Joskowicz z Pabianic (1841–1846), ponosi straty, prosi o bonifikację, prośbie tej KRPiS odmawia, lecz w skutku tego suma dzierżawna na rok 1847 spada, Salomon Fiszer (1847–1849), Izrael Tykociner z Łomży (1850–1852), Kipman Weichselfisz ze Zgierza (1853–1856), Fiszer Akexandrowicz (1857–1866)⁵³.

⁵¹ J. Litwin, *op. cit.*, s. 10.

⁵² Słyszymy jeszcze np. o nieuwzględnionej prośbie niejakiego Węglańskiego o wydzierżawienie mu z wolnej ręki dochodu konsumpcyjnego z miasta Tuszyna na rok 1834 z... 4000 złp.! (gdy dzierżawca płaci 6001 złp.).

⁵³ Na podstawie akt: AS, KRPiS, WDN, SK, vol. T.12.I i T.12.II.

Tablica II

Ludność według płci z uwzględnieniem wyznania

Rok	Ludność ogólna			Chrześcijanie			Żydzi		
	Ilość mężczyzn	Ilość kobiet	Ilość kobiet/1000 mężczyzn	Ilość mężczyzn	Ilość kobiet	Ilość kobiet/1000 mężczyzn	Ilość mężczyzn	Ilość kobiet	Ilość kobiet/1000 mężczyzn
1839	2255	4026	1785	1956	3227	1675	299	749	2505
1841	3435	3881	1130	2843	3327	1170	592	554	936
1842	3475	3589	1033	2714	2779	1024	761	810	1064

Tablica III

Ilość głów przypadająca na rodzinę w poszczególnych grupach wyznaniowych

	Polaków	Żydów	Niemców	Razem	Ilość głów/rodzinę			
					Polaków	Żydów	Niemców	Razem
Posiadający rolę poza miastem (osoby główne, rodziny ich)	168	–	24	192	–	–	–	–
	620	–	80	700				
Posiadający tylko posesje w mieście (osoby główne, rodziny ich)	56	81	250	387	–	–	–	–
	190	370	810	1370				
Nieposiadający własnych posesji (osoby główne, rodziny ich)	786	399	766	1951	–	–	–	–
	2135	1523	2042	5700				

Tablica III (cd.)

	Polaków	Żydów	Niemców	Razem	Ilość głów/rodzinę			
					Polaków	Żydów	Niemców	Razem
Ludność ogólnie (osoby główne, rodziny ich)	1010 2945	480 1893	1040 2942	2530 7780	3,92	4,90	3,83	4,07
Razem	3955	2373	3982	10310	–	–	–	–

Tablica IV

Ilość Niemców zamieszkałych w Zgierzu

Rok	Ilość Niemców	Procent Niemców
1852	4975	59,67
1856	3185	38,20
1857	3195	38,19
1858	4013	34,66
1865	3982	38,66

Tablica VA

Tkactwo w Zgierzu do roku 1828

	1819	1820	1821	1822	1823	1824	1825	1826	1827	1828
Majstrów	27	15	15	113	193	199	225	275	336	400
Czeladzi	81	–	–	98	116	–	–	–	–	1691
Warsztatów	27	–	–	134	202	260	316	410	480	–
Postrzygaczy	–	–	–	4	6	6	13	13	17	–

	1819	1820	1821	1822	1823	1824	1825	1826	1827	1828
Farbiarzy	–	–	–	1	2	2	2	3	2	–
Foluszy	–	–	–	1	4	4	4	9	9	–
Produkcja	500 ł.			12320 p.	18250 p.					746240 ł.

Tablica VB

Tkactwo w Zgierzu do roku 1828

	1819	1822	1826	1827	1828
Majstrów	8	146			
Warsztatów	6	–	428	501	437
Foluszy	–	–	9	9	9
Produkcja	–	8840 p.	870620	953010	815880

Tablica VI

Eksport sukna zgierskiego do Rosji

1825	1826	1827	1828	1829
10209	16936	21634	22722	29183

Tablica VII

Ludność kupiecka w Zgierzu w latach 1827–1833

	1827	1828	1829	1830	1832	1833
Handlujących suknem	7	19	9	11	12	13
Handlujących wełną	8	9	8	12	13	14

Tablica VII (cd.)

	1827	1828	1829	1830	1832	1833
Handlujących towarami łożkowymi	3	4	5	7	9	12
Handlujących korzeniami	17	21	21	26	30	32
Handlujących kramarszczyzną	11	11	11	9	9	9
Handlujących żelazem	5	8	10	12	12	12
Handlujących solą	14	20	16	18	18	19
Handlujących świecami i mydłem	3	5	3	5	5	5
Handlujących szkłem	–	–	–	1	1	1
Handlujących skórą	–	–	–	–	2	2
Szynkarzy trunków	33	39	39	50	41	42
Utrzymujących bilardy	2	3	2	4	4	4
Utrzymujących browary	3	4	3	4	4	4
Utrzymujących cukiernie	1	1	1	1	2	2
Utrzymujących apteki	–	–	–	1	1	1
Utrzymujących oberże	–	–	–	1	–	1
Utrzymujących wiatraki	–	–	–	2	2	2
Dzierż. austerii miejskiej	1	1	1	1	–	–

Tablica VIII

Dochód kasy miejskiej Zgierza

1819	1821	1822	1823	1824
1453 zł. 15 gr.	1820 zł. 15 gr.	1820 zł. 15 gr.	1820 zł. 15 gr.	1820 zł. 15 gr.

1827	1835–37	1839	1840	1841
13277 zł. 18 gr.	31669 zł. 28 gr.	39961 zł. 18 gr.	39961 zł. 18 gr.	6304 r. sr. 80 kop.

1842	1854	1855	1858	1865
6527 r. sr. kop.	7094 r. sr. 81 kop.	8720 r. sr. 81 kop.	5184 r. sr. 1 kop.	6015 r. sr. 31 kop.

Tablica IX

Dzierżawa dochodu konsumpcyjnego z miasta Zgierza

1821–22	1823	1824–27	1828–31	1832
2795 zł. 6 gr.	7000 zł.	8060 zł.	41780 zł.	38000 zł.

1833–34	1835–37	1838–40	1841–43	1844–46
34860 zł.	33310 zł.	64274 zł. 12 gr.	73040 zł.	12300 r. sr.

1845–46	1847–49	1850–52	1853–55	1856
9204 r. sr.	8420 r. sr.	10365 r. sr.	12520 r. sr.	10560 r. sr.

1857–59	1860–62	1863	1864	1865–66
11355 r. sr.	16117 r. sr.	16117 r. sr.	13152 r. sr.	16000 r. sr.

Tablica X

Struktura zawodowa ludności Zgierza w latach 1858–1866

Zawód	1858	1859	1860	1861	1862	1863	1864	1865	1866
Akuszerka	1	1	1	2	2	2	2	2	2
Aptekarz	1	1	1	1	1	1	1	1	1
Architekt	–	–	–	–	–	–	–	1	–
Bednarz	11	9	10	9	8	10	8	9	5

Tablica X (cd.)

Zawód	1858	1859	1860	1861	1862	1863	1864	1865	1866
Błacharz	3	4	4	5	5	5	5	5	4
Cegielnię utrzymujący	–	–	–	–	–	–	–	–	3
Cieśla	2	3	2	2	2	3	3	3	4
Cukiernik	3	3	3	3	2	2	2	1	1
Cyrulik	4	2	2	2	4	4	3	3	3
Czapnik	4	6	6	3	3	5	7	7	7
Dystrybutor stempla	2	2	2	2	2	2	2	2	2
Dystrybutor tabaki	3	3	3	3	3	10	7	12	14
Fabrykant cykorii	1	1	1	1	1	2	2	2	1
Fabrykant krochmału	–	–	–	–	–	–	2	2	2
Fabrykant octu	1	1	1	1	1	1	1	1	1
Fabrykant sukna	46	62	68	65	64	79	75	83	97
Fabrykant wyrobów bawełnianych	11	21	20	16	17	14	10	9	6
Fabrykant wy- robów leśnych	–	1	1	1	1	1	–	–	–
Faktor	10	10	10	14	14	12	6	24	18
Farbiarz	7	7	7	7	7	7	7	7	6
Folusznik	2	2	2	2	2	2	2	2	2
Furman	4	4	18	19	17	24	49	35	25
Garbarz	4	4	4	4	4	4	4	4	3
Garkuchnię utrzymujący	2	2	3	3	3	3	6	6	6
Gremplarz	6	7	7	6	6	6	6	8	5

Zawód	1858	1859	1860	1861	1862	1863	1864	1865	1866
Grzebienniarz	1	1	1	1	1	2	2	1	2
Gwoździarz	6	6	6	6	5	5	7	6	4
Handlarz fajansu	–	–	–	–	–	–	1	1	–
Handlarz farb	3	3	3	2	2	3	3	3	4
Handlarz koni	–	–	–	–	–	–	–	–	2
Handlarz korzeni	15	13	12	12	14	16	17	17	16
Handlarz mąki i wiktuałów	14	11	19	15	12	10	15	19	25
Handlarz norymberszczyzny	3	3	4	4	4	4	4	4	6
Handlarz oleju	3	3	3	3	3	3	3	2	2
Handlarz papierem	4	4	4	5	5	5	5	4	2
Handlarz skór	3	3	3	3	3	3	6	5	6
Handlarz soli	20	20	20	21	21	23	21	22	27
Handlarz sukna	10	5	5	5	5	5	6	6	6
Handlarz szkła	1	1	1	1	1	1	2	2	1
Handlarz szybek i drzewa	1	1	1	–	1	2	2	2	2
Handlarz towarów łąkowych	7	10	10	12	11	10	10	11	11
Handlarz wehny	7	5	7	8	7	12	8	8	6
Handlarz zboża	6	7	7	6	6	5	5	7	6
Handlarz żelaza	4	2	2	3	4	4	4	4	4
Handlarz śledzi i ryb	11	10	10	13	13	13	16	15	19

Tablica X (cd.)

Zawód	1858	1859	1860	1861	1862	1863	1864	1865	1866
Introligator	2	2	2	2	2	3	3	1	2
Kontroler loterii	2	2	2	2	2	2	2	2	2
Kołodziej	3	3	4	4	5	5	5	5	3
Kominiarz	2	2	1	1	1	1	1	1	1
Komissant	2	2	2	2	–	–	–	–	–
Kotlarz	2	2	2	2	2	2	2	2	2
Kowal	7	8	8	8	7	8	7	8	11
Kramarz	8	10	10	15	15	16	17	20	19
Krawiec	14	17	26	18	14	14	15	16	14
Kuśnierz	–	1	1	–	–	–	–	–	–
Koszykarz	–	–	2	2	2	2	1	1	1
Kawiarnię utrzymujący	–	–	–	–	–	–	2	3	3
Lekarz	3	3	3	3	3	3	3	1	1
Liwerant	–	–	–	–	–	–	1	–	–
Łazienkę utrzymujący	–	–	1	1	1	1	1	–	–
Magazyn mód	2	2	2	2	2	3	4	3	3
Młynarz	15	16	16	17	17	17	17	17	17
Mosiężnik	1	2	2	2	2	2	2	2	2
Mularz	4	8	10	7	6	6	7	7	9
Malarz	1	1	1	1	1	1	1	–	1
Muzykant	4	4	2	2	2	2	2	–	–
Paskarz	1	1	1	1	1	1	1	–	–
Piekarz	17	15	11	14	15	16	15	18	17
Piernikarz	–	–	–	3	3	2	2	–	1

Tablica X (cd.)

Zawód	1858	1859	1860	1861	1862	1863	1864	1865	1866
Zdun	6	7	7	6	6	6	5	4	4
Zegarmistrz	1	2	2	2	2	2	2	2	2
Bilard utrzymujący	1	1	1	2	2	2	2	2	2
Fabrykant obić papierowych	1	1	1	1	1	1	1	1	–
Handlarz mydła i świec	18	20	18	18	19	22	22	18	18
Instytut naukowy utrzymujący	2	3	2	2	2	2	2	2	2

ZGIERZ

Tablica I: Ludność i zabudowania

Dane z roku:

1808 – Grossman, *Struktura społeczna i gospodarcza Księstwa Warszawskiego*, s. 91. Dla tegoż roku Friedman, *Dzieje Żydów w Łodzi*, s. 364, podaje cyfrę 27 Żydów.

1809 – *Ibidem*.

1815 – Wykaz porównawczy względem znajdującej się w miastach fabrycznych Woj. Mazow. ludności – KRSWiP, vol. 17188.

1818 – Wykaz ogólny miast w obwodzie łęczyckim położonych... 6.9.1819 – KRSWiP, vol. 1272.

1820 – Opisanie historyczne oraz topograficzno-statystyczne miasta Zgierza, 10.7.1820 – KRSWiP, vol. 460, p. 127–130.

*

1824 – Lista imienna miast w Woj. Mazow. na pięć rzędów podzielonych, 21.10.1824 – KRSWiP, vol. 23.

1826 – Wykaz ogólny fabryk wełnianych i półwełnianych, bawełnianych, lnianych i konopnych w roku 1826 – KRSWiP, vol. 17185.**

- 1827 – Wykaz ogólny fabryk wełnianych i półwełnianych, bawełnianych, lnianych i konopnych w roku 1827 – KRSWiP, vol. 17188. Dla tego samego roku *Słownik Geograficzny* (t. XIV, s. 576–579, art. M(ichała) R(awity-) Wit(anowskiego) i Br(onisława) Chl(ebowskiego) podaje cyfrę 3162 mieszkańców i 220 domów, zaś w raporcie złożonym przez Rembelińskiego Mostowskiemu z objazdu województwa datowanym 11.6.1827 roku – KRSWiP, vol. 17188 – czytamy o „więcej nad 8000” – mieszkańców.****
- 1828 – Wykaz ogólny fabryk wełnianych i półwełnianych, bawełnianych, lnianych i konopnych w roku 1828 – KRSWiP, vol. 17188. Ta sama cyfra: Wykaz porównawczy względem znajdującej się w miastach fabrycznych Woj. Mazow. ludności – KRSWiP, vol. 17188.
- 1829 – W Raporcie rocznym Sekcji Fabrycznej Kom. Woj. Mazow. za rok 1829 – KRSWiP, vol. 17190, czytamy o 6421 ludności stałej i ponad 3000 niestałej, oraz o 457 budynkach (w tym 39 murowanych). Danych tych w tablicy nie pomieszczam.
- *
- 1836 – Rz. Gub. Mazow. – Obraz wiadomości statystycznych za rok 1836 – Tabella miast – KRSWiP, vol. 9079 – z danych zawartych w tym wykazie korzystać nie możemy, gdyż po zsumowaniu ludności, podzielonej według płci, otrzymujemy sumę 5335, zaś po zsumowaniu grup ludności, podzielonej według wyznania – 5731. Jest to za duża różnica, by przejść nad nią do porządku. W tym samym wykazie słyszymy o 376 budynkach, w tym 38 murowanych.
- *
- 1839 – Rz. Gub. Mazow. – Obraz wiadomości statystycznych za rok 1839 – Tabella miast – KRSWiP, vol. 9080.
- 1840 – Rz. Gub. Mazow. – Obraz wiadomości statystycznych za rok 1840 – Tabella miast – KRSWiP, vol. 9081, jednak podobnie jest w wykazie z roku 1836: ludność zsumowana według płci daje cyfrę 6522, zaś według wyznania – 6442. Ilość budynków – 443, w tym 51 murowanych (w roku poprzednim było 97 budynków więcej!). W roku tym, wg Friedmana (*Dzieje Żydów w Łodzi*, s. 41), ludność żydowska stanowiła 21,2%.
- 1841 – Rz. Gub. Mazow. – Obraz wiadomości statystycznych za rok 1841 – Tabella miast – KRSWiP, vol. 9082.
- 1842 – Rz. Gub. Mazow. – Obraz wiadomości statystycznych za rok 1842 – Tabella miast – KRSWiP, vol. 9083.

- 1847 – Wykaz miast Guberni Warszawskiej posiadających przywileje dawne tzw. *de non tolerandis Judaeis* 18/30.4.1847 – KRSWiP, vol. 107.***
- 1854 – Wykaz statystyczny miast powiatu łączycykiego za rok 1854 – KRSWiP, vol. 9092.
- 1855 – Wykaz statystyczny miast powiatu łączycykiego za rok 1855 – KRSWiP, vol. 9093. Te same dane: „Kalendarz Obserwatorium Astronomicznego na rok 1857”. Dane te Friedman (*Dzieje Żydów w Łodzi*, s. 41) odnosi do roku 1856.
- 1856 – „Kalendarz Obserwatorium Astronomicznego na rok 1858”.
- 1857 – „Kalendarz Obserwatorium Astronomicznego na rok 1859”.
- 1858 – „Kalendarz Obserwatorium Astronomicznego na rok 1860”.
- 1859 – „Kalendarz Obserwatorium Astronomicznego na rok 1861”. Ta sama cyfra ludności ogólnej: Lista klasyfikacyjna opłat kanonu od profesjonistów i handlujących w mieście Zgierzu na rok 1859 – APP. Z tychże lat zaczerpnięte są cyfry ludności ogólnej Zgierza w latach 1860–1866. Cyfr niezgodnych z tymi nie napotkałem nigdzie, zgodne zaś dla lat:
- W 1860 roku, wg. Friedmana (*Dzieje Żydów w Łodzi*, s. 41), Żydzi stanowili 17,8% (dopisek autora bez wskazania miejsca).
- 1861 – Klasyfikacja miast na rzędy – KRSWiP, vol. 23.
- 1865 – Wykaz wiadomości statystycznych z miasta Zgierza z 29.4/11.5.1865 – KRSWiP, vol. 2110 oraz w *Słowniku Geograficznym*, t. XIV, s. 576–579. Dane o grupach wyznaniowych i zabudowaniach w tym roku – według wzmiankowanego „Wykazu” z 1865 roku.

* Dane z lat 1823, 1829, 1832 i 1837 – Gąsiorowska, *Z dziejów przemysłu*, cz. I, s. 58.

** Z akt KRPiS dowiadujemy się o 4060 mieszkańcach Zgierza w tym roku – AS, KRPiS, WDN, SK, vol. O.30.I.

*** W podaniu dzierżawy dochodu konsumpcyjnego Weichselfisza do KRPiS z 1819 roku czytamy, że w końcu 1847 roku było w Zgierzu 9725 głów, zaś w początku 1849 roku jest ich tylko 7107 – AS, KRPiS, WDN, SK, vol. Z.15.III.

**** Dla tegoż roku u Rodeckiego (tab. II) czytamy o 4527 mieszkańcach (w tym 356 Żydach, tj. 8,57%), Friedman (*Dzieje Żydów w Łodzi*, s. 41) mówi 57,9% Żydów.

Tablica II: Ludność według płci z uwzględnieniem wyznania

Dane z roku:

1839 – Rz. Gub. Mazow. – Obraz wiadomości statystycznych za rok 1839
– Tabella miast – KRSWiP, vol. 9080.

1841 – Rz. Gub. Mazow. – Obraz wiadomości statystycznych za rok 1841
– Tabella miast – KRSWiP, vol. 9082.

1842 – Rz. Gub. Mazow. – Obraz wiadomości statystycznych za rok 1842
– Tabella miast – KRSWiP, vol. 9083.

Posiadanych z tego samego źródła danych dla lat 1836 i 1840 w tablicy nie uwzględniam ze względów wyłożonych wyżej w przypiskach do tab. I-szej.

Tablica III: Ilość głów przypadająca na rodzinę w poszczególnych grupach wyznaniowych

Dane tej tablicy zestawione na podstawie Wykazu wiadomości statystycznych z miasta Zgierza z 29.5/11.5.1865 – KRSWiP, vol. 2110.

Tablica IV: Ilość Niemców zamieszkałych w Zgierzu

Dane z roku:

1852 – Wykaz Niemców stale i czasowo zamieszkałych w Gub. Warsz. 17/29.4.
1852 – KRSWiP, vol. 9113.

1856 – „Kalendarz Obserwatorium Astronomicznego na rok 1858”.

1857 – „Kalendarz Obserwatorium Astronomicznego na rok 1859”.

1858 – „Kalendarz Obserwatorium Astronomicznego na rok 1860”.

1865 – Wykaz wiadomości statystycznych z miasta Zgierza z 29.4./11.5.1815
roku – KRSWiP, vol. 2110.

Tablica V: Tkactwo w Zgierzu do roku 1828

Dane z roku:

1819 – Raport roczny Prezesa Kom. Woj. Mazow. za rok 1819 – Wykaz, obejmujący wiadomości fabryk sukna... – ARA, vol. 1102^b. W tymże wykazie czytamy o 2-ch płóciennikach produkujących 26000 łokci rocznie.

*

- 1820 – Raport Sekcji Fabrycznej Kom. Woj. Mazow. za rok 1820 – ARA, vol. 1102^c.
- 1821 – Raport Sekcji Fabrycznej Kom. Woj. Mazow. za rok 1821 – *ibidem*.
- 1822 – Wykaz fabryk... w Woj. Mazow. ułożony przez Kom. Woj. – KRSWiP, vol. 18473, p. 53–54.
- 1823 – Wykaz fabryk sukienniczych w obrębie Woj. Mazow. istniejących... z końcem 1823 roku – KRSWiP, vol. 17183. Te same dane: Wójcicki, *Z dziejów robotników przemysłowych*, s. 91.
- 1824 – Wykaz ogólny fabryk znajdujących (się) w Woj. Mazow. z końcem roku 1825 – KRSWiP, vol. 17185, p. 385–392.
- 1825 – Wykaz ogólny fabryk znajdujących (się) w Woj. Mazow. z końcem roku 1825 – *ibidem* – te same dane: Wykaz ogólny fabryk znajdujących (się) w Woj. Mazow. z końcem roku 1826 – KRSWiP, vol. 17186.
- 1826 – Wykaz ogólny fabryk znajdujących (się) w Woj. Mazow. z końcem roku 1826 – KRSWiP, vol. 17186.
- 1827 – Wykaz ogólny fabryk znajdujących (się) w Woj. Mazow. z końcem roku 1827 – KRSWiP, vol. 17187.
- 1828 – Wykaz fabryk (do obrazu statystycznego za rok 1828 należący – KRSWiP, vol. 17188).

Odbiegające od powyższych danych pomieszczam w tab. VB. Zaczepnięte są one z roku:

- 1819 – Raport roczny Prezesa Kom. Woj. Mazow. za rok 1819 – Tabella statystyczna fabryk towarów łokciowych – ARA, vol. 1102^b (Dane dla tego roku z tab. VA pochodzą więc z innego załącznika do tego samego raportu!)
- 1822 – Wykaz znajdujących się fabryk w Woj. Mazow. w 1822 roku – KRSWiP, vol. 18473, p. 49.
- 1826 – Wykaz ogólny fabryk wełnianych i półwełnianych, bawełnianych, lnianych i konopnych w roku 1826 – KRSWiP, vol. 17185.
- 1827 – Wykaz ogólny fabryk wełnianych i półwełnianych, bawełnianych, lnianych i konopnych w roku 1827 – KRSWiP, vol. 17188.
- 1828 – Wykaz ogólny fabryk wełnianych i półwełnianych, bawełnianych, lnianych i konopnych w roku 1828 – *ibidem*. O produkcji w tymże roku Friedman, *Początki przemysłu*, R.Ł., t. III, s. 176 dane zbliżone (86000 łokci sukna cienkiego, 277000 – średniego, 453000 – grubego, razem – 816000 łokci).

Tablica VI: Eksport sukna zgierskiego do Rosji

Wszystkie dane tej tablicy pochodzą z odpowiednich załączników do raportów rocznych sekcji fabrycznej Kom. Woj. Mazow. z lat 1825–1829. Akta KRSWiP z 1825, vol. 17185, p. 394; 1826 – vol. 17186; 1827 – vol. 17187; 1828 – vol. 17188; 1829 – vol. 17190. Te same dane dla roku 1825 i 1828 – Friedman, *Początki przemysłu*, R.Ł., t. III, s. 177.

Tablica VII: Ludność kupiecka w Zgierzu w latach 1827–1833

Dane tej tablicy zestawione na podstawie rachunków kasy miejskiej Zgierza z lat 1827–1833 – KRSWiP, vol. 1098, 2099, 2100.

Tablica VIII: Dochód kasy miejskiej Zgierza

Dane z roku:

- 1819 – Wykaz ogólny miast w obwodzie łęczyckim... 6.9.1819 – KRSWiP, vol. 1272. W Opisanium historycznym oraz topograficzno-statystycznym miasta Zgierza z 10.7.1820 – KRSWiP, vol. 460, p. 127–130.
- 1821 – Raport Sekcji Fabrycznej Kom. Woj. Mazow. za rok 1821 – ARA, vol. 1102^c.
- 1822 – Raport Sekcji Fabrycznej Kom. Woj. Mazow. za rok 1822 – ARA, vol. 1102^d.
- 1823 – Raport Sekcji Fabrycznej Kom. Woj. Mazow. za rok 1823 – ARA, vol. 1102^c.
- 1824 – Raport Sekcji Fabrycznej Kom. Woj. Mazow. za rok 1824 – *ibidem*.
- 1827 – Raport Sekcji Fabrycznej Kom. Woj. Mazow. za rok 1827 – ARA, vol. 1102^c. Te same dane: Wykaz dochodów kas miejskich podług zatwierdzonych etatów... w roku 1827 – KRSWiP, vol. 17187.
- 1835–37 – Etat kasy ekonomicznej miasta Zgierza na lata 1836–37 – KRSWiP, vol. 2100. Ta sama dana dla roku 1836. Rz. Gub. Mazow. – Obraz wiadomości statystycznych za rok 1836 – Tabella miast – KRSWiP, vol. 9097.
- 1839 – Rz. Gub. Mazow. – Obraz wiadomości statystycznych za rok 1839 – Tabella miast – KRSWiP, vol. 9080.
- 1840 – Rz. Gub. Mazow. – Obraz wiadomości statystycznych za rok 1840 – Tabella miast – KRSWiP, vol. 9081.
- 1841 – Rz. Gub. Mazow. – Obraz wiadomości statystycznych za rok 1841 – Tabella miast – KRSWiP, vol. 9082.

- 1842 – Rz. Gub. Mazow. – Obraz wiadomości statystycznych za rok 1842 – Tabella miast – KRSWiP, vol. 9083.
- 1854 – Wykaz statystyczny miast powiatu łęczyckiego za rok 1854 – KRSWiP, vol. 9092.
- 1855 – Wykaz statystyczny miast powiatu łęczyckiego za rok 1855 – KRSWiP, vol. 9093.
- 1858 – „Kalendarz Obserwatorium Astronomicznego na rok 1860”.
- 1865 – Wykaz wiadomości statystycznych z miasta Zgierza z 29.4/11.5.1865 – KRSWiP, vol. 2110.

Tablica IX: Dzierżawa dochodu konsumpcyjnego z miasta Zgierza

Dane tej tablicy zestawione bezpośrednio z kontraktów dzierżawnych – AS, KRPiS, WDN., vol. Z.15.I., Z.15.II., Z.15.III.; Gąsiorowska, *Z dziejów przemysłu*, cz. I, s. 58, podaje zgodnie z zawartymi w tablicach dane dla lat 1823, 1832 i 1837, dla roku 1829 – zbliżoną sumę 41946 zł. 20 gr. Taż autorka: *Z dziejów przemysłu*, cz. II, s. 124, podaje zgodne z zawartymi w tablicy dane dla lat 1823, 1826, 1828, dodaje zaś do tego dane z lat: 1827 – 2879 zł. i 1819 – 3011 zł.

Tablica X: Struktura zawodowa ludności Zgierza w latach 1859–1866

Dane tej tablicy zestawione na podstawie „List kwalifikacyjnych opłaty kanonu od profesjonalistów i handlujących w mieście Zgierz” na lata 1859–1866 – APP.

ZGIERZ

A. Kryteria zewnętrzne

„Kształt miasta [Zgierza – W.K.] nieforemny, rozrzucone i w złym stanie domy” – pisze w raporcie z dokończonego przez siebie w roku 1820 objazdu Rembieliński¹. Tak przedstawiała się sprawa w początkach badanego okresu. Konieczność „uregulowania siedzib” miasta Zgierza wystąpiła wraz ze zjawiskiem imigracji rzemieślników, zwłaszcza sukienników do tego miasta. Osiedlali się oni w Zgierzu, prosząc KRSWiP o wyjednanie im wieczystej dzierżawy przyległego folwarku Zegrzany (czy Zegrzanki?) W wyniku długiej korespondencji² KRPiS

¹ Lorentz, *Trzy raporty*, s. 54–58.

² *Ibidem*.

zezwoiliła na oddanie im tych terenów na czynsz wieczysty³. Dokonano wtedy pomiaru i regulacji miasta i przyłączono folwark Zegrzanki, podzielony na 230 parcel osadniczych dla sukienników⁴. Szybko zmienił się wygląd zewnętrzny Zgierza radykalnie. Staszic, po dokonanych we wrześniu 1825 roku objeździe, pisze o Zgierzu: „Teraz nie ma zakazu, gdzie dawniej chaty stały i widzieć kilka szerokich ulic, dwa wielkie rynki, blisko trzysta porządných, po większej części murowanych i dachówką pokrytych domów, wiele z nich wznoszą się piętrami (...). Kto widział dawny, spotykawszy w tym miejscu Zgierz nowy, ledwo w pierwszym zadziwieniu swym oczom dowierza⁵. Do zwiększenia miejskiego wyglądu Zgierza przyczyniło się i brukowanie ulic, przeprowadzane wielokrotnie w latach trzydziestych, czterdziestych i później⁶.

Ilość budynków początkowo, po roku 1809 spadająca nieco z nieznaných przyczyn, następnie, w latach 1819–1839 wzrasta znacznie (z 94 na 540). W 1823 roku osada zgierska liczy 110 domów, z czego 43 zabudowane w 1823 roku (w roku tym dołączono do osady 20 nowych placów)⁷; w roku 1825 – jest już domów murowanych – 12, drewnianých na podmurowaniu i dachówką pokrytych lub pokryć się mianých – 113, drewnianých pomniejszych, później za oficyny tylne posłużyć mianých – 33, razem 158⁸. Raptowne skoki liczby budynków (w latach 1834–1840 – spadek o około 100, w latach 1855–1856 – wzrost o około 100, w latach 1858–1859 – spadek o około 100), zawsze prawie w tych samých granicach, nasuwają myśl, że mamy tu do czynienia z danymi o różnym znaczeniu: wyższe dane odnoszą się zapewne do całego, starego i nowego miasta Zgierza, niższe – tylko do nowego, nie obejmujące właściwie około 100 budynków liczącego „starego miasta”. Liczba budynków murowanych wzrasta stale, dopiero zaś w latach 1855–1856 spada raptownie ze 138 na 74. Sprawa stanie się jeszcze bardziej niezrozumiałą, gdy przyjmiemy powyżej omówioną hipotezę, że cyfry z 1855 roku odnoszą się tylko do nowego, zaś z 1856 – do całego miasta. Być może więc, zachodzi tu różnica w zaszeregowaniu budynków „w pruski mur budowanych”, jak to ma miejsce np. w danych z lat 1819 i 1820, gdy jedyny wówczas budynek z pruskiego muru raz podany jest razem z budynkami drewnianymi (1819), raz zaś jest wydzielony w rubryce budynków „murowanych” (1820).

³ Raport roczny Prezesa Kom. Woj. Mazow. za rok 1819 – Raport z czynności wydziału administracyjnego – ARA, vol. 1102^b.

⁴ Raport Sekcji Fabrycznej Kom. Woj. Mazow. za rok 1821 – ARA, vol. 1102^c oraz Kom. Woj. Mazow. do KRSWiP, 13.6.1822 – KRSWiP, vol. 460, p. 123–126.

⁵ Uwagi przy objeździe dróg, rzek i fabryk w roku 1825 w miesiącu wrześniu – KRSWiP, vol. 18473, p. 69–71; toż: K. Konarski, *Staszic w Łodzi*; toż: A. Wójcicki, *Dzieje robotników przemysłowych*, s. 102–103.

⁶ KRSWiP, vol. 1200–1205. W 1843 r. sprawiono w Łodzi 100 tabliczek z nazwami ulic – *ibidem*.

⁷ Raport Sekcji Fabrycznej Kom. Woj. Mazow. za rok 1823 – ARA, vol. 1102^c.

⁸ Raport Sekcji Fabrycznej Kom. Woj. Mazow. za rok 1825 – KRSWiP, vol. 17185, p. 319–373.

B. Kryteria ludnościowe

Jeśli podejrzewam, że pozbierane przeze mnie z różnych źródeł dane nie zawsze odnoszą się do tego samego podmiotu – to w każdym razie powinienem spodziewać się, że wewnątrz jednego źródła będzie tu panowała zgodność. Tymczasem raptowne wahania liczby mieszkańców Zgierza (w latach 1857–1858 – wzrost o z górą 3000, w latach 1863–1864 – spadek z górą 2000, w latach 1865–1866 – wzrost o z górą 1000 itd.) obserwujemy zgoła niejednocześnie z wahaniami liczby budynków, choć liczby mieszkańców i liczby budynków dla jednego roku pochodzą z jednego źródła. Wskazywać to może jedynie na znaczne nieścisłości w źródłach⁹, których wykryć niestety nie jestem w stanie. Z większymi wahaniami liczby ludności Zgierza spotykamy się dwukrotnie: raz po roku 1831, drugi raz w końcu 5-go dziesięciolecia XIX wieku. O położeniu Zgierza po katastrofie powstania czytamy w raporcie Tykiela z 20.10.1832 roku co następuje: „Sukiennicy miasta Zgierza nie mogą się uskarżać na brak zarobków, bo ciągle przez całe lato byli i są zatrudnieni wyrabianiem sukna na eksportację do Chin lub Rosji przeznaczonego, niemniej liwerunkowego dla wojska. Pomimo to jednak, ponieważ tegoroczna potrzeba pod względem handlu zewnętrznego wkrótce zaspokojoną już będzie, i gdy także wyrabianie surowych sukien dla wojska istotnem zwłaszcza dla drobniejszych i uboższych sukienników wsparciem oraz pomocą będące, co wszyscy jednozgodnie przyznają, niezadługo koniec weźmie, wielu zatem z klasy uboższej, zatrwożeni przyszłością i lękając się braku zarobków wśród zimy, przemysłiwają o przeniesieniu się z kraju, stosownie w tym celu czyniąc zabiegi”¹⁰. Widać jednak nie było to zjawisko chwilowe, związane z trudnościami jesiennej i zimowej pory roku – skoro tak widocznie odbiło się na cyfrach ogólnej ludności Zgierza w tym okresie. O okresie lat 1846–1849 posiadamy jeszcze mniej dokładne wiadomości. Według nich, w 1847 roku liczył Zgierz 9725 mieszkańców, w początku zaś 1849 roku – 7107, a pozostała (po wyemigracji znacznej części ludności) dla braku odpowiedniego zarobku zaledwie pierwszym potrzebom życia wydołać może”¹¹ – wiadomości te jednak nie upo-

⁹ Przykładowo przytoczyć tu mogę fakt następujący: w załączniku do Raportu rocznego Sekcji Fabrycznej Kom. Woj. Mazow. za rok 1828, zatytułowanym „Wykaz porównawczy względem znajdującej się w miastach fabrycznych Woj. Mazow. ludności” (KRSWiP, vol. 17188) znajdujemy dane o ludności Zgierza w latach 1815 i 1828, wynoszą one odpowiednio: 558, 8872 – dane te pomieszczam w tablicy. W tymże samym jednak raporcie z tegoż roku, w tymże voluminie, przy tej samej liczbie ludności z roku 1815 – czytamy, że w roku 1828 było w Zgierzu 6331 głów ludności stałej i 2740 przechodniej. Która z tych wiadomości bliższą jest prawdy – niewiadomo.

¹⁰ Do KRSWiD. Referendarz Stanu Nadzwyczajnego Komisarz Fabryk w Woj. Mazow. Z urzędu raport z objazdu niektórych miast fabrycznych – 20.10.1832 – KRSWiD, vol. 18473, p. 260–263.

¹¹ Podanie dzierżawy dochodu konsumpcyjnego Weichselfisza – AS, KRPiS, WDN, SK, vol. Z.15.III.

ważnią do powzięcia żadnych dalej idących wniosków. Dla oznaczenia jednak charakteru społeczno-gospodarczego Zgierza sprawa liczby mieszkańców przestaje mieć większe znaczenie już w początkach trzeciego dziesięciolecia XIX wieku, bo już wtedy liczba ta jest niewątpliwie wystarczająca do uznania go za miasto.

Z ilości głów, przypadającej na jeden dym miejski w Zgierzu, – ze wszystkich posiadanych przez nas danych, z wyjątkiem pochodzących z roku 1809 (6,23) – wnioskować możemy o miejskim jego charakterze. Liczby te ulegają oczywiście znacznym i raptownym wahaniom w skutku wskazanych wyżej wahań liczby mieszkańców i liczby budynków, zaś z przyznanej wyżej niemożności skrytykowania tamtych danych – wynika oczywiście niemożność dokładnej analizy i tych. Zadowolili się więc musimy tym, że stosunek ten w początku lat dwudziestych kształtuje się już na sposób miejski, zaś w końcu badanego okresu – na sposób niewątpliwie wielkomiejski.

Dane, dotyczące liczby Żydów, zamieszkałych w Zgierzu, wzbudzają również rozliczne wątpliwości. Raptowny wzrost tej liczby w latach 1841–1842 (z 1146 na 1571), oraz w latach 1857–1858 (z 1646 na 2241) – każe podejrzewać dane z lat poprzednich lub następnych. Uderzającym zaś jest spadek liczby Żydów w roku 1865; w zestawieniu z jednoczesnym nieznacznym, lecz bądź co bądź spadkiem ogólnej liczby mieszkańców Zgierza – zdaje się to wskazywać, że w Zgierzu ludność niestała albo aż do roku 1866 nie była doliczaną, albo też – że nastąpiło to już wcześniej, być może w roku 1858. Ogólnie jednak rzecz biorąc procent Żydów w Zgierzu, nieznacznym jedynie w roku 1808 (5,93), utrzymuje się następnie na poziomie kilkunastu (raptowny skok w latach 1841–1842 jest niewytłumaczalny), wzrastając jedynie w roku 1865 do 23,04¹² (11a). Jest więc to poziom stosunkowo, jak na tak duże miasto, niski, co wskazuje na bardziej przemysłowy niż handlowy charakter Zgierza.

Co do struktury narodowościowej Zgierza wiemy, że ilości zamieszkałych w nim Niemców nie przekraczały trzydziestu kilku procent. Jest więc to stosunek bardzo znaczny, który jeszcze raz wskazuje na przemysłowy charakter Zgierza. Ilości zamieszkałych w Zgierzu Rosjan znamy z lat: 1856, 1857 i 1858, kiedy wynosiły one kolejno: 10, 10, 12¹³. Obecność ich jest zapewne spowodowana ośrodkowością administracyjną Zgierza oraz eksportowym charakterem produkcji jego przemysłu.

Również, a może nawet zwłaszcza dane, dotyczące stosunku ilościowego mężczyzn do kobiet w odniesieniu do Zgierza nie wzbudzają wiary. Niewątpliwa

¹² (11a) Na wzrost ten wpłynęło zapewne i zniesienie istniejącego do 21.12.1824 r. „rewiru żydowskiego” w Zgierzu – F. Friedman, *Dzieje Żydów w Łodzi*, s. 95; toż: Wykazy miast Gubernji Warsz. posiadających przywileje dawne t.zw. *de non tolerandis Judaeis*, 18/30.4.1847 – KRSWiP, vol. 107; toż: Wykaz obejmujący wiadomości, w których miastach Woj. Mazow. Żydzi zamieszkują i propinują i z mocy jakowych praw – KRSWiP, vol. 79.

¹³ „Kalendarz Obserwatorium Astronomicznego na lata 1858, 1859, 1860”.

przewyżka ilościowa kobiet na mężczyznami przybiera czasem rozmiary karykaturalne (z górą dusz i półkrotna przewyżka liczby kobiet nad liczbą mężczyzn wśród ludności żydowskiej w roku 1839! podczas gdy w poprzednich i następujących latach stosunek ten kształtuje się całkiem normalnie).

Zgierz posiadał olbrzymią siłę atrakcyjną. Dziesięciokrotny wzrost liczby ludności w dwudziestoleciu 1815–1835, następnie zaś dwukrotny w dwudziestoleciu następnym – mówi tu sam za siebie. Początkowo imigracja rzemieślnicza do Zgierza natrafiła na znaczne trudności z powodu nieuregulowania miasta i przewlekłości korespondencji o parcelację folwarku Zegrzanki. W skutku tego z przybyłych w 1819 roku przeszło 60-ciu fabrykantów zastał w lipcu 1820 roku Rembieliński już tylko 15-tu – reszta bowiem przeniosła się „po kilkumiesięcznym próżnym na skutek swych żądań oczekiwaniu” przede wszystkim do sąsiednich miast prywatnych, nieuzależnionych w swym postępowaniu od powolnie funkcjonującej maszyny biurokratycznej, a więc zwłaszcza do Aleksandrowa i Ozorkowa¹⁴. Wreszcie jednak sprawa została załatwiona tzw. umową zgierską 10.3.1821¹⁵, ważną ze względu na swój precedensalny na przyszłość, a także i w stosunku do innych miast fabrycznych rządowych charakter. Umowa ta stała się podstawą dalszej imigracji. W roku 1821 przybyło już 130 rodzin fabrykantów sukna, którzy zdążyli do końca roku wybudować 20 domów¹⁶; w 1824 roku przybyło 47 sukienników, 4 domy murowane (z tych 2 o piętrze), 30 drewnianych na podmurowaniu¹⁷; w 1825 roku przybyło 26 majstrów z 50 warsztatami¹⁸, ogółem w latach 1823–1830, przybyło z Prus do Zgierza 355 rodzin rzemieślników niemieckich¹⁹, obok zaś odbywała się imigracja wewnątrzno-krajowa. Dla okresu późniejszego, po roku 1830 – brak nam danych, dotyczących imigracji ludności do Zgierza, niepewne zaś dane, dotyczące ogółu mieszkańców miasta, utrudniają wyciągnięcie wniosków w tej mierze.

Ilość głów, przypadająca na rodzinę, znana nam jest tylko z roku 1865, gdy stosunek ten wynosił – 4,07, spadając najniżej wśród ludności niemieckiej (3,83), podnosząc się zaś najwyżej wśród żydowskiej (4,9).

¹⁴ J.w. przyp. 1.

¹⁵ F. Friedman, *Dzieje Żydów w Łodzi*, s. 71–74; idem, *Początki przemysłu w Łodzi – R.Ł.*, t. III, s. 22–24; I.I. Janzuł, *Zarys historyczny rozwoju przemysłu fabrycznego w Królestwie Polskim*, s. 88.

¹⁶ Raport Sekcji Fabrycznej Kom. Woj. Mazow. za rok 1821 – ARA, vol. 1102°.

¹⁷ Raport z czynności Dyrekcji Jeneralskiej Przemysłu i Kunsztów R^u 1824 – KRSWiP, vol. 17184, p. 106–107.

¹⁸ Wykaz ogólny fabryk znajdujących się w Woj. Mazow. z końcem 1825 roku – KRSWiP, vol. 17185, p. 348–357.

¹⁹ (Wykaz Niemców stale i czasowo zamieszkałych w Gubernji Warszawskiej) z 17/39.4.1852 – KRSWiP, vol. 9113.

C. Struktura zawodowa ludności

W roku 1820, jak czytamy, „mieszkańcy [Zgierza – W.K.] trudnią się najwięcej rolnictwem, niektórzy tylko posiadają rzemiosła”²⁰. W tym samym roku Rembieliński stwierdził, że „teraźniejsi mieszkańcy Zgierza są tylko albo rolnicy, albo Żydzi”²¹. Konsekwencje tego stanu rzeczy możemy obserwować aż do końca badanego okresu: w roku 1836 słyszymy, że mieszkańcy Zgierza utrzymują się „z rolnictwa i fabryk”²², według danych z roku 1840 i 1841 zawodem ich jest „handel, rolnictwo i sukno”²³, zaś w 1842 roku – „handel, rękodzieło i rolnictwo”²⁴. Choć więc brak nam danych liczbowych – jasnym jest, że pewna ilość mieszczan i po wejściu Zgierza w erę przemysłową musiała się zajmować rolnictwem. Potwierdzenie tego znajdujemy w zestawieniach z 1865 roku, według których w roku tym w Zgierzu na 2530 głów rodzin w ogóle (dla Żydów liczba ta zgadza się z liczbą osób zawodowo czynnych) – 87 utrzymywało się wyłącznie z pracy na roli, co najmniej zaś 107 łączyło pracę na roli z innymi zajęciami²⁵.

O strukturze zawodowej Zgierza wiemy bardzo niewiele. Z lat 1827–1830 znamy jedynie liczbę i zróżniczkowanie ludności kupieckiej, oraz posiadamy dane, dotyczące ludności, zatrudnionej przy produkcji włókienniczej. Dokładniejsze dane, zwłaszcza liczby rzemieślników, zatrudnionych w poszczególnych zawodach (tylko pracujących samodzielnie, na własną rękę), znamy dopiero z lat 1858–1866. Poza tym przygodnie tylko słyszymy o drobnej produkcji białoskórnicy w Zgierzu w latach 1819²⁶ i 1822²⁷; o produkcji kapeluszy w roku 1822²⁸; w roku 1828 o produkcji kapeluszy, białoskórnicy (2 majstrów, 1 czeladnik, 3 uczniów), powroźniczej (2 majstrów i 2 czeladników), browarniczej (1 majster, pracujący bez pomocników), gorzelniczej (1 gorzelany i 1 czeladnik) i strycharskiej (2 majstrów i 3 uczniów)²⁹. Poza tym w roku tym istnieje w Zgierzu „fabryka maszyneryj, zatrudniająca 3 warsztaty stolarskie, 3 „maszyniarskie”, 3 tokarskie, 2 kowalskie, 2 ślusarskie, a produkująca rocznie [w roku 1828 – W.K.] „Warsztatów tkackich 20, maszyn do przędzenia 80, maszyn do grem-

²⁰ Opisanie historyczne oraz topograficzno-statystyczne miasta Zgierza, 10.7.1820 – KRSWiP, vol. 460, p. 127–130.

²¹ J.w. przyp. 1.

²² Obraz wiadomości statystycznych za rok 1836 – Tabella miast – KRSWiP, vol. 9079.

²³ Obraz wiadomości statystycznych za lata 1840–41 – Tabella miast – KRSWiP, vol. 9081 i 9082.

²⁴ Obraz wiadomości statystycznych za rok 1842 – Tabella miast – KRSWiP, vol. 9083.

²⁵ Wykaz wiadomości statystycznych z miasta Zgierza, 29.4/11.5.1865 – KRSWiP, vol. 2110.

²⁶ Raport roczny Prezesa Kom. Woj. Mazow. za rok 1819 – Raport z czynności wydziału administracyjnego – Wykaz obejmujący wiadomość fabryk sukna, skór i t.p. – ARA, vol. 1102^b.

²⁷ Wykaz znajdujących się fabryk w Woj. Mazow. w 1822 roku – KRSWiP, vol. 18473, p. 49.

²⁸ *Ibidem*.

²⁹ Wykaz fabryk do obrazu statystycznego za rok 1828 należący – KRSWiP, vol. 17188.

plowania 40, narzędzi postrzygackich 55³⁰. W roku 1829, mimo że fabryce ubył jeden warsztat kowalski i jeden ślusarski – wyprodukowano „warsztatów tkackich 40, maszyn do przędzenia 120, maszyn do gremplowania 30, narzędzi postrzygackich 224; przy produkcji tej zatrudnionych było 16 robotników. Poza tym w roku tym [1829 – W.K.] czynną była w Zgierzu fabryka cykorii, zatrudniająca 30 robotników³¹. W innym raporcie tegoż roku czytamy w sprawie istniejących w Zgierzu fabryk: „Pomiędzy ludnością [Zgierza – W.K.] (...) znajduje się w szczególności pod względem rękodzielniczym: a) Pięć znakomych zakładów fabryczno-handlowych i appreturowych do wyrobów wełnianych, czyli sukien, b) Jedna przędzalnia zarobkowa do wełny gęplowanej, c) 319 majstrów sukienniczych, d) jedna farbiarnia zarobkowa do sukien o 6^{ciu} kipach ciepłych indychtowych, 6^{ciu} kotłach miedzianych i dwóch cynowych, e) 22 majstrów postrzygackich, f) 301 rozmaitych majstrów rzemieślniczych. Rękodzielnie i rękodzielnicy dopiero wymienieni zatrudniali w roku zeszłym 501 warsztatów tkackich, 412 machin cienkoprzędnych do wełny, obejmujących razem 16786 wrzecionek, 10 maszyn w poprzek sukna postrzygających, 54 nożyc mechanicznych postrzygackich, 116 takichże nożyc pospolitych, 55 pras do sukien itp. na czym wszystkim w ciągu roku upłynionego 1829 w ogóle 953010 łokci sukna wyrobiono³². Dla zestawienia z powyższym warto przytoczyć „Opis miasta Zgierza”, sporządzony 12/24.10.1839 roku w związku ze sprawą sprzedaży lasu rządowego fabrykantom³³. Czytamy tam: „(...) [miasto zaczęło upadać po roku 1831 – W.K.] Gdy przecież począwszy od roku 1834 zaczęli sprowadzać się fabrykanci wyrobów bawełnianych z Czech, Austrii, Saksonii i innych miejsc kraju tutejszego, nie tylko opuszczone siedziby po wyszłych sukiennikach zostały w zupełności zamieszkałymi, ale nadto stan ludności znacznie się powiększył, a przemysł i handel dużo więcej ożywionym został i tak miasto Zgierz liczy dziś następujące zakłady fabryczne:

1. Zakład fabryki sukiennej p. Wilhelma Fryderyka Zacherta mieszczący w sobie machin assortymentowych 28, warsztatów tkackich 50, foluszy zwyczajnych 1, niderlandzkich 1 (...), 1na maszynę parową o sile 18 koni.
2. Zakład fabryczny P. Karola Augusta Meisner z 33 warsztatami teraz nieczynny.
3. Zakład fabryki sukna i kortu P. Krystiana Augusta Moes mający warsztatów 17.

³⁰ Wykaz rozmaitych fabryk, rękodzielni z końcem 1828 r. w Woj. Mazow. znajdujących się – KRSWiP, vol. 17188.

³¹ Wykaz rozmaitych fabryk, rękodzielni z końcem 1829 r. w Woj. Mazow. znajdujących się – KRSWiP, vol. 17190.

³² Raport roczny Sekcji Fabrycznej Kom. Woj. Mazow. za rok 1829 – KRSWiP, vol. 12190.

³³ KRSWiP, vol. 2105.

4. Zakład wyrobów bawełnianych P. Traugota Grohman mieści w sobie warsztatów tkackich 60.
5. Zakład fabryki sukna P. Gustawa Raychel z 6 warsztatami.
6. Zakład fabryczny wyrobów bawełniano-jedwabnych i wełniano-jedwabnych Wilhelma Kühler z 5 warsztatami.
7. Takież zakład Gothilfa Ebherd z 5 warsztatami.
8. Zakład fabryki wełnianej chustek, merinosów i czerker [?] Markusa Rubinszteyn, mający warsztatów 18.
9. 2 zakłady foluszowe cechu sukienniczego...
10. Farbiarnia P. Wilhelma Wenera...
11. Zakład fabryczny wyrobów bawełnianych Gotliba Herbst, w którym warsztatów 5.
12. Zakład fabryki chustek wełnianych Wilhelma Zipol...
13. Takież zakład Wilhelma Wize...
14. Fabryka grempeli do czesania wełny własnością Karola Grampner będąca...
15. Fabryka szpilek, haftek i wędek... Rafała Cukier...

Oprócz takowych zakładów znajduje się jeszcze: a. pospolitych tkaczy, czyli fabrykantów sukna 128, b. postrzygaczy 12, c. tkaczy wyrobów bawełnianych 28, d. pończoszników 2, e. kupców, kramarzy i handlujących solą 68, f. przekupniów wszelkiego rodzaju 70, g. innych wszelkiego rodzaju rzemieślników i zarobkujących 461”.

O postępie różniczkowania zawodowego ludności Zgierza świadczyć może występowanie wśród mieszkańców tego miasta w latach 1858–1866 zawodów: aptekarz, cukiernik, fabrykant obić papierowych, fabrykant cykorii, introligator, właściciele traktierni, zegarmistrz, architekt i inni.

D. Kryteria ośrodkowości

W początku badanego okresu Zgierz odgrywa dość oryginalną rolę w organizacji administracji krajowej: daje powiatowi nazwę, nie jest jednak jego stolicą. Stolicą powiatu zgierskiego jest natomiast Piątek. W krótkim czasie stosunki zmieniły się radykalnie: już w 1826 roku przeniesiono z Piątku do Zgierza sąd, 3.6.1829 roku przyznane zostały Zgierzowi prawa miast wojewódzkich³⁴. Od tego minimum czasu znaczenie ośrodkowe Zgierza nie ulega już wątpliwości. Dla powstańców 1863 roku posiadał Zgierz też widać pewne znaczenie ośrodkowe,

³⁴ A. Stebelski, *Przeszłość administracyjna*, s. 29; Dz. Praw., t. XII, s. 356.

o czym świadczy zachowana pieczęć powstańczego naczelnika miasta³⁵. W reformie 1869–70 roku Zgierz jako jedyne koło Łodzi miasto powiatu łódzkiego nie został przemianowany na osadę, zachował swe prawa miejskie³⁶.

W okres badany wchodzi Zgierz z jednym kościołem katolickim drewnianym. Kościół ten, gdy zaczął grozić upadkiem, rozebrano w roku 1824, po czym do roku 1826 wystawiono nowy murowany. W lutym też roku 1826 w Zgierzu z „funduszków parafialnych i jednorazowego zasiłku rządowego” wystawiono kościół ewangelicki, o który imigranci od dawna się dopominali³⁷. Przy kościele katolickim istniał w chwili wydawania *Słownika Geograficznego* dom schronienia dla starców i kalek oraz ochronka dla 60 dzieci robotników (ta ostatnia dopiero od 1892 r.); przy kościele ewangelickim – przytułek dla 12 biednych. Od 1866 roku istniała w Zgierzu synagoga³⁸. Szkoła elementarna istniała w Zgierzu już w 1819 roku i posiadała ona wtedy fundusz roczny wynoszący 1033 zł. 15 gr., a uczęszczało do niej zaledwie 11 chłopców i 6 dziewcząt³⁹. W budżetach kasy miejskiej Zgierza na lata 1821–1823 fundusz szkoły elementarnej wynosi 500 zł.⁴⁰ W 1840 roku słyszymy, że w Zgierzu istnieje i szkoła niedzielno-rzemieślnicza⁴¹. W 1842 roku istnieją w Zgierzu już dwa zakłady naukowo-wychowawcze, do których uczęszcza 142 chłopców i 78 dziewcząt⁴². W chwili wydawania *Słownika Geograficznego* istnieją w Zgierzu „trzy szkoły elementarne rządowe, trzy chedery, jedna szkoła prywatna trzyklasowa męska i szkoła prywatna dwuklasowa żeńska”⁴³.

Wybicie się Zgierza na pierwszy plan wśród miast fabrycznych dzisiejszego okręgu łódzkiego było dla rządu ówczesnego w znacznym stopniu niespodzianką, było wynikiem samorzutnie działających sił gospodarczych, ośrodkowego charakteru Zgierza. Oto co pisze w tej mierze Staszic: „Utworzenie się w przeciągu półtrzecia roku tak znacznego miasta z niczego, jest rezultatem słusznie zadziwiającym (...). Dochodziłem tego rzadkiego zjawiska przyczyn. Zgierz

³⁵ *Ibidem*, s. 33; A. Wójcicki, *Dzieje robotników przemysłowych*, s. 177. O udziale ludności Zgierza w powstaniu listopadowym – nie posiadam danych.

³⁶ A. Stebelski, *Przeszłość administracyjna*, s. 35 i 37.

³⁷ O parafii katolickiej: „Roczniki Instytutów Religijnych i Edukacyjnych”, t. I, s. 11; t. II, s. 46; t. III, s. 25. O parafii ewangelickiej – *ibidem*, t. II, s. 182; t. III, s. 116.

³⁸ *Słownik Geograficzny*, t. XIV, s. 576–579, artykuł M(ichała) R(awity) Wit(anowskiego) i Br(onisława) Ch(lebowskiego).

³⁹ Raport roczny Prezesa Kom. Woj. Mazow. za rok 1819 – Wykaz szczególny szkół elementarnych w Woj. Mazow. – ARA, vol. 1102^b.

⁴⁰ KRSWiP, vol. 145.

⁴¹ 16/18.3.1840, KRSWD, OP, Wydz. Admin., Biuro kontroli i rachunkowości upoważniło do wypłaty zasiłku o sumie złp. 200 rocznie z kasy miasta Zgierza na utrzymanie szkoły niedzielno-rzemieślniczej – KRSWiP, vol. 2104.

⁴² Tabella statystyczna o stanie miast w Gubernji Warszawskiej za rok 1841 – KRSWiP, vol. 9982.

⁴³ J.w. przyp. 37.

z wszystkich miast rękodzielniczych najmniej rząd kosztował. Lecz szczęśliwym trafem stało się, że Zgierz w pośrodku tych wszystkich zakładów fabrycznych i rękodzielniczych, które rząd i obywatele partykularnie tak starannie i kosztownie od kilku lat zaprowadzają nad rzekami Wartą, Nerem i Bzurą, Zgierz szczęśliwym trafem znajduje się w samym środku. Ma więc z samego położenia w sobie zawód koncentrowania się tu wewnętrznego i zewnętrznego, a szczególnie rosyjskiego handlu suknam. Jakoż już tu zastałem znaczne zawiązki takowego handlu. Tu najzwyczajsze jest stanowisko (tzn. miejsce zatrzymania się i zamieszkania) wewnętrznych i zagranicznych kupców sukna. Tu się zjeżdżają, tu mieszkają stałą kwaterę kupcy z miast prowincjonalnych. Tu przesiadują markietani rosyjscy, którzy zakupują różne sukna na swój własny handel, a te surowce jeszcze nieapretowane, sami podług życzenia dają do farbowania i do zupełnego apretowania wyższego stopnia fabrykantom. Tu się zatrzymują i siedzą komisanci rosyjscy, którzy nie zakupują sukien po szczególnych fabrykach, ale biorą je tylko jedynie już od fabrykantów kupców, mających korespondencję i kredyt zawiązany z ich pryncypałami. Takich zaś znakomitych fabrykantów kupców tu w Zgierzu już trzech osiadło i ogromne wymurowali gmachy rękodzielnicze i składowe, jako to: Meisner, Zachert jeden i drugi Lötych. W Zgierzu znajduje się ten punkt, z którego szukający i zakupujący sukna w kilka godzin może zwiedzić największe znane terazniejsze sukiennicze miasta Ozorków, Koło, Dąbie, Przedziec [!], Gostynin, Łęczycę, Aleksandrów, Konstantynów, Łódź, Pabianice itp. Taki jest tu naturalny popęd do wzrostu miasta. W tym celu niechaj mu rząd dopomaga i postęp ułatwia⁴⁴. Czytamy o tym również i w innych dokumentach. W raporcie Sekcji Fabrycznej Kom. Woj. Mazow. za rok 1823 czytamy: „Osiedlenie w roku 1822 w (...) [Zgierzu – W.K.] kupca hurtowego Zacherta skupowaniem i apreturą pojedynczych wyrobów wełnianych się trudniącego, ułatwiając miejscowym rękodzielnikom sposoby zbytu owych fabrykantów, pomyślnie wyprowadzić skutki na osadę i jej mieszkańców sprowadzić [!] obiecywało (...) Prócz tego jeszcze znakomity bardzo dom handlowy z miasta Międzyrzecza w Prusach P^a Meisnera, który od dawnych czasów pomyślny handel sukien z Rosją prowadzić nie przestawał, a od czasu już niejakiego w kraju naszym osiąść przedsiębrał, objąwszy w roku zeszłym na odbudowanie sześć placów w nowej osadzie zgierskiej, tamże ostatecznie w początkach wiosny z zagranicy sprowadził się, dom mieszkalny wedle normalnego rysunku tudzież dom fabryczny o piętrze murywany w przeciągu kilku miesięcy pobudował, a przede wszystkim w znacznych partiach sukna od miejscowych rękodzielników zakupować i takowe do Rosji wysyłać nie zaniedbał, urządzenie przy tem swej własnej fabryki o kilkunastu warsztatach przedsiębiorąc. Rzeczoną Pan Meisner sprowadził ze sobą zarazem P^a Wagner, majątnego kupca berlińskiego, który pomimo swych łącznych stosun-

⁴⁴ J.w. przyp. 5.

ków z samymże P^{em} Meisner, zakupił dla siebie plac w nowej osadzie, który przy urządzeniu onej w prywatnej własności był pozostawiony, celem odbudowania na nim domu murowanego, a następnie rozpoczęcia oddzielnego na swą rękę handlu (...). Miasto Zgierz (...) jakiej sprawiedliwej teraz do najpierwszego rzędu miast rękodzielniczych krajowych policzonem być zasługuje, obiecując w przyszłości, jeśli tak raz można, stać się onych stolicą, do czego same jego jeograficzne względem innych miast fabrycznych położenie niemało przyłożyć się musi⁴⁵. W raporcie Wydziału Przemysłu i Kunsztów KRSWiP złożonym Namiestnikowi „z objazdu fabryk w Król. Pols. w roku 1823” czytamy, że „sukna średniej cienkości i grubsze mnogo tu [tj. w Zgierzu – W.K.] wyrabiane zbywają się markietanom rosyjskim po nie licznie zajeżdżającym, a resztę Żydom na handel wewnętrzny⁴⁶. W raporcie Sekcji Fabrycznej Kom. Woj. Mazow. za rok 1825 czytamy, że „w roku tym przybyło do Zgierza dwóch nowych hurtowników sukna, Zachert młody i P. Lattich, z których pierwszy poza tem ma zamiar produkować sukna na wyłączny eksport do Chin, drugi zaś – kaszmirki i czerkasy. Przybywa też do Zgierza stale duża ilość komisjonerów z Rosji, wysyłających sukna do Chin⁴⁷. W analogicznym zaś raporcie z roku 1827 czytamy: „Zeszłe (...) wyjątkowanie w powodzeniu osady czyli miasta Zgierza nieomylnie przypisać można ustalonemu już handlowi w pomienionem mieście, które obecnie stało się punktem głównym i koncentracyjnym handlu sukien do Chin za pośrednictwem Rosji wysyłanych. Dla tej właściwie przyczyny kupiec rosyjski Isajew, który początkowo stałego mieszkania w żadnej z osad rękodzielniczych nie mając, w swoim jedynie przejeździe z miasta do miasta sukna krajowe częściami na handel zakupował, z początkiem roku 1827 własność nieruchomą w nowej osadzie miasta Zgierza nabył i stały kantor handlowy w onym pomieścił, mając zarazem zamiar w podobnyż jak inni kupcy appretorowi sposób, własną urządzić appreturę⁴⁸. Jak więc widzimy ośrodkowy charakter Zgierza w stosunku do tworzącego się okręgu przemysłowego, przynajmniej w epoce konstytucyjnego Królestwa, przed wybiciem się na pierwszy plan Łodzi, był niewątpliwy⁴⁹.

Oddzielnym jest zagadnieniem sprawa ośrodkowości Zgierza w stosunku do najbliższego okręgu wiejskiego. W tej mierze posiadamy znacznie bardziej skąpe informacje. Rembieliński w roku 1820 pisze o Zgierzu, jako o mieście „bez targów i jarmarków”, któremu „choć nie brak na przywilejach – to jednak, które „w ogólności na nazwy miasta nie zasługuje⁵⁰. W roku tym wiemy, że prawnie odbywało się w Zgierzu 7 jarmarków, które jednak „aż nadto są

⁴⁵ Raport Sekcji Fabrycznej Kom. Woj. Mazow. za rok 1823 – ARA, vol. 1102^e.

⁴⁶ Raport do J.O.Xcia Nam. Król. z objazdu fabryk w Król. Pols. – KRSWiP, vol. 18473.

⁴⁷ Raport Sekcji Fabrycznej Kom. Woj. Mazow. za rok 1825 – KRSWiP, vol. 17185, p. 369–373.

⁴⁸ Raport roczny Sekcji Fabrycznej Kom. Woj. Mazow. za rok 1827 – KRSWiP, vol. 12187.

⁴⁹ A. Wójcicki, *op. cit.*, s. 102–103.

⁵⁰ J.w. przyp. 1.

liche. Kupcy oprócz kilku Żydów w bliskości mieszkających, którzy drobnymi tylko towarami handlują, wcale nie zajeżdżają, tutejszy zaś przedmiot handlu są garnki”. Targi według przywilejów naznaczone są na poniedziałki, „lecz te wcale nie odbywają się”⁵¹. W uwagach Kom. Woj. Mazow. do „Opisania” Zgierza w roku 1820, pochodzących z roku 1822, czytamy: „(...) po większej części jarmarki (...) w nędznym znajdują się stanie, z przyczyny, że w pobliskich [miastach – W.K.] w te same co i w Zgierzu dnie jarmarki się odbywają. – Jedyny sposób wyniesienia onych byłby przeniesienie ich na dnie, gdzieby w sąsiednich miastach się nie odbywały. Ale przybywająca liczba sukienników z zagranicy czyni nadzieję, że z wzrostem miasta i jarmarki się podnoszą”⁵². Jakoż nadzieja ta spełniła się szybko. Zgierz staje się do roku 1830 największym obok Ozorkowa w tym okręgu ośrodkiem handlowym⁵³. Z czasem, wraz ze wzrostem miasta, tak poziom jak i liczba jarmarków zgierskich znacznie się podniosła; w latach 1836, 1839–1842 było ich po 12 rocznie⁵⁴. W końcu badanego okresu zmniejszono w Zgierzu liczbę jarmarków do 6-ciu rocznie, lecz za to liczba targów wzrosła do dwóch tygodniowo, co z nadkładem zrównoważyło stratę⁵⁵.

E. Kryteria fiskalne

Początkowo nieznaczny dochód kasy miejskiej Zgierza wzrasta od połowy trzeciego dziesięciolecia XIX wieku gwałtownie – pierwsze zaś wyraźniejsze zahamowanie widzimy dopiero pod koniec lat pięćdziesiątych.

Dzierżawcami dochodu konsumpcyjnego z miasta Zgierza byli: Leyzor Moskowicz i Lewek Salomonowicz (1821–1822), Józef Miroszewski, dziedzic Proboszczowic (1823), Delert (1824–1827), JW. Jan Sztolpe i starozakonny Berek Szmitowski (1828–1831), Szmul Herman z Łęczycy (1832), Antoni Kolb (1833–1834), Szmul Zalcman i Heyman Klimontowski (1835–1837), Chaim Tykociner z Ostrołęki (1838–1843), Krzysztof Brener z Piaseczna (1844–1846), po zerwanym kontrakcie, Izrael Litauer ze Zgierza, Lipman Weiselfisz z Łodzi i Abram Dancygier ze Zgierza (koniec 1845 i 1846), Lipman Weiselfisz z Łodzi (1847–1849; starania o bonifikację z powodu „podupadania miasta”), Weiselfisz i Litauer (1850–1852), Edward Zachert (1853–1855), Izrael Litauer ze Zgierza, Aleksander Glass i Dawid Soller, obaj z Warszawy (1856), Moszek Dyljon (1857–1859), Izrael Tykociner z Kalisza (1860–1863), Moszek Dyljon

⁵¹ J.w. przyp. 19.

⁵² Kom. Woj. Mazow. do KRSWiP, 13.6.1822 (uwagi dla „Opisania” 1820 r.) – KRSWiP, vol. 460, p. 123–126.

⁵³ H. Radziszewski, *Zarys rozwoju przemysłu w Królestwie Polskim*, s. 342–345; F. Friedman, *Dzieje Żydów w Łodzi*, s. 164; Sz. Askenazy, *Dwa stulecia*, wyd. II, s. 325.

⁵⁴ J.w. przyp. 21, 22, 23.

⁵⁵ J.w. przyp. 24.

ze Zgierza (1863), Joel Brandwein i Hersz Leyb Blansztejn, obaj z Piotrkowa (1865–1866). Do pertynencji Zgierza w roku 1849 należały: Zegrzanki folwark (40 dusz, 1 karczma), Stępowizna wieś (325 dusz, 1 karczma), Zegrzanki kolonia (144 dusze, 1 karczma), Krzywiec kolonia (domów 10, 163 dusze) – w rozmaitych latach jednak ilość ich się zmieniała⁵⁶.

⁵⁶ Ustęp o dzierżawie dochodu konsumpcyjnego z miasta Zgierza na podstawie akt AS, KRPiS, WDN, SK, vol. Z.15.I., Z.15.II i Z.15.III.

BIBLIOGRAFIA

Źródła archiwalne

Archiwum Akt Dawnych w Warszawie

Akta Rady Administracyjnej

1. Raporta Rady Stano Okołowa z objazdu Województwa Krakowskiego i Kaliskiego, vol. 58.
2. Raporta tygodniowe z Województwa Kaliskiego, vol. 1085^{a-c}.
3. Raporta tygodniowe z Województwa Mazowieckiego, vol. 1088^{a-g}.
4. Raporta roczne z Województwa Mazowieckiego, vol. 1102^{a-c}.
5. Raporta rady stanu z objazdu Województw Augustowskiego i Mazowieckiego, 1204.
6. Raporta Prezesa Komisji Województwa Mazowieckiego z objazdu tegoż województwa, vol. 1406.

Akta Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Policji

1. Akta Klasyfikacji Miast, vol. 23.
 - Opłat konsumcyjnych po miastach, vol. 75–76.
 - Opisów historycznych miasta, vol. 92.
 - Przywilejów miast, vol. 101–102.
 - Przywilejów *de non tollerandis Judaeis* po miastach, vol. 107.
 - Dane statystyczne miast Królestwa Polskiego, vol. 218^d.
 - Opisów historycznych miast, vol. 457–460.
2. Akta Aleksandrowa:
 - rachunków, vol. 525–529.
 - rachunkowości, vol. 530.
 - lasów, vol. 531.
 - osad Aleksandrowa i Ciechocinka, vol. 532.
3. Akta Grabowa:
 - rachunków, vol. 860–861.
 - rachunkowości, vol. 862.
4. Akta Kazimierza:
 - rachunków, vol. 939–941.
 - rachunkowości, vol. 942.

5. Akta Konstantynowa:
 - rachunków, vol. 1187–1188.
 - rachunkowości, vol. 1185.
 - pożyczek, vol. 1190–1191.
6. Akta Łęczycy:
 - rachunków, vol. 1269–1290.
 - rachunkowości, vol. 1291.
 - pożyczek, vol. 1292–1293.
 - etatów, vol. 1294–1295.
7. Akta Łodzi:
 - rachunków, vol. 1296–1310.
 - rachunkowości, vol. 1311.
 - pożyczek, vol. 1312–1318.
 - etatów, vol. 1319–1320.
 - lasów, vol. 1321.
 - pomiaru, vol. 1322.
 - sporów ze Skarbem, vol. 1323.
 - pożyczek na szkołę powiatową, vol. 1324.
 - zamieszkiwania Żydów, vol. 1325–1326.
8. Akta Ozorkowa:
 - rachunków, vol. 1421–1425.
 - rachunkowości, vol. 1426.
 - pożyczek, vol. 1427.
9. Akta Parzęczewa:
 - rachunków, vol. 1563–1565.
 - rachunkowości, vol. 1566.
10. Akta Piątku:
 - rachunków, vol. 1567–1573.
 - rachunkowości, vol. 1574.
 - pożyczek, vol. 1575.
 - sporów z dziedzicem dóbr ościennych, vol. 1576.
11. Akta Poddębic:
 - rachunków, vol. 1596–1598.
 - rachunkowości, vol. 1599–1601.
12. Akta Rzgowa:
 - rachunków, vol. 1634–1639.
 - rachunkowości, vol. 1640.
 - sporów przeciwko funduszowi duchownemu, vol. 1641.
 - sporu ze Skarbem, vol. 1642.
 - lasów, vol. 1643.
13. Akta Tuszyna:
 - rachunków, vol. 1863–1869.
 - rachunkowości, vol. 1870.
 - pożyczek, vol. 1871.
 - lasów, vol. 1872.

14. Akta Zgierza:
 - rachunków, vol. 2097–2110.
 - rachunkowości, vol. 2111.
 - pożyczek, vol. 2112–2114.
 - etatów, vol. 2115.
 - lasów, vol. 2116.
 - mieszkania Żydów, vol. 2117.
15. Sekcja administracyjno-policyjna – Oddział statystyczny
 - Obrazów statystycznych za lata 1836–1866 (brak lat: 1837, 1838, 1848, 1849, 1853, 1857, 1859), vol. 9079–9103.
 - Wiadomości statystyczne, vol. 9112 – 9115.
16. Dyrekcje Jeneralskie Przemysłu i Kunsztów
 - Raportów rocznych za lata 1822–1830, vol. 17182–17190.
17. Skorowidz tabel prestacyjnych
 - Grabów, teka 135, tabela 63.
 - Ozorków, teka 139, tabela 42.
 - Parzęczew, teka 139, tabela 18.
 - Poddębice, teka 136, tabela 68.
 - Rzgów, teka 171, tabela 33.

Archiwum Skarbowe w Warszawie

Akta urzędów konsumcyjnych po miastach

- Aleksandrowa z lat 1822–1866, vol. A.2.I–II.
- Grabowa z lat 1813–1866, vol. G.16.I–II.
- Kazimierza z lat 1816–1866, vol. K.12.I–II.
- Konstantynowa z lat 1824–1866, vol. K.41.I–II.
- Łęczycy z lat 1816–1868, vol. Ł.6.I–IV.
- Łodzi z lat 1814–1866, vol. Ł.7.I–IV.
- Ozorkowa z lat 1815–1866, vol. O.30.I–V.
- Parzęczewa z lat 1819–1866, vol. P.6.I–II.
- Piątku z lat 1812–1866, vol. P.10.I–III.
- Poddębic z lat 1822–1864, vol. P.26.
- Rzgowa z lat 1814–1866, vol. R.27.I–II.
- Tuszyna z lat 1808–1866, vol. T.12.I–II.
- Zgierza z lat 1812–1866, vol. Z.15.I–III.

Archiwum Państwowe w Piotrkowie

Akta szczególne miast: Aleksandrowa (7 voluminów), Konstantynowa (11 voluminów), Łodzi (9 voluminów), Rzgowa (8 voluminów), Tuszyna (14 voluminów) i Zgierza (16 voluminów). Voluminy te sygnatur nie posiadają.

Źródła drukowane

- „Kalendarz wydawany przez Obserwatorium Astronomiczne Warszawskie na lata 1857–1861”. Netto Jan wyd.: „Nowy Kalendarzyk Polityczny na rok 1825” (rok siódmy).
Radziszewski Franciszek wyd.: „Kalendarzyk Polityczny wydawany na rok 1834 za upoważnieniem Rządu...”
Rocznik Instytutów Religijnych i Edukacyjnych w Królestwie Polskiem, t. I, 1824; t. II, 1826/27; t. III, 1830.
Rodecki Franciszek, *Obraz jeograficzno-statystyczny Królestwa Polskiego*, Warszawa 1830.

Opracowania

- Ajnenkiel Eugeniusz, *Pierwszy bunt robotników łódzkich w roku 1861*, „Rocznik Łódzki” 1931, t. II, s. 367–388.
Ajnenkiel Eugeniusz, *Wyniesienie miasta Łodzi do rzędu miast gubernialnych w 1841 roku*, „Rocznik Łódzki” 1933, t. III, s. 269–285.
Ajzen Mieczysław, *Polityka gospodarcza Lubeckiego 1821–1830*, Warszawa 1932.
Alperin Aron, *Żydzi w Łodzi. Początki gminy żydowskiej 1780–1832*, Rocznik Łódzki” 1928, t. I, s. 151–178.
Andruszewski Józef, *Gwardia Narodowa Miejska w Łodzi 1809–1845*, „Rocznik Łódzki” 1931, t. II, s. 223–241.
Arnold Stanisław, *Geografia historyczna, jej zadania i metody*, „Przegląd Historyczny” 1929, t. XXVIII, nr 1, s. 91–120.
Bachulski Aleksy, *Pierwsza przędzalnia bawełny w Łodzi Chr. Fr. Wendischa*, „Rocznik Łódzki” 1931, t. II, s. 279–292.
Bär Max, *Westpreussen unter Fredrich dem Grossen*, t. I, Leipzig 1909.
Below Georg v., *Das ältere deutsche Städtewesen und Bürgertum*, Bielefeld–Lepizig 1898.
Brawerman Jonas, *Samorząd łódzki w XIX wieku (1810–1869)*, „Rocznik Łódzki” 1931, t. II, s. 243–260.
Buzek Józef, *Pogląd na wzrost ludności ziem polskich w wieku XIX-tym*, Kraków 1915.
Feinkind Mojżesz, *Dzieje Żydów w Piotrkowie i okolicy, Piotrków* 1930.
Flatt Jerzy Beniamin, *Opis Księstwa Warszawskiego z krótkim rysem dziejów polskich aż do naszych czasów*, Poznań 1809.
Flatt Oskar, *Opis miasta Łodzi pod względem historycznym, statystycznym i przemysłowym*, Warszawa 1853.
Friedman Filip, *Dzieje Żydów w Łodzi od początków osadnictwa do roku 1863*, Łódź 1935.
Friedman Filip, *Początki przemysłu w Łodzi 1823–1830*, „Rocznik Łódzki” 1933, t. III, s. 97–186.
Friedman Filip, *Żydzi w łódzkim przemyśle włókienniczym w pierwszych stadiach jego rozwoju*, „Rocznik Łódzki” 1931, t. II, s. 319–366.
Gąsiorowska Natalia, *Polska na przełomie życia gospodarczego 1764–1830*, Warszawa 1922.
Gąsiorowska Natalia, *Z dziejów przemysłu w Królestwie Kongresowym*, cz. I, *Sekcje fabryczne (1824–1835)*, „Ekonomista” 1916.
Gąsiorowska Natalia, *Z dziejów przemysłu w Królestwie Kongresowym*, cz. II, *Osadnictwo fabryczne*, „Ekonomista” 1922, z. I i II.
Grabowski Edward, *Skupienia miejskie w Królestwie Polskiem*, Warszawa 1914.

- Grabski Władysław, *Historia Towarzystwa Rolniczego 1858–1861*, t. I, Warszawa 1904.
- Grossman Henryk, *Struktura gospodarcza i społeczna Księstwa Warszawskiego na podstawie spisów ludności 1808 i 1810 r.*, „Kwartalnik Statystyczny” 1925, z. I, s. 1–108.
- Hoefing Aleksander, *Powstanie listopadowe w świetle dokumentów łódzkich*, „Rocznik Łódzki” 1928, t. I, s. 217–239.
- Janiszewski Roman, *Projekt budowy linii kolejowej do Łodzi z przed 75 lat*, „Rocznik Łódzki” 1933, t. III, s. 349–354.
- Janzuł Iwan, *Przemysł fabryczny w Królestwie Polskiem. Studium ekonomiczne*, Petersburg 1887.
- Karpinicz Jan, *Ilość osad miejskich bylej Galicji i podział ich na miasta i miasteczka*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” 1932–1933, t. II, s. 1–38.
- Kirkor-Kiedroniowa Zofia, *Włościanie i ich sprawa w dobie organizacyjnej i konstytucyjnej Królestwa Polskiego*, Kraków 1912.
- Koebner Richard, *Die Anfänge des Gemeinwesens der Stadt Köln*, Bonn 1922.
- Komar Mieczysław, *Powstanie i rozwój zakładów przemysłowych Ludwika Geyera 1828–1847*, „Rocznik Łódzki” 1933, t. III, s. 187–268.
- Konarski Kazimierz, *Archiwalia łódzkie w Państwowym Archiwum Akt Dawnych w Warszawie*, „Rocznik Łódzki” 1928, t. I, s. 77–108.
- Konarski Kazimierz, *Stanisław Staszic w Łodzi w roku 1825*, „Rocznik Łódzki” 1928, t. I, s. 179–190.
- Kossman Oskar E., *Przyczyny geograficzne powstania przemysłu włókienniczego w Łodzi*, „Czasopismo Przyrodnicze” 1931, z. 1–2.
- Kossman Oskar E., *Rys geograficzny planu m. Łodzi*, „Czasopismo Przyrodnicze” 1930, z. 5–7.
- Kraushar Aleksander, *Ze wspomnień niedawnej przeszłości. Fragment*, „Rocznik Łódzki” 1928, t. I, s. 327–333.
- Kutrzeba Stanisław, *Historia ustroju Polski. Po rozbiorach*, cz. I i II, Lwów 1920.
- Litwin Józef, *Administracja m. Łodzi jako przedsiębiorca włókienniczy w pierwszej połowie XIX stulecia w świetle dokumentów*, „Rocznik Łódzki” 1931, t. II, s. 293–318.
- Litwin Józef, *Civitas Tusinensis: Karty z przeszłości miasta Tuszyna na podstawie materiałów w archiwum miejskim opracował... Monografie i materiały do dziejów miast powiatu łódzkiego*, Tuszyn 1930.
- Lorentz Zygmunt, *Narodziny Łodzi nowoczesnej*, Łódź 1926.
- Łopaciński Wincenty, *Projekt założenia instytutu politechnicznego w Łodzi w l. 1864–1867*, „Rocznik Łódzki” 1928, t. I, s. 305–325.
- Maleczyński Karol, *Najstarsze targi polskie i stosunek ich do miast przed lokacją na prawie niemieckim*, Lwów 1926.
- Mamiez René, *L'origine et la fonction économique des ville*, Paris 1910.
- May G.v., *Statistik und Gesellschaftslehre*, t. I, *Bevölkerungsstatistik*, Tübingen 1926; t. II, Aufl.
- Mombert Paul, *Studien zur Bevölkerungsbewegung in Deutschland in den letzten Jahrzehnten mit besonderer Berücksichtigung der ehelichen Fruchtbarkeit*, Karlsruhe 1907.
- Oppenheimer Franz, *System der Soziologie*, Jena 1922–1935.
- Przelaskowski Ryszard, *Zagadnienia polityczne w życiu wyznaniowem Łodzi w XIX w.*, „Rocznik Łódzki” 1928, t. I, s. 231–245.
- Ptaśnik Jan, *Miasta i mieszczaństwo w dawnej Polsce*, Kraków 1934.
- Pytlak Anton, *Die deutschen Kolonisationsbestrebungen auf den Staatsdomänen im Königreiche von 1793–1834*, Leipzig 1917.

- Raciborski Józef, *Dawny ratusz łódzki*, „Rocznik Łódzki” 1928, t. I, s. 191–213.
- Raciborski Józef, *Łódź w 1860 roku*, „Rocznik Łódzki” 1931, t. II, s. 397–416.
- Radziszewski Henryk, *Skarb i organizacja władz skarbowych w Królestwie Polskiem*, t. I: (1815–1830), Warszawa 1907.
- Rembéliński Robert, *Rajmund Rembéliński, budowniczy Łodzi przemysłowej*, „Rocznik Łódzki” 1933, t. III, s. 39–96.
- „Rocznik Łódzki poświęcony historii Łodzi i okolicy” 1928, t. I; 1931, t. II; 1933, t. III.
- „Rocznik Oddziału Łódzkiego Polskiego Towarzystwa Historycznego” 1928, t. I; 1929–1930, t. II.
- Rosset Edward, *Łódź w latach 1860–1870. Zarys historyczno-statystyczny*, „Rocznik Łódzki” 1928, t. I, s. 335–378.
- Sander Paul, *Geschichte des deutschen Städtwesens*, Bonn 1922.
- Schipper Ignacy, *Żydzi Królestwa Polskiego w dobie powstania listopadowego*, Warszawa 1932.
- Schmoller Gustav, *Grundriss der allgemeinen Volkswirtschaftslehre*, Bd. I, Leipzig 1900.
- Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, red. Filip Sulimierski, Bronisław Chlebowski, Władysław Walewski, t. I–XV, Warszawa 1880–1902.
- Staszewski Janusz, *Początki przemysłu lnianego w Łodzi*, „Rocznik Łódzki” 1931, t. II, s. 261–278.
- Stebelski Adam, *Przeszłość administracyjna ziem województwa łódzkiego*, „Rocznik Oddziału Łódzkiego PTH” 1928, t. I, s. 1–42.
- Strzelecki Waclaw, *Chałupnictwo tkackie w Królestwie Kongresowym Polskiem w latach 1816–1850*, t. I, *Drobny przemysł i chałupnictwo*, Warszawa 1931.
- Surowiecki Wawrzyniec, *O upadku przemysłu i miast w Polsce*, Warszawa 1886.
- Szulc Stefan, *Wartość materiałów statystycznych dotyczących stanu ludności b. Królestwa Polskiego. Przyczynki do statystyki b. Królestwa Polskiego*, Warszawa 1920.
- Tokarz Waclaw, *Galicja w początkach ery józefińskiej w świetle ankiety urzędowej z roku 1783*, Kraków 1909.
- Wasiutyński Bohdan, *Ludność żydowska w Polsce w wiekach XIX i XX. Studium statystyczne*, Warszawa 1930.
- Witanowski-Rawita Michał, *Łódź w czasie rewolucji 1831 roku*, „Rocznik Łódzki” 1928, t. I, s. 213–217.
- Witanowski-Rawita Michał, *Łódź w 1820 roku*, „Rocznik Łódzki” 1931, t. II, s. 389–396.
- Witanowski-Rawita Michał, *Monografia Łęczycy*, Kraków 1898.
- Wobłyj, *Oczerki po istorii polskoj fabrycznoj przemyslennosti*, t. I, Kijów 1909.
- Wolski Ludwik, *O statystyce Królestwa Polskiego*, „Biblioteka Warszawska” 1850.
- Wójcicki Aleksander, *Dzieje robotników przemysłowych w Polsce. Zarys*, Warszawa 1929.
- Załęski Witold, *Statystyka porównawcza Królestwa Polskiego. Ludność i stosunki ekonomiczne*, Warszawa 1876.
- Zand Andrzej, *Łódź rolnicza 1332–1793. Studium historyczne o topografii, stanie gospodarczym, organizacji prawnej i kulturze Łodzi*, „Rocznik Łódzki” 1931, t. II, s. 53–222.
- Żółtaszek Józef, *Chałupniczy przemysł tkacki w okręgu łódzkim*, „Economista” 1928, t. XXVIII.

Witold Kula

**SOCIO-ECONOMIC CHARACTER OF CITIES IN THE ŁÓDŹ
AND ŁĘCZYCA POVIATS 1807–1869**

IN the years 2020–2021, Łódź and other surrounding cities will celebrate the 200th anniversary of the decisions made by the authorities of the Kingdom of Poland, aimed at the industrialization of this part of Polish territory. Some of these urban centers, such as Lodz, have been successful, while most of them have not been able to develop industrially. Witold Kula, an excellent researcher of socio-economic history, wrote about these issues. So far this work has not been published and thanks to the help of prof. Marcin Kula, the author's son, was published in a journal.

W. Kula decided to analyze the economic and social condition of the cities located within the Łódź and Łęczyca poviats (according to the administrative status of 1921). Therefore, he was interested in the area subjected to industrialization and protection policy by the authorities of the Kingdom of Poland under the Act of Governor Józef Zajączek of 1820. The author was looking for an answer to the fundamental question which of the cities located in this area were also in the legal sense and in economic terms, and which and from an economic point of view, they did not differ from the status of a village? The conclusions and reflections contained in the work cover a long chronological period, starting from 1807 and ending with 1869, i.e. from the moment of placing Polish cities under the administration of a modern bureaucratic national magistracy, to the year in which the tsarist decree was issued to rename some settlements. cities in the governorates of the Kingdom of Poland.

The subject of this work were 13 cities, namely: Grabów, Kazimierz (Łęczycki), Łęczyca, Łódź, Parzęczew, Piątek, Rzgów, Tuszyn and Zgierz, and the cities elevated to the rank of cities during the Congress Kingdom: Ozorków (1816), Aleksandrów and Poddębice (1822), Konstantynów (1830). After the reform of 1869–1870, only four of them remained towns: Łęczyca, Łódź, Ozorków and Zgierz. In implementing the theme, W. Kula assumed the following stages: “1. Overview of the basic and existing definitions of the term «city»; 2. on this basis, determining the basic economic and demographic characteristics of the city, and thus the qualification criteria of the city; 3. establishing the facts corresponding to the successful qualification criteria in individual cities in a particular period of time”. The author did not intend to issue “a firm sentence on each of the examined cities, granting or denying it the right to the” title “of the city in the economic sense. More important for him was to “establish the actual state of affairs corresponding to individual criteria, the state which, using these criteria, will sometimes lead us to various conclusions”.

The work of W. Kula was based on a variety of source material, primarily the resources of the then pre-war archives, which were partially lost as a result of the tragic consequences of the Second World War. Hence, this monograph is also extremely important because it provides contemporary researchers with invaluable source material for further analyzes of the history of the cities of the Łódź region. More than a hundred tables included in the work by W. Kula with various and valuable statistical data will help in this.

The monograph published in print consists of an extensive part called Introduction, divided into two chapters, the first of which is entitled Issue, and the second - Sources and studies, and two parts. The first part is entitled The economic content of the term "city" and is also divided into the following two chapters: Existing definitions of the term "city" and Eligibility criteria for urban settlements. On the other hand, the second, entitled Socio-economic character of cities in the Łęczycza and Łódź poviats, is the main part of the monograph with a source analysis of 13 cities and towns under consideration. It opens with Introductory remarks, followed by an alphabetical list of the aforementioned urban centers in terms of economic and social aspects in the following 13 sections. The work is supplemented by a bibliographic list and a list of abbreviations.

The editors of the journal made only minor interference in the work by correcting typos and the so-called Czech errors, as well as by modernizing the spelling and the scientific apparatus of the monograph (in the notation of footnotes and bibliographic items), e.g. by supplementing some items, introducing currently used abbreviations, etc. Moreover, the bibliographic list that opened the work in the manuscript was moved to its end. However, no linguistic and stylistic corrections were made to reflect the character of the writing style and the way of expressing thoughts as accurately as possible by W. Kula, then a young adept of the historical guild.

Keywords: Witold Kula, Kingdom of Poland, cities, industrialization, the economic and social condition